

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

ગાંધીજી

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર

અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૧૪

પંદર રૂપિયા

© નવજીવન ટ્રસ્ટ, ૧૯૨૪

ત્રીજી સુધારેલી આવૃત્તિ, પ્રત ૩,૦૦૦
છઠ્ઠું પુનર્મુદ્રણ, પ્રત ૫,૦૦૦, ઓગસ્ટ ૧૯૯૪
કુલ પ્રત : ૨૫,૦૦૦

આ પુસ્તક નવજીવન ટ્રસ્ટ તરફથી
રાહતદરે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.

ISBN 81-7229-100-0

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જિતેન્દ્ર ઠાકોરભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

પ્રકાશકનું નિવેદન

ગાંધીજીની આત્મકથા પછી જેનો નંબર આવે એવું પુસ્તક, આત્મકથા પેઠે જ મૂળ ગુજરાતીમાં તેમણે લખેલો દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો આ ઇતિહાસ છે. આ ગ્રંથનું એટલું જ મહત્ત્વ નથી. ગાંધીજીના ઘડતરનો સૌથી મહત્ત્વપૂર્ણ સમય અને સત્યાગ્રહની તેમની શોધનો સમય — આનો ઇતિહાસ પણ એમની જ કલમેથી આ ચોપડીમાં મળે છે. જ્યારે જ્યારે પોતાના આત્માના ઊંડાણમાં જઈને જોવા-વિચારવાનું આવે, ત્યારે ઘણીખરી વખત તેઓશ્રી આફ્રિકાના પોતાના જીવનકાળની વાતો અને અનુભવો યાદ કરતા. આ પુસ્તક આવા મહત્ત્વવાળો ઇતિહાસ છે. તેનો આ રીતનો ખ્યાલ વાચકવર્ગ પર જોઈએ તેટલો પડ્યો નથી, એ આ ચોપડીની અત્યાર સુધીની ખપત પરથી જણાઈ આવે છે. આ ચોપડીની આ ત્રીજી આવૃત્તિ છે. અત્યાર સુધીમાં તેની ૩,૫૦૦ નકલો ખપી છે. તે પૂરી થવાથી આ તેની નવી અને સચિત્ર આવૃત્તિ કાઢી છે. ગાંધીજીએ લખેલાનું પુનર્મુદ્રણ આ છે; કેમ કે એમાં તો સુધારો સંભવી ન શકે. પરંતુ પ્રકાશન દષ્ટિએ અંક-બે ફેરફારો એમાં કર્યા છે, તે નોંધવા જોઈએ.

આ ઇતિહાસ, આત્મકથા પેઠે જ, 'નવજીવન'માં સાપ્તાહિક માળા તરીકે લખાયો હતો અને તે પછી પુસ્તકરૂપે બહાર પાડેલો. પાંડલી વાર તે બે છૂટા ભાગમાં બહાર પાડ્યો હતો. આ આવૃત્તિમાં બંને ભાગ ભેગા એક ગ્રંથ રૂપે આપ્યા છે અને તેમાં નવ ચિત્રો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે.*

શ્રી વાલજીભાઈ દેસાઈએ આ પુસ્તકનો અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો છે. તે કરતી વખતે 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'ની જૂની કાંઈલો ફેંદી, કેટલીય વિગતોની ચોકસાઈ કરી જોતાં જ્યાં જ્યાં સુધારાવધારા કરવા જરૂરી લાગ્યા ત્યાં કર્યા હતા; અને એ અનુવાદ ગાંધીજી પાસે

* મોંઘવારીને કારણે ચિત્રો આપ્યાં નથી.

તપાસાવી લીધો હતો. એટલે એ સુધારાવધારા આ આવૃત્તિમાં યથાસ્થાને કરી લેવામાં આવ્યા છે.

ઈતિહાસની મહત્ત્વની તારીખવારી છેવટે આપી હોય તો અભ્યાસીને ટિપયોગી થાય. તે દષ્ટિએ પરિશિષ્ટ રૂપે તે આપવામાં આવી છે.

એ ટિપરાંત એક બાબત તરફ ધ્યાન ખેંચવાનું રહે છે. શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ આ સત્યાગ્રહની લડતના એક સૈનિક હતા. તેમણે તે વખતનાં પોતાનાં સંસ્મરણો 'ગાંધીજીની સાધના' રૂપે લખ્યાં છે, તેની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે એક બાબતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; તે આ પુસ્તકમાં પા. ૨૮૬-૮૮ ટિપર આવતી, પૂં બા ત્યાંની લડતમાં કેવી રીતે જોડાયાં, એ હકીકતને અંગે છે. તેમાં શ્રી રાવજીભાઈએ તેમની પ્રસ્તાવનામાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :

“આ નવી આવૃત્તિમાં, પૂ. બાના અવસાન પછી, એક પ્રશ્ન ટિપસ્થિત થયેલાં તે સંબંધે સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે :

“૬૦ આંબની છેલ્લી લડતમાં પૂં બા જોડાય તે માટે બાપુજીએ કરેલા પ્રયત્ન વિશે 'શુભ શરૂઆત' એ પ્રકરણ વિશે કંઈક સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે. 'દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ'માં બાપુજીએ કંઈક જુદું લખ્યું છે કે સત્યાગ્રહની લડતમાં સ્ત્રીઓને સામેલ કરવાનો વિચાર થતાં શ્રી જગનલાલ ગાંધીનાં પત્ની કાશીબહેનને અને શ્રી મગનલાલ ગાંધીનાં પત્ની સંતોકબહેનને પ્રથમ વાત કરી અને તેમને તૈયાર કર્યાં, અને પછી બા તેમાં સામેલ થયાં. પણ આ પ્રકરણો પ્રસિદ્ધ કરતાં પહેલાં બાપુજી પાસે હું વાંચી ગયો, ત્યારે બાપુજીની સરતચૂક વિશે મેં તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું અને ટિપરના પ્રકરણ વિશે મેં ખાતરી આપી. બાપુજી પણ વિમાસણમાં પડ્યા અને બાની સાક્ષી ટિપરથી નિર્ણય કરવાનું ધાર્યું. બાને બોલાવ્યાં અને અમારી બંનેની વાત તેમની પાસે મૂકી. બાએ જણાવ્યું કે, 'રાવજીભાઈની બધી વાત સાચી છે. એ તો જાણે કાલે સવારે જ બન્યું હોય એવું મને સ્પષ્ટ યાદ છે.' આ ટિપરથી બાપુજીએ જણાવ્યું કે, તો તો મારી સરતચૂક થઈ છે. તે પુસ્તકની નવી આવૃત્તિમાં તે ભૂલ સુધારવી રહી.'”

વાચક જોશે કે, શ્રી રાવજીભાઈ આ પ્રસંગ વિશે તેમની ઊપર કહેલી ચોપડીમાં 'શુભ શરૂઆત' નામે પ્રકરણમાં જે લખે છે, તેમાં ગાંધીજીએ લખેલાથી જુદી હકીકત આવે છે. તે ભાગ આ આવૃત્તિમાં અંતે પરિશિષ્ટ-૨ તરીકે આપ્યા છે. એ પ્રમાણે નવી આવૃત્તિમાં સુધારવાનું ગાંધીજીએ વિચારેલું. પરંતુ તે તો હવે કેમ કરીને બને? એટલે આ નિવેદનમાં એ તરફ વાચકનું ધ્યાન ખેંચીને સંતોષ માન્યો છે. વાચકને ભલામણ છે કે, આ ભાગ વાંચતી વખતે તે શ્રી રાવજીભાઈએ એ પ્રસંગ વિશે આપેલો ચિતાર પરિશિષ્ટ-૨માં ઉતાર્યો છે તે જુએ.

ગાંધીજીનું આ પુસ્તક શાળા-મહાશાળાઓમાં તથા સામાન્ય વાચકોમાં પણ વધુ આવકારને પામશે, અને કેવાળ સાહિત્ય-દષ્ટિએ પણ આ મૌલિક ઈતિહાસ-ગ્રંથની કદર હવે થશે, એવી આશા છે.

પ્રાસ્તાવિક

૧

દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સત્યાગ્રહની લડત આઠ વર્ષ ચાલી. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ તે લડતને અંગે શોધાયો ને યોજાયો. એ લડતનો ઈતિહાસ મારે હાથે લખાય એમ હું ઘણા વખત થયાં ઈચ્છતો હતો. કેટલુંક તો હું જ લખી શકું. કઈ વસ્તુ કયા હેતુથી થઈ એ તો લડાઈનો ચલાવનાર જ જાણી શકે. અને મોટા પાયા ઉપર રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમાં આ અખતરો પહેલો જ હતો એટલે એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતનો વિકાસ લોકો જાણે, એ ગમે તે પ્રસંગે આવશ્યક ગણાય.

પણ આ વેળા તો હિંદુસ્તાનમાં સત્યાગ્રહનું વિશાળ ક્ષેત્ર છે. વિરમગામની જકાતની નાનીસરખી લડતથી તેનો અનિવાર્ય ક્રમ શરૂ થયો છે.

વિરમગામની જકાતની લડતમાં નિમિત્ત વઢવાણનો સાધુચરિત પરગણુ દરજી મોતીલાલ હતો. વિલાયતથી આવેલો ૧૯૧૫ની સાલમાં હું કાઠિયાવાડ જતો હતો. ત્રીજા વર્ગમાં હતો. વઢવાણ સ્ટેશને આ દરજી પોતાની નાનીશી ટુકડી લઈને આવ્યો હતો. તેણે વિરમગામની થોડી વાત કરી મને કહ્યું :

'આ દુઃખનો ઈલાજ કરો. કાઠિયાવાડમાં જન્મ લીધો છે એ સફળ કરો.' તેની આંખમાં દઢતા ને કરુણા બંને હતાં.

મેં પૂછ્યું : 'તમે જેલ જવા તૈયાર છો ?'

તુરત જવાબ મળ્યો : 'અમે કાંસી જવા તૈયાર છીએ.'

હું : 'મને જેલ જ બસ છે, પણ જોજો વિશ્વાસઘાત ન થાય.'

મોતીલાલ બોલ્યો : 'એ તો અનુભવે ખબર પડશે.'

હું રાજકોટ પહોંચ્યો, વધારે વિગતો મેળવી, સરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. બગસરા વગેરેનાં ભાષણોમાં વિરમગામની જકાત વિશે સત્યાગ્રહ કરવો પડે તો કરવા તૈયાર રહેવાની સૂચના કરી. એ ભાષણ સરકારી દફતરે તેની વકાદાર છૂપી પોલીસે પહોંચાડ્યું. પહોંચાડનારે સરકારની સેવા કરી ને કોમની પણ અજાણતાં સેવા કરી. છેવટે

લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડની સાથે તે વિશે વાત થઈ ને તેમણે આપેલું વચન પાળ્યું. બીજાઓએ પ્રયાસ કરેલો હું જાણું છું. પણ આમાંથી સત્યાગ્રહ થશે એવો સંભવ હતો તેથી જકાત રદ થઈ એવો મારો દઢ અભિપ્રાય છે.

વિરમગામ પછી ગિરમીટનો કાયદો. એ રદ કરવાને સારુ ખૂબ પ્રયાસ થયા હતા. તે લડતને સારુ જાહેર ચળવળ સારી પેઠે થઈ હતી. મુંબઈમાં થયેલી સભામાં ગિરમીટ બંધ કરવાની તારીખ ૩૧મી જુલાઈ, ૧૯૧૭ ઠરાવવામાં આવી હતી. તે તારીખ કેમ મુકરર થઈ તેનો ઈતિહાસ અહીં ન અપાય. તે લડતને અંગે વાઈસરોય પાસે પહેલું બહેનોનું ડેપ્યુટેશન ગયું. તેમાં મુખ્ય પ્રયાસ કોનો હતો એ લખ્યા વિના ન જ રહી શકાય. ચિરસ્મરણીય બહેન જાઈજી પિટીટનો એ પ્રયાસ હતો. એ લડતમાં પણ કેવળ સત્યાગ્રહની તૈયારીથી જ વિજય થયો, પણ તેને અંગે જાહેર ચળવળની જરૂર હતી એ ભેદ યાદ રાખવા જોગ છે. ગિરમીટનો અટકાવ વિરમગામની જકાત કરતાં વજનદાર હતો. લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડ રોલેટ એક્ટ પછી ભૂલોં કરવામાં મણા નથી રાખી. છતાં તે શાણા વાઈસરોય હતા એમ મને હજુયે લાગે છે. સિવિલ સર્વિસના સ્થાયી અમલદારોના પંજામાંથી છેવટ લગી કયો વાઈસરોય બચી શકે ?

ત્રીજી લડત ચંપારણની. તેનો વિગતવાર ઈતિહાસ રાજેન્દ્રબાબુએ લખ્યો છે. આમાં સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો. કેવળ તૈયારીથી બસ ન હતું, પણ સામેના પક્ષનો સ્વાર્થ કેટલો બધો હતો ! ચંપારણમાં લોકોએ શાંતિ કેટલી જાળવી એ નોંધવા યોગ્ય છે. નેતાઓએ બધાએ મનથી, વચનથી ને કાયાથી સંપૂર્ણ શાંતિ જાળવી એનો હું સાક્ષી છું. તેથી જ આ સૈકાઓનો સડો છ માસમાં નાબૂદ થયો.

ચોથી લડત અમદાવાદના મિલમજૂરોની. તેનો ઈતિહાસ ગુજરાત ન જાણે તો કોણ જાણે ? મજૂરોની કેવી શાંતિ ! નેતાઓને વિશે મારે કંઈ કહેવું હોય ? છતાં આ જીતને મેં સદોષ ગણી છે, કેમ કે મજૂરોની ટેક જાળવવા સારુ થયેલો મારો ડિપવાસ માલિકો પર દબાણરૂપ હતો. તેમની અને મારી વચ્ચેનો સ્નેહ ડિપવાસની અસર તેઓની ડિપર પાડે જ. એમ છતાં લડતનો સાર તો ચોખ્ખો છે. મજૂરો શાંતિથી ટકી રહે તો તેમની જીત થાય જ ને તેઓ માલિકોનાં

મન હરણ કરે. તેઓ માલિકોનાં મન હરણ નથી કરી શક્યા, કેમ કે મજૂરો મન, વચન, કાયાથી નિર્દોષ - શાંત ન ગણાય. તેઓ કાયાથી શાંત રહ્યા એ પણ ઘણું મનાય.

પાંચમી લડત ખેડાની. આમાં બધા નેતાઓએ કેવળ સત્ય જાળવ્યું એમ હું નથી કહી શકતો, શાંતિ તો જાળવાઈ. રૈયતવર્ગની શાંતિ કંઈક મજૂરોના જેવી કેવળ કાયિક જ હતી. તેથી માત્ર માન જ રહ્યું. લોકોમાં ભારે જાગૃતિ આવી, પણ ખેડાએ પૂરો શાંતિપાઠ નહોતો લીધો; મજૂરો શાંતિનું શુદ્ધ સ્વરૂપ સમજ્યા નહોતા; તેથી રોલેટ એક્ટના સત્યાગ્રહ વેળા લોકોને સહન કરવું પડ્યું, મારે મારી હિમાલય જેવડી ભૂલ કબૂલ કરવી પડી ને ડિપવાસ કરવા-કરાવવા પડ્યા.

છઠ્ઠી લડત રોલેટ કાયદાની. તેમાં આપણામાં રહેલા દોષો ઊભરાઈ આવ્યા. પણ મૂળ પાયો સાચો હતો. દોષો માત્ર કબૂલ કર્યા; પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. રોલેટ કાયદાનો અમલ તો કદી ન થઈ શક્યો ને છેવટે એ કાળો કાયદો રદ પણ થયો. એ લડતે આપણને મોટાં પાઠ આપ્યાં.

સાતમી ખિલાફત, પંજાબ ને સ્વરાજની લડત. તે ચાલી રહી છે. તેમાં એક પણ સત્યાગ્રહી સાબૂત રહે તો વિજય છે જ એ મારો વિશ્વાસ અડગ છે.

પણ ચાલુ લડત મહાભારત છે. તેની તૈયારી અનિચ્છાએ કેમ થઈ તેનો કમ હું આપી ગયો છું. વિરમગામની જકાત વખતે મને શી ખબર કે બીજી લડતો લડવાની રહેશે? વિરમગામની પણ મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં થોડી જ ખબર હતી? સત્યાગ્રહની એ ખૂબી છે. તે આપણી પાસે આવી પડે છે, તેને શોધવા જવું પડતું નથી. એ તેના સિદ્ધાંતમાં જ રહેલો ગુણ છે. જેમાં કાંઈ છૂપું નથી, જેમાં કાંઈ ચાલાકી કરવાપણું નથી રહેતું, જેમાં અસત્ય તો હોય જ નહીં, એવું ધર્મયુદ્ધ તો અનાયાસે જ આવે છે; અને ધર્મી તેને સારું હંમેશાં તૈયાર જ હોય છે. પ્રથમથી રચવું પડે તે ધર્મયુદ્ધ નથી. ધર્મયુદ્ધનો રચનાર અને ચલાવનાર ઈશ્વર છે. તે યુદ્ધ ઈશ્વરને નામે જ ચાલી શકે અને જ્યારે સત્યાગ્રહીના બધા

પાયા ઢીલા થઈ જાય છે, તે છંક નિર્બળ બને છે, ચોમેર અંધકાર વ્યાપે છે, ત્યારે જ ઈશ્વર સહાય કરે છે. મનુષ્ય જ્યારે રજકણથી પણ પોતાને નીચો માને છે ત્યારે ઈશ્વર સહાય કરે છે. નિર્બળને જ રામ બળ આપે છે.

આ સત્યનો અનુભવ તો આપણને થવાનો છે તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઈતિહાસ આપણને મદદરૂપ છે એમ હું માનું છું.

જે જે અનુભવો આપણને આજ લગી ચાલુ લડતમાં થયા છે તેને લગતા અનુભવો દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયેલા વાંચનાર જોશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ આપણને એ પણ બતાવશે કે હજી સુધી આપણી લડતમાં નિરાશાનું કારણ એક પણ નથી. વિજયને સારુ કેવળ આપણી યોજનાને દઢતાપૂર્વક વાળગી રહેવાની જ જરૂર છે.

આ પ્રસ્તાવના હું જૂહુમાં લખી રહ્યો છું. ઈતિહાસનાં ૩૦ પ્રકરણો યરોડા જેલમાં લખ્યાં. હું બોલતો ગયો ને ભાઈ ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે લખ્યાં. બાકીનાં હવે પછી લખવા ધારું છું. જેલમાં મારી પાસે આધારોને સારુ પુસ્તક ન હતાં. અહીં પણ તે એકઠાં કરવા હું ઈચ્છતો નથી. વિગતવાર ઈતિહાસ આપવાને સારુ મને અવકાશ નથી અને નથી કિત્સાહ કે ઈચ્છા. ચાલુ લડાઈમાં મદદરૂપ થઈ પડે અને નવરાશવાળા સાહિત્યવિલાસીના હાથથી એ ઈતિહાસ વિગતવાર લખાય તો તેના કાર્યમાં મારો પ્રયત્ન સુકાનરૂપ થઈ પડે એ આશય છે. જોકે આધાર વિના લખેલી વસ્તુ છે તોપણ તેમાં એક પણ હકીકત બરોબર નથી અથવા એક પણ જગ્યાએ અતિશયોક્તિ છે એમ કોઈ ન સમજે એવી વિનંતી છે.

જુહુ, બુધવાર,

સં. ૧૯૮૦, ફાગણ વદ ૧૩,

ઈ. સ. ૧૯૨૪, ૨ જી એપ્રિલ

વાંચનાર જાણે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઈતિહાસ ઉપવાસાદિ કારણોને લીધે હું ચાલુ નહોતો રાખી શક્યો. તે હવે પાછો આ અંકથી શરૂ કરું છું. મારી ઉમેદ છે કે હું તે હવે નિર્વિઘ્ને પૂરો કરી શકીશ.

એ ઈતિહાસનાં સ્મરણો ઉપરથી હું જોઉં છું કે, આપણી આજની સ્થિતિમાં એક પણ વસ્તુ એવી નથી કે જેનો અનુભવ નાના પાયા ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકામાં મને ન થયો હોય. આરંભનો એ જ ઉત્સાહ, એ જ સંપ, એ જ આગ્રહ; મધ્યમાં એ જ નિરાશા, એ જ આશ્ચર્ય, આપસઆપસમાં ઝઘડા ને દ્વેષાદિ; તેમ છતાં મૂઠીભર લોકોમાં અવિચળ શ્રદ્ધા, દૃઢતા, ત્યાગ, સહિષ્ણુતા તેમ જ અનેક પ્રકારની ધારેલી-અણધારેલી મુસીબતો. હિંદની લડતનો અંતિમ કાળ બાકી છે. એ અંતિમ કાળની હું તો જે સ્થિતિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનુભવી ચૂક્યો છું, તેની જ આશા અહીં પણ રાખું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો અંતિમ કાળ વાંચનાર હવે પછી જોશે. તેમાં કેવી રીતે વણમાગી મદદ આવી પડી, લોકોમાં કેવી રીતે અનાયાસે ઉત્સાહ આવ્યો અને છેવટે હિંદીઓની સંપૂર્ણ જીત કેવી રીતે થઈ, એ બધું વાંચનાર જોશે.

અને જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમ અહીં થશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે. કેમ કે તપશ્ચર્યા પર, સત્ય પર, અહિંસા પર મારી અડગ શ્રદ્ધા છે. હું અક્ષરશઃ માનનારો છું કે સત્યનું સેવન કરનારની આગળ આખા જગતની સમૃદ્ધિ ખડી થાય છે ને તે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે. અહિંસાના સાન્નિધ્યમાં વેરભાવ નથી રહી શકતો, એ વાક્ય પણ હું અક્ષરેઅક્ષર ખરું માનું છું. દુઃખ સહન કરનારાઓને કશું અશક્ય નથી હોતું, એ સૂત્રનો હું ઉપાસક છું. આ ત્રણે વસ્તુઓનો મેળ હું કેટલાયે સેવકોમાં જોઉં છું. તેઓની સાધના નિષ્કળ ન જ થાય એવો મારો નિરપવાહ અનુભવ છે.

પણ કોઈ કહેશે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાંની સંપૂર્ણ જીતનો અર્થ તો એ જ કે હિંદીઓ હતા તેવા થઈને બેઠા. આવું કહેનાર અજ્ઞાની

કહેવાય. જો દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત ન લડાઈ હો તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી જ નહીં પણ બધાં અંગ્રેજી સંસ્થાનોમાંથી હિંદીઓનો પગ નીકળી ગયો હોત ને તેની ભાળ સરખી પણ ન લેવાઈ હોત. પણ આ જવાબ પૂરતો અથવા સંતોષકારક ન ગણાય. એવી દલીલ પણ થઈ શકે કે, જો સત્યાગ્રહ ન થયો હોત પણ લેવાય તેટલું કામ સમજૂતીથી લઈને બેસી ગયા હોત તો આજે જે સ્થિતિ છે તે ન હોત. આ દલીલમાં જોકે કાંઈ વજૂદ નથી છતાં જ્યાં કેવળ દલીલોના અને અનુમાનોના જ પ્રયોગ થાય ત્યાં કોની દલીલ કે કોનાં અનુમાનો ઉત્તમ એ કોણ કહે? અનુમાનો કાઢવાનો સહુને હક છે. ઉત્તર ન દઈ શકાય એવી વાત તો એ છે કે જે શસ્ત્ર વડે જે વસ્તુ લેવાય તે જ શસ્ત્ર વડે તે વસ્તુ રાખી શકાય.

‘કાબે અર્જુન લૂંટિયો વહી ધનુષ્ય વહી બાણ.’

જે અર્જુને શિવજીને હરાવ્યા, કૌરવોનો મદ ઉતાર્યો, તે જ અર્જુન જ્યારે કૃષ્ણરૂપી સારથિરહિત થયો ત્યારે એક લૂંટારાની ટોળીને પોતાના ગાંડીવ ધનુષ્યથી ન હરાવી શક્યો ! તેવું જ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદવાસીઓનું છે. હજુ તો જૂઝી રહ્યા છે. પણ જે સત્યાગ્રહ વડે તેઓ જીત્યા, તે શસ્ત્ર જો ખોઈ બેઠા હોય તો તેઓ અંતે બાજી હારી જવાના. સત્યાગ્રહ તેમનો સારથિ હતો ને તે જ સારથિ તેમને સહાય કરી શકે તેમ છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકનું નિવેદન	૫
પ્રાસ્તાવિક	૯
પ્રથમ ખંડ	
૧. ભૂગોળ	૩
૨. ઇતિહાસ	૮
૩. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓનું આગમન	૨૨
૪. મુસીબતોનું સિંહાવલોકન (નાતાલ)	૨૭
૫. મુસીબતોનું સિંહાવલોકન (ચાલુ) (ટ્રાન્સવાલ અને બીજાં સંસ્થાનો)	૩૨
૬. હિંદીઓએ શું કર્યું?	૩૮
૭. હિંદીઓએ શું કર્યું? (ચાલુ)	૪૮
૮. હિંદીઓએ શું કર્યું? (ચાલુ) (વિલાયતનો સંબંધ)	૬૫
૯. બોઅર લડાઈ	૬૮
૧૦. લડાઈ પછી	૮૦
૧૧. વિવેકનો બદલો-ખૂની કાયદો	૯૭
૧૨. સત્યાગ્રહનો જન્મ	૧૦૪
૧૩. સત્યાગ્રહ વિં પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ	૧૧૨
૧૪. વિલાયતમાં ડેપ્યુટેશન	૧૧૮
૧૫. વક રાજનીતિ અથવા ક્ષણિક હર્ષ	૧૨૬
૧૬. અહમદ મહમદ કાછલિયા	૧૨૯
૧૭. પહેલી ફટ	૧૩૭
૧૮. પહેલો સત્યાગ્રહી કેદી	૧૪૦
૧૯. 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'	૧૪૪
૨૦. પકડાપકડી	૧૪૭
૨૧. પહેલી સમાધાની	૧૫૭
૨૨. સમાધાનીનો વિરોધ-મારી કિપર હુમલો	૧૬૦
૨૩. ગાંધી સહાયકો	૧૭૭
૨૪. અંતરની વિરોધ મુસીબતો	૧૮૮

દ્વિતીય ખંડ

૧. જનરલ સમ્પ્રસનો વિશ્વાસઘાત (?)	૧૯૭
૨. લડતની પુનરાવૃત્તિ	૨૦૬
૩. મરજિયાત પરવાનાની હોળી	૨૧૦
૪. કોમ ઉપર નવા મુદ્દાનો આરોપ	૨૧૩
૫. સોરાબજી શાપુરજી અડાબજિયા	૨૧૮
૬. શેઠ દાઉદ મહમદ વગેરેનું લડતમાં દાખલ થવું.	૨૨૩
૭. દેશનિકાલ	૨૨૮
૮. ફરી ડેપ્યુટેશન	૨૩૩
૯. ટોલ્સટોય કાર્મ-૧	૨૩૮
૧૦. ટોલ્સટોય કાર્મ-૨	૨૪૦
૧૧. ટોલ્સટોય કાર્મ-૩	૨૪૭
૧૨. ગોખલેનો પ્રવાસ	૨૬૩
૧૩. ગોખલેનો પ્રવાસ (ચાલુ)	૨૭૧
૧૪. વચનભંગ	૨૭૫
૧૫. વિવાહ તે વિવાહ નહીં	૨૭૯
૧૬. સ્ત્રીઓ કેદમાં	૨૮૫
૧૭. મજૂરોની ધારા	૨૮૮
૧૮. ખાણના માલિકો પાસે અને પછી	૨૯૩
૧૯. ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ	૨૯૮
૨૦. ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ (ચાલુ)	૩૦૨
૨૧. બધા કેદમાં	૩૦૬
૨૨. કસોટી	૩૧૩
૨૩. અંતનો આરંભ	૩૧૭
૨૪. પ્રાથમિક સમાધાની	૩૨૪
૨૫. પત્રોની આપલે	૩૨૬
૨૬. લડતનો અંત	૩૩૦
ઉપસંહાર	૩૩૩
પરિશિષ્ટ ૧	૩૩૫
પરિશિષ્ટ ૨	૩૪૨
સૂચિ	૩૪૫

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

પ્રથમ ખંડ

૧. ભૂગોળ

આફ્રિકા એ દુનિયાના મોટામાં મોટા ખંડોમાંનો એક છે. હિંદુસ્તાન પણ એક ખંડ જેવડો મુલક ગણાય છે છતાં આફ્રિકામાંથી કેવળ ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ ચાર અથવા પાંચ હિંદુસ્તાન થાય. તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકા એટલે આફ્રિકાનો છેક દક્ષિણ વિભાગ. હિંદુસ્તાનની જેમ આફ્રિકા પણ દ્વીપકલ્પ છે. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાનો મોટો ભાગ સમુદ્રથી વીંટળાયેલો છે. આફ્રિકા વિશે સામાન્ય ખ્યાલ એવો રહેલો છે કે ત્યાં વધારેમાં વધારે ગરમી પડે છે, અને એક દૃષ્ટિએ એ વાત સાચી છે. ભૂમધ્યરેખા આફ્રિકાની વચમાંથી જાય છે અને એ રેખાની આસપાસની ગરમીનો ખ્યાલ હિંદુસ્તાનના રહેનારાઓને આવી ન શકે. છેક હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે જે ગરમીનો અનુભવ આપણે કરીએ છીએ તે ભૂમધ્યરેખાની પાસેની ગરમીનો થોડો ખ્યાલ આપણને આપે છે. પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમાંનું કંઈ જ નથી, કેમ કે એ ભાગ ભૂમધ્યરેખાથી ઘણો દૂર છે. ત્યાંના ઘણા ભાગની હવા એટલી બધી સુંદર છે અને એવી સમશીતોષ્ણ છે કે ત્યાં યુરોપની કોમો સુખેથી ઘર કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનમાં આમ બનવું તેઓને સારુ લગભગ અશક્ય છે. વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં તિબેટ અથવા કાશ્મીરની જેમ મોટા ઊંચા પ્રદેશો છે, છતાં તિબેટ અથવા કાશ્મીરની જેમ દસથી ચૌદ હજાર ફૂટ ઊંચા નથી એટલે ત્યાંની હવા સૂકી અને સહન થઈ શકે એવી ઠંડી રહે છે અને તેથી જ દક્ષિણ આફ્રિકાનો કેટલોક પ્રદેશ ક્ષયથી પીડાતા રોગીઓને સારુ અત્યુત્તમ ગણાય છે. તેવા ભાગમાંનો એક ભાગ દક્ષિણ આફ્રિકાની સુવાર્ણપુરી જોહાનિસબર્ગ છે. જે જમીનના ટુકડા ઊપર જોહાનિસબર્ગ આબાદ થયું છે એ ટુકડો આજથી પચાસ વર્ષ પહેલાં કેવળ વેરાન અને સૂકા ઘાસવાળો જ હતો. પણ જ્યારે ત્યાં સોનાની ખાણોની શોધ થઈ ત્યારે જાદુથી હોય નહીં તેમ ત્યાં ટપોટપ ઘરો બંધાવા માંડ્યાં, અને આજે ત્યાં વિશાળ સુશોભિત બંગલાઓ છે. ત્યાંના ધનિક માણસોએ પોતાને ખર્ચે દક્ષિણ આફ્રિકાના કળદ્રુપ ભાગોમાંથી અને

યુરોપમાંથી પણ એક એક ઝાડના પંદર પંદર રૂપિયા ખર્ચાને ઝાડો મંગાવી ત્યાં વાવ્યાં છે. પાછળનો ઇતિહાસ નહીં જાણનાર મુસાફરને આજે એમ જ લાગે કે ત્યાં એ ઝાડો જમાનાઓ થયાં હોવાં જોઈએ.

દક્ષિણ આફ્રિકાના બધા વિભાગો અહીંયાં આપવા હું ધારતો નથી, પણ જે વિભાગોને આપણા વિષયની સાથે સંબંધ છે તેનું જ કંઈક વર્ણન આપું છું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બે હકૂમત છે : ૧. બ્રિટિશ અને ૨. પોર્ટુગીઝ. પોર્ટુગીઝ ભાગ ડેલાગોઆ બે કહેવાય છે, અને તે હિંદુસ્તાનથી જતાં દક્ષિણ આફ્રિકાનું પહેલું બંદર ગણાય. ત્યાંથી નીચે ઊતરીએ એટલે નાતાલ, પહેલું બ્રિટિશ સંસ્થાન આવે છે. તેનું બંદર પોર્ટ નાતાલ કહેવાય છે, પણ આપણે તેને ડરબનને નામે ઓળખીએ છીએ અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ તે સામાન્ય રીતે એ જ નામે ઓળખાય છે. નાતાલનું એ મોટામાં મોટું શહેર છે. નાતાલની રાજધાની પીટરમારિત્સબર્ગને નામે ઓળખાય છે અને તે ડરબનથી અંદર જતાં લગભગ સાઠ માઈલને અંતરે સમુદ્રસપાટીથી આશરે બે હજાર ફૂટની ઊંચાઈએ આવેલું છે. ડરબનનાં હવાપાણી કંઈક મુંબઈને મળતાં ગણાય. મુંબઈના કરતાં ત્યાંની હવામાં ઠંડક કંઈક વધારે ખરી. નાતાલને છોડીને અંદર જતાં ટ્રાન્સવાલ આવે છે, જેની જમીન આજે દુનિયાને વધારેમાં વધારે સોનું આપે છે. ત્યાં થોડાં વરસ પહેલાં હીરાની ખાણો પણ મળી આવી જેમાંથી પૃથ્વીનો મોટામાં મોટો હીરો* નીકળ્યો. કોહિનૂર કરતાં મોટો હીરો રશિયાની પાસે ગણાય છે. તેનું નામ ખાણના માલિકના નામ ઉપરથી રાખવામાં આવ્યું છે અને તે કલિનન હીરો કહેવાય છે.

પણ જોહાનિસબર્ગ સુવર્ણપુરી હોવા છતાં અને હીરાની ખાણો પણ તેની પાસે જ હોવા છતાં એ ટ્રાન્સવાલની રાજધાની નથી. ટ્રાન્સવાલની રાજધાની પ્રિટોરિયા છે. એ જોહાનિસબર્ગથી છત્રીસ માઈલ

* 'કલિનન' હીરાનું વજન ૩૦૦૦ કેરેટ, એટલે ૧^૧/_૩ એવોર્ડુપોઈઝ પાઉંડ છે, જ્યારે કોહિનૂરનું હાલ લગભગ ૧૦૦ કેરેટ, અને રશિયાના તાજના હીરા 'ઓર્લેક'નું લગભગ ૨૦૦ કેરેટ વજન છે.

દૂર છે, અને ત્યાં મુખ્યત્વે કરીને રાજદ્વારી માણસો અને તેને લગતી વસ્તી વસે છે. તેથી તેનું વાતાવરણ પ્રમાણમાં શાંત ગણાય, જ્યારે જોહાનિસબર્ગનું અતિશય અશાંત ગણાય. જેમ હિંદુસ્તાનના કોઈ શાંત ગામડામાંથી કે કહો તો નાના સરખા શહેરમાંથી મુંબઈ પહોંચતાં ત્યાંની ધમાલથી અને અશાંતિથી માણસ અકુળાઈ જાય, તેમ પ્રિટોરિયાથી જનારને જોહાનિસબર્ગનો દેખાવ લાગે. જોહાનિસબર્ગના શહેરીઓ ચાલતા નથી પણ દોડતા જેવા લાગે છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ ન ગણાય. કોઈને કોઈની તરફ જેવા જેટલો અવકાશ હોતો નથી, અને સહુ કેમ વધારેમાં વધારે ધન થોડામાં થોડા વખતમાં મેળવી શકે એ જ વિચારમાં ગરક થઈ ગયેલા જોવામાં આવે છે! ટ્રાન્સવાલને છોડીને હજી અંતરમાં જ પશ્ચિમ તરફ આપણે જઈએ તો ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટ અથવા ઓરેન્જિયાનું સંસ્થાન આવે છે. એની રાજધાની બ્લૂમફોંટીન છે. એ અતિશય શાંત અને નાનકડું શહેર છે. ઓરેન્જિયામાં ખાણો જેવું કંઈ નથી. ત્યાંથી થોડા કલાકની જ રેલની મુસાફરીથી આપણે કેપ કોલોનીની સરહદ પર પહોંચી જઈએ છીએ. કેપ કોલોની મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. તેની રાજધાની તેમ જ મોટામાં મોટું બંદર કેપટાઉનને નામે ઓળખાય છે. ત્યાં જ કેપ ઓફ ગુડ હોપ નામની ભૂશિર આવેલી છે. ગુડ હોપ એટલે શુભ આશા. વાર્સ્કો ડી ગામા જ્યારે પોર્ટુગલથી હિંદુસ્તાનની શોધ પર નીકળી પડ્યો ત્યારે તેણે અહીં બંદર કરેલું અને અહીં તેને આશા બંધાઈ કે હવે તો અવશ્ય પોતાની મુરાદ બર આવશે. તેથી આ જગ્યાને 'શુભ આશાની ભૂશિર' એવું નામ આપ્યું.

આ ચાર મુખ્ય બ્રિટિશ સંસ્થાનો ઉપરાંત બ્રિટિશ સલ્તનતના 'રક્ષણ' નીચે કેટલાક પ્રદેશ છે, જ્યાં દક્ષિણ આફ્રિકાના યુરોપિયનોના આગમન પહેલાંના વતનીઓ વસે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનો મુખ્ય ધંધો ખેતી જ ગણાય. ખેતીને સારુ એ ઉત્તમ મુલક છે. કેટલાક ભાગો તો અતિશય કળદ્રુપ અને રળિયામણા છે. અનાજમાં મોટામાં મોટો અને સહેલાઈથી ઊગનારો પાક મકાઈનો છે, અને મકાઈ એ દક્ષિણ આફ્રિકાના હબસી વતનીઓનો મુખ્ય ખોરાક છે. કેટલાક ભાગમાં ઘઉં પણ પાકે છે. કળોને સારુ

દક્ષિણ આફ્રિકા પંકાયેલ છે. નાતાલમાં ઘણી જાતનાં અને ઘણાં સરસ કેળાં, પપૈયાં અને અનનાસ પાકે છે, અને તે એટલા જથ્થામાં કે ગરીબમાં ગરીબ માણસને પણ તે મળી શકે છે. નાતાલ તેમ જ બીજાં સંસ્થાનોમાં નારંગી, સંતરાં, 'પીચ' અને 'એપ્રિકોટ' (જરદાળુ) એટલા બધા જથ્થામાં પાકે છે કે હજારો માણસાં સામાન્ય મહેનત કરે તાં દેહાતોમાં તે વગર પૈસે મેળવી શકે છે. કેપ કોલોની તો લીલી દ્રાક્ષ અને 'પ્લમ' (એક જાતનું મોટું બોર)ની ભૂમિ છે. ત્યાંના જેવી દ્રાક્ષ બીજે ઠંડાણે ભાગ્યે જ પાકતી હોય અને મોસમમાં એની કિંમત એટલી નજીવી હોય છે કે ગરીબ માણસ પણ એ પેટ ભરીને ખાઈ શકે. જ્યાં જ્યાં હિંદુસ્તાનીઓની વસ્તી હોય ત્યાં આંખો ન હોય એ બનવું મુશ્કેલ. હિંદુસ્તાનીઓએ આંખાની ગોટલીઓ વાવી. પરિણામે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઠીક પ્રમાણમાં આંખા પણ મળી શકે છે અને તેમાંની કેટલીક જાત મુંબઈની આફ્રુસ પાયરી સાથે જરૂર હરીફાઈ કરી શકે. ભાજીપાલો પણ એ રસાળ ભૂમિમાં પુષ્કળ પાકે છે અને રસિયા હિંદીઓએ હિંદુસ્તાનનો લગભગ બધો ભાજીપાલો ત્યાં ઉગાડેલો છે એમ કહી શકાય.

ઢોરઢાંખર પણ ઠીક જથ્થામાં છે એમ ગણાય. ગાયો, બળદો હિંદુસ્તાનનાં ગાય બળદ કરતાં વધારે કઠાવર અને વધારે જોરાવર હોય છે. ગૌરક્ષાનો દાવો કરનાર હિંદુસ્તાનમાં અનેક ગાયો અને બળદો હિંદુસ્તાનની વસ્તી જેવાં જ દૂબળાં જોઈને હું શરમાયો છું, અને મારું હૃદય અનેક વાર રડ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં દૂબળી ગાય ને દૂબળા બળદ જ્યાં હોય એવું સ્મરણ નથી, જોકે લગભગ મારી આંખો ઉઘાડી રાખીને હું બધા ભાગમાં ફરેલો છું. કુદરતે પોતાની બીજી બક્ષિસોની સાથે આ ભૂમિને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી શણગારવામાં મણા નથી રાખી. ડરબનનું દશ્ય ઘણું સુંદર ગણાય છે, પણ કેપ કોલોની એનાથી પણ ચડી જાય છે. કેપટાઉન એ 'ટેબલ માઉન્ટન' નામના નીચા નાડી તેમ જ અતિ ઊંચા નાડી એવા પહાડની તળેટીએ આવેલું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને પૂજનારી એક વિદુષી બાઈ એ પહાડ વિશેના પોતાના કાવ્યની અંદર કહે છે કે જે અલૌકિકતા ટેબલ માઉન્ટનમાં તેણે અનુભવી છે તેવી તેણે બીજા કોઈ પહાડમાં નથી

અનુભવી. અતિશયોક્તિ ભલે હોય. છે એમ હું માનું છું. પણ આ વિદ્યુપી બાઈની એક વાત મને ગળે ઊતરી. એ કહે છે કે ટેબલ માઉન્ટન કેપટાઉનનિવાસીના મિત્રનો અર્થ સારે છે. એ બહુ ઊંચો નહીં હોવાથી બિહામણો નથી લાગતો. લોકોને તેનું દૂરથી જ પૂજન નથી કરવું પડતું. પણ એ પહાડમાં જ પોતાનાં ઘર કરીને વસે છે, અને કેવળ દરિયાકિનારે હોવાથી સમુદ્ર પોતાના સ્વચ્છ જળથી હિંમેશાં તેનું પાદપૂજન કરે છે અને ચરણામૃત પીએ છે. નિર્ભય થઈને બાળકો અને વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો લગભગ આખા પહાડમાં ફરી શકે છે, અને હજારો શહેરીઓના અવાજથી આખો પહાડ પ્રતિદિન ગુંજી ઊઠે છે. એમાં વિશાળ ઝાડો, સુગંધી અને રંગબેરંગી પુષ્પો આખા પહાડને એટલો બધો શણગારે છે કે માણસને જોતાં અને કરતાં તૃપ્તિ જ ન થાય.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગંગા-જમનાની સાથે સરખામણી કરી શકાય એવી મોટી નદીઓ નથી. થોડીઘણી છે તે પ્રમાણમાં નાની ગણાય. એ દેશમાં ઘણે ઠેકાણે નદીનાં પાણી પહોંચતાં જ નથી. કિચ્ચ પ્રદેશોમાં નહેરો પણ ક્યાંથી લઈ જઈ શકાય? અને જ્યાં દરિયા જેવી નદીઓ ન હોય ત્યાં નહેરો ક્યાંથી હોઈ શકે? દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યાં જ્યાં પાણીની તંગી કુદરતે કરી મૂકી છે ત્યાં પાતાળિયા કૂવા ખોદીને તેમાંથી ખેતરોને પાઈ શકાય એટલું પાણી પવનચક્કીઓ અને વરાળચંત્રાંત્રી મારફતે ખેંચવામાં આવે છે. ખેતીને ત્યાંની સરકાર તરફથી પુષ્કળ મદદ મળે છે. ખેડૂતોને સલાહ આપવાને સરકાર ખેતીના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ મોકલે છે. ઘણે ઠેકાણે સરકાર પ્રજાને અર્થે ખેતીના અનેક અખતરાઓ કરે છે. નમૂનાનાં ખેતરો રાખે છે, લોકોને ઢોરની અને બિયાંની સગવડ કરી આપે છે, ઘણે ઓછે દામે પાતાળિયા કૂવા શરાવી આપે છે અને તેનું મૂલ્ય હપતાઓથી ભરી આપવાની સગવડ ખેડૂતોને દે છે. એ જ પ્રમાણે ખેતરોને સરકાર લોખંડના કાંટાળા વાળાની વાડ પણ કરાવી આપે છે.

દક્ષિણ આફ્રિકા ભૂમધ્યરેપાથી દક્ષિણે છે અને હિંદુસ્તાન ઉત્તરે છે તેથી ત્યાંનું બધું વાતાવરણ હિંદીઓને અવળું લાગે. એટલે ત્યાંની ઋતુઓ પણ અવળી. જેમ કે આપણે ત્યાં ઊનાળો હોય ત્યારે

ત્યાં શિયાળો હોય. વરસાદનો ચોક્કસ નિયમ છે એમ નહીં કહી શકાય. ગમે ત્યારે આવે. વરસાદનું સામાન્ય પ્રમાણ વીસ ઇંચથી વધુ નહીં હોય.

૨. ઇતિહાસ

આફ્રિકાની ભૂગોળ પર દષ્ટિપાત કરતાં જે વિભાગો આપણે જોઈ ગયા એ કંઈ અસલથી જ છે એમ વાંચનારા ન જ માને. છેક પુરાતન કાળમાં ત્યાંની વસ્તી કયા લોકોની હશે એ ચોક્કસ રીતે નક્કી નથી કરી શકાયું. યુરોપિયન લોકો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસ્યા તે વખતે ત્યાં હબસીઓ હતા. આ હબસીઓ અમેરિકામાં ગુલામીનો કેર વર્તતો હતો તે વખતે તેમાંથી નાસીને કેટલાક દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસ્યા એમ મનાય છે. તેઓ જુદી જુદી જાતથી ઓળખાય છે, જેવા કે જૂલુ, સ્વાઝી, બસૂટો, બેકવાના વગેરે. તેઓની ભાષામાં પણ ભેદ હોય છે. આ હબસીઓ જ દક્ષિણ આફ્રિકાના મૂળ વતનીઓ ગણાય. પણ દક્ષિણ આફ્રિકા એટલો બધો મોટો દેશ છે કે હાલની હબસીઓની વસ્તી છે તેના કરતાં વીસત્રીસ ગણી વસ્તી તેમાં સુખેથી સમાઈ શકે. ડરબનથી કેપટાઉન રેલ રસ્તે જતાં લગભગ ૧,૮૦૦ માઈલની મુસાફરી છે. દરિયારસ્તે પણ ૧,૦૦૦ માઈલથી ઓછું અંતર નથી. આ ચાર સંસ્થાઓનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૩,૦૦૦ ચોરસ માઈલ છે.

આ વિશાળ પ્રદેશમાં હબસીઓની વસ્તી સન ૧૯૧૪માં લગભગ પચાસ લાખ અને ગોરાઓની વસ્તી લગભગ તેર લાખ હતી. હબસીઓમાં જૂલુ વધારેમાં વધારે કઠાવર અને રૂપાળા ગણી શકાય. 'રૂપાળા' વિશેષણ હબસીઓને વિશે મેં ઇરાદાપૂર્વક વાપરેલું છે. સંકેદ ચામડી અને અણિયાળા નાકમાં આપણે રૂપનું આરોપણ કરીએ છીએ; આ વહેમ જો ઘડીભર બાજુએ મૂકીએ તો જૂલુને ઘડીને બ્રહ્માએ કંઈ કયાશ રાખી હોય એમ આપણને નહીં લાગે. સ્ત્રી અને પુરુષો બંને ઊંચાં અને ઊંચાઈના પ્રમાણમાં વિશાળ છાતીવાળાં હોય છે.

આખા શરીરના સ્નાયુ રીતસર ગોઠવાયેલા અને ઘણા મજબૂત હોય છે. એની પિંડલીઓ અને બાહુ માંસથી ભરેલાં હંમેશાં ગોળાકાર જ જોવામાં આવે છે. સ્ત્રી અથવા પુરુષ વાંકાં વળીને કે ખૂંધ કાઢીને ભાગ્યે જ ચાલતાં જોવામાં આવશે. હોઠ અવશ્ય મોટા અને જાડા હોય છે, પણ આખા શરીરના આકારના પ્રમાણમાં હોઈ જરાયં બેડોળ છે એમ હું તો નહીં કહું. આંખ ગોળ અને તેજસ્વી હોય છે. નાક ચપટું અને મોટા મોઢાંને શોભે એવું મોટું જ હોય છે, અને તેના માથાના ગૂંચળિયા વાળ તેની સીસમ જેવી કાળી અને ચળકતી ચામડીની ડિપર શોભી નીકળે છે. જો આપણે કંઈ જૂલુને પૂછીએ કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી કોમોમાં સહુથી વધારે રૂપાળા એ કોને ગણશે તો એ દાવો તે પોતાની જાતને સારુ જ કરશે, અને તેમાં હું તેનું જરાયં અજ્ઞાન નહીં જોઉં. જે પ્રયત્ન સેન્ડો ઈત્યાદિ આજે યુરોપમાં તેમના શાગિર્દોના બાહુ, હાથ વગેરે અવયવો કેળવવાને કરે છે તેમાંના કંઈ જ પ્રયત્ન વિના કુદરતી રીતે જે આ કોમના અવયવ ઘટ્ટ અને સુંદર આકારે બંધાયેલા જોવામાં આવે છે. ભૂમધ્યરેપાની નજદીક રહેનારી વસ્તીની ચામડી કાળી જ હોવી જોઈએ એ કુદરતી નિયમ છે. અને કુદરત જે જે ઘાટો ઘડે છે તેમાં સૌંદર્ય જ હોય છે એવું આપણે માનીએ તો સૌંદર્ય વિશેના આપણા સાંકડા અને એકદેશીય વિચારોમાંથી બચી જઈએ. એટલું જ નહીં પણ હિંદુસ્તાનમાં કેટલેક અંશે આપણને આપણી પોતાની જ ચામડી જો કાળાશ પડતી હોય તો જે અણછાજતાં શરમ અને અણગમો ડિપજે છે તેમાંથી પણ આપણે મુક્ત થઈએ.

આ હબસીઓ ઘાસમાટીના ગોળ કૂબાઓ(જૂંપડાંઓ)માં વસે છે. એ કૂબાને એક જ ગોળ દીવાલ હોય છે અને ડિપર ઘાસનું છાપરું. અંદર એક થાંભલાની ડિપર છાપરાનો આધાર હોય છે. વાંકા વળીને જ જઈ શકાય એવો એક નીચો દરવાજો તે જ હવાની આવજનું સાધન. તેને બારણું ભાગ્યે જ હોય છે. આપણી જેમ એ લોકો પણ દીવાલ અને ભોંયને માટી અને લાદછાણથી લીપે છે. એમ ગણાય છે કે આ લોકો કંઈ પણ ચોરસ ચીજ બનાવી શકતા નથી. પોતાની આંખને કેવળ ગોળ વસ્તુ જોવા-બનાવવામાં જ કેળવી

છે. કુદરત ભૂમિતિની સીધી લીટીઓ, સીધી આકૃતિઓ બનાવતી જોવામાં આવતી નથી. અને આ નિર્દોષ કુદરતનાં બાળકોનું જ્ઞાન કુદરતના તેમના અનુભવના ઉપર આધાર રાખનારું હોય છે.

પોતાના આ માટીના મહેલમાં રાચરચીલું પણ એને લગતું જ હોય. યુરોપનો સુધારો દાખલ થયો તેના પહેલાં તો તેઓ પહેરવા-ઓઢવા, સૂવા-બેસવાને સારુ ચામડાનો ઉપયોગ કરતા. ખુરશી, ટેબલ, પેટી ઇત્યાદિ રાખવા જેટલી જગ્યા પણ એ મહેલમાં ન જ હોય, અને આજ પણ નથી હોતાં, એમ ઘણે ભાગે કહી શકાય. હવે તેઓએ ઘરમાં કામળીઓ દાખલ કરેલી છે. બ્રિટિશ સત્તા દાખલ થઈ તેની પહેલાં સ્ત્રીપુરુષો લગભગ નગ્નાવસ્થામાં જ ફરતાં. હાલ પણ દેહાતોમાં ઘણા એ જ પ્રમાણે વર્તે છે. ગુહ્ય ભાગોને એક ચામડાથી ઢાકે છે. કોઈ એટલો પણ ઉપયોગ ન કરે. પણ આના અર્થ કોઈ વાંચનાર એવો ન કરે કે તેથી એ લોકો પોતાની ઈંદ્રિયોને વશ નથી રાખી શકતા. જ્યાં ઘણાં સમુદાય એક રૂઠિને વશ થઈને વર્તતો હોય ત્યાં બીજા સમુદાયને એ રૂઠિ અયોગ્ય લાગતી હોય છતાં પહેલાની દષ્ટિમાં મુદલ દોષ ન હોય એ તદ્દન સંભવિત છે. આ હબસીઓ એકબીજાની તરફ જોયાં કરવાને નવરા હોતા જ નથી. શુક્રદેવજી જ્યારે નગ્નાવસ્થામાં નાહતી સ્ત્રીઓની વચ્ચે થઈને ચાલ્યા ગયા ત્યારે ન એમના મનમાં જરાયે વિકાર થયો, ન એ નિર્દોષ સ્ત્રીઓને જરા પણ ક્ષોભ થયો, ન જરાયે શરમ જેવું લાગ્યું, એમ ભાગવતકાર કહે છે અને તેમાં મને કંઈ જ અમાનુષી નથી લાગતું. હિંદુસ્તાનમાં આજે આપણામાંનો કોઈ પણ એટલી સ્વચ્છતા એવે અવસરે ન અનુભવી શકે એ કંઈ મનુષ્યજાતની પવિત્રતાની હદ નથી, પણ આપણા પોતાના દુર્ભાગ્યની નિશાની છે. આમને આપણે જંગલી ગણીએ છીએ તે આપણા અભિમાનનો પડઘો છે. આપણે માનીએ છીએ એવા તેઓ જંગલી નથી.

આ હબસીઓ જ્યારે શહેરમાં આવે છે ત્યારે તેઓની સ્ત્રીઓને સારુ એવો કાયદો છે કે તેઓએ છાતીથી ગોઠણ સુધીનો ભાગ ઢાંકવો જ જોઈએ. તેથી એ સ્ત્રીઓને અનિચ્છાએ પણ તેવું વસ્ત્ર વીંટાળવું પડે છે, અને તેને અંગે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એ માપના

કપડાનો બહોળો ઢિઠાવ થાય છે અને એવી લાખો કામળો કે ચાદરો યુરોપથી દર વર્ષે આવે છે. પુરુષોને કેડેથી ગોઠણ સુધી પાંતાના અવયવો ઢાંકવાની ફરજ છે, તેથી તેઓએ તો યુરોપનાં ઉતરેલાં કપડાં પહેરવાની પ્રથા દાખલ કરી દીધેલી છે અને એમ નથી કરતા તે નેકાવાળી ચઢીઓ પહેરે છે. આ બધાં કપડાં યુરોપથી જ આવે છે.

એઓનો મુખ્ય ખોરાક મકાઈ અને મળે ત્યારે માંસ. મસાલા વગેરેથી તેઓ સદ્ભાગ્યે કેવળ અજાણ્યા છે. એમના ખોરાકમાં મસાલા હોય અથવા તો હળદરનો રંગ પણ ચડેલો હોય તો તેઓ નાક મરડશે, અને જે કેવળ જંગલી કહેવાય છે એ તો એને અડકશે પણ નહીં. મકાઈ આખી બાકેલી અને સાથે થોડું મીઠું લઈને એકીવખતે એક શેર ખાઈ જવી એ સામાન્ય જૂલુને માટે જરાયે નવાઈની વાત ન ગણાય. મકાઈનો આટો પીસીને પાણીમાં ઢિકાળી ઘેંસ બનાવી ખાઈને સંતોષ માને છે. જ્યારે જ્યારે માંસ મળી શકે ત્યારે કાચું અથવા પાકું બાકેલું અથવા ભૂંજેલું માત્ર મીઠાની સાથે ખાઈ જાય છે. ગમે તે પ્રાણીનું માંસ ખાતાં તેને આંચકો નહીં આવે.

તેઓની ભાષા જાતિના નામની જ હોય છે. લેખનકળા ગોરાઓએ જ દાખલ કરી છે. હબસી કકકા જેવી વસ્તુ નથી. રોમન લિપિમાં હાલ હબસી ભાષાઓમાં બાઈબલ વગેરે પુસ્તકો છપાયાં છે. જૂલુ ભાષા અત્યંત મધુર છે. ઘણાખરા શબ્દોને છેડે 'આ'નો ઉચ્ચાર હોય છે, તેથી ભાષાના અવાજ કાનને હળવા અને મધુર લાગે છે. શબ્દોમાં અર્થ અને કાવ્ય બંને રહેલાં છે એમ મેં વાંચ્યું છે ને સાંભળ્યું છે, જે થોડા શબ્દોનું મને અનાયાસે જ્ઞાન મળ્યું તે ઉપરથી ભાષા વિશેનો ઉપરનો મત મને યોગ્ય જણાયો છે. શહેરો વગેરેનાં નામો યુરોપિયનોએ પાડેલાં જે મેં આખ્યાં છે તે બધાંનાં મધુર અને કાવ્યમય હબસી નામો છે જ. મને યાદ નહીં હોવાથી હું તે નથી આપી શક્યો.

હબસીઓનો ધર્મ ખ્રિસ્તી પાદરીઓના મત પ્રમાણે તો કંઈ જ ન હતો અને નથી એમ કહેવાય. પણ ધર્મનો વિસ્તીર્ણ અર્થ લઈએ

તો કહી શકાય કે પોતે નથી ઓળખી શકતા એવી અલૌકિક શક્તિને તેઓ જરૂર માને છે અને પૂજે છે. એ શક્તિથી ડરે છે પણ ખરા. શરીરનાશની સાથે મનુષ્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો એમ પણ તેઓને ઝાંખું ઝાંખું ભાસે છે. જો નીતિને આપણે ધર્મનો પાયો ગણીએ તો તેઓ નીતિ માનનારા હોઈ ધર્મી પણ ગણી શકાય. સાચ અને જૂઠનો તેમને પૂરો ખ્યાલ છે. પોતાની સ્વાભાવિક અવસ્થામાં જેટલે દરજ્જે તેઓ સત્યને જાળવે છે તેટલે દરજ્જે ગોરાઓ અથવા આપણે જાળવીએ છીએ કે નહીં એ શકભરેલી વાત છે. દેવળો વગેરે તેઓને હોતાં નથી. બીજી પ્રજાઓની જેમ તેઓમાં પણ ઘણી જાતના વહેમો જોવામાં આવે છે. વાંચનારને આશ્ચર્ય થશે કે શરીરની મજબૂતીમાં જગતમાં કોઈ પણ કોમથી ન ઊતરે એવી આ કોમ ખરે એટલી મોળી છે કે ગોરા બાળકને જુએ તોપણ ડરે છે. જો કોઈ તેની સામે રિવોલ્વર તાકે તો કાં તો તે ભાગી જશે અથવા તો એવો મૂઠ બની જશે કે તેનામાં ભાગવાની તાકાત પણ નહીં રહે. આનું કારણ તો છે જ. મૂઠીભર ગોરાઓ આવી જંગી અને જંગલી કોમને વશ કરી શક્યા છે એ કોઈ જાદુ હોવું જોઈએ એમ તેને ઠસી ગયું છે. તેને ભાલાનાં અને તીરકામઠાનો ઉપયોગ તો સારી રીતે આવડતો હતો. તે તો છીનવી લેવામાં આવ્યાં છે. બંદૂક તો કોઈ દિવસ ન જોયેલી, ન કોંડેલી. જેને નથી દીવાસળી લગાવવી પડતી, નથી હાથની આંગળી ચલાવવા સિવાય બીજી કંઈ ગતિ કરવી પડતી, છતાં એક નાની સરખી ભૂંગળીમાંથી એકાએક અવાજ નીકળે છે, ભડકો જોવાય છે અને ગોળી વાગી ક્ષણમાત્રમાં માણસના પ્રાણ જાય છે એ તેનાથી સમજી શકાતું નથી. એથી એ સદાય એ વસ્તુ વાપરનારના ડરથી બેબાકળો રહે છે. તેણે અને તેના બાપદાદાઓએ અનુભવ્યું છે કે એવી ગોળીઓએ અનેક નિરાધાર અને નિર્દોષ હબસીઓના પ્રાણ લીધા છે. તેનું કારણ તેઓમાં ઘણા આજ લગી પણ જાણતા નથી.

આ કોમમાં ધીમે ધીમે 'સુધારો' પ્રવેશ કરતો જાય છે. એક તરફથી ભલા પાદરીઓ તેઓ સમજ્યા છે તે રૂપમાં ઈશુ ખ્રિસ્તનો

સંદેશો તેઓને પહોંચાડે છે. તેઓને સારુ નિશાળ ખોલે છે, અને સામાન્ય અક્ષરજ્ઞાન આપે છે. એમના પ્રયત્નથી કેટલાક ચારિત્ર્યવાન હબસીઓ પણ તૈયાર થયા છે. પણ ઘણા જેઓ અત્યાર સુધી અક્ષરજ્ઞાનની ખામીને લીધે, સુધારાના પરિચયને અભાવે, અનેક અનીતિઓમાંથી મુક્ત હતા તેઓ આજ પાખંડી પણ બન્યા છે. સુધારાના પ્રસંગમાં આવેલા હબસીમાંથી ભાગ્યે જ કોઈ દાડની બદીમાંથી બચ્યા હોય અને તેઓના મસ્તાન શરીરમાં જ્યારે દાડનો પ્રવેશ થાય છે ત્યારે તેઓ કેવળ દીવાના બને છે અને ન કરવાનું બધું કરી નાખે છે. સુધારો વધવો એટલે હાજતો વધવી એ તો બે ને બે ચાર જેવો સીધો મેળ છે. હાજતો વધારવાને અર્થે કહો, બધાને માથાવેરો, કૂબાવેરો આપવો પડે છે. એ વેરો નાખવામાં ન આવે તો આ પોતાનાં ખેતરોમાં રહેનારી કોમ ભોંયની અંદર સંકડો ગજ ઊંડી ખાણોમાં સોનું કે હીરા કાઢવાને ઊતરે નહીં અને જો ખાણોને સારુ એમની મજૂરી ન મળી શકે તો સોનું અથવા તો હીરા પૃથ્વીનાં આંતરડાંમાં જ રહી જાય. તેમ જ યુરોપનિવાસીઓને નોકરવર્ગ પણ તેઓની ઊપર કર નાખ્યા વિના મળવો મુશ્કેલ છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે ખાણોની અંદર કામ કરતા હજારો હબસીઓને બીજાં દરદોની સાથે એક જાતનો ક્ષયરોગ પણ થાય છે કે જે 'માઈનર્સ થાઈસિસ'ને નામે ઓળખાય છે. તે રોગ પ્રાણહર છે. તેના પંજમાં આવ્યા પછી થોડા જ ઊગરી શકે છે. આવા હજારો માણસો એક ખાણની અંદર રહે. પોતાનાં બાળબચ્ચાં સાથે ન હોય એવી સ્થિતિમાં એ કેટલો સંયમ જાળવી શકે એ વાંચનાર સહેજે વિચારી શકશે. તેને પરિણામે થતાં દરદોના પણ આ લોકો ભોગ થઈ પડે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના વિચારશીલ ગોરાઓ પણ આ ગંભીર પ્રશ્નનો વિચાર નથી કરતા એમ નથી. તેઓમાંના કેટલાક અવશ્ય માને છે કે સુધારાની અસર આ કોમ ઊપર એકંદરે સારી પડી છે એવો દાવો ભાગ્યે જ કરી શકાય. એની નઠારી અસર તો હરકોઈ માણસ જોઈ શકે છે.

આ મહાન દેશમાં જ્યાં આવી નિર્દાપિ કોમ વસતી હતી ત્યાં લગભગ ચારસો વરસ પૂર્વે વલંદા લોકોએ થાણું નાખ્યું. તેઓ ગુલામો

તો રાખતા જ હતા. પોતાના જવા સંસ્થાનમાંથી કેટલાક વલંદા તેઓના પોતાના મલાયી ગુલામોને લઈને, જેને આપણે હવે કેપ કોલોનીના નામથી ઓળખીએ છીએ ત્યાં દાખલ થયા. આ મલાયી લોકો મુસલમાન છે. તેઓમાં વલંદાનું લોહી છે અને તે જ પ્રમાણે તેના કેટલાક ગુણો પણ છે. તેઓ છૂટાછવાયા આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પથરાયેલા જોવામાં આવે છે પણ તેઓનું મથક તો કેપટાઉન જ ગણાય. આજ તેઓમાંના કેટલાક ગોરાઓની નોકરી કરે છે અને બીજા સ્વતંત્ર ધંધો કરે છે. મલાયી ઓરતો બહુ કિંદોગી અને હાંશિયાર હોય છે. તેમની રહેણી ઘણે ભાગે સ્વચ્છ જોવામાં આવે છે. ઓરતો ધોળીનું અને સીવાણનું કામ ઘણું સરસ કરી શકે છે. મરદો કોઈ નાનો સરખો વેપાર કરે છે. ઘણા ગાડી હાંકવાનો ધંધો કરી પોતાનો ગુજારો કરે છે. થોડાકે ઊંચા પ્રકારની અંગ્રજી કેળવણી પણ લીધી છે. તેમાંના એક કેપટાઉનમાં ડૉક્ટર અબ્દુલ રહમાન પ્રખ્યાત છે. તે કેપટાઉનમાં જૂની ધારાસભામાં પણ પહોંચી શક્યા હતા. નવા બંધારણ પ્રમાણે મુખ્ય ધારાસભામાં જવાનો એ હક છીનવી લેવામાં આવ્યો છે.

વલંદાનું થોડું વર્ણન કરતાં વચમાં મલાયી લોકોનું વર્ણન સંહજ આવી ગયું. પણ હવે આપણે વલંદા લોકો કેમ આગળ વધ્યા એ જરાક જોઈ લઈએ. વલંદા એટલે ડચ એ મારે જણાવવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. આ લોકો જેટલા બહાદુર લડવૈયા હતા અને છે તેટલા જ કુશળ ખેડૂત હતા ને આજે પણ છે. તેઓએ જોયું કે પોતાની આસપાસનો મુલક ખેતીને સારુ બહુ લાયક છે. તેઓએ જોયું કે ત્યાંના વતની વરસમાં થોડો જ વખત કામ કરીને સંહલાઈથી પોતાનો ગુજારો કરી શકે છે. તેઓની પાસેથી મજૂરી કેમ ન લઈ શકાય? વલંદાની પોતાની પાસે કળા હતી, બંદૂક હતી, મનુષ્યોને બીજાં પ્રાણીઓની જેમ કેમ વશ કરવા એ તેઓ જાણી શકતા હતા. એમ કરવામાં ધર્મનો કશોયે બાધ નથી એવી તેમની માન્યતા હતી. એટલે પોતાના કાર્યની યોગ્યતાને વિશે જરાયે શંકાશીલ થયા વિના તેઓએ દક્ષિણ આફ્રિકાના વતનીઓની મજૂરી વડે ખેતી વગેરે શરૂ કર્યાં.

જેમ વલંદા દુનિયામાં પોતાનો ફેલાવો કરવાને સારુ સારી સારી જમીનો શોધી રહ્યા હતા તેમ જ અંગ્રેજોનું હતું. ધીમે ધીમે અંગ્રેજો પણ આવ્યા. અંગ્રેજ અને ડચ પિત્રાઈ તો છે જ. બંનેના ખવાસ એક, લોભ એક. એક જ કુંભારનાં માટલાં ભેગાં થાય ત્યારે કોઈક ફૂટે પણ ખરાં, તેમ આ બંને કોમ પોતાનો પગપેસારો કરતાં કરતાં અને ધીમે ધીમે હબસીઓને વશ કરતાં કરતાં ભેટી પડી. તકરારો થઈ, લડાઈઓ પણ થઈ. મજુબાની ટેકરીમાં અંગ્રેજો હાર્યા પણ ખરા. આ મજુબાનો ડાઘ રહી ગયો અને તેમાંથી પાકીને જે ગૂમડું થયું હતું તે સન ૧૮૬૯થી ૧૯૦૨ સુધી જે જગપ્રસિદ્ધ લડાઈ થઈ ગઈ તેમાં ફૂટ્યું અને જનરલ કોન્જેને જ્યારે લોર્ડ રોબર્ટ્સ વશ કર્યા ત્યારે તે મરાઠૂમ વિક્ટોરિયા રાણીને તાર કરી શક્યા, 'મજુબાનું વેર લીધું છે.' પણ જ્યારે પહોલી (બોઅર લડાઈ આગળની) કસાકસી આ બંને વચ્ચે થઈ ત્યારે વલંદા લોકોમાંના ઘણા અંગ્રેજની નામની સત્તા પણ કબૂલ કરવા તૈયાર ન હતા તેથી તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના અંતર પ્રદેશમાં ગયા. એને પરિણામે ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેન્જ ફ્રી સ્ટેટની ઉત્પત્તિ થઈ.

આ જ વલંદા અથવા ડચ લોકો એ દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'બોઅર'ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. તેઓએ પોતાની ભાષા તો જેમ બાળક માતાને સેવે છે તેવી રીતે સેવીને જાળવી રાખી છે. પોતાની સ્વતંત્રતાને પોતાની ભાષાની સાથે અતિશય નિકટ સંબંધ છે એ વાત તેઓના હાડમાં પસરી ગયેલી છે. ઘણા હુમલા થયા છતાં તેઓ પોતાની માતૃભાષાને સાચવી રહ્યા છે. આ ભાષાએ ત્યાંના લોકોને અનુકૂળ આવે એવું નવું સ્વરૂપ પકડ્યું છે. હોલેન્ડની સાથે પોતાનો નિકટ સંબંધ રાખી નહીં શક્યા એટલે જેમ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ભાષાઓ થઈ છે તેમ ડચમાંથી અપભ્રંષ્ટ ડચ બોઅર લોકો બોલતા થઈ ગયા. પણ હવે તેઓ પોતાનાં બાળકો ઉપર બિનજરૂરી બોજો મૂકવા નથી ઈચ્છતા તેથી તેઓએ આ પ્રાકૃત બોલીને સ્થાયી રૂપ આપ્યું છે અને તે 'ટાલ' નામે ઓળખાય છે. તેમાં જ ત્યાંનાં પુસ્તકો લખાય છે. બાળકોની કેળવણી તેમાં અપાય છે, અને ધારાસભામાં બોઅર સભાસદો 'ટાલ' ભાષામાં જ પોતાનાં ભાષણો આપે છે.

યુનિયન પછીથી આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં બંને ભાષા — ટાલ અથવા ડચ અને અંગ્રેજી — એકસરખી પદવી ભોગવે છે, - તે એટલે સુધી કે ત્યાંનાં સરકારી ગેઝેટ બંને ભાષામાં પ્રગટ થવાં જોઈએ અને ધારાસભાનો કારભાર બંને ભાષામાં છપાવો જોઈએ. બોઅર લોકો સાદા, ભોળા અને ધર્મચુસ્ત છે. તેઓ વિશાળ ખેતરોમાં વસે છે. આપણને ત્યાંનાં ખેતરોના વિસ્તારનો ખ્યાલ ન આવી શકે. આપણા ખેડૂતનાં ખેતરો એટલે બે-ત્રણ વીધાં જમીન. એથી પણ ઓછી હોય. ત્યાંનાં ખેતરો એટલે સેંકડો અથવા હજારો વીધાં જમીન એક એક માણસના તાબામાં હોય. એ બધી જમીનને તુરત ખેડવાનો લોભ પણ આ ખેડૂતો રાખતા નથી અને કોઈ દલીલ કરે તો કહે છે કે “છો પડી. જેમાં અમે વાવેતર નહીં કરીએ તેમાં અમારી પ્રજા કરશે.”

દરેક બોઅર લડવામાં પૂરેપૂરો કુશળ હોય છે. અને માંહોમાંહો ભલે વઢેઝઘડે પણ તેઓને પોતાની સ્વતંત્રતા એટલી બધી પ્રિય હોય છે કે જ્યારે તેની પર હુમલો થાય ત્યારે બધા બોઅર તૈયાર થઈ જાય છે અને એક શરીરની માફક ઝૂઝે છે. તેઓને ભારે ક્વાયત વગેરેની જરૂર હોતી નથી કેમ કે લડવું એ આખી કોમનો સ્વભાવ કે ગુણ છે. જનરલ સ્મટ્સ, જનરલ ડીવેટ, જનરલ હર્જોગ ત્રણે મોટા વકીલ અને મોટા ખેડૂત છે, અને ત્રણે તેવા જ મોટા લડવૈયા. જનરલ બોથાની પાસે નવ હજાર એકરનું ખેતર હતું. ખેતીની બધી આંટીઘૂંટીઓ એ જાણતા. જ્યારે તે સંધિને અર્થ યુરોપ ગયેલા તે વખતે એને વિશે એમ કહેવાયેલું કે ઘેટાંની પરીક્ષામાં એના જેવો કુશળ યુરોપમાં પણ કોઈ ભાગ્યે જ હશે. એ જનરલ બોથાએ મરાહૂમ પ્રેસિડન્ટ ફૂગરની જગ્યા લીધેલી. તેનું અંગ્રેજી જ્ઞાન સરસ હતું છતાં જ્યારે તે ઈંગ્લેંડમાં બાદશાહને અને પ્રધાનમંડળને મળ્યા ત્યારે તેણે હંમેશાં પોતાની જ માતૃભાષા મારક્ત વાતચીત કરવાનું પસંદ કર્યું. કોણ કહી શકે કે એ યથાર્થ ન હતું? અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન બતાવવાની ખાતર ભૂલ કરવાનું જોખમ શા સારુ ખેડે? પોતાની વિચારશ્રેણીમાં યોગ્ય શબ્દ ગોતવા જતાં ભંગ પાડવાનું સાહસ શા સારુ કરે? પ્રધાનમંડળ કેવળ અજાણપણે અંગ્રેજી ભાષાની કંઈક

અપરિચિત રૂઢિનો ઉપયોગ કરે તેનો પોતે અર્થ ન સમજે ને કંઈનો કંઈ જવાબ દેવાઈ જવાય, કદાચ ગભરાઈ જવાય અને તેથી પોતાના કાર્યને નુકસાન પહોંચે એવી ગંભીર ભૂલ શાને કરે?

જંમ બોચર પુરુષો બાહાદુર અને સાદા છે તેમ જ બોચર સ્ત્રીઓ પણ બાહાદુર અને સાદી છે. બોચર લડાઈને વખતે જો બોચર લોકોએ પોતાનું લાંબી રેડયું તો તે ભોગ ઓરતોની હિંમત તેમ જ તેમના ઉત્તેજનથી તેઓ આપી શક્યા. ઓરતોને નહોતો વૈધવ્યનો ભય કે નહોતો ભવિષ્યનો. મેં ઉપર કહ્યું કે બોચર લોકો ધર્મચુસ્ત છે, ખ્રિસ્તી છે. પણ તેઓ ઈશુ ખ્રિસ્તના નવા કરારને માનનારા છે એમ ન કહી શકાય. ખરું જોતાં તો યુરોપ જ નવા કરારને ક્યાં માને છે? છતાં યુરોપમાં નવા કરારને માન આપવાનો દાવો તો થાય જ છે, જોકે કેટલાક યુરોપનિવાસી ઈશુ ખ્રિસ્તના શાંતિધર્મને જાણે છે અને પાળે છે. પણ બોચર લોકો તો નવા કરારને નામથી જ જાણે છે એમ કહી શકાય. જૂનો કરાર ભાવપૂર્વક વાંચે છે અને તેમાં જે લડાઈઓનાં વર્ણન છે તે ગોખે છે. મૂસા પેગંબરનું 'દાંતને બદલે દાંત અને આંખને બદલે આંખ'નું શિક્ષણ પૂરી રીતે માને છે. અને જે પ્રમાણે માને છે તે પ્રમાણે તેઓ વર્તે છે.

બોચર ઓરતોએ પણ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવવાની ખાતર ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરવું પડે તોપણ તે ધર્મનું કરમાન છે એમ સમજી ધીરજથી અને આનંદથી બધી આપત્તિઓ વેઠી. ઓરતોને નમાવવાને સારુ મરહૂમ લોર્ડ કિચનરે ઉપાયો કરવામાં કયાશ નથી આપી. નોખા નોખા વાડાઓમાં તેઓને પૂરી. ત્યાં તેઓની ઉપર અસહ્ય વિપત્તિઓ પડી. ખાવાપીવાના સાંસા; ટાઢથી, તડકાથી સોસાઈ થાય. કોઈ શરાબ પી ગાંડો થયેલો અથવા તો વિપયના આવેશમાં ભાન ભૂલી ગયેલો સોલ્જર આ ધણી વિનાની ઓરતો ઉપર હુમલો પાડી કરે. આ વાડાઓમાં અનેક પ્રકારના ઉપદ્રવો પેદા થાય, ઈંદ એવા છતાં આ બાહાદુર ઓરતો નમી નહીં. અને છેવટે કિંગ એડવર્ડ જ લોર્ડ કિચનરને લખ્યું કે, "આ મારાથી સહન થઈ શકતું નથી. જો બોચરને નમાવવાનો આપણી પાસે આ જ ઈલાજ હોય તો

એના કરતાં હું ગમે તેવી સુલેહ પસંદ કરું છું. લડાઈને તમે જલદીથી સંકેલજો.”

આ બધા દુઃખનો અવાજ જ્યારે ઇંગ્લેંડમાં પહોંચ્યો ત્યારે અંગ્રેજી પ્રજાનું મન પણ દુખિત થયું. બોઅરની બહાદુરીથી એ પ્રજા આશ્ચર્યચકિત થઈ હતી. એવડી નાનકડી કોમે દુનિયાને ઘેરનાસી સલ્તનતને હંકાવી એ અંગ્રેજ પ્રજાના મનને ખૂંચ્યા જ કરતું હતું, પણ જ્યારે આ વાડાઓની અંદર ગોંધાઈ રહેલી ઓરતોના દુઃખનો નાદ તે ઓરતોની મારફતે નહીં, તેમના મરદોની મારફતે પણ નહીં — તે તો રણમાં જ ઝૂઝી રહ્યા હતા — પણ છૂટાંછવાયાં ઉદારચરિત અંગ્રેજ સ્ત્રીપુરુષો જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતાં તેઓની મારફતે પહોંચ્યો ત્યારે અંગ્રેજ પ્રજા વિમાસવા માંડી. મરહૂમ સર હેનરી કેમ્પબેલ બેનરમેને અંગ્રેજ પ્રજાનું હૃદય ઓળખ્યું અને તેણે લડાઈની સામે ગર્જના કરી. મરહૂમ સ્ટેડે જાહેર રીતે ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રાર્થના કરી અને બીજાઓને તેમ કરવા પ્રેર્યા કે એ લડાઈમાં ઈશ્વર અંગ્રેજને હરાવે. આ દશ્ય ચમત્કારિક હતું. ખરેખરું દુઃખ ખરેખરી રીતે વેઠાયેલું પથ્થર જેવા હૃદયને પણ પિગળાવી નાખે છે એ એવા દુઃખનો એટલે તપશ્ચર્યાનો મહિમા છે, અને તેમાં જ સત્યાગ્રહની ચાવી છે.

પરિણામ એ આવ્યું કે ફ્રીનિખનની સુલેહ થઈ અને છેવટે દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચારે સંસ્થાનો એક કારભાર નીચે આવ્યાં. જોકે આ સુલેહની વાત હરેક અખબાર વાંચનાર હિંદીની જાણમાં છે, છતાં એકબે એવી હકીકત છે કે જેનો ખ્યાલ સરખો પણ ઘણાને હોવાનો સંભવ નથી. ફ્રીનિખનની સુલેહ થવાની સાથે જ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ચારે સંસ્થાનો જોડાઈ ગયાં એમ ન હતું, પણ દરેકને પોતાની ધારાસભા હતી. તેનું કારભારી મંડળ એ ધારાસભાને પૂરેપૂરી રીતે જવાબદાર ન હતું.* આવો સંકુચિત હક જનરલ બોથાને કે જનરલ સ્મટ્સને ન જ સંતોષે. છતાં લૉર્ડ મિલ્નરે વર વિનાની જાન ચલાવવાનું યોગ્ય ધાર્યું. જનરલ બોથા ધારાસભામાંથી અલગ રહ્યા. તેણે અસહકાર

* ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટની પદ્ધતિ ‘કાઉન કોલોની’ના ધોરણની હતી.

કર્ચો. સરકારની સાથે સંબંધ રાખવાની ચોખ્ખી ના પાડી. લોર્ડ મિલ્નરે તીખું ભાષણ કર્યું, અને જાણવ્યું કે જનરલ બોથાએ એટલો બધો ભાર પોતાની ડિપર છે એમ માની લેવાની જરૂર નથી, રાજવહીવટ તેના વિના પણ ચાલી શકશે.

બોઅરોની બહાદુરી, તેઓની સ્વતંત્રતા, તેઓનો આપભોગ, એ વિશે વગર સંકોચે મેં લખ્યું છે, છતાં વાંચનારની ડિપર એવી છાપ પાડવાનો મારો ઈરાદો ન હતો કે સંકટને સમયે પણ એઓમાં મતભેદ ન હોઈ શકે અથવા તો કોઈ નબળા ન જ હોય. બોઅરોમાં પણ સહેજે રાજી થઈ જનાર પક્ષ લોર્ડ મિલ્નર ઊભો કરી શક્યા, અને માની લીધું કે એઓની મદદ વડે ધારાસભાને પોતે દીપાવી શકશે. એક નાટકકાર પણ પોતાના નાટકને મુખ્ય પાત્ર વિના શોભાવી નથી શકતો, તો આ આકરા સંસારમાં કારભાર ચલાવનાર માણસ મુખ્ય પાત્રને વીસરી જાય અને સફળ થવાની ડિમેદ રાખે એ ગાંડો ગણાય. એવી જ દશા ખરેખર લોર્ડ મિલ્નરની થઈ. અને એમ પણ કહેવાતું હતું કે પોતે ધમકી તો આપી, પણ ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટનો વહીવટ જનરલ બોથા વિના ચલાવવો એટલો તો મુશ્કેલ થઈ ગયો કે લોર્ડ મિલ્નર પોતાના બગીચામાં ચિંતાતુર અને બેબાકળા થયેલા બોવામાં આવતા હતા! જનરલ બોથાએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહી દીધું કે ફ્રીનિખનના સુલેહનામાનો અર્થ તેઓ ચોખ્ખો સમજ્યા હતા કે બોઅર લોકોને પોતાની આંતર-વ્યવસ્થાનો પૂરેપૂરો અધિકાર તુરત મળશે. અને તેમણે કહ્યું કે જો એવું ન હોત તો કદી તે પર પોતે સહી ન કરત. લોર્ડ કિચનરે તેના જવાબમાં એમ જણાવેલું કે એવી જાતનો કશોયે ભરોસો જનરલ બોથાને તેમણે આપેલો ન હતો. ધીમે ધીમે બોઅર પ્રજા જેમ જેમ વિશ્વાસપાત્ર નીવડે તેમ તેમ તેઓને સ્વતંત્રતા મળતી જશે! હવે આ બેની વચ્ચે ઈન્સાફ કોણ કરે? કોઈ પંચની વાત કહે તોપણ જનરલ બોથા શાને કબૂલ થાય? તે વખતે વડી સરકારે જે ન્યાય કર્યો એ એમને સંપૂર્ણ રીતે શોભાવનારો હતો. એ સરકારે કબૂલ રાખ્યું કે સામેનો પક્ષ — તેમાંયે વળી નબળો પક્ષ — સમાધાનનો જે અર્થ સમજેલો હોય તે અર્થ સબળા પક્ષે કબૂલ રાખવો જ

જોઈએ. ન્યાય અને સત્યને ધોરણે તો હંમેશાં એ જ અર્થ ખરો હોય. મારા કહેવાનો મેં મારા મનમાં ગમે તેવો અર્થ રાખેલો હોય છતાં તેની જે છાપ વાંચનાર અથવા સાંભળનારના મન ઉપર પડતી હોય તે જ અર્થમાં મેં મારું વચન કે લખાણ કહ્યું કે લખ્યું એમ મારે તેઓના પ્રત્યે કબૂલ રાખવું જ જોઈએ. આ સોનેરી નિયમનું પાલન આપણે વ્યવહારમાં ઘણી વખત નથી કરતા, તેથી જ ઘણી તકરારો થાય છે અને સત્યને નામે અર્ધું સત્ય — એટલે ખરું જોતાં દોઢ અસત્ય — ઉપયોગમાં લેવાય છે.

આમ જ્યારે સત્યની — એટલે અહીં જનરલ બોથાની — પૂરી જીત થઈ ત્યારે તેઓ કામે વળગ્યા અને પરિણામે બધી સંસ્થાઓ એકત્ર થઈ અને દક્ષિણ આફ્રિકાને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળી. વાવટો યુનિયન જેક છે, નકશામાં એ પ્રદેશનો રંગ લાલ છે, છતાં દક્ષિણ આફ્રિકા સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર જ છે એમ માનવામાં કશી અતિશયતા નથી. એક પાઈ પણ બ્રિટિશ સલ્તનત દક્ષિણ આફ્રિકાના કાર્યકર્તાઓની સંમતિ વિના દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી લઈ ન શકે. એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ પ્રધાનોએ કબૂલ કર્યું છે કે જો દક્ષિણ આફ્રિકા બ્રિટિશ વાવટો કાઢી નાખવા ઈચ્છે અને નામથી પણ સ્વતંત્ર થવા ઈચ્છે તો તેને કોઈ રોકી શકે એમ નથી. અને જો આજે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓએ એ પગલું નથી ભર્યું તો તેનું સબળ કારણ છે. એક તો એ કે બોઅર પ્રજાના આગેવાનો ચાલાક અને સમજુ છે. બ્રિટિશ સલ્તનતની સાથે જેમાં પોતાને કાંઈ પણ ખોવાનું નથી એવી જાતનું સહિયારું અથવા એવી જાતનો સંબંધ તે રાખે તો કંઈ અયોગ્ય નથી. પણ એ ઉપરાંત બીજું વ્યાવહારિક કારણ પણ છે, અને તે એ કે નાતાલમાં અંગ્રેજોની સંખ્યા વધારે છે, કેપ કોલોનીમાં અંગ્રેજોની સંખ્યા ઘણી છે જોકે બોઅર કરતાં વધારે નથી, અને જોહાનિસબર્ગમાં કેવળ અંગ્રેજો અસર જ છે. તેથી બોઅર કોમ સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં સ્થાપવાને ઈચ્છે તો ઘરમાં જ તકરાર દાખલ કરવા જેવું થાય અને કદાચ માંહોમાંહે લડાઈ પણ જાગે. તેથી દક્ષિણ આફ્રિકા બ્રિટિશ સંસ્થાન ગણાય છે.

યુનિયનનો કાયદો કઈ રીતે થયો એ પણ જાણવા જેવી વાત છે. ચારે સંસ્થાનોની ધારાસભાએ એકમત થઈને યુનિયનનું બંધારણ ઘડ્યું. બંધારણ બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને અક્ષરશઃ કબૂલ રાખવું પડ્યું. આમની સભાના એક સભાસદે તેમાં એક વ્યાકરણદોષ હતો તે તરફ ધ્યાન ખેંચી દૂષિત શબ્દ કાઢવાની સૂચના કરી. મરહૂમ શ્રી હેનરી કેમ્પબેલ બેનરમેને તેની સૂચના નામંજૂર કરતાં કહ્યું કે રાજવાડીવટ શુદ્ધ વ્યાકરણથી નથી ચાલી શકતો; એ બંધારણ બ્રિટિશ કારભારી મંડળ અને દક્ષિણ આફ્રિકાના કારભારીઓ વચ્ચેની મસલતને પરિણામે ઘડાયું છે; તેમાં વ્યાકરણનો દોષ સુધ્ધાં દૂર કરવાનો અખત્યાર બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટને સારુ રાખવામાં આવ્યો નથી. તેથી એ બંધારણ જેવું હતું તેવું ને તેવું જ આમ અને ઊમરાવ બંનેની સભાઓએ કબૂલ રાખ્યું.

આ પ્રસંગે એક ત્રીજી વાત પણ નોંધવાલાયક છે. બંધારણમાં કેટલીક કલમો એવી છે કે જે તટસ્થ વાંચનારને અવશ્ય નકામી લાગે. તેથી ખર્ચ પણ ઘણું વધ્યું છે. બંધારણ રચનારાઓના ધ્યાનબહાર પણ એ વાત ન હતી; છતાં તેઓનો ઉદ્દેશ સંપૂર્ણતાએ પહોંચવાનો નહીં પણ આપલે કરીને એકમત થવાનો અને પ્રયત્ન સફળ કરવાનો હતો. તેથી જ હાલ યુનિયનની ચાર રાજધાનીઓ ગણાય છે. કેમ કે પેટા સંસ્થાનોમાંથી કોઈ પોતાની રાજધાનીનું માહત્ત્વ છોડી દેવા તૈયાર ન હતાં. ચારે સંસ્થાનોની સ્થાનિક ધારાસભા પણ કાયમ રાખવામાં આવી છે. ચારે સંસ્થાનોને ગવર્નર જેવો કોઈક હોદ્દેદાર જોઈએ જ, તેથી ચાર હોકેમ કબૂલ રાખવામાં આવ્યા છે. સહુ સમજે છે કે સ્થાનિક ધારાસભાઓ, ચાર રાજધાનીઓ અને ચાર હોકેમો બકરીના ગળાના આંચળની જેમ નિરુપયોગી અને કેવળ આડંબરરૂપ છે. પણ તેથી દક્ષિણ આફ્રિકાના વ્યવહારકુશળ કારભારીઓ ઉંચે એવા કયાં હતા? આડંબર હોવા છતાં અને તેથી વધારે ખર્ચ થાય પણ ચાર સંસ્થાનો એક થાય એ ઈચ્છવાયોગ્ય હતું. તેથી તેઓએ બહારની દુનિયાની ટીકાની ચિંતા કર્યા સિવાય પોતાને યોગ્ય લાગતું હતું તે કર્યું, અને બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટની પાસે એ કબૂલ કરાવ્યું.

આવો દક્ષિણ આફ્રિકાનો અતિશય ટૂંકો ઇતિહાસ વાંચનારની સમજને સારુ આપવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. તે વિના સત્યાગ્રહની મહાન લડતનું રહસ્ય ન સમજાવી શકાય એમ મને લાગ્યું. આવા પ્રદેશમાં હિંદીઓ કેમ આવ્યા અને ત્યાં સત્યાગ્રહકાળની પૂર્વે કઈ રીતે પોતાની ઉપર પડતી આપત્તિઓની સામે જૂઝ્યા એ હવે મૂળ વિષય પર આવતા પહેલાં આપણે જોવાનું રહે છે.

૩. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓનું આગમન

આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા કે નાતાલમાં અંગ્રેજો આવી વસ્યા. તેઓએ જૂલુઓની પાસેથી કેટલાક હકો લીધા. અનુભવે તેઓ જોઈ શક્યા કે નાતાલમાં શેરડી, ચા અને કોફીનો પાક સુંદર થઈ શકે છે. બહોળા પ્રમાણમાં એ પાક ઉતારવો હોય તો હજારો મજૂરો જોઈએ. પાંચપચીસ અંગ્રેજ કુટુંબો એવી સહાય વિના આવા પાક તૈયાર ન કરી શકે. તેઓએ હબસીઓને કામ કરવાને લલચાવ્યા, ડરાવ્યા, પણ હવે ગુલામીનો કાયદો રહ્યો ન હતો તેથી સફળતાને સારુ જોઈએ એટલું બળ તેઓ હબસીઓ ઉપર અજમાવી ન શક્યા. હબસીઓને બહુ મહેનત કરવાની ટેવ નથી. છ મહિનાની સામાન્ય મહેનતથી તેઓ પોતાનું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી શકે છે. તો પછી કોઈ માલિકની સાથે લાંબી મુદતને સારુ કેમ બંધાય? અને જ્યાં સુધી સ્થાયી મજૂરી ન મળી શકે ત્યાં સુધી અંગ્રેજો પોતાની નેમ પૂરી કરી ન શકે. તેથી એ લોકોએ હિંદી સરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો, અને મજૂરને સારુ હિંદુસ્તાનની મદદ માગી. હિંદી સરકારે નાતાલની માગણી કબૂલ રાખી, અને ૧૮૪૦-'૫૦ દરમિયાન પહેલી* આગબોટ હિંદી મજૂરોને લઈને નીકળી.

* હિંદી મજૂરોની પહેલી આગબોટ ઈ. સ. ૧૮૬૦ના નવેમ્બરની ૧૬મી તારીખે નાતાલ પહોંચી. દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઇતિહાસમાં આ તારીખ નોંધવાયોગ્ય ગણાય, કેમ કે આ પુસ્તક અને તેની વસ્તુનાં મૂળ એ બંનેમાં રહેલાં હતાં.

મારી દષ્ટિએ હિંદી સરકારે આ માગણી મંજૂર કરવામાં પુખ્ત વિચાર ન કર્યો. અહીંના અંગ્રેજ અમલદાર જાણ્યેઅજાણ્યે નાતાલના પોતાના ભાઈઓની તરફ ઢળ્યા. અલબત્ત, બની શકે એટલી મજૂરોની રક્ષા કરવાની શરતો કરારનામામાં દાખલ કરી. ખાવાપીવાની સામાન્ય સગવડ જળવાઈ. પણ આમ દૂર ગયેલા અભણ મજૂરો જો પોતાની ઊપર કંઈ દુઃખ પડે તો કેમ મુક્તિ મેળવી શકે તેનો ખ્યાલ પૂરો તો ન જ રહ્યો. તેઓના ધર્મનું શું થશે, તેઓ પોતાની નીતિ કેમ જાળવશે, એનો તો વિચાર પણ ન થયો. અમલદારોએ એ પણ ન વિચાર્યું કે જોકે કાયદામાં ગુલામી ન રહી પણ માલિકોના હૃદયમાંથી બીજાઓને ગુલામ બનાવવાનો લોભ નાબૂદ થયો ન હતો. અમલદારોએ સમજવું જોઈતું હતું પણ ન સમજ્યા, કે મજૂરો દૂર દેશ જઈ મુદતના ગુલામ બનશે. સર વિલિયમ વિલસન હંટર જેણે આ સ્થિતિનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો તેણે એની સરખામણી કરતાં જે શબ્દો અથવા શબ્દસમૂહ વાપર્યા હતા. નાતાલના જ હિંદી મજૂરો વિશે લખતાં એક વેળા તેમણે લખેલું કે તે અર્ધ ગુલામગીરીની સ્થિતિ છે. બીજી વેળા એને પત્રની અંદર લખતાં લગભગ ગુલામગીરીની હદને પહોંચનારી એ સ્થિતિ છે એવું વર્ણન તેમણે આપેલું. અને નાતાલના એક કમિશનની પાસે જુબાની આપતાં ત્યાંના મોટામાં મોટા ગોરાએ એટલે મરહૂમ મિ. એસ્કંબે એવું જ કબૂલ કરેલું. આવા તો ઘણા પુરાવાઓ નાતાલના અગ્રેસર ગોરાઓને મુખેથી જ આપી શકાય એમ છે. અને તેમાંના ઘણાખરા હિંદી સરકારને થયેલી એ વિષયની અરજીઓમાં એકઠા થયેલા છે. પણ થનાર હતું તે થયું. અને જે સ્ટીમર આ મજૂરોને લઈ ગઈ તે જ સ્ટીમર સત્યાગ્રહના મહાન વૃક્ષનું બીજ પણ સાથે લઈ ગઈ. મજૂરોને નાતાલના અહીંના હિંદી દલાલોએ કેવા છેતર્યા, કેમ ભોળવાઈને એ લોકો નાતાલ ગયા, નાતાલ પહોંચતાં તેઓની આંખ કેવી ઊઘડી, આંખ ઊઘડતાં છતાં તેઓ કેમ નાતાલમાં રહ્યા, કેમ બીજાઓ પણ તેમની પાછળ ગયા, ત્યાં જઈને કેમ તેઓએ બધા ધર્મનાં અને નીતિનાં બંધનો તોડી નાખ્યાં, અથવા તો કેમ એ બંધનો તૂટી ગયાં, કેમ વિવાહિત અને વેશ્યા વચ્ચેનો ભેદ સુધ્યાં ન રહ્યો

- એની કહાણી તો આ નાના પુસ્તકમાં લખાય જ નહીં.

આ મજૂરો એગ્રીમેન્ટમાં ગયેલા મજૂરોને નામે નાતાલમાં ઓળખાય છે તે ઉપરથી મજૂરો પોતાને ગિરમીટિયા તરીકે ગણાવવા લાગ્યા. તેથી હવે એગ્રીમેન્ટને આપણે ગિરમીટને નામે ઓળખીશું અને તેમાં ગયેલા મજૂરોને ગિરમીટિયાને નામે ઓળખીશું.

જ્યારે નાતાલમાં ગિરમીટિયા ગયા છે એવી ખબર મોરીશિયસમાં ફેલાઈ ત્યારે એવી જાતના મજૂરોની સાથે સંબંધ રાખતા હિંદી વેપારીઓ નાતાલ જવા લલચાયા. મોરીશિયસ નાતાલ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે છે. મોરીશિયસના ટાપુમાં હજારો હિંદીઓ વસે છે; મજૂરો અને વેપારી. તેઓમાંના એક વેપારી મરહૂમ અબુબકર આમદે નાતાલમાં પોતાની પેઢી રાખવાનો ઈરાદો કર્યો. એ વખતે નાતાલના અંગ્રેજોને પણ હિંદી વેપારીઓ શું કરી શકે તેનું ભાન ન હતું, દરકાર પણ ન હતી. તેઓ ગિરમીટિયાની મદદથી શેરડી, ચા, કોફી વગેરેનો ઘણો નફાકારક પાક ઉગાડી શક્યા, શેરડીની ખાંડ બનાવી અને દક્ષિણ આફ્રિકાને આશ્ચર્ય પમાડે એટલી ટૂંકી મુદતમાં થોડા થોડા પ્રમાણમાં આ ત્રણે વસ્તુ પૂરી પાડવા લાગ્યા. પોતાની કમાણીમાંથી તેઓએ મહેલ બનાવ્યા અને જંગલમાં મંગલ કરી બેઠા. એવે સમયે શેઠ અબુબકર જેવો એક સરસ સાદો અને બાહોશ વેપારી વયમાં આવી વસે તે તેઓને ન ખૂંચે? વળી અંમની સાથે તો એક અંગ્રેજ પણ જોડાયો! અબુબકર શેઠ વેપાર ચલાવ્યો, જમીન ખરીદી અને તેની સારી કમાણીની અક્વા તેમના વતન પોરબંદર અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં ફેલાઈ. એટલે બીજા મંમણ નાતાલ પહોંચ્યા. તેમની પાછળ સુરત તરફના વહોરાઓ પણ પહોંચ્યા. તેઓને મહેતાઓ તો જોઈએ જ. તેથી ગુજરાત કાઠિયાવાડના હિંદુ મહેતાઓ પણ ગયા.

આમ નાતાલમાં બે વર્ગના હિંદીઓ થયા : (૧) સ્વતંત્ર વેપારી અને તેનો સ્વતંત્ર નોકરવર્ગ, અને (૨) ગિરમીટિયા. કાળે કરીને ગિરમીટિયાઓની પ્રજા થઈ. ગિરમીટના કાયદા પ્રમાણે આ પ્રજા પણ જોકે મજૂરી કરવા તો બંધાયેલી નહીં, છતાં એ કાયદાની કેટલીક આકરી કલમો નીચે તો રહી જ. ગુલામીનો ડામ ગુલામની પ્રજાને લાગ્યા વિના કેમ રહે? આ ગિરમીટિયા પાંચ વરસના કરારથી

જતા હતા. પાંચ વરસ વીત્યા બાદ મજૂરી કરવા તેઓ બંધાયેલા ન હતા. પોતાને સ્વતંત્ર મજૂરી અથવા વેપાર કરવો હોય અને નાતાલમાં સ્થાયી થવું હોય તો તેને તેમ કરવાનો હક હતો. આ હકનો ઉપયોગ કેટલાકોએ કર્યો અને કેટલાક હિંદુસ્તાન પાછા ફર્યા. જેઓ નાતાલમાં રહી ગયા તેઓ 'હી ઇન્ડિયન્સ'ને નામે ઓળખાતા. તેમને આપણે ગિરમીટમુક્ત અથવા ટૂંકામાં મુક્ત હિંદી કહીશું. આ ભેદ સમજી લેવાની જરૂર છે. કેમ કે જે હક કેવળ સ્વતંત્ર હિંદી — જેનું વર્ણન ઉપર આવી ગયું તે — ભોગવતા હતા તે બધા આ મુક્ત થયેલા હિંદીઓને ન હતા. જેમ કે તેઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જવાને ઇચ્છે તો તેઓએ પરવાનો લેવો જ જોઈએ. તેઓ વિવાહ કરે અને વિવાહને કાયદેસર ગણાવવા ઇચ્છે તો તે વિવાહ તેણે ગિરમીટિયાઓનું રક્ષણ કરવાને નિમાયેલા અમલદારના દફતરમાં નોંધાવવો જોઈએ, ઇં આ સિવાય બીજા પણ આકરા અંકુશ તેઓની ઉપર હતા. ટ્રાન્સવાલ અને હી સ્ટેટમાં ૧૮૮૦-'૯૦ની સાલમાં બોઅર લોકોનાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતાં. પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અર્થ પણ અહીં સ્પષ્ટ કરી દેવો આવશ્યક છે. પ્રજાસત્તાક એટલે ગોરાસત્તાક. તેમાં કંઈ હબસી પ્રજાને લેવાદેવા હોય જ નહીં. હિંદી વેપારીઓએ જોયું કે માત્ર ગિરમીટિયાઓ અને ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓમાં જ પોતે વેપાર કરી શકે એમ કંઈ ન હતું, પણ હબસી લોકોની સાથે પણ તેઓ વેપાર કરી શકે. હબસી લોકોને હિંદી વેપારી તો ભારે સગવડરૂપ થઈ પડ્યા. ગોરા વેપારીથી એ અતિશય ડરે. ગોરા વેપારી તેની સાથે વેપાર કરવા ઇચ્છે, પણ હબસી ધરાકને મીઠી જીભે બોલાવે એ આશા ધરાકથી રખાય જ નહીં. જો પોતાના પૈસાનો પૂરતો અવેજ મળે તો તે ઘણું થયું માને. પણ કેટલાકને એવો કડવો અનુભવ પણ થયેલો જેવામાં આવ્યો છે કે ચાર શિલિંગની વસ્તુ લેવાની હોય, એક પાઉંડ બાંક ઉપર મૂક્યો હોય, પાછા તેને સાંજ શિલિંગને બદલે ચાર શિલિંગ મળે અથવા કંઈયે ન મળે! પેલો ગરીબ ધરાક વધારાં પાછો માગે અથવા બાદબાકીની ભૂલ દેખાડે તો અવેજમાં ભૂંડી ગાળ મળે. તેટલેથી જ છૂટે તોયે કંઈક સંતોષ, નહીં તો ગાળની સાથે મુકકો અથવા લાત પણ

હોય ! આવું કંઈ બધા અંગ્રેજ વેપારીઓ કરે એમ કહેવાનો જરાય આશય નથી. પણ એવા દાખલાઓ ઠીક સંખ્યામાં મળે એમ તો અવશ્ય કહી શકાય. આથી ઊલટું હિંદી વેપારી મીઠી જીભે તો બોલાવે જ; તેની સાથે હસે. હબસી ભોળા અને દુકાનની અંદર બેવાચૂંથવા ઇચ્છનારા હોય, એ બધું હિંદી વેપારી સહન કરે. પરમાર્થદષ્ટિએ નહીં એ ખરું. તેમાં તેની સ્વાર્થદષ્ટિ હોય; લાગ કાવે તો હિંદી વેપારી હબસી ઘરાકોને છેતરતાં ન ચૂકે. પણ હિંદી વેપારીની હબસીઓમાં પ્રિયતાનું કારણ તેની મીઠાશ. વળી હબસી હિંદી વેપારીથી બીએ તો નહીં જ; ઊલટા એવા દાખલા મોજૂદ છે કે જ્યારે કોઈ હિંદી વેપારીએ હબસી ઘરાકોને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે પેલો જાણી ગયો છે ત્યારે તેને હાથે વેપારીએ માર ખાધો છે ! અને ગાળો તો ઘણીયે વાર સાંભળી છે. એટલે હિંદી હબસીના સંબંધમાં બીવાનો પ્રસંગ કેવળ હિંદીને જ રહ્યો. છેવટે પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદી વેપારીને હબસીઓની ઘરાકી બહુ લાભદાયક જણાઈ. હબસીઓ તો આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ફેલાયેલા જ હતા. હિંદી વેપારીઓએ સાંભળ્યું હતું કે ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટમાં બોઅર લોકોની સાથે પણ વેપાર થઈ શકે છે. બોઅર લોકો સાદા, ભોળા અને આડંબર વિનાના હોય છે, તેઓ હિંદીઓના ઘરાક બનતાં લજવાશે નહીં. આથી કેટલાક હિંદી વેપારીઓએ ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટ તરફ પણ પ્રયાણ કર્યું. દુકાનો ખોલી. ત્યાં એ અવસરે આગગાડી વગેરે ન હતાં તેથી નફા બહુ મોટા મળી શકતા હતા. વેપારીઓની કલ્પના સાચી ઠરી અને તેઓને બોઅર તેમ જ હબસીઓની ઘરાકી પુષ્કળ મળવા માંડી. રહ્યું કેપ કોલોની. ત્યાં પણ કેટલાક હિંદી વેપારી જઈ પહોંચ્યા અને ઠીક કમાણી કરવા લાગ્યા. આમ થોડી થોડી સંખ્યામાં ચારે સંસ્થાનોમાં હિંદી પ્રજા વહેંચાઈ ગઈ અને હાલ સમસ્ત સ્વતંત્ર હિંદીની સંખ્યામાં પણ આ લખતી વેળાએ કંઈક ઘટાડો થયો હશે પણ વધારો તો નહીં જ.

૪. મુસીબતોનું સિંહાવલોકન (નાતાલ)

નાતાલના ગોરા માલિકોને કેવળ ગુલામ જોઈતા હતા. જેઓ નોકરી કર્યા બાદ સ્વતંત્ર થઈ શકે અને સહેજ અંશે પણ તેમની જોડે હરીફાઈ કરી શકે એવા મજૂરો તેઓને પરવડે એમ ન હતું. આ ગિરમીટિયા જોકે હિંદુસ્તાનમાં પોતાની ખેતી વગેરેમાં બહુ સફળ થયા ન હતા તેથી નાતાલ ગયેલા, છતાં ખેતીનું કંઈ ભાન તેમને ન હોય અથવા તો જમીન કે ખેતીની કિંમત ન સમજી શકે એવા ન હતા. તેઓએ જોયું કે નાતાલમાં જો પોતે ભાજીપાલો પણ વાવે તો સારી નીપજ કરી શકે છે, અને જો એક નાનકડો સરખો જમીનનો ટુકડો પણ લે તો તેમાંથી વળી વધારે કમાણી કરી શકે છે. તેથી ઘણા ગિરમીટિયા જ્યારે છૂટા થાય ત્યારે કંઈક ને કંઈક નાનોસરખો ધંધો કરવા મંડી ગયા. આથી એકંદરે તો નાતાલ જેવા મુલકમાં વસ્તીને ફાયદો થયો. અનેક પ્રકારનો ભાજીપાલો જે યોગ્ય ખેડૂતોની ખામીને લીધે પેદા નહોતો થતો તે થવા લાગ્યો. જે કોઈ જગ્યાએ છૂટોછવાયો પેદા થતો હતો તે હવે મોટે ભાગે મળવા લાગ્યો. આથી ભાજીપાલાના ભાવ એકદમ ઊતર્યા. પણ આ વાત ધનિક ગોરાઓને ન ગમી. તેઓને લાગ્યું કે આજ લગી જેનો પોતાને ઈજારો છે એમ માનતા હતા તેમાં હવે ભાગીદાર પેદા થયા. તેથી આ ગરીબડા ગિરમીટિયાઓની સામે હિલચાલ શરૂ થઈ. વાંચનારને નવાઈ લાગશે કે એક તરફથી તેઓ વધારે ને વધારે મજૂર માગતા હતા, હિંદુસ્તાનથી જેટલા ગિરમીટિયા આવતા હતા તેનો તુરવ જ 'કિપાડ' થઈ જતો હતો, અને બીજી તરફથી જેઓ ગિરમીટમુક્ત થતા હતા તેઓની કિપર અનેક જાતનાં દબાણ મૂકવાની હિલચાલ થતી હતી. આ તેઓની હોશિયારીનો અને તનતોડ મહેનતનો બદલો !

હિલચાલે ઘણાં રૂપ પકડ્યાં. એક પક્ષે એવી માગણી કરી કે ગિરમીટમાંથી છૂટા થતા ગિરમીટિયાઓને પાછા હિંદુસ્તાન મોકલી દેવા જોઈએ, અને તેથી જૂના કરારોને બદલીને નવા કરારમાં નવા

આવનાર મજૂરની પાસે એવી શરત લખાવી લેવી કે તેઓ ગિરમીટ ખલાસ થયે કાં તો હિંદુસ્તાન પાછા જશે અથવા તો ફરી પાછા ગિરમીટમાં દાખલ થશે. બીજા પક્ષે એવો વિચાર દર્શાવ્યો કે ગિરમીટમાંથી મુક્ત થયે તેઓ ફરી પાછા ગિરમીટમાં દાખલ થવા ન માગે તો તેઓની પાસેથી સખત વાર્ષિક માથાવેરો લેવો. આ બંને પક્ષનો હેતુ તો એક જ હતો કે ગમે તેમ કરીને પણ ગિરમીટિયો વર્ગ કોઈ પણ કાળે નાતાલમાં સ્વતંત્રતાએ ન રહી શકે. હોહા એટલી બધી થઈ કે છેવટે નાતાલની સરકારે કમિશન નીમ્યું. બંને પક્ષની માગણી તદ્દન ગેરવાજબી હતી અને ગિરમીટિયાઓની હસ્તી આર્થિક દષ્ટિએ સમસ્ત પ્રજાને સારુ કેવળ લાભદાયી હતી તેથી કમિશનની પાસે જે સ્વતંત્ર પુરાવો પડ્યો તે બધો ડિપલા બંને પક્ષની વિરુદ્ધ હતો. તેથી તાત્કાલિક પરિણામ તો વિરુદ્ધ પક્ષની દષ્ટિએ કંઈ જ ન આવ્યું. પણ જેમ અગ્નિ હોલાયા પછી કંઈક નિશાની મૂકતો જ જાય છે તેમ આ હિલચાલે પણ તેની છાપ નાતાલની સરકાર પર પાડી. પડ્યા વિના કેમ રહે? નાતાલની સરકાર એટલે મુખ્યપણે ધનિકવર્ગના હિમાયતી. હિંદી સરકારની સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ થયો અને બંને પક્ષની સૂચનાઓ હિંદી સરકાર પાસે થઈ. પણ હિંદી સરકાર એકાએક એવી સૂચના કેમ કબૂલ કરી શકે કે જેથી ગિરમીટિયાઓ હમેશને સારુ ગુલામગીરીમાં રહે? ગિરમીટમાં હિંદીઓને એટલે દૂર મોકલવાનું એક કારણ અથવા તો બાહાનું એ હતું કે ગિરમીટિયાઓ ગિરમીટ પૂરી થયે સ્વતંત્ર થઈ પોતાની શક્તિ પૂરેપૂરી કેળવી તે પ્રમાણે આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકશે. આ વેળાએ નાતાલ કાઝિન કોલોની હતું એટલે કોલોનિયલ ઓફિસ પણ કાઝિન કોલોનીના વહીવટ સારુ પૂરી જવાબદાર ગણાવાથી ત્યાંથીયે નાતાલને પોતાની અન્યાયી ઈચ્છા પૂરી પાડવામાં મદદ ન મળી શકે, એથી અને એવા પ્રકારનાં બીજાં કારણોથી નાતાલમાં જવાબદાર રાજ્યાધિકાર મેળવવાની હિલચાલ શરૂ થઈ. આ સત્તા ૧૮૯૩-૯૪માં મળી. હવે નાતાલને જોર આવ્યું. કોલોનિયલ ઓફિસને પણ ગમે તેવી નાતાલની માગણીઓ હોય તેનો સ્વીકાર કરવામાં બહુ મુશ્કેલી ન આવે. નાતાલની આ નવી એટલે જવાબદાર સરકાર તરફથી હિંદુસ્તાનની સરકાર સાથે

મસલત કરવા એલચીઓ આવ્યા. તેઓની માગણી પચીસ પાઉંડ એટલે ૩.૩૭૫નો વાર્ષિક માથાવેરો ગિરમીટમુક્ત દરેક હિંદી પર નાખવાની હતી. એનો અર્થ જ એ થયો કે એ કર કોઈ પણ હિંદી મજૂર ભરી શકે નહીં અને તેથી તેનાથી સ્વતંત્ર રીતે નાતાલમાં રહી શકાય નહીં. તે વખતના વાઈસરોય લોર્ડ એલ્ગિનને આ સૂચના બહુ ભારે પડતી લાગી અને છેવટે તેમણે ત્રણ પાઉંડનો વાર્ષિક માથાવેરો કબૂલ રાખ્યો.* આ માથાવેરો માત્ર મજૂર ઉપર જ નહીં પણ એ, તેની સ્ત્રી, અને તેર વર્ષ કે તેથી ઉપરની છોકરી અને સોળ વર્ષ કે તેથી ઉપરના છોકરાએ પણ આપવો જોઈએ! ભાગ્યે જ કોઈ મજૂર એવો હોય કે જેને સ્ત્રી અને બે છોકરાં ન હોય. એટલે સામાન્ય રીતે દરેક મજૂરે બાર પાઉંડનો વાર્ષિક કર ભરવો જોઈએ. આ વેરો કેટલો ત્રાસદાયક થઈ પડ્યો એનું વર્ણન થઈ ન શકે. એનું દુઃખ અનુભવી જ જાણે અથવા એ નજરે જોયું હોય એ કાંઈક સમજી શકે. નાતાલ સરકારના આ પગલાની સામે હિંદી કોમ ખૂબ જૂઠી હતી. વડી (બ્રિટિશ) સરકારને અને હિંદી સરકારને અરજીઓ ગઈ. પણ એનું પરિણામ આ પચીસના ત્રણ પાઉંડ થવા ઉપરાંત કંઈ જ ન આવ્યું. ગિરમીટિયા પોતે તો એ બાબત શું કરી શકે કે શું સમજી શકે? હિલચાલ તો કેવળ હિંદી વેપારીવર્ગ દેશદાઝથી કહો કે પરમાર્થદષ્ટિથી કરેલી.

જેમ ગિરમીટિયાઓનું તેમ જ સ્વતંત્ર હિંદીઓનું થયું. તેઓની સામે પણ મુખ્ય ભાગે એવાં જ કારણોથી નાતાલના ગોરા વેપારીઓએ હિલચાલ શરૂ કરેલી. હિંદી વેપારીઓ સારી રીતે જામ્યા. તેઓએ સારા સારા લક્ષ્યાંકોમાં જમીનો ખરીદ કરી. ગિરમીટમુક્ત થયેલા હિંદીઓની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેઓને જોઈતી ચીજોનો ઉપાડ સારો થવા લાગ્યો. હજારો બસ્તા ચાવલ હિંદુસ્તાનથી આવે અને તેમાંથી સારો નફો મળે. આ વેપાર મોટે ભાગે અને સ્વાભાવિક રીતે હિંદી વેપારીના કબજામાં રહ્યો. વળી હબસીઓની

* ગિરમીટિયાની કમાણીને ધોરણે, આ ત્રણ પાઉંડનો કર તેની ૬ માસની કમાણી બરોબર થયો!

સાથેના વેપારમાં પણ તેઓ ઠીક ભાગ લેવા લાગ્યા. આ નાના ગોરા વેપારીઓથી સહન ન થતું. વળી આ વેપારીઓને કોઈ અંગ્રેજોએ જ બતાવ્યું કે તેઓને પણ કાયદા પ્રમાણે નાતાલની ધારાસભામાં સભાસદ થવાનો અને સભાસદ ચૂંટવાનો હક છે. કેટલાંક નામ પણ મતદારોમાં નોંધાયાં. આ સ્થિતિ નાતાલના રાજદ્વારી ગોરાઓ સાંખી ન શક્યા; કેમ કે જો આમ હિંદીની હાલત નાતાલમાં મજબૂત થાય, તેની પ્રતિષ્ઠા વધે તો તેઓની હરીકાઈમાં ગોરાઓ કેમ ટકી શકે એ તેઓને ચિંતા થઈ પડી. આથી સ્વતંત્ર હિંદીની બાબતમાં જવાબદાર સરકારનું પહેલું પગલું એ હતું કે એક પણ નવો હિંદી મતદાર ન થઈ શકે એવો કાયદો કરવો. સને ૧૮૯૪માં આ વિશેનું પહેલું બિલ નાતાલની ધારાસભામાં આવ્યું. એ બિલ પ્રમાણે હિંદીને હિંદી તરીકે જ મત આપવાના હકમાંથી બાતલ રાખવાનું ધોરણ હતું. નાતાલમાં રંગભેદ ઉપર હિંદીઓને વિશે ઘડાયેલો આ પહેલો કાયદો હતો. હિંદી પ્રજા સામે થઈ. એક રાતની અંદર અરજી તૈયાર થઈ. ચારસો માણસોની સહીઓ લેવાઈ. એ અરજી જતાં ધારાસભા ચમકી. પણ કાયદો તો પાસ થયો. તે વખતે લોર્ડ રિપન સંસ્થાઓના પ્રધાન હતા. તેમની પાસે અરજી ગઈ. તેમાં દસ હજાર સહીઓ હતી. દસ હજાર સહી એટલે નાતાલની લગભગ કુલ સ્વતંત્ર હિંદી વસ્તી. લોર્ડ રિપને બિલ નામંજૂર રાખ્યું અને જણાવ્યું કે બ્રિટિશ સલ્તનત કાયદામાં રંગભેદને કબૂલ ન કરી શકે. આ જીત કેટલી મહત્ત્વની હતી એ આગળ ચાલતાં વધારે જણાશે. આના જવાબમાં નાતાલની સરકારે નવું બિલ રજૂ કર્યું. તેમાંથી રંગભેદ ગયો, પણ આડકતરી રીતે તેમાંયે હુમલો તો હિંદીઓ ઉપર જ હતો. હિંદી કોમે તેની સામે પણ લડત તો ચલાવી છતાં તે નિષ્ફળ ગઈ. એ કાયદો દ્વિઅર્થી હતો. તેનો અર્થ ચોક્કસ કરાવવાને સારુ કોમ છેવટની અદાલત સુધી એટલે પ્રિવી કાઉન્સિલ સુધી લડી શકત; પણ લડવાનું દુરસ્ત ન ધાર્યું. ન લડવું યોગ્ય જ હતું એમ હજી સુધી મને લાગે છે. મૂળ વસ્તુ કબૂલ થઈ એ જ અનુગ્રહ હતો. પણ એટલેથી નાતાલના ગોરાઓને અથવા તો નાતાલની સરકારને સંતોષ થાય એમ ન હતું. હિંદીઓની રાજદ્વારી સત્તા જામતી

અટકાવવી એ તો એક આવશ્યક પગલું હતું. પણ તેઓની નજર ખરેખરી તો હિંદી વેપાર અને સ્વતંત્ર હિંદીના આગમન ઉપર હતી. ત્રીસ કરોડની વસ્તીવાળું હિંદુસ્તાન જે નાતાલ તરફ ઊલટું તો નાતાલના ગોરાનું શું થાય, એ તો સમુદ્રમાં તણાઈ જાય, એ ધાસ્તીથી તેઓ બેચેન થઈ ગયા હતા. નાતાલમાં ૪ લાખ હબસી, ૪૦ હજાર ગોરા, તે વખતે ૬૦ હજાર ગિરમીટિયા, ૧૦ હજાર ગિરમીટમુક્ત અને ૧૦ હજાર સ્વતંત્ર હિંદી, આમ લગભગ પ્રમાણ હતું. ગોરાઓની ધાસ્તીને સારું સજ્જડ કારણ તો ન જ હતું, પણ ડરેલા માણસને દાખલાદલીલથી સમજાવી શકાય જ નહીં. હિંદુસ્તાનની લાચાર સ્થિતિનું ને હિંદુસ્તાનના રીતરિવાજનું તેઓનું અજ્ઞાન, અને તેથી તેઓના મનમાં એક જાતનો આભાસ કે જેવા સાહસિક અને શક્તિમાન તેઓ છે તેવા જ હિંદીઓ હોવા જોઈએ; અને તેથી તેઓએ કેવળ ત્રિરાશી ગણી કાઢી. તેમાં તેઓનો દોષ કેમ કાઢી શકાય? ગમે તેમ હો, પણ પરિણામ એ આવ્યું કે નાતાલની ધારાસભાએ બીજા બે કાયદા પસાર કર્યા તેમાં પણ મત વિશેની લડતની જીતને પરિણામે રંગભેદને દૂર રાખવો પડ્યો; અને તેથી ગર્ભિત ભાષા વડે કામ લેવું પડ્યું. અને તેને પ્રતાપે સ્થિતિ કંઈક જળવાઈ શકી. હિંદી કોમ આ વખતે પણ ખૂબ જૂઠી છતાં કાયદા તો પસાર થયા જ. એક કાયદાથી હિંદી વેપાર પર સખત અંકુશ મુકાયો અને બીજા વડે હિંદી પ્રવેશ પર. કાયદાની રૂએ નિમાયેલા અમલદારની રજા વિના કોઈને પણ વેપારનો પરવાનો ન મળી શકે એ મતલબ પહેલા કાયદાની. વ્યવહારમાં ગમે તે ગોરો જાય ને રજાચિઠ્ઠી મેળવી શકે અને હિંદીને મહામુસીબતે મળે; તેમાં વકીલ વગેરેનું ખરચ તો ખરું જ. એટલે કાયાપોચા તો સહેજે વેપારના પરવાના વિના જ રહે. બીજા કાયદાની મુખ્ય શરત એ કે જે હિંદી કોઈ પણ યુરોપની ભાષામાં દાખલ થવાની અરજી લખી શકે તે જ દાખલ થઈ શકે. એટલે કરોડો હિંદીની સામે તો નાતાલનો દરવાજો તદ્દન બંધ થયો. જાણ્યેઅજાણ્યે મારાથી નાતાલને અન્યાય થઈ જાય તેથી મારે જણાવવું જોઈએ કે જે હિંદી એ કાયદો થતાં પહેલાં નાતાલમાં ઘર કરીને રહેલો હોય તે જે નાતાલ છોડીને હિંદુસ્તાન અથવા

બીજી જગ્યાએ જાય અને પાછો ફરે તો તેની પોતાની સ્ત્રી અને સગીર ડિંમરનાં બાળક સહિત યુરોપની ભાષા જાણ્યા સિવાય દાખલ થઈ શકે. આ ઉપરાંત નાતાલમાં ગિરમીટિયા અને સ્વતંત્ર હિંદી કે બીજી કાયદાની અને કાયદા બહારની કેટલીક આપત્તિઓ હતી અને હાલ છે, જેમાં વાંચનારને ઊતારવાની જરૂર હું નથી જોતો. જેટલી હકીકત આ પુસ્તકનો વિષય સમજવાને જરૂરની લાગે છે તેટલી જ આપવા ધારું છું. દક્ષિણ આફ્રિકાના દરેક સંસ્થાનમાંના હિંદીની હાલતનો ઇતિહાસ બહુ વિસ્તીર્ણ હોવો જોઈએ એમ દરેક વાંચનાર જાણી શકે, પણ એવો ઇતિહાસ આપવાનો આ પુસ્તકનો મુદ્દલ આશય નથી.

૫. મુસીબતોનું સિંહાવલોકન (ચાલુ) (ટ્રાન્સવાલ અને બીજાં સંસ્થાનો)

જેમ નાતાલમાં તેમ જ વત્તા કે ઓછા પ્રમાણમાં દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બીજાં સંસ્થાનોમાં હિંદીઓ તરફ આજગમો સને ૧૮૮૦ પહોંચાંથી જ શરૂ થયેલો, અને કેપ કોલોનીને બાદ કરતાં બધાં સંસ્થાનોમાં એક જ મત બંધાયો હતો કે મજૂર તરીકે તો હિંદીઓ બહુ સારા પણ સ્વતંત્ર હિંદીથી તો દક્ષિણ આફ્રિકાને નુકસાન જ થાય છે એ ઘણા ગોરાઓના મનમાં સૂત્રરૂપે ઠસી ગયું હતું. ટ્રાન્સવાલ તો પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હતું. ત્યાંના પ્રેસિડન્ટને અમે બ્રિટિશ રૈયત કહેવાઈએ એમ હિંદીઓનું કહેવું એ તો હાંસી વહોરી લેવા સરખું હતું. હિંદીઓને જો કંઈ પણ ફરિયાદ કરવી હોય તો તે કેવળ બ્રિટિશ એલચીની પાસે કરી શકે. એમ છતાં આશ્ચર્ય તો એ છે કે ટ્રાન્સવાલ જ્યારે બ્રિટિશ સલ્તનતથી કેવળ અળગું હતું ત્યારે જે મદદ બ્રિટિશ એલચી કરી શકતાં હતો તે મદદ જ્યારે ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ સલ્તનત નીચે ગણાયું ત્યારે તદ્દન નાબૂદ થઈ. જ્યારે લોર્ડ મોર્લી હિંદી પ્રધાન તા અને તેમની પાસે ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓની વકીલાત કરવા એક નિર્ણય ગયું હતું ત્યારે તેમણે ચોખ્ખું કહેલું કે તમે જાણો છો કે

જવાબદારી ભોગવનારી સત્તાઓ ઉપર વડી સરકારનો કાબૂ ઘણો ઓછો છે. સ્વતંત્ર રાજ્યની સાથે વડી સરકાર લડાઈની ધમકી આપી શકે — લડાઈ પણ કરી શકે, પણ સંસ્થાનોની સાથે તો કેવળ મસલત જ થઈ શકે. એમની સાથેનો સંબંધ રેશમી દોરીથી ગંઠાયેલો છે, જરા તાણવા જતાં તૂટી જાય. બળથી તો કામ લેવાય જ નહીં; કળ જેટલું કરી શકે એ બધું હું કરીશ એની તમને ખાતરી આપું છું. જ્યારે ટ્રાન્સવાલની સાથે લડાઈ થઈ ત્યારે લડાઈ કરવાનાં કારણોમાંનું એક ત્યાંના હિંદીઓની દુઃખદ સ્થિતિ પણ હતું, એવું લૉર્ડ લેન્સડાલિન, લૉર્ડ સેલબોર્ન વગેરે બ્રિટિશ અમલદારો બોલ્યા હતા.

હવે આપણે એ દુઃખનું પ્રકરણ તપાસીએ. ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓ પ્રથમ સન ૧૮૮૧માં દાખલ થયા. મરાઠૂમ શેઠ અબુબકરે ટ્રાન્સવાલની રાજધાની પ્રિટોરિયામાં દુકાન ખોલી અને તેના મુખ્ય મહોલ્લામાં જમીન પણ ખરીદી. બીજા વેપારીઓ ત્યાં એક પછી એક પહોંચ્યા. તેમનો વેપાર ઘણા અપાટાથી ચાલ્યો એટલે ગોરા વેપારીઓને અદેખાઈ આવી. અખબારોની અંદર હિંદીઓની સામે લખાણો શરૂ થયાં. ધારાસભામાં હિંદીઓને કાઠી મૂકવાની ને તેમનો વેપાર બંધ કરવાની સૂચનાઓવાળી અરજી ગઈ. આ ગોરાઓને સારુ કેવળ નવા મુલકમાં ધનતૃપ્ણાનો પાર નહીં. તેઓ નીતિઅનીતિનો ભેદ ભાગ્યે જ જાણે. ધારાસભાને કરેલી તેઓની અરજીની અંદર આવાં વાક્યો આવે છે : “આ લોકો (હિંદી વેપારી) માનુષી સભ્યતા જાણતા જ નથી. તેઓ બદચાલથી થતાં દરદોથી સડે છે. દરેક ઓરતને તેઓ પોતાનો શિકાર ગણે છે; ઓરતોને આત્મારહિત સમજે છે.” આ ચાર વાક્યોની અંદર ચાર જૂઠાણાં ભર્યાં છે. એવા નમૂના તો બીજા ઘણાં આપી શકાય. જેવી પ્રજા તેવા જ પ્રતિનિધિ. આપણા વેપારીઓને તે શી ખબર હોય કે તેઓની સામે કેવી બેહૂદી અને અન્યાયી હિલચાલ ચાલી રહી છે ? તેઓ છાપાં વાંચે નહીં. અખબારમાંની હિલચાલ અને અરજીઓમાંની હિલચાલની અસર ધારાસભા ઉપર થઈ અને ધારાસભામાં એક બિલ રજૂ થયું. તેની ખબર અગ્રેસર હિંદીઓને કાને પડી એટલે તેઓ ચોકચા. તેઓ પ્રેસિડન્ટ કૂગરની

પાસે ગયા. મરહૂમ પ્રેસિડન્ટે તેમને ઘરમાં તો દાખલ પણ ન કર્યા. ઘરના આંગણમાં તેઓને ઊભા રાખ્યા અને તેઓનું થોડુંધણું સાંભળ્યા પછી તેઓને કહ્યું: “તમે તો ઈસ્માઈલની ઓલાદ છો એટલે તમે ઈસોની ઓલાદની ગુલામી કરવાને જ જન્મેલા છો. અમે ઈસોની ઓલાદ ગણાઈએ તેથી તમને એકસરખા હક તો મળી જ ન શકે. અમે જે આપીએ તેથી તમારે સંતોષ માનવો જોઈએ.” આમાં દ્વેષ કે રોષ હતો એમ આપણાથી નહીં કહી શકાય. પ્રેસિડન્ટ કૂગરની કેળવણી જ એવા પ્રકારની હતી કે બચપણથી જ બાઈબલના જૂના કરારમાં કહેલી વાતો તેને શીખવવામાં આવી અને તેણે તે માની. અને જે માણસ જેવું માનતો હોય તેવું જ નિખાલસ દિલથી કહે તેમાં તેનો દોષ શો કાઢી શકાય? છતાં આવા નિખાલસપણે રહેલા અજ્ઞાનની પણ બૂરી અસર તો થાય જ. અને પરિણામ એ આવ્યું કે સન ૧૮૮૫માં ઘણાં આકરો કાયદો ધારાસભામાં ઊતાવળે પસાર થયો, કેમ જાણે હજારો હિંદી તુરત જ ટ્રાન્સવાલમાં લૂંટ કરવા તાકી રહેલા હોય! એ કાયદાની સામે બ્રિટિશ એલચીને હિંદી અગ્રેસરોની પ્રેરણાથી પગલાં ભરવાં પડ્યાં. મામલો સંસ્થાનોના પ્રધાન સુધી ગયો. એ કાયદાથી દાખલ થનાર હિંદીની પાસેથી પચીસ પાઉન્ડ લેવાની વાત હતી. અને એક તસુ પણ જમીન તે ન લઈ શકે, મતદાર તો તેનાથી ન જ થઈ શકાય. આ બધું એટલું અજુગતું હતું કે તેનો બચાવ દાખલાદલીલથી તો ટ્રાન્સવાલની સરકાર કરી શકે નહીં. ટ્રાન્સવાલ સરકાર અને વડી સરકાર વચ્ચે સુલેહનામું હતું જે ‘લંડન કન્વેન્શન’ને નામે ઓળખાતું હતું. તેમાં બ્રિટિશ રૈયતના હકો જાળવવાની એક કલમ* હતી. એ કલમને આધારે વડી સરકારે આ કાયદાનો વિરોધ કર્યો. ટ્રાન્સવાલની સરકારે એવી દલીલ કરી કે જે કાયદો તેણે કરેલા છે તેમાં વડી સરકારે જ પહેલેથી સ્પષ્ટ અથવા ગર્ભિત સંમતિ આપી હતી.

આમ બંને પક્ષ વચ્ચે મતભેદ થવાથી તકરાર પંચની પાસે ગઈ. પંચનો કેસલો લૂલો થયો. તેણે બંને પક્ષને રાજી રાખવાનો પ્રયત્ન

* એ કલમ ‘લંડન કન્વેન્શન’માં ૧૪મી હતી.

કર્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે હિંદોઓએ તેમાં પણ ખોયું જ. માત્ર કાયદો એટલો થયો કે વધારે ખોવાને બદલે ઓછું ખોયું. એ પંચના ઠરાવ પ્રમાણે સુધારો સન ૧૮૮૬માં થયો. તેની રૂએ પચીસ પાકિન્ડને બદલે ત્રણ પાકિન્ડ લેવાનું ઠર્યું અને જમીનની માલિકી ક્યાંયે ન લઈ શકાય એવી આકરી શરત હતી તેને બદલે એવું ઠર્યું કે ટ્રાન્સવાલની સરકાર મુકરર કરે તેવા લત્તામાં કે વાડીમાં હિંદીઓ જમીન લઈ શકે. આ કલમનો અમલ થવ.માં પણ સરકારે મન ચોર્યું, તેથી આવા વાડાઓમાં પણ જલખરીદ (પસાયતી) જમીન લેવાના હક તો ન જ આપ્યા. આ વાડાઓ દરેક શહેરમાં જ્યાં હિંદીઓનો વસવાટ હતો તેમાં શહેરથી ઘણે દૂર અને ગંદામાં પાંદી જગ્યાએ રાખવામાં આવ્યા. ત્યાં પાણીખત્તીની સગવડ આંછામાં આંછી. પાયખાનાં સાફ કરવાનું પણ તેવું જ; એટલે આપણે ટ્રાન્સવાલની પંચમ જાતિ બન્યા. અને તેથી આ વાડાઓ અને હિંદુસ્તાનના ઢેડવાડાઓમાં કંઈ જ તફાવત નહીં એમ કહી શકાય. જેમ હિંદુ ઢેડને અડકવાથી અથવા ઢેડના પડોશથી અભડાઈ જાય તેમ જ હિંદીના સ્પર્શથી કે પડોશથી ગોરા અભડાય એવી સ્થિતિ લગભગ આવી રહી. વળી આ સન ૧૮૮૫ના કાયદા નં. ૩નો ટ્રાન્સવાલની સરકારે એવો અર્થ કર્યો કે હિંદી કોમ વેપાર પણ આ વાડાઓમાં જ કરી શકે. આ અર્થ બરોબર છે કે નથી તેનો ફેસલો ટ્રાન્સવાલની અદાલત ખેપર પંચે રાખેલો હતો એટલે હિંદી વેપારીઓની સ્થિતિ બહુ કશોડી હતી. છતાં મસલતો ચલાવી, કોઈ જગ્યાએ કોઈ કેસો લડી, કોઈ જગ્યાએ વગો ચલાવી, હિંદી વેપારીઓ પોતાની સ્થિતિ ઠીક ઠીક જાળવી શક્યા હતા. આ પ્રમાણે દુઃખદ અને અનિશ્ચિત હાલત બોચર લડાઈ જાગી તે વખતે ટ્રાન્સવાલની હતી.

હવે આપણે ફી સ્ટેટ તપાસીએ. ત્યાં દસપંદરથી વધારે હિંદી દુકાનો નહીં થઈ હોય તેવામાં જ ગોરાઓએ જબરદસ્ત હિલચાલ ચલાવી મૂકી. ત્યાંની ધારાસભાએ ચોકસીથી કામ કરી તળિયું સાફ જ કર્યું. એક સખત કાયદો પસાર કરી, નજીવો નુકસાનીનો બદલો આપી, દરેક હિંદી દુકાનદારને ફી સ્ટેટમાંથી કાઢી મૂક્યો. એ કાયદાની રૂએ હિંદી વેપારી જમીનના માલિક કે ખેડૂત તરીકે ફી સ્ટેટમાં

વસી જ ન શકે, મતદાર તો ન જ થવાય. ખાસ રજા મેળવીને મજૂરવર્ગ અથવા હોટલના વેઈટર તરીકે રહી શકે! આવી રજા પણ દરેક અરજદારને મળે એવું તો હોય જ નહીં. પરિણામ એવું આવ્યું કે ફ્રી સ્ટેટમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠિત હિંદી બેચાર દિવસ રહેવાને ઇચ્છે તોપણ બહુ મુસીબતે જ રહી શકે. લડાઈને સમયે ત્યાં આશરે ચાળીસેક હિંદી વેઈટર સિવાય બીજા કોઈ હિંદી ન હતા.

કેપ કોલોનીમાં બેકે થોડીઘણી હિલચાલ અખબારોમાં હિંદીઓની સામે થયાં કરતી. નિશાળો વગેરેમાં હિંદી બાળકો ન જઈ શકે, હોટેલ વગેરેમાં હિંદી મુસાફર ભાગ્યે જ ઊતરી શકે,—આવી હિંદીઓની અવગણના કરનારી વર્તણૂક તો ત્યાં પણ હતી—છતાં વેપારવાણજ અથવા જમીનની માલિકી વિશે કંઈ હરકત ઘણા કાળ સુધી ન હતી.

આમ હોવાનું કારણ જણાવવું જોઈએ. એક તો કેપટાઉનમાં મુખ્યત્વે કરીને અને આખા કેપ કોલોનીમાં સામાન્ય રીતે મલાયી લોકોની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં હતી. એ વિશે આપણે આગળ જોઈ ગયા. મલાયી પોતે મુસલમાન તેથી હિંદી મુસલમાનોની સાથે તેઓનો સંબંધ તરત જ થયો, અને તેની વાંટ હિંદીઓનો સંબંધ પણ થોડોઘણો તો થાય જ. વળી હિંદી મુસલમાનોમાંના કેટલાકે મલાયી ઓરતોની સાથે વિવાહનો સંબંધ જોડ્યો. મલાયીની સામે તો કોઈ પ્રકારનો કાયદો કેપની સરકારથી કેમ થઈ શકે? એની તો કેપ કોલોની જન્મભૂમિ, એની ભાષા પણ હય. હયની સાથેનો જ તેમનો પ્રથમનો વાસ, એટલે રહેણીમાં તેઓનું ઘણું અનુકરણ. આવાં કારણોથી કેપ કોલોનીમાં ઓછામાં ઓછો રંગદ્વેષ હમેશાં રહ્યો છે. વળી કેપ કોલોની એ જૂનામાં જૂનું સંસ્થાન હોવાથી અને દક્ષિણ આફ્રિકાનું કેળવણીનું કેન્દ્ર હોવાથી ત્યાં પ્રૌઢ, વિનયી અને ઉદાર દિલના ગોરા પણ પેદા થયા. મારી માન્યતા પ્રમાણે તો દુનિયામાં એકે એવી જગ્યા નથી અને એકે એવી જાતિ નથી કે જ્યાં અથવા જેમાં યોગ્ય પ્રસંગ મળે અને સંસ્કાર પડે તો સુંદરમાં સુંદર મનુષ્યપુષ્પ ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બધી જગ્યાએ એના નમૂના મેં સદ્ભાગ્યે જોયા છે. પણ કેપ કોલોનીમાં તેનું પ્રમાણ બહુ વધારે

હતું. તેમાંના સૌથી વધારે જાણીતા અને વિદ્વાન એ મિ. મેરીમેન છે, જે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગ્લેડસ્ટન ગણાતા, કેપ કોલોનીમાં પ્રધાન પણ હતા. બીજું, મિ. મેરીમેન^૧ જેટલો જ નહીં તો તેનાથી બીજો દરજ્જો ભોગવનાર આખું શ્રાઈનર કુટુંબ અને તેવું જ મોલ્ટીનોનું^૨ કુટુંબ. શ્રાઈનર કુટુંબમાં કાયદાના પ્રખ્યાત હિમાયતી મિ. ડબલ્યુ. પી. શ્રાઈનર થઈ ગયા. કેપ કોલોનીના પ્રધાનમંડળમાં પણ એક વખત હતા. તેમની બાંહેડાં ઓલિવ શ્રાઈનર એ દક્ષિણ આફ્રિકાની લોકપ્રિય અને જ્યાં જ્યાં અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે ત્યાં પ્રખ્યાત થયેલાં વિદુષી બાઈ હતાં. મનુષ્યમાત્ર પરનો તેનો પ્રેમ અનહદ હતો. તેની આંખમાંથી જ્યારે જુઓ ત્યારે પ્રેમનો ઝરો જ ઝરતો હોય. એ બાઈએ તેનું 'ડ્રીમ્સ' નામનું પુસ્તક લખ્યું ત્યારથી તે 'ડ્રીમ્સ'ની લેખિકાને નામે આંગળાંબાઈ. એની સાદાઈ એટલી બધી હતી કે પોતે નામાંકિત કુટુંબની અને વિદુષી હોવા છતાં ઘરમાં વાસણ સુધ્યાં પોતે જ સાફ કરતી. મિ. મેરીમેન અને આ બે કુટુંબોએ હમ્બેશાં હબસીઓનો પક્ષ લીધેલો, અને જ્યારે જ્યારે તેઓના હક ઉપર ચડાઈ થતી ત્યારે તેઓ તેમની સખત હિમાયત કરતાં. એ તેમનો પ્રેમ હિંદી તરફ પણ વળતો, જોકે તેમાંનાં બધાં બંને વચ્ચે ભેદ કરતાં. તેઓની દલીલ એ હતી કે હબસીઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓના આવવા પહેલાંના વતનીઓ હોઈને તેઓનો સ્વાભાવિક હક ગોરાઓથી છીનવી નહીં શકાય. પણ હિંદીનિવાસીઓને વિશે ન્યાયપૂર્વક તેઓની હરીફાઈનો ભય ટાળવાની ખાતર કંઈ કાયદાઓ ઘડાય તો એ કેવળ અન્યાયી નહીં ગણાય. એમ છતાં તેઓની લાગણી તો હમ્બેશાં હિંદીઓની પ્રત્યે રહેતી. મરાઠૂમ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા ત્યારે તેમના માનમાં બરાચેલી

૧. મિ. મેરીમેનની વધુ પિછાન : કેપ કોલોનીને ૧૮૭૨માં જવાબદાર રાજતંત્ર મળ્યું ત્યારથી તે ત્યાંના દરેક પ્રધાનમંડળમાં સભ્ય હતા અને ૧૯૧૦માં દક્ષિણ આફ્રિકાનું યુનિયન સ્થપાયું તે વેળાના છેલ્લા પ્રધાનમંડળના પ્રમુખ હતા.

૨. સર જોન મોલ્ટીનો સન ૧૮૭૨ના પ્રથમ પ્રધાનમંડળના પ્રમુખ હતા.

દક્ષિણ આફ્રિકાની પહેલી સભા જે ત્યાં કેપટાઉન ટાઉનાઈલમાં મળી હતી તેમાં મિ. શ્રાઈનર પ્રમુખ હતા. મિ. મેરીમેને પણ તેમની સાથે મીઠાશઘી, વિનયથી વાતો કરેલી અને હિંદીઓ પ્રત્યેની લાગણી દર્શાવેલી. કેપટાઉનનાં અખબારોમાં પણ પ્રમાણમાં પક્ષપાત ઘણો ઓછો હતો.

મિ. મેરીમેન વગેરેનું જે હું લખી ગયો તેવું બીજા ગોરાઓને વિશે પણ લખી શકાય. અહીં તો માત્ર દાખલા તરીકે ડિપરનાં સર્વમાન્ય નામો આપેલાં છે. આવા કારણથી કેપ કોલોનીમાં રંગદ્વેષ હમેશાં ઓછો રહ્યો છતાં જે વાયુ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ત્રણ સંસ્થાનોમાં નિરંતર વાયા કરતો હતો તેની ગંધ કેપ કોલોનીમાં ન જ પહોંચે એવું તો કેમ બને? તેથી ત્યાં પણ નાતાલના જેવા પ્રવેશના અને વેપારના પરવાનાના કાયદા પસાર થયા. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાનું ભારું જે હિંદીઓને સારું તદ્દન ખુલ્લું હતું તે બોઅર લડાઈને વખતે લગભગ બંધ થઈ ગયું હતું એમ ગણી શકાય. ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ ડિપર પેલા ત્રણ પાઉન્ડની ફી ડિપરાંત કંઈ પણ અંકુશ નહોતો. પણ જ્યારે નાતાલ અને કેપનાં બંદરો બંધ થયાં ત્યારે ટ્રાન્સવાલ જે મધ્યમાં આવ્યું ત્યાં જનારા હિંદીઓ હિંદુસ્તાનથી કયાં ઊતરે? એક રસ્તો હતો. તે પોર્ટુગીઝનું ડેલાગોઆ બે બંદર. પણ ત્યાંયે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં બ્રિટિશ સંસ્થાનોનું અનુકરણ થયું. ઘણી મુસીબતો વેઠી અથવા લાંચરુશવત દઈ નાતાલ મારફતે તેમ જ ડેલાગોઆ બે મારફતે છૂટાછવાયા હિંદીઓ ટ્રાન્સવાલમાં જઈ શકતા એટલું કાઢી દેવું જોઈએ.

૬. હિંદીઓએ શું કર્યું?

હિંદી પ્રજાની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પાછલાં પ્રકરણોમાં આપણે કંઈક અંશે જોઈ ગયા કે હિંદી પ્રજાએ પોતાની ડિપર થતા હુમલા કેવી રીતે ઝીલ્યા. પણ સત્યાગ્રહની ઉત્પત્તિનો ખ્યાલ સારી રીતે કરવાને સારું હિંદી પ્રજાના સુરક્ષણને અંગે થયેલા પ્રયત્નોને એક

ખાસ પ્રકારે આપવાની જરૂર છે. ૧૮૯૩ની સાલ સુધી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી પ્રજાને સારું જૂઠું શંકે એવા સ્વતંત્ર અને ઠીક કેળવાયેલા ગણી શકાય એવા હિંદી થોડા જ હતા. અંગ્રેજી જાણનાર હિંદીઓમાં મુખ્યત્વે મહેતાવર્ગ. તેઓ પોતાના કામજોગું અંગ્રેજી જાણે, પણ તેઓથી અરજીઓ વગેરે ન જ ઘડી શકાય. વળી તેઓએ પોતાના શેઠને બધો વખત આપવો જોઈએ. આ સિવાય બીજા અંગ્રેજીમાં કેળવાયેલો વર્ગ તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ પેદા થયેલા હિંદીઓ. એ ઘણે ભાગે તો ગિરમીટિયાની પ્રજા અને તેઓમાંના ઘણાખરા જરાયે કુશળતા મેળવી હોય તો કચેરીઓમાં દુભાષિયાની સરકારી નોકરી કરતા. એટલે તેઓની વધારેમાં વધારે સેવા લાગણી બતાવવા ઉપરાંત બીજી શી હોઈ શકે? વળી ગિરમીટિયા અને ગિરમીટમુક્ત એ મુખ્ય ભાગે સંયુક્ત પ્રાંત અને મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આવેલો વર્ગ હતાં. સ્વતંત્ર હિંદી એ ગુજરાતના મુસલમાન, તે મુખ્યત્વે કરીને વેપારી; હિંદુ મુખ્યત્વે મહેતા, એ આપણે પાછળ જોઈ ગયા. આ સિવાય થોડા પારસી પણ વેપારી અને મહેતાવર્ગમાં હતા. પણ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પારસીઓની વસ્તી ૩૦-૪૦થી વધારે હોવાનો સંભવ નથી. સ્વતંત્ર વેપારીવર્ગમાં એક ચોથો જથ્થો સિંધના વેપારીઓનો. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં બસે અથવા તેથી પણ વધારે સિંધીઓ હશે. તેઓનાં વેપાર હિંદુસ્તાનની બહાર જ્યાં જ્યાં તેઓ વસ્યા છે ત્યાં ત્યાં એક જ પ્રકારનો હોય છે એમ કહી શકાય. તેઓ 'કેન્સી ગુડ્ઝ'ના વેપારી તરીકે ઓળખાય છે. 'કેન્સી ગુડ્ઝ' એટલે રેશમ, જરી વગેરેનો સામાન, કોતરકામવાળાં મુંબઈનાં સીસમનાં, સુખડનાં, દાંતનાં અનેક પ્રકારનાં પેટી વગેરે રાચરચીલાં અને એવી જાતનો સામાન તેઓ મુખ્યત્વે વેચતા હોય છે. તેઓના ઘરાકાં ઘણે ભાગે ગોરા જ હોય છે.

ગિરમીટિયાને ગોરાઓ 'કુલી'ને નામ જ પોકારે. કુલી એટલે હેલકરી. એ નામ એટલે સુધી પ્રચલિત થઈ ગયું કે ગિરમીટિયા પોતે પણ પોતાને કુલી નામે ઓળખાવતાં અચકાય નહીં! એ નામ પછી તો હિંદીમાત્રને લાગુ પડ્યું. એટલે હિંદી વકીલ, હિંદી વેપારીને અનુક્રમે કુલી વકીલ અને કુલી વેપારી તરીકે સંકડો ગોરાઓ ઓળખે!

એ વિશેષણ વાપરવામાં દૂપણ છે એમ કેટલાક ગોરા માને કે સમજે પણ નહીં, અને ઘણા તો તિરસ્કાર બતાવવાની ખાતર જ કુલી શબ્દનો ઉપયોગ કરે. તેથી સ્વતંત્ર હિંદી પોતાને ગિરમીટિયાથી અલગ ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે. આવાં અને હિંદુસ્તાનમાંથી જ આપણી સાથે લઈ જઈએ છીએ એવાં કારણોથી સ્વતંત્ર હિંદી વર્ગ અને આ ગિરમીટિયા અને ગિરમીટમુક્ત વર્ગ વચ્ચે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ભેદ થઈ રહ્યો હતો.

આ દુઃખદરિયાની સામે આડા હાથ દેવાનું કામ સ્વતંત્ર હિંદી વર્ગ અને મુખ્યત્વે મુસલમાન વેપારીઓએ હાથ ધર્યું. પણ ગિરમીટિયા અથવા ગિરમીટમુક્તને ઈરાદાપૂર્વક હાથમાં લેવાનો પ્રયાસ ન કર્યો, કરવાનું તે વખતે સૂઝે પણ નહીં; સૂઝે તો તેમને ભેળવવાથી કામ બગાડવાનો પણ ભય રહે, અને મુખ્ય આપત્તિ તો સ્વતંત્ર વેપારીવર્ગ ઉપર જ કે એમ મનાયેલું, તેથી સુરક્ષણના પ્રયત્ને આવું સંકુચિત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. આવી મુસીબતો છતાં, અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનનો અભાવ છતાં, જાહેર કામોનો હિંદુસ્તાનમાં અનુભવ ન હોવા છતાં, આ સ્વતંત્ર વર્ગ સરસ રીતે દુઃખની સામે જૂઝ્યો એમ કહી શકાય. તેઓએ ગોરા વકીલોની મદદ લીધી, અરજીઓ ઘડાવી, કોઈ કોઈ વખતે ડેપ્યુટેશન લઈ ગયા અને જ્યાં જ્યાં બની શકે અને સૂઝે ત્યાં ત્યાં આડા હાથ ધર્યાં. આ સ્થિતિ ૧૮૯૩ સુધીની.

વાંચનારે કેટલીક મુખ્ય તારીખો આ પુસ્તક સમજવાને સારુ યાદ રાખવી પડશે. પુસ્તકને છેડે તારીખવાર મુખ્ય બીનાઓનું પરિશિષ્ટ આપ્યું છે એ વખતોવખત જોઈ જશે તો લડતનું રહસ્ય ને રૂપ સમજવામાં મદદ મળશે. સન ૧૮૯૩ની સાલ સુધીમાં ફ્રી સ્ટેટમાંથી આપણી હસ્તી નાબૂદ થઈ ચૂકી હતી. ટ્રાન્સવાલમાં ૧૮૮૫નો કાયદો અમલમાં હતો અને નાતાલની અંદર કેવળ ગિરમીટિયા હિંદી જ રહી શકે અને બીજાનો પગ કેમ કાઢી શકાય તેના વિચાર ચાલતા હતા, અને તે અર્થે જવાબદાર રાજસત્તા લેવાઈ ચૂકી હતી. ૧૮૯૩ના એપ્રિલ માસમાં દક્ષિણ આફ્રિકા જવા સારુ મેં હિંદુસ્તાન છોડ્યું. મને ત્યાંના ઇતિહાસનું કંઈ ભાન ન હતું. હું કેવળ સ્વાર્થબુદ્ધિથી ગયેલો. પોરબંદરના મેમણોની દાદા અબ્દુલ્લા નામની એક પ્રખ્યાત

પેઢી ડરબનમાં હતી. તેટલી જ પ્રખ્યાત પેઢી તેમના હરીશ અને પોરબંદરના મંમાણ તૈયબ હાજી ખાનમહમદની પ્રિટોરિયામાં હતી. દુર્ભાગ્યે બે હરીશો વચ્ચે એક મોટો કેસ ચાલતો હતો. તેમાં દાદા અબ્દુલ્લાના ભાગીદાર જે પોરબંદરમાં હતા. તેમણે વિચાર્યું કે મારા જેવો નવો તોપણ બેરિસ્ટર ત્યાં જાય તો તેમને કંઈક વધારે સગવડ મળે. હું કેવળ અબાણ્યો અને મૂઠ વકીલ તેમનું કામ બગાડું એવો કંઈ તેમને ભય નહોતો. કેમ કે મારે કંઈ અદાલતમાં જઈ કામ કરવાનું નહીં હતું. મારે તો તેમણે રાખેલા ધુરંધર વકીલ બેરિસ્ટરોને સમજાવવાનું એટલે દુભાષિયાનું કામ કરવાનું હતું. મને નવા અનુભવનો શોખ હતો. મુસાફરી ગમતી હતી. બેરિસ્ટર તરીકે કમિશન આપવું એ એક ઝેર સમાન હતું. કાઠિયાવાડની ખટપટ મને અકળાવનારી વસ્તુ હતી. એક જ વરસની બંધાણીથી મારે જવાનું હતું. મેં વિચાર્યું કે આ સાટામાં મને કંઈ પણ અડચણ જેવું નથી. ખોવાનું તો છે જ નહીં. કેમ કે મારા જવાઆવવાનો અને રહેવાનો ખર્ચ દાદા અબ્દુલ્લા જ આપવાના હતા અને તે ડિપરાંત ૧૦૫ પાઉન્ડ. મારા મરહૂમ ભાઈની મારફત આ બધી વાત થઈ હતી. મને તો એ પિતા સમાન જ હતા. એમની અનુકૂળતા એ મારી અનુકૂળતા હતી. એમને દક્ષિણ આફ્રિકા જવાની વાત રુચી. અને હું ૧૮૯૩ના મે માસમાં ડરબન જઈ પહોંચ્યો.

બેરિસ્ટર એટલે પૂછવું તો શું હોય? હું માનતો હતો તે પ્રમાણે કોંક-કોટ ઈત્યાદિ સરંજામ પાંડરી રોકથી ઊતર્યાં. પણ ઊતરતાં જ મારી આંખ કંઈ ખૂલી. દાદા અબ્દુલ્લાના જે ભાગીદાર સાથે વાત થઈ હતી તેમણે જે વર્ણન આપ્યું હતું તે વર્ણન હું તો ઊલટું જ જોઈ શક્યાં. એ કંઈ તેમનો દોષ ન હતો. એ તેમનું ભોળપણ, તેમની સાદાઈ, તેમનું પરિસ્થિતિનું અજ્ઞાન, નાતાલમાં પડતી બધી તકલીફોનું તેમને ભાન ન હતું. અને જેમાં તીવ્ર અપમાનો હતાં એવી વર્તણૂક તેમને મન અપમાનવાળી નહોતી જણાઈ. પહેલે જ દહાડે હું જોઈ શક્યો કે ગોરાઓનું વર્તન આપણા લોકોની તરફ ઘણું તોછડું હતું.

નાતાલમાં ઊતર્યા પછી પંદર દિવસની અંદર જ કોરટોમાં થયેલો મારો કડવો અનુભવ, ટ્રેનની અંદર પડતી મુશ્કેલીઓ, રસ્તામાં ખાધેલા માર, હોટેલોમાં રહેવાની મુસીબત—લગભગ અશક્યતા—વગેરેના વર્ણનમાં હું નહીં ઊતરું. પણ એટલું જ કાફીશ કે આ બધા અનુભવો મારા હાડમાં પેસી ગયા. હું તો માત્ર એક જ કેસને અર્થે ગયેલો, સ્વાર્થ અને કુતૂહલની દષ્ટિથી. એટલે એ વર્ષ દરમિયાન તો હું કેવળ આવાં દુઃખોનો સાક્ષી અને અનુભવનાર રહ્યો. મારા ધર્મનો અમલ ત્યાંથી જ શરૂ થયો. મેં જોયું કે સ્વાર્થદષ્ટિએ દક્ષિણ આફ્રિકા મારે સારું નકામો મુલક હતો. જ્યાં અપમાન થાય ત્યાં પૈસા કમાવાનો કે મુસાફરી કરવાનો મને જરાયે લોભ ન હતો, એટલું જ નહીં પણ અત્યંત આગમો હતો. મારી સામે ધર્મસંકટ આવ્યું. એક તરફથી હું નહોતો જાણી શકતો એવી સ્થિતિ જાણવાથી શેઠ દાદા અબ્દુલ્લા સાથે કરેલા કરારમાંથી મુક્તિ મેળવી નાસી છૂટવું અને બીજી તરફથી ગમે તે સંકટો સહન કરીને પણ લીધેલું કામ પાર પાડવું. કડકડતી ટાઢમાં મેરિત્સબર્ગ સ્ટેશન પર રેલવે પોલીસના ધક્કા ખાઈ મુસાફરી અટકાવી રેલવેમાંથી ઊતરી વેઈટિંગ રૂમમાં બેઠો હતો. મારો સામાન ક્યાં છે એની મને ખબર ન હતી. કોઈને પૂછવાની હિંમત ન હતી. રામને વળી અપમાન થશે તો? માર ખાવો પડશે તો? આવી સ્થિતિમાં ટાઢથી ધૂજતાં ઊંઘ તો શાની જ આવે! મન ચગડોળે ચડ્યું. મોડી રાત્રે નિશ્ચય કર્યો કે “નાસી છૂટવું એ નામદાઈ છે, લીધેલું કામ પાર પાડવું જોઈએ. જાતીય અપમાન સહન કરી, માર ખાવું પડે તો ખાઈને પ્રિટોરિયા પહોંચવું જ.” પ્રિટોરિયા એ મારે સારું કેન્દ્રસ્થાન હતું, કેસ ત્યાં લડાતો હતો. મારું કામ કરતાં કંઈ ઈલાજો માગી લઈ શકાય તો લેવા. આ નિશ્ચય કર્યા પછી કંઈક શાંતિ થઈ, કંઈક જોર પણ આવ્યું. પણ હું સૂઈ તો ન જ શક્યો.

સવાર પડી કે તુરત દાદા અબ્દુલ્લાની પેઠી પર તેમ જ રેલવેના જનરલ મેનેજર પર તાર કર્યા. બંને ઠેકાણેથી જવાબ ફરી વળ્યા. દાદા અબ્દુલ્લાએ તથા તેમના તે વખતે નાતાલમાં રહેતા ભાગીદાર શેઠ અબ્દુલ્લા હાજી આદમ ઝવેરીએ ચાંપતા ઊપાયો લીધેલા. મારી

સંભાળ લેવા બાબત તેમના હિંદી આડતિયાઓને જુદે જુદે ઠેકાણે તાર કર્યાં. જનરલ મેનેજરને પણ તેઓ મળ્યા. આડતિયાને કરેલા તારને પરિણામે મેરિત્સબર્ગના હિંદી વેપારીઓ મને મળ્યા. તેઓએ મને આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે મારા જેવા કડવા અનુભવ તેમને બધાને થયેલા. પણ તેઓ ટેવાઈ ગયેલા એટલે ગણકારતા નહીં હતા. વેપાર કરવાં અને નાજુક મન રાખવું એ કેમ બની શકે? એટલે પૈસાની સાથે અપમાન થાય તે પણ પેટીમાં સંઘરવાનો કાયદો કબૂલ કરી લીધો હતાં! એ જ સ્ટેશન ડિપર મુખ્ય દરવાજેથી હિંદીઓને આવવાની મનાઈ, ટિકિટો મળવામાં થતી મુશ્કેલી વગેરેનું વર્ણન પણ તેઓએ મને આપ્યું. તે રાત્રે જે ટ્રેન આવી તેમાં હું રવાના થયો. મારો નિશ્ચય બરોબર છે કે નહીં તેની પરીક્ષા અંતર્યામીએ સંપૂર્ણ કરી. પ્રિટોરિયા પહોંચતાં પહેલાં વધારે અપમાનો અને માર સાહન કરવાં પડ્યાં. પણ તે બધાંની મારા મન ડિપર મારા નિશ્ચયમાં મને દઢ રાખવાની જ અસર થઈ.

આમ ૧૮૯૩ના વર્ષમાં મને અનાયાસે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિનો બરોબર અનુભવ મળ્યો. પ્રસંગોપાત્ત પ્રિટોરિયાના હિંદીઓને તે વિશે હું વાતચીત કરતો, સમજાવતો પણ તે ડિપરાંત મેં કંઈ ન કર્યું. દાદા અબ્દુલ્લાના કેસનું રક્ષણ કરવું અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓના દુઃખમાં માથું મારવું એ ન ભાળી શકે એવું મને લાગ્યું. બંને કરવા જતાં બંને બગડે એ હું જોઈ શક્યો. એમ કરતાં ૧૮૯૪ની સાલ આવી, કેસ પણ પૂરો થયો. હું ડરબન પાછો વળ્યો. જવાની તૈયારીઓ કરી. દાદા અબ્દુલ્લાએ મારે સારુ વિદાયગીરીની એક મિજલસ પણ કરી. ત્યાં કોઈએ ડરબનનું 'મકર્યુરી' છાપું મારા હાથમાં મૂક્યું. તેમાં ધારાસભાના કારભારના વિગતવાર હેવાલમાં થોડી લીટીઓ હિંદી મતાધિકાર — 'ઇન્ડિયન ફ્રેન્ચાઈઝ' — એ મથાળા નીચે મેં વાંચી. તેમાંથી મેં જોયું કે હિંદીના બધા હકો છીનવી લેવાનો આ પાયો છે. ભાષણોમાં જ એ ઈરાદો સ્પષ્ટ હતો. મિજલસમાં આવેલા શેઠિયાઓ વગેરેને મેં આ વસ્તુ વંચાવી, સમજાવી શકું તે પ્રમાણે સમજાવી. બધી હકીકત તો હું જાણતો ન હતો. મેં સૂચવ્યું કે હિંદીઓએ આ હુમલાની સામે સખત લડત લેવી જોઈએ.

તેઓએ પણ માન્યું. પણ એવી લડત લડવાની પોતાની અશક્તિ જાહેર કરી, અને મને રહી જવાનો આગ્રહ કર્યો. એ લડત લડી લેવા પૂરતું એટલે મહિનોમાસ રહેવાનું મેં કબૂલ કર્યું. તે જ રાત્રે ધારાસભામાં મોકલવાની અરજી ઘડી. બિલની વધારે વંચામણી મુલતવી રાખવા તાર કર્યો. તરત એક કમિટી નિમાઈ. કમિટીના પ્રમુખ શેઠ અબ્દુલ્લા હાજી આદમ થયા. તેમને નામે તાર કર્યો. બિલ બે દિવસને સારુ મુલતવી રહ્યું, અને દક્ષિણ આફ્રિકાની ધારાસભાઓમાંની આ નાતાલની ધારાસભામાં હિંદીઓની પહેલી અરજી ગઈ. અસર તો ઠીક થઈ. પણ બિલ પાસ થયું. તેનું છેવટે શું આવ્યું એ તો પ્રકરણ ચોંધામાં હું કહી ગયો છું. આ પ્રમાણે લડવાનો ત્યાં પહેલો અનુભવ હતો, તેથી હિંદીઓમાં કિત્સાહ ખૂબ જામ્યો. હમેશાં સભાઓ થાય. મારાસો વધારે ને વધારે આવતાં જાય. આ કામને સારુ જોઈતા હતા તે કરતાં વધારે પૈસા એકઠા થયા. નકલો કરવા, સહીઓ લેવા વગેરેના કામમાં મદદ કરવાને સારુ ઘણા સ્વયંસેવકો વગર પૈસે અને પોતાને પૈસે પણ કામ કરનારા મળ્યા. તેમાં ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓની પ્રજા પણ કિત્સાહપૂર્વક ભળી. આ બધા અંગ્રેજી જાણનારા અને સુંદર અક્ષર લખનારા જુવાનિયા હતા. તેઓએ નકલો કરવા વગેરેનું કામ રાતદહાડો ન ગણકારીને ઘણી હાંશથી કર્યું. મહિનાની અંદર તો લોર્ડ રિપન પર ૧૦,૦૦૦ સહીની અરજી રવાના થઈ. અને મારું તાત્કાલિક કામ પૂરું થયું.

મેં વિદાયગીરી માગી. પણ પ્રજાને રસ એટલો બધો આવેલો કે હવે તો મને જવા જ ન દે. તેઓએ કહ્યું : “તમે જ સમજાવો છો કે આપણને જડમૂળથી કાઢવાનું આ પહેલું પગલું છે. વિલાયતથી શું જવાબ આવશે એ તો કોણ જાણે? અમારો કિત્સાહ તમે જોયો. અમે કામ કરવા તૈયાર છીએ, — ઈચ્છીએ પણ છીએ. અમારી પાસે પૈસો પણ છે. પણ દોરનાર નહીં હોય તો આટલું કરેલું પણ નકામું થશે. તેથી રહેવાનો તમારો ધર્મ છે એમ અમે માનીએ છીએ.” મને પણ લાગ્યું કે કંઈક સ્થાયી સંસ્થા થાય તો સારું. પણ રહેવું ક્યાં ને કઈ રીતે? તેઓએ મને પગાર આપવાનું સૂચવેલું પણ મેં પગાર લેવાની સાફ ના પાડી. જાહેર કામ મોટા પગાર

લઈને ન થઈ શકે તેમાંયે વળી હું પાચો નાખનાર રહ્યો. તે વખતના મારા વિચારો પ્રમાણે બેરિસ્ટરીને છાજે અને કોમને પણ શોભાવે એવા દમામથી મારે રહેવું જોઈએ, એટલે ખરચ પણ મોટું. લોકોની પાસેથી દાબીને પૈસો કઢાવવો, પ્રવૃત્તિઓ વધારવી, એની સાથે જો મારી આજીવિકા ભળે તો જો વિરોધી વસ્તુઓનો સંગમ થયો ગણાય. એથી મારી પોતાની કામ કરવાની શક્તિ પણ ઓછી થાય. એવા પ્રકારનાં અનેક કારણોથી જાહેર સેવાને સારુ મેં પૈસો લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પણ મેં સૂચવ્યું, “જો તમારામાંના મુખ્ય વેપારીઓ મને તમારી વકીલાત આપો અને તેને અર્થ મને અગાઉથી રટિનર આપો તો હું રહેવા તૈયાર છું. એક વરસનાં રટિનર તમારે આપવાં જોઈએ. વરસનો અનુભવ અરસપરસ આપણે લઈએ, આપણા કામનું સરવૈયું આપણે કાઢીએ અને પછી યોગ્ય લાગે તો આગળ કામ ચલાવીએ.” આ સૂચના બધાએ વધાવી લીધી. મેં વકીલાતની સનદની અરજી કરી. ત્યાંની લો સોસાયટી એટલે વકીલમંડળ મારી અરજીની સામે થયું. તેમની દલીલ એક જ હતી કે નાતાલના કાયદાના રહસ્ય પ્રમાણે કાળા કે ધર્તિવર્ણા લોકોને વકીલાતની સનદ ન જ આપી શકાય. મારી અરજીની હિમાયત ત્યાંના પ્રખ્યાત વકીલ મરહૂમ મિ. એસ્કંબે* કરેલી. સામાન્ય રીતે લાંબા વખતથી એવો રિવાજ ચાલ્યો આવતો હતો કે વકીલાતની સનદની અરજી કાયદાશાસ્ત્રીઓમાંથી જ આગેવાન હોય તે જ વગર ફીએ કોરટની પાસે રજૂ કરે. એ રિવાજની રૂએ મિ. એસ્કંબે મારી વકીલાત સ્વીકારેલી. તેઓ દાદા અબ્દુલ્લાના મોટા વકીલ પણ હતા. વકીલમંડળની દલીલ વડી અદાલતે રદ કરી. મારી અરજી કબૂલ રાખી. આમ અનિચ્છાએ વકીલમંડળનો વિરોધ એ બીજી પ્રખ્યાતિનું કારણ થઈ પડ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં અખબારોએ વકીલમંડળની હાંસી કરી અને કેટલાકે મને મુબારકબાદી પણ આપી.

* મિ. એસ્કંબે એટર્ની-જનરલ હતા તે પાછળથી નાતાલના વડા પ્રધાન થયેલા.

જે ચાલચલાલિ કમિટી કરવામાં આવી હતી તેને સ્થાયી રૂપ અપાયું. મેં કોંગ્રેસની એકે સભા જોયેલી તો ન હતી પણ કોંગ્રેસ વિશે વાંચ્યું હતું. હિંદના દાદાનાં દર્શન કર્યાં હતાં. તેમને હું પૂજતો હતો. એટલે કોંગ્રેસનો ભક્ત હોઉં જ. કોંગ્રેસનું નામ લોકપ્રિય કરવું એ પણ વૃત્તિ. નવો જુવાનિયો નવું નામ શું શોધે! ભૂલ કરવાની પણ ભારે ભીતિ. એટલે કમિટીને “નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ” એ નામ ધારણ કરવાની મેં સલાહ આપી. કોંગ્રેસ વિશેનું મારું અધૂરું જ્ઞાન મેં અધૂરી રીતે લોકોને સમજાવ્યું. પણ ૧૮૯૪ના મે કે જૂન મહિનામાં કોંગ્રેસ સ્થગી. હિંદી સંસ્થામાં અને આ સંસ્થામાં એટલા તકાવત હતો કે નાતાલની કોંગ્રેસ એ હમેશાં મળનારી સંસ્થા રહી. અને તેમાં વર્ષમાં આઠમાં ઓછા ૩ પાર્ટિડ આપી શકે તે જ સભાસદ થાય. વધારેમાં વધારે તો જે આપે તે લેવું. વધારે લેવાનો આગ્રહ પણ ખૂબ રાખ્યો. પાંચસાત સભાસદ વરસના ૨૪ પાર્ટિડ આપનાર પણ નીકળ્યા. ૧૨ પાર્ટિડ આપનારની સંખ્યા તો ઠીક હતી. એક મહિનાની અંદર ત્રણસેંક સભાસદ નોંધાઈ ગયા. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી એમ બધા ધર્મ, અને બધા પ્રાંતના—એટલે જે જે પ્રાંતના હિંદી ત્યાં હતા તેમાંના—દાખલ થયા. પહેલું આખું વર્ષ ઘણા જોસથી કામ ચાલ્યું. શેઠિયાઓ પોતાનાં વાહન લઈને દૂર દૂર ગામડાંઓમાં નવા સભાસદો કરવા અને લવાજમ મંડાવવા નીકળી પડે. માગો કે તુરત સૌ આપી ન દે. તેમને સમજાવવા જોઈએ. આમ સમજાવવામાં એક પ્રકારના રાજપ્રકરણી તાલીમ મળતી હતી અને લોકો પરિસ્થિતિથી વાકેફ થતા હતા. વળી દર મહિને એક વખત તો કોંગ્રેસની સભા ભરાય જ. તેમાં એ મહિનાનો પાઈએ પાઈનો હિસાબ સંભળાવવામાં આવે અને તે પાસ થાય. એ મહિનાની અંદર બનેલી બધી હકીકતો પણ સંભળાવવામાં આવે, અને તે મિનિટ મુકમાં દાખલ થાય. સભાસદો જુદા જુદા સવાલો પૂછે. નવાં કાગળની મસલત થાય. આ બધું કરતાં જેઓ કદી આવી સભામાં બોલતા ન હોય તે બોલતા થઈ જાય. ત્યાપણો પણ વિવેકસર જ કરવાં જોઈએ. આ બધો નવો અનુભવ. લાકોએ

ઘણો રસ લીધો. દરમ્યાન નાતાલનું બિલ લોર્ડ રિપને નામંજૂર કર્યાની ખબર આવી એટલે લોકોનો હર્ષ અને વિશ્વાસ બંને વધ્યા.

જેમ બાહ્ય કામ થતું હતું તેમ કોમની અંદર કામ કરવાની હિલચાલ પણ થતી હતી. આપણી રહેણી વિશે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગોરાઓ ખૂબ હિલચાલ કરતા હતા. હિંદીઓ બહુ ગંદા છે, કંજૂસ છે, જે મકાનમાં વેપાર કરે તેમાં જ રહે, ઘર ઘોલકાં જેવાં, પોતાની સુખાકારીને સારુ પણ પૈસા વાપરે નહીં—આવા કંજૂસ મેલા માણસોની સાથે વેપારમાં ચોખ્ખા. ઘણી હાજતવાળા અને ડિદાર ગોરા કેમ હરીફાઈ કરી શકે! એ તેઓની હમેશની દલીલ હતી. તેથી ઘરની ચોખ્ખાઈ વિશે, ઘર અને દુકાન નોખી રાખવા વિશે, કપડાં સાફ રાખવા વિશે, મોટી કમાણી કરનારા વેપારીને છાજે એ પ્રમાણે રહેણી રાખવા વિશે વિવેચનો, વિવાદો અને સૂચનાઓ પણ કોંગ્રેસની સભામાં થાય. કામ બધું માતૃભાષામાં જ ચાલે.

વાંચનાર વિચારી શકશે તે આમાં લોકોને સહેજે કેટલી બધી વ્યવહારુ કેળવણી અને કેટલો બધો રાજપ્રકરણી અનુભવ મળતો હતો. કોંગ્રેસને જ અંગે ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓની પ્રજા એટલે અંગ્રેજી બોલનારા નાતાલમાં જ જન્મેલા હિંદી નવજુવાનોની સગવડને સારુ એ કેળવણી મંડળ પણ ખાલ્યું. તેમાં નજીવી ફી રાખવામાં આવી. મુખ્ય ઉદ્દેશ આ નવજુવાનોને એકઠા કરવાનો, તેઓનામાં હિંદુસ્તાન પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરાવવાનો અને હિંદુસ્તાનનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો હતો. ઉપરાંત સ્વતંત્ર હિંદી વેપારી તેઓને પોતાના જ ગણે છે એવું બતાવવાનો અને વેપારીઓમાં પણ તેઓને વિશે આદર ઉત્પન્ન કરવાનો હેતુ પણ હતો. કોંગ્રેસની પાસે પોતાનું ખર્ચ ચલાવતા છતાં એક મોટી થાપણ જમા થઈ હતી. તેની જમીન લેવાઈ અને એ જમીનની આવક આજ લગી મળ્યા જ કરે છે.

આટલી વિગતમાં હું ઈરાદાપૂર્વક ઊતરેલો છું. સત્યાગ્રહ કેમ કુદરતી રીતે ઉત્પન્ન થયાં અને કેવી રીતે કોમ તૈયાર થઈ એ ાસ્તુ ઉપલી વિગતો જાણ્યા વિના વાંચનાર પૂરી રીતે ન સમજી શકે. કોંગ્રેસની ઉપર આપત્તિઓ આવી, સરકારી અમલદારો તરફથી હુમલા થયા, તેમાંથી કેમ બચી ગયા, એ અને એવો બીજો જાણવાલાગક ઈતિહાસ

મારે છોડવો પડે છે. પણ એક વાત જણાવવી અગત્યની છે. અતિશયોક્તિથી પ્રજા હંમેશાં બચતી રહેતી હતી. પોતાની ખામી પ્રજાને જોવડાવવાનો હંમેશાં પ્રયત્ન રહેતો. ગોરાઓની દલીલમાં જેટલું વજૂદ હોય એ તરત સ્વીકારવામાં આવતું, અને ગોરાઓની સાથે સ્વતંત્રતા અને સ્વમાન જાળવી શકાય એવો હરેક પ્રસંગ વધાવી લેવામાં આવતો. હિંદી હિલચાલનું જેટલું ત્યાંનાં અખબારો લઈ શકે તેટલું તેમાં આપવામાં આવતું, અને અખબારોમાં હિંદીઓ કિપર અયોગ્ય હુમલા થતા તેના જવાબ દેવામાં પણ આવતા.

આ પ્રમાણે જેમ નાતાલમાં 'નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ' હતી તેમ તેવી પ્રવૃત્તિ ટ્રાન્સવાલમાં પણ હતી. ટ્રાન્સવાલની સંસ્થા નાતાલથી તદ્દન સ્વતંત્ર હતી. તેના બંધારણમાં પણ કંઈક તફાવત હતો. તેમાં હું વાંચનારને નથી કિતારતો. એવા પ્રકારની સંસ્થા કેપટાઉનમાં પણ હતી. ત્યાંનું બંધારણ નાતાલ અને ટ્રાન્સવાલની સંસ્થાઓથી પણ નોખા પ્રકારનું હતું. છતાં ત્રણેની પ્રવૃત્તિ લગભગ એક જ જાતની ગણી શકાય.

૧૮૯૪ની સાલ પૂરી થઈ. કોંગ્રેસનું વર્ષ પણ 'લપના મધ્યમાં પૂરું થયું. મારું વકીલાતનું કામ પણ અસીલોને પસંદ પડ્યું. મારું રહેવાનું લંબાયું. '૯૬ની સાલમાં કોમની રજા લઈને છ મહિનાને સારું હું હિંદુસ્તાન આવ્યો. પૂરા છ મહિના તો રહી નહીં શક્યાં તેટલામાં નાતાલથી તાર મળવાથી તુરત પાછું જવું પડ્યું. ૧૮૯૬-૯૭નો હેવાલ આપણે બીજા પ્રકરણમાં તપાસીશું.

૭. હિંદીઓએ શું કર્યું? (ચાલુ)

આમ નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસનું કામ સ્થિર થઈ ગયું. મેં પણ લગભગ અઢી વરસ મોટે ભાગે રાજ્યપ્રકરણી કામમાં નાતાલમાં ગાળ્યાં, અને મેં વિચાર્યું કે જો મારે હજુ વધારે દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવું હોય તો મારા કુટુંબને પણ સાથે રાખવાની જરૂર છે. દેશમાં ડૂબકી મારી આવવાનું પણ મન થયું. અને તે દરમિયાન હિંદુસ્તાનના આગેવાનોને

પણ વિસ્તારથી નાતાલની અને દક્ષિણ આફ્રિકાના બીજા ભાગમાં વસતા હિંદીઓની સ્થિતિનો મુખ્તેસર ખ્યાલ પણ આપવો. કોંગ્રેસે છ મહિનાની રજા આપી અને મારી જગ્યાએ નાતાલના જાણીતા વેપારી મરહૂમ આદમજી મિયાંખાન સેક્રેટરી નિમાયા. તેમણે કામ અતિશય બાહોશીથી ચલાવ્યું. મરહૂમ આદમજી મિયાંખાન અંગ્રેજી ઠીક ઠીક જાણતા હતા. અનુભવે પોતાનું ચાલચલાઉ જ્ઞાન ખૂબ વધારી દીધું હતું. ગુજરાતીનો સામાન્ય અભ્યાસ. તેમનો વેપાર મુખ્યત્વે હબસીઓમાં હોવાથી જૂલુ ભાષા અને તેમના રીતરિવાજોનું તેમને સરસ જ્ઞાન હતું. સ્વભાવ શાંત અને ઘણો મળતાવડો. જોઈએ એટલું જ બોલવાવાળા હતા. આ બધું લખવાનો હેતુ એટલો જ કે મોટી જવાબદારીનો હોદ્દો ભોગવવાને સારુ અંગ્રેજી ભાષાનું કે બીજું ભારે અક્ષરજ્ઞાન હોવાની જરૂર હોય છે તેના કરતાં, ઘણી વધારે જરૂર સચ્ચાઈ, શાંતિ, સહનશીલતા, દૃઢતા, સમયસૂચકતા, હિંમત અને વ્યવહારબુદ્ધિની હોય છે. આ ન હોય ત્યાં સારામાં સારા અક્ષરજ્ઞાનની સામાજિક કામમાં દુકાનીભર પણ કિંમત નથી હોતી.

૧૮૯૬ની સાલના મધ્યમાં હું હિંદુસ્તાન પાછો આવ્યો. હું કલકત્તાને રસ્તે થઈને આવેલો. કારણ કે તે વખતે નાતાલથી કલકત્તે જનારી સ્ટીમરો સહેલાઈથી મળતી હતી. ગિરમીટિયા કલકત્તેથી અથવા તો મદ્રાસથી ચડતા. કલકત્તેથી મુંબઈ આવતાં રસ્તામાં જ મારી ટ્રેન ચૂકવાથી એક દિવસને સારુ મારે અલાહાબાદ રોકાવું પડ્યું. ત્યાંથી જ મારું કામ મેં શરૂ કર્યું. 'પાયોનિયર'ના મિ. ચેઝનીને મળ્યો. તેમણે મારી સાથે મીઠાશથી વાત કરી. તેમનું વલણ સંસ્થાનો તરફ હતું એમ તેમણે પ્રામાણિકપણે મને જણાવ્યું. પણ જો હું કંઈ લખું તો તે વાંચી જવા અને પોતાના પત્રમાં તેની નોંધ લેવાની તેમણે પ્રતિજ્ઞા કરી. મેં એટલું બસ માન્યું. દેશમાં મેં દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિ વિશે એક ચોપાનિયું લખ્યું. તેની નોંધ લગભગ બધાં છાપાંઓએ લીધી. તેની બે આવૃત્તિઓ છાપવી પડી હતી. પાંચ હજાર નકલો દેશમાં જુદે જુદે ઠેકાણે મોકલાવી. આ જ વેળા મેં હિંદુસ્તાનના આગેવાનોનાં દર્શન કર્યા—મુંબઈમાં સર ફીરોજશાહ મહેતા, ન્યાયમૂર્તિ બદરુદ્દીન તૈયબજી, મહાદેવ ગોવિંદ

રાનડે વગેરે, પૂનામાં લોકમાન્ય તિલક અને એમનું મંડળ, પ્રોફેસર ભાંડારકર, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે અને તેમનું મંડળ. મુંબઈથી શરૂ કરીને પૂના મદ્રાસમાં મેં ભાષણો પણ કરેલાં. આની વિગતો આપવા નથી ઇચ્છતો.

પણ પૂનાનું એક પવિત્ર સ્મરણ આખ્યા વિના નથી રહી શકતો, જોકે આપણા વિષયની સાથે તેનો કશો સંબંધ નથી. સાર્વજનિક સભા લોકમાન્યના હાથમાં હતી. મરહૂમ ગોખલેજીનો સંબંધ ડેક્કન સભા સાથે હતો. હું પ્રથમ મળેલો તિલક મહારાજને. તેમને મેં જ્યારે પૂનામાં સભા ભરવાની વાત કરી ત્યારે તેમણે મને પૂછ્યું : તમે ગોપાળરાવને મળ્યા છો ?

પ્રથમ તો હું ન સમજ્યો. એટલે તેમણે પૂછ્યું કે મિ. ગોખલેને તમે મળ્યા છો ? એમને જાણો છો ?

મેં કહ્યું : હું હજી મળ્યો નથી. એમને નામથી જ ઓળખું છું. પણ મળવાનો ઇરાદો છે.

લોકમાન્ય : તમે હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણથી વાકેફ નથી લાગતા.

મેં કહ્યું : હું ભણી આવ્યા પછી હિંદુસ્તાનમાં થોડું જ રહેલો. અને ત્યારે પણ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં હું જરાયે પડ્યો ન હતો. એ મારી શક્તિની બહાર હું માનતો.

લોકમાન્ય : ત્યારે મારે તમને કંઈક પરિચય આપવો પડશે. પૂનામાં બે પક્ષ છે : એક સાર્વજનિક સભાનો અને બીજો ડેક્કન સભાનો.

મેં કહ્યું : એ વિશે તો હું કંઈક જાણું છું.

લોકમાન્ય : અહીં સભા ભરવી એ તો સહેલી વાત છે. પણ હું જોઉં છું કે તમે તમારો સવાલ બધા પક્ષની પાસે મૂકવા ઇચ્છો છો અને મદદ પણ બધાની માગો છો. એ મને પસંદ પડે છે. પણ જો તમારી સભામાં અમારામાંનો કોઈ પ્રમુખ થાય તો ડેક્કન સભાવાળા નહીં આવે. અને ડેક્કન સભાવાળાનો પ્રમુખ થશે તો અમારામાંના કોઈ નહીં આવે. તેથી તમારે તટસ્થ પ્રમુખ શોધવા જોઈએ. હું તો એમાં સૂચના જ કરી શકીશ. બીજી મદદ મારાથી નહીં થઈ શકે. તમે પ્રોફેસર ભાંડારકરને ઓળખો છો ? ન ઓળખતા હો તોપણ એમની પાસે જજો. એઓ તટસ્થ ગણાય છે. રાજ્યપ્રકરણી

કામોમાં ભાગ પણ નથી લેતા. પણ કદાચ તમે તેમને લલચાવી શકશો. મિ. ગોખલેની પાસે આ વાત કરજો. તેમની પણ સલાહ લેજો. ઘણું કરીને તેઓ પણ મારા જેવી જ સલાહ આપશે. જે પ્રોફેસર ભાંડારકર જેવા ગૃહસ્થ પ્રમુખ થાય તો સભા ભરી આપવી એ કામ બંને પક્ષ ઊંચકી લેશે એવી મારી ખાતરી છે. અમારી મદદ તો એમાં તમને પૂરી મળશે.

આ સલાહ મેળવી હું ગોખલેજી પાસે ગયો. આ પહેલા મેળાપમાં તેમણે મારા હૃદયમાં કેમ રાજ્યાધિકાર મેળવ્યો એ તો હું બીજે પ્રસંગે લખી ગયો છું.* જિજ્ઞાસુએ 'યંગ ઈન્ડિયા' અથવા 'નવજીવન'ની કાંઈલ તપાસી લેવી. લોકમાન્યની સલાહ ગોખલેજીને પણ ગમી. હું તરત પ્રોફેસર ભાંડારકરની પાસે પહોંચી ગયો. એ વિદ્વાન બુદ્ધિવાન ધર્મી હતા. નાતાલનો કિસ્સો ધ્યાનપૂર્વક સાંભળીને તેમણે કહ્યું કે 'તમે જોયું છે કે હું તો જાહેર જિંદગીમાં ભાગ્યે જ પડું છું. હવે તો બુદ્ધો પણ થયો. છતાં તમારી વાત મારા મન ઉપર બહુ અસર કરી છે. બધા પક્ષની મદદ મેળવવાનો તમારો ઈરાદો મને ગમે છે. વળી, તમે હિંદુસ્તાનના રાજ્યપ્રકરણથી અજાણ્યા જણાઓ છો, અને જુવાન છો, તેથી બંને પક્ષને કહેજો કે તમારી માગણી મેં સ્વીકારી છે અને જ્યારે સભા ભરાય ત્યારે મને તેઓમાંના કોઈ ખબર આપશે એટલે હું અવશ્ય હાજર થઈશ.' પૂનામાં સુંદર સભા ભરાઈ હતી. બંને પક્ષના આગેવાનો હાજર હતા અને બંને પક્ષના આગેવાનોએ ભાષણ કરેલાં.

હું મદ્રાસ ગયો. ત્યાં જસ્ટિસ સુબ્રહ્મણ્યમ્ આચરને મળ્યો, તેમ જ આનંદચાર્ણુ, તે વખતના 'હિંદુ'ના અધિપતિ જી. સુબ્રહ્મણ્યમ્, અને 'મદ્રાસ સ્ટેન્ડર્ડ'ના અધિપતિ પરમેશ્વરમ્ પિલ્લે, પ્રખ્યાત વકીલ ભાષ્યમ્ આચંગાર, મિ. નોર્ટન વગેરેને મળ્યો. ત્યાં પણ સભા થઈ. ત્યાંથી કલકત્તા ગયો. ત્યાં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, મહારાજ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર, 'ઈંગ્લિશમેન'ના અધિપતિ મરહૂમ મિ. સોન્ડર્સ વગેરેને પણ મળ્યો. ત્યાં સભાની તૈયારીઓ થતી હતી તેટલામાં

* જુઓ 'ય. ઈ.', તા. ૧૩-૭-'૨૧; 'નવજીવન', તા. ૨૮-૭-'૨૧.

એટલે ૧૮૯૬ના નવેમ્બર માસમાં નાતાલથી તાર મળ્યો :— ‘એકદમ આવો.’ હું સમજી ગયો કે હિંદીઓ વિરુદ્ધ કંઈક પણ નવી હિલચાલ શરૂ થઈ હશે. તેથી કલકત્તાનું કામ પૂરું કર્યા વિના હું પાછો ફર્યો અને મુંબઈથી મળતી પહેલી જ સ્ટીમરમાં હું ચડી ગયો. આ સ્ટીમર દાદા અબ્દુલ્લાની પેઠીએ ખરીદી હતી, અને પોતાના અનેક સાહસમાં નાતાલ અને પોરબંદરની વચ્ચે સ્ટીમર ચલાવવાનું આ તેમનું પહેલું સાહસ હતું. એ સ્ટીમરનું નામ ‘કુરલેન્ડ’ હતું. એ સ્ટીમરની પછી તરત જ તે જ દિવસે પરિચિત કંપનીની આગબોટ ‘નાહરી’ પણ નાતાલ જવા રવાના થઈ. મારી ટિકિટ ‘કુરલેન્ડ’ની હતી. મારી સાથે મારું કુટુંબ હતું. બંને સ્ટીમરમાં મળી દક્ષિણ આફ્રિકા જનારા લગભગ ૮૦૦ કિતારુઓ હશે.

હિંદુસ્તાનમાં જે હિલચાલ મેં કરી એ એટલા બધા મોટા પાયા પર થઈ પડી—અને તેની નોંધ ઘણાંખરાં મુખ્ય અખબારોમાં લેવાયેલી—કે રૂટે તે વિશેના તાર વિલાયત મોકલાવેલા એ ખબર મને નાતાલ પહોંચતાં પડી. વિલાયતના તાર ઉપરથી રૂટના ત્યાંનાં પ્રતિનિધિએ એક ટૂંકો તાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ મોકલાવ્યો. એ તારમાં મેં જે હિંદુસ્તાનમાં કહેલું તેને કંઈ ઢોળ ચડ્યો હતો. આવી અતિશયોક્તિ આપણે ઘણી વાર જોઈએ છીએ. એ બધું ઈરાદાપૂર્વક નથી બનતું. અનેક કામો કરનારા માણસો વસ્તુઓ ઉપરઉપરથી વાંચી જાય, કંઈક તો પોતાના ખ્યાલ હોય જ, તેનું એક તારણ થાય, તેમાં વળી મગજ બીજું તારણ કરે, એનો વળી જ્યાં જાય ત્યાં નવો જ અર્થ થાય, આ બધું અનાયાસે જ બન્યા કરે છે. સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓનું આ જોખમ છે, અને આ તેની હદ પણ છે. હિંદુસ્તાનમાં મેં નાતાલના ગોરાઓની ઉપર આક્ષેપો કરેલા; ગિરમીટિયા ઉપરના ૩ પાર્ટિડના કર વિશે હું બહુ સખત બોલેલો. મુબ્દહાણ્યમ્* નામના નિરપરાધી ગિરમીટિયા ઉપર તેના માલિકે હુમલો કરેલો, તેને થયેલા જખમો મેં જોયેલા, તેનો આખો કેસ મારા

* આ સરતચૂક લાગે છે. ‘આત્મકથા’માં બાલાસુન્દરમ્ નામ છે. અને એ સાચું છે.

હાથમાં હતો એટલે એનો ચિતાર મારી શક્તિ અનુસાર હું ઠીક ચીતરી શક્યો હતો. આ બધાનું તારણ જ્યારે નાતાલવાસીઓએ વાંચ્યું ત્યારે તેઓ મારી સામે ખૂબ ડિસ્કેરાયા. ખૂબી એ છે કે જે મેં નાતાલમાં લખ્યું હતું તે હિંદુસ્તાનમાં લખ્યું અને કહ્યું તેના કરતાં વધારે તીખું અને વધારે વિગતવાર હતું. હિંદુસ્તાનમાં મેં એક પણ વસ્તુ એવી નહોતી કહી કે જેમાં જરાયે અતિશયોક્તિ હોય. પણ અનુભવથી હું એટલું જાણતો હતો કે કોઈ પણ કિસ્સાનું વર્ણન અજાણ્યા માણસની આગળ કરીએ ત્યારે તેમાં આપણે જેટલો અર્થ સમાવ્યો હોય તેના કરતાં અજાણ્યો સાંભળનાર કે વાંચનાર વધારે જુએ છે. તેથી ઈરાદાપૂર્વક હિંદુસ્તાનમાં મેં નાતાલનું ચિત્ર કંઈક પણ અંશે હળવું જ ચીતર્યું હતું. પણ નાતાલમાં મારું લખેલું તો ઘણા થોડા ગોરા વાંચે, તેની દરકાર તેથી પણ ઓછા કરે. હિંદુસ્તાનમાં કહેવાયેલાને વિશે ઊલટું જ બને અને બન્યું. રૂટરનું તારણ તે તો હજારો ગોરા વાંચે. વળી તારમાં નોંધ લેવા લાયક જે વિષય ગણાયો હોય તે વિષયનું મહત્ત્વ હોય તેના કરતાં વધારે ગણાય. નાતાલના ગોરા ધારે એટલી અસર જો હિંદુસ્તાનમાં મારા કામની પડી હોય તો ગિરમીટની પ્રથા કદાચ બંધ થઈ જાય અને સેંકડો ગોરા માલિકોને તેથી નુકસાન થાય. તે ઉપરાંત વળી નાતાલના ગોરાઓની હિંદુસ્તાનમાં નામોશી થઈ ગણાય. આમ નાતાલના ગોરાઓ ડિસ્કેરાઈ રહ્યા હતા તેટલામાં તેઓએ સાંભળ્યું કે હું કુટુંબ સહિત 'કુરલેન્ડ'માં પાછો ફરું છું. તેમાં ૩૦૦-૪૦૦ હિંદી ડિતારુઓ છે. તેની જ સાથે તેટલા જ ડિતારુવાળી 'નાદરી' સ્ટીમર પણ છે. આથી તો બળતામાં ઘી હોમાયું અને મોટો ભડકો થયો. નાતાલના ગોરાઓએ મોટી સભાઓ ભરી. લગભગ બધા અગ્રેસર ગોરાઓએ સાથ આપ્યો. મુખ્યત્વે કરીને મારી સામે અને સામાન્ય રીતે હિંદી કોમ પર સખત ટીકાઓ થઈ. 'કુરલેન્ડ' અને 'નાદરી'ના આગમનને 'નાતાલ પર ચડાઈ'નું રૂપ આપવામાં આવ્યું. સભામાં બોલનારાએ અર્થ એવો કાઢ્યો કે હું એ આઠસો ડિતારુઓને સાથે લઈ આવેલો છું. અને નાતાલને સ્વતંત્ર હિંદીઓથી ભરી મૂકવાનાં પ્રયત્નનું આ મારું પહેલું પગલું છે. એમ સભાને મનાવવામાં આવ્યું. સભામાં

એકમતે એવો ઠરાવ પસાર થયો કે બંને સ્ટીમરના ડિતારુઓને અને મને ડિતરવા ન દેવો. જો નાતાલની સરકાર તેઓને ન રોકે અથવા ન રોકી શકે તો આ તત્કાળે થયેલી કમિટીએ કાયદો પોતાના હાથમાં જ લેવો અને પોતાના જ બળથી હિંદીઓને ડિતરતા અટકાવવા ! બંને સ્ટીમર એક જ દહાડે નાતાલ બંદર — ડરબન — પહોંચી.

વાંચનારને યાદ હશે કે ૧૮૯૬માં હિંદુસ્તાનમાં મરકીએ પહેલવહેલો દેખાવ આપ્યો. નાતાલની સરકારની પાસે અમને કાયદેસર પાછા વાળવાનું સાધન તો ન જ હતું. તે વખતે પ્રવેશપ્રબંધક કાયદો હસ્તીમાં નહોતો આવ્યો. નાતાલની સરકારની લાગણી તો બધી પેલી કમિટીની તરફ જ હતી. એક સરકારી પ્રધાન મરહૂમ મિ. એસ્કંબ એ કમિટીના કામમાં પૂરો ભાગ લેતા હતા. કમિટીને કિશ્કેરતા પણ તે જ હતા. બધાં બંદરોમાં એવો નિયમ હોય છે કે જો કોઈ પણ સ્ટીમરમાં ચેપી રોગનો કિપદ્રવ થાય અથવા તો કોઈ પણ સ્ટીમરને ચેપી રોગ ફેલાયેલો હોય તેવા બંદરેથી આવતી હોય તો તે સ્ટીમરને અમુક મુદત સુધી ક્વોરેન્ટીનમાં રાખે, એટલે કે સ્ટીમરની સાથેનો સંસર્ગ બંધ કરે અને ડિતારુ, માલ વગેરેને અમુક મુદત સુધી ડિતારવાની મનાઈ કરે. આવો પ્રતિબંધ કેવળ આરોગ્યના નિયમોને અંગે જ અને બંદરખાતાને લગતા દાક્તરના હુકમની રૂએ જ મૂકી શકાય. આ પ્રતિબંધ મૂકવાના અધિકારનો કેવળ રાજ્યપ્રકરણી કિપયોગ, એટલે જ દુરુપયોગ નાતાલની સરકારે કર્યો, અને આગબોટોમાં કોઈ પણ એવો ચેપી રોગ નહીં હોવા છતાં ૨૩ દિવસ સુધી બંને સ્ટીમરને ડરબનના બારામાં લટકાવી રાખી, દરમ્યાન કમિટીનું કામ જારી રહ્યું. દાદા અબ્દુલ્લા 'કુરલેન્ડ'ના માલિક હતા તેમ 'નાદરી'ના એજન્ટ હતા. તેમને કમિટીએ ખૂબ ધમકાવ્યા. જો સ્ટીમરો પાછી વાળે તો લાલચો પણ આપી અને ન વાળે તો તેમના વેપારને પણ ધક્કો પહોંચાડવાનો ભય કેટલાકે બતાવ્યો. પણ પેઢીના ભાગીદાર ભીરુ ન હતા. ધમકી દેનારને આ સંભળાવ્યું: 'મારો બધો વેપાર કના થઈ જશે, હું ખુવાર થઈશ ત્યાં લગી લડીશ, પણ ડરી જઈને આ નિર્દોષ ડિતારુઓને પાછા મોકલવાનો ગુનો હું કરવાનો નથી. જેમ તમને તમારા દેશનું અભિમાન છે તેમ

અમને પણ કંઈક હશે એમ તમે માનજો.’ એ પેઠીના જે જૂના વકીલ હતા* તે પણ હિંમતવાન અને બહાદુર હતા.

ભાગ્યજોગે એ જ અરસામાં મરહૂમ મનસુખલાલ નાજર (સુરતના કાયસ્થ અને મરહૂમ નાનાભાઈ હરિદાસના ભાણેજ) આફ્રિકા પહોંચ્યા. હું તેમને નહોતો ઓળખતો. તેમના જવાની પણ મને કંઈ ખબર નહીં હતી. મારે ભાગ્યે જ કહેવું જોઈએ કે ‘નાદરી’ ‘કુરલેન્ડ’ના ઉતારુઓને લાવવામાં મારો કંઈ જ હાથ ન હતો. તેઓમાંના મોટે ભાગે દક્ષિણ આફ્રિકાના જૂના રહીશ હતા. તેમાંયે ઘણા તો ટ્રાન્સવાલ જવાને ચડેલા હતા. આ ઉતારુઓને વાસ્તે પણ ધમકીની નોટિસો કમિટીએ મોકલી. કેપ્ટનોએ ઉતારુઓને વંચાવી. તેમાં સાફ રીતે લખેલું હતું કે ‘નાતાલના ગોરાઓ ઉશ્કેરાયેલા છે અને તેઓની આવી સ્થિતિ જાણ્યા છતાં પણ જો હિંદી ઉતારુઓ ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરશે તો બંદર ઉપર કમિટીના માણસો ઊભા રહેશે અને એકેએક હિંદીને દરિયામાં ધકેલી દેશે.’ ‘કુરલેન્ડ’ના ઉતારુઓને આ નોટિસનો તરજુમો મેં સંભળાવ્યો. ‘નાદરીના ઉતારુઓને ત્યાંના કોઈ અંગ્રેજી જાણનાર ઉતારુએ સમજાવ્યો. બંનેએ પાછા જવાની ચોખ્ખી ના પાડી. એમ પણ જણાવ્યું કે “ઘણા ઉતારુઓને તો ટ્રાન્સવાલ જવાનું છે. નાતાલમાં ઉતરવા ઈચ્છે છે તેમાંના પણ ઘણા તો નાતાલના જૂના રહીશ છે. ગમે તેમ હો. પણ દરેકને નાતાલમાં ઉતરવાનો કાયદેસર હક છે અને કમિટીની ધમકી છતાં પોતાનો હક પુરવાર કરવા ઉતારુઓ ઉતરશે જ.”

નાતાલની સરકાર પણ થાકી. અયોગ્ય પ્રતિબંધ કેટલા દિવસ ચાલી શકે? ૨૩ દિવસ તો થઈ ગયા પણ ન ડગ્યા દાદા અબ્દુલ્લા કે ન ડગ્યા હિંદી ઉતારુ. એટલે ૨૩ દિવસ પછી પ્રતિબંધ છૂટ્યો અને સ્ટીમરને અંદર આવવાની રજા મળી. દરમ્યાન મિ. એસ્કંબે ઉશ્કેરાયેલી કમિટીને શાંત પાડી. તેમણે સભા ભરી કહ્યું, “ડરબનમાં ગોરાઓએ ખૂબ એકતા અને હિંમત બતાવી. તમારાથી જેટલું થયું એટલું તમે કર્યું. સરકારે પણ તમને મદદ કરી. આ લોકોને ૨૩

* મિ. એફ. એ. લોટન.

દિવસ સુધી પ્રતિબંધમાં રાખ્યા. તમારી લાગણીનું અને તમારા જુસ્સાનું જે દશ્ય તમે બતાવ્યું છે એ બસ છે. આની ઊંડી અસર વડી સરકાર પર પડશે. તમારા કાર્યથી નાતાલની સરકારનો માર્ગ સરળ થયો છે. હવે જે તમે બળ વાપરીને એક પણ હિંદી કિતારુને આવતો અટકાવો તો તમારા કામને તમે જ નુકસાન પહોંચાડશો. નાતાલની સરકારની સ્થિતિ કફોડી કરશો. એમ કરતાંયે આ લોકોને અટકાવવામાં તમે સફળ નહીં થાઓ. કિતારુઓનો તો કાંઈ વાંક જ નથી. તેઓમાં તો સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ છે. મુંબઈથી ચડ્યા ત્યારે તમારી લાગણીની તેમને ખબર પણ નહીં હતી. એટલે હવે તમારે મારી સલાહ માનીને વિખેરાઈ જવું જોઈએ, અને આ લોકોને આવતાં જરાયે અટકાયત નહીં કરવી જોઈએ. પણ હું તમને એટલું વચન આપું છું કે હવે પછી આવનારાઓના સંબંધમાં અંકુશ રાખવાનો અખત્યાર નાતાલની સરકાર ધારાસભાની પાસેથી મેળવશે.” આ તો મેં ભાષણનો સાર જ આપેલો છે. મિ. એસ્કંબના સાંભળનારા નિરાશ તો થયા, પણ મિ. એસ્કંબનો પ્રભાવ હમેશાં નાતાલના ગોરાઓ ઉપર ઘણો હતો. તેમના કહેવાથી તેઓ વીખરાયા. બંને આગબોટો બારામાં આવી.

મારે વિશે તેમણે કહેવડાવેલું કે મારે દિવસ છતાં સ્ટીમર ન છોડવી. સાંજે પોર્ટના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને મને લેવાને મોકલશે તેની સાથે મારે ઘેર જવું. મારું કુટુંબ ગમે ત્યારે ઊતરી શકે છે. એ કંઈ કાયદેસર હુકમ ન હતો, પણ કેપ્ટનને મને ન ઊતરવા દેવાની ભલામણ હતી અને મારે માથે જઝૂમી રહેલા જોખમની ચેતવણી હતી. કેપ્ટન મને જબરદસ્તીથી રોકી શકે એમ તો ન હતું. પણ મેં માન્યું કે મારે આ સૂચના કબૂલ રાખવી જોઈએ. મારાં બાળબચ્ચાંને મારે ઘેર નહીં મોકલતાં ડરબનના પ્રખ્યાત વેપારી અને મારા જૂના અસીલ અને મિત્ર પારસી રુસ્તમજીને ત્યાં મોકલી આપ્યાં અને તેઓને ત્યાં મળવાનું કહ્યું. કિતારુઓ વગેરે ઊતરી ગયા તેટલામાં મિ. લોટન—દાદા અબ્દુલ્લાના વકીલ ને મારા મિત્ર—આવ્યા અને મને મળ્યા. મને પૂછ્યું, “તમે હજુ કેમ નથી ઊતર્યા?” મેં મિ. એસ્કંબના કાગળની વાત સંભળાવી. એમણે કહ્યું કે “મને

તો સાંજ લગી વાટ જોવી અને પછી ગુનેગારની અથવા ચોરની માફક દાખલ થવું પસંદ નથી આવતું. તમને જો કંઈ પણ ડર ન હોય તો હમણાં જ મારી સાથે ચાલો અને આપણે જાણે કંઈ ન થયું હોય તેમ પગપાળા જ શહેરમાં થઈને ચાલ્યા જઈશું.” મેં કહ્યું, “હું માનતો નથી કે મને કોઈ જાતનો ડર હોય. મિ. એસ્કંબની સૂચનાને—સલાહને—માન આપવું કે નહીં એ જ કેવળ વિવેક-અવિવેકનો સવાલ મારી નજર આગળ છે. અને કેપ્ટનની એમાં કંઈ જવાબદારી છે કે નહીં એ પણ હું વિચારી લેવું જોઈએ.” મિ. લોટન હસીને બોલ્યા: મિ. એસ્કંબ એવું શું કર્યું છે કે જેથી એની સૂચના ઉપર તમારે જરાયે ધ્યાન આપવું પડે? વળી એની સૂચનામાં કેવળ ભલમનસાઈ જ છે અને ભેદ નથી એમ માનવાનું પણ તમારી પાસે શું કારણ છે? શહેરમાં શું બન્યું છે અને તેમાં આ ભાઈસાહેબનો કેટલો હાથ છે તે તમે જાણો તેના કરતાં હું વધારે જાણું છું. (મેં વચમાં ડોકું ધુણાવ્યું.) છતાં ભલે એણે સારા ઈરાદાથી સૂચના આપી હોય એમ પણ આપણે માની લઈએ. છતાં એ સૂચનાનો અમલ કરવાથી તમને નામોશી પહોંચે એમ હું ચોકકસ માનું છું. માટે મારી તો સલાહ છે કે તમે જો તૈયાર હો તો હમણાં જ ચાલો. કેપ્ટન તો આપણા જ છે એટલે એની જવાબદારી એ આપણી છે. એને પૂછનાર કેવળ દાદા અબ્દુલ્લા જ હોય. એ શું ધારશે એ હું જાણું છું, કેમ કે તેમણે આ લડતમાં ખૂબ બહાદુરી બતાવી છે.” મેં કહ્યું, “ત્યારે આપણે ચાલો. મારે કશી તૈયારી કરવાની નથી. મારી પાઘડી માથે મૂકવાની જ બાકી છે. કેપ્ટનને કહી દઈએ અને નીકળી પડીએ.” કેપ્ટનની રજા લીધી.

મિ. લોટન ડરબનના ઘણા જૂના અને પ્રખ્યાત વકીલ હતા. હું હિંદુસ્તાન ગયો તેના પહેલાં જ તેમની સાથે મારે ઘણો સારો સંબંધ બંધાઈ ગયો હતો. મારા મુશ્કેલીભરેલા કેસોમાં હું તેમની જ મદદ લેતો અને ઘણી વાર મોટા વકીલ તરીકે તેમને જ રોકતો. તેઓ પોતે હિંમતવાન હતા. બાંધામાં કદાવર હતા.

અમારો રસ્તો ડરબનના મોટામાં મોટા મહોલ્લામાં થઈને હતો. અમે નીકળ્યા ત્યારે સાંજના ચાર-સાડાચાર થયા હશે. આકાશમાં સહેજ વાદળાં હતાં, પણ સૂરજને ઢાંકવા બસ હતાં. પગપાળા શેઠ રુસ્તમજીના મકાન સુધી પહોંચતાં કંઈ નહીં તો એક કલાક જાય એટલો રસ્તો હતો. અમે ઊતર્યા કે તરત જ કેટલાક છોકરાઓએ અમને જોયા, મોટાં માણસો તો તેમાં હતા જ નહીં. સામાન્ય રીતે બંદર ઉપર માણસો હોય એટલા જોવામાં આવતાં હતાં. કેટલાક છોકરાઓએ અમને જોયા. મારા જેવી પાઘડી પહેરનારો હું એક જ રહ્યો. છોકરાઓએ મને તુરત ઓળખ્યો ને 'ગાંધી', 'ગાંધી', 'એને મારો', 'ઘેરો', એમ અવાજ કરતા અમારી તરફ આવ્યા. કોઈ કાંકરા પણ ફેંકવા લાગ્યા. કેટલાક આઘેડ ગોરા પણ તેમાં ભળ્યા. ધીમે ધીમે હલ્લો વધ્યો. મિ. લોટનને લાગ્યું કે ચાલતા જવામાં જોખમ ખેડવા જેવું છે. તેથી તેમણે 'રિક્ષા' બોલાવી. 'રિક્ષા' એટલે મનુષ્યને ખંચવાની નાની ગાડી. હું તો કોઈ દિવસ 'રિક્ષા'માં બેઠેલ જ નહીં, કારણ કે મનુષ્ય ખંચતા હોય એવા વાહનમાં બેસવા તરફ મને અતિશય આગમો હતો. પણ આજે મને લાગ્યું કે 'રિક્ષા'માં બેસી જવું એ મારો ધર્મ છે. પણ ઈશ્વર જેને બચાવવાનો હોય એ પડવા ઈચ્છે તો પણ નથી પડી શકતો એવું મારા જીવનમાં તો મેં પાંચસાત મુશ્કેલીને વખતે પ્રત્યક્ષ અનુભવેલું છે. હું નથી પડ્યો તેનો જશ મુદ્દલ મારાથી લઈ જ નહીં શકાય. રિક્ષા હાંકનારા હબસીઓ જ હોય છે. છોકરાઓએ અને મોટેરાઓએ રિક્ષાવાળાને ધમકી આપી કે તું જો આ માણસને રિક્ષામાં બેસાડશે તો તને મારશું અને રિક્ષા ભાંગી નાખશું. એટલે રિક્ષાવાળો 'ખા' (ના) કહી ચાલતો થયો અને મારું રિક્ષામાં બેસવાનું રહી જ ગયું.

હવે અમારી પાસે ચાલીને જ જવા સિવાય બીજો રસ્તો ન હતો. અમારી પાછળ સરઘસ જામ્યું. જેમ આગળ વધીએ તેમ સરઘસ પણ વધતું જ જાય. મુખ્ય રસ્તામાં* આવ્યા ત્યાં તો

* 'વેસ્ટ સ્ટ્રીટ'.

સંકડો નાનામોટા ભેગા થઈ ગયા. એક બળવાન માણસે મિ. લોટનને બાથમાં લઈ મારાથી નોખા પાડ્યા, એથી મને પહોંચી વળે એવી તેમની સ્થિતિ ન રહી. મારી ઉપર ગાળોના, પથથરોના, જે કંઈ તેઓના હાથમાં આવ્યું તેના વરસાદ થવા લાગ્યા. મારી પાઘડી ડિડાડી મૂકી. દરમ્યાન એક મોટા જાડા માણસે આવી મને થપ્પડ મારી અને પછી પાટુ મારી. તમ્મર બાઈને પડવા જતો હતો તેટલામાં રસ્તાની પાસે રહેલી એક ઘરના આંગણાની જાળી મારે હાથ આવી. જરા શ્વાસ લઈ તમ્મર ઊતરી એટલે ચાલવા માંડ્યું. જીવતા પહોંચવાની લગભગ આશા છોડી બેઠો હતો. પણ મને એટલું બરાબર યાદ છે કે એ વેળાએ પણ મારું હૃદય આ મારનારાઓનો દોષ લેશમાત્ર પણ કાઢતું ન હતું.

આમ મારી મુસાફરી ચાલી રહી હતી. તેટલામાં ડરબનના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની ઓરત સામેથી જતી હતી. અમે એકબીજાને સારી પેઠે ઓળખતાં હતાં. એ બાઈ બહાદુર હતી. જોકે વાદળ હતું છતાં, ને હવે તો સૂરજ પણ નમવા પર હતો તોપણ એ બાઈએ પોતાની છત્રી મારા રક્ષણ સારુ ડિઘાડી અને મારી પડખે ચાલવા લાગી. બાઈ માણસનું અપમાન, અને તે પણ ડરબનના ઘણા જૂના અને લોકપ્રિય કોજદારની ઓરતનું અપમાન ગોરાઓ ન જ કરે—તેને ઈજા પણ ન જ પહોંચાડે તેથી એને બચાવીને મારા પર માર પડે એ ઘણો હળવો જ હોય. એટલામાં આ હુમલાની પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને બબર પડવાથી તેણે પોલીસ પાર્ટી મોકલી અને પોલીસે મને ઘેરી લીધો. અમારો રસ્તો પોલીસ ચોકીની પાસે થઈને જતો હતો. ત્યાં પહોંચ્યા એટલે કોજદાર રાહ જોઈને જ ઊભાં હતો. તેણે મને પોલીસ ચોકીમાં જ જવાની સલાહ આપી. મેં ઉપકાર માન્યો પણ તેમાં જવાની ના પાડી. મેં કહ્યું, “મારે તો મારે ઠેકાણે પહોંચ્યે છૂટકો છે. ડરબનના લોકોની ન્યાયવૃત્તિ પર અને મારા સત્ય પર મને વિશ્વાસ છે. તમે પોલીસ મોકલી છે તેને સારુ હું આભારી છું. વળી મિસિસ એલેકઝાંડરે પણ રક્ષણ કરેલું છે.”

હું સહીસલામત રુસ્તમજીને ત્યાં પહોંચ્યો. અહીંયાં પહોંચતાં લગભગ સાંજ પડી ગઈ હતી. 'કુરલેન્ડ'ના દાક્તર દાજી બરબેર રુસ્તમજી શેઠને ત્યાં હતા, તેણે મારી સારવાર શરૂ કરી. જખમો તપાસ્યા. ઘણા જખમ નહીં હતા. એક મૂઠ ઘા પડ્યો હતો તે જ વધારે ઈજા દેતો હતો. પણ હજુ મને શાંતિ મળવાનો અધિકાર નહોતો મળ્યો. રુસ્તમજી શેઠના ઘરની સામે હજારો ગોરા એકઠા થયા. રાત પડી એટલે લુચ્યાલકંગા પણ તેમાં ભળે. લોકોએ રુસ્તમજી શેઠને કહેવડાવી દીધું કે જો તમે ગાંધીને અમારે હવાલે નહીં કરો તો તમને અને તમારી દુકાનને તેની સાથે જ સળગાવી મૂકીશું. એ કંઈ કોઈના ડરાવ્યા ડરે એવા હિંદી ન હતા. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝાંડરને ખબર પડી એટલે તે પોતાની છૂપી પોલીસ લઈને ધીમેથી આ ટોળામાં પેસી ગયા. એક માંચડો મંગાવી તેના ઉપર ઊભા. આમ લોકોની સાથે વાતચીત કરવાને બહાને પારસી રુસ્તમજીના ઘરના દરવાજાનો કબજો લીધો કે જેથી તેને તોડીને કોઈ ધૂસી ન શકે. યોગ્ય ઠેકાણે છૂપી પોલીસ તો ગોઠવી જ દીધી હતી. તેણે પહોંચતાંવેંત જ પોતાના એક અમલદારને હિંદીનો પોશાક પહેરી મોઢું રંગી હિંદી વેપારી જેવો દેખાવ કરવા કહી દીધું હતું, અને તેને હુકમ આપ્યો હતો કે મને મળવું અને જણાવવું કે "જો તમે તમારા મિત્રની, તેના પરોણાની, તેના માલની અને તમારા કુટુંબની રક્ષા કરવા ઈચ્છતા હો તો તમારે હિંદી સિપાઈનો વેશ પહેરી પારસીના ગોડાકિનમાંથી નીકળી ટોળામાંથી જ મારા માણસની સાથે સરકી જઈ પોલીસ ચોકી પર પહોંચી જવું. આ શેરીને ખૂણે તમારે સારુ ગાડી તૈયાર રાખેલી છે. તમને અને બીજાને બચાવવાનો મારી પાસે આ જ રસ્તો છે. ટોળું એટલું બધું ઉશ્કેરાયેલું છે કે તેને રોકી રાખવાને મારી પાસે કશું સાધન નથી. જો તમે તાકીદ નહીં કરો તો આ મકાન જમીનદોસ્ત થશે, એટલું જ નહીં પણ જાનમાલનું કેટલું નુકસાન થાય એનું અનુમાન સરખું હું નથી કરી શકતો."

હું સ્થિતિ તુરત સમજી ગયો. મેં તુરત જ સિપાઈનો પોશાક માગ્યો અને એ પહેરીને નીકળી ગયો અને સહીસલામત પોલીસ

ચોકીમાં પેલા અમલદારની સાથે પહોંચી ગયો. દરમ્યાન કોજદાર પ્રસંગને લગતાં ગીતોથી અને ભાષણોથી ટોળાંને રીઝવી રહ્યો હતો. જ્યારે તેને ઈશારો મળ્યો કે હું પોલીસ ચોકીમાં પહોંચી ગયો છું ત્યારે તેણે પોતાનું ખરું ભાષણ શરૂ કર્યું :

“તમે શું માગો છો?”

“અમને ગાંધી જોઈએ.”

“તમે શું કરવા ઈચ્છો છો?”

“તેને અમે સળગાવીશું.”

“તેણે તમારું શું બૂરું કર્યું છે?”

“અમારે વિશે હિંદુસ્તાનમાં ઘણી જૂઠી વાતો કરી છે. અને નાતાલમાં હજારો હિંદીઓને દાખલ કરવા માગે છે.”

“પણ એ બહાર ન નીકળે તો શું કરશો?”

“તો અમે આ મકાનને સળગાવીશું.”

“એમાં તો એનાં બાળબચ્ચાં છે. બીજાં સ્ત્રીપુરુષો છે. સ્ત્રીઓ અને બાળકોને સળગાવતાં પણ તમે નહીં શરમાઓ?”

“એ તો દોષ તમારો. તમે અમને લાચાર કરો તો અમે શું કરીએ? અમે તો બીજા કોઈને ઈજા કરવા નથી ઈચ્છતા. ગાંધીને સોંપો એટલે બસ છે. તમે ગુનેગારને ન સોંપો અને તેને પકડતાં બીજાને નુકસાન થાય તેનો દોષ અમારા ઉપર નાખો એ ક્યાંનો ન્યાય?”

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે હળવેથી હસીને તેઓને ખબર આપી કે હું તો સહીસલામત તેઓની વચ્ચે થઈને જ બીજા જગાએ પહોંચી ગયો છું! લોકો ખડખડ હસી પડ્યા અને “જૂઠું” “જૂઠું” એમ પોકાર્યું.

સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બોલ્યા, “તમે જો તમારા બુઢા કોજદારની વાત ન માનતા હો તો તમારી ઈચ્છામાં આવે એવા ત્રણ-ચાર માણસની કમિટી નીમો. બીજા બધા વચન આપો કે કોઈ મકાનની અંદર નહીં ઘૂસો અને જો ગાંધીને કમિટી ન શોધી શકે તો તમે બધાય શાંત થઈને પાછા જશો. તમે જુસ્સામાં આવીને પોલીસની સત્તાને આજે કબૂલ ન કરી તેમાં નામોશી પોલીસની નથી પણ તમારી છે. તેથી પોલીસ તમારી સાથે દાવ રમી, તમારી વચમાંથી તમારા

શિકારને ડિપાડી ગઈ અને તમે હારી ગયા. એમાં પોલીસને તો તમે દોષ નહીં જ દો. જે પોલીસને તમે જ નીમેલી છે તે પોલીસે પોતાની ફરજ બજાવી છે.”

આ બધી વાતચીત સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે એટલી મીઠાશથી, એટલા હાસ્યથી અને એટલી દૃઢતાથી કરી કે લોકોએ તેણે માગેલું વચન આપ્યું. કમિટી નીમી. કમિટીએ પારસી રુસ્તમજીના ઘરનો ખૂણેખૂણો તપાસી નાખ્યો. અને લોકોને કહ્યું, ‘સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની વાત સાચી છે. તેણે આપણને હરાવ્યા છે.’ લોકો નિરાશ તો થયા તોપણ પોતાના વચન પર પણ કાયમ રહ્યા. કંઈ નુકસાન ન કર્યું અને પોતપોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા. આ દિવસ ૧૮૯૫ના જાન્યુઆરીની તેરમી તારીખનો હતો.

એ જ સવારે ડિતારુઓ પરનો પ્રતિબંધ છૂટ્યો કે તરત ડરબનના એક પત્રનો રિપોર્ટર આગબોટ પર મારી પાસે આવ્યો હતો. તે બધી હકીકત પૂછી ગયો હતો. મારી ડિપરના આરોપોનો તદ્દન સ્પષ્ટ ખુલાસો કરવો એ સાવ સહેલું હતું. સંપૂર્ણ દાખલાઓ આપી મેં બતાવ્યું હતું કે તલમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ મેં કરી નથી. જે કંઈ મેં કર્યું એ મારો ધર્મ હતો. તેમ ન કરું તો મનુષ્યજાતિમાં ગણાવા પણ હું લાયક ન હોઉં. આ બધી હકીકત બીજે દિવસે પૂરેપૂરી પ્રગટ થઈ અને સમજુ ગોરાઓએ પોતાનો દોષ કબૂલ કર્યો. અખબારોએ નાતાલની પરિસ્થિતિ વિશે પોતાની લાગણી બતાવી, પણ મારા કાર્યનો તેની સાથે જ તેમણે પૂરો બચાવ કર્યો. આથી વળી મારી પ્રતિષ્ઠા વધી અને સાથે સાથે હિંદી કોમની પણ વધી. ગરીબ હિંદીઓ પણ નામદ નથી, વેપારીઓ પોતાના વેપારવણજની દરકાર કર્યા વિના સ્વમાનને સારુ, સ્વદેશને સારુ લડી શકે છે, એમ પણ તેઓની પાસે પુરવાર થયું.

આથી જોકે એક તરફથી કોમને દુઃખ સહન કરવું પડ્યું, દાદા અબ્દુલ્લાને તો મોટા નુકસાનમાં ઊતરવું પડ્યું, છતાં આ દુઃખને અંતે તો લાભ જ થયો એમ હું માનું છું. કોમને પણ પોતાની શક્તિનું કંઈક માપ મળ્યું અને આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. હું પણ વધારે ઘડાયો અને હવે એ દિવસનો વિચાર કરતાં એમ જાઉં છું કે ઈશ્વર મને સત્યાગ્રહને સારુ તૈયાર કરી રહ્યો હતો.

નાતાલના બનાવોની અસર વિલાયતમાં પણ થઈ. મિ. ચેમ્બરલેને નાતાલની સરકાર પર તાર કર્યો કે જે લોકોએ મારી ડિપર હુમલો કર્યો તેમના ડિપર કામ ચાલવું જોઈએ અને મને ઈન્સાફ મળવો જોઈએ.

મિ. એસ્કંબ ન્યાયખાતાના પ્રધાન હતા. તેમણે મને બોલાવ્યો. મિ. ચેમ્બરલેનના તારની વાત કરી, મને ઈજા થઈ તેને સારુ દિલગીરી જણાવી, હું બચી ગયો તેને સારુ પોતાની ખુશાલી જાહેર કરી, અને કહ્યું, “હું તમને ખાતરી આપું છું કે તમને તથા તમારી કોમના કોઈને પણ ઈજા થાય એવું હું મુદ્દલ ઈચ્છતો ન હતો. તમને ઈજા થવાનો મને ભય હતો તેથી જ તમને મેં રાતના ઊતરવા વિશે સમાચાર મોકલાવ્યા. તમને મારી સૂચના પસંદ ન પડી. મિ. લોટનની સલાહ તમે માની તે વિશે હું જરાયે તમારો દોષ કાઢવા ઈચ્છતો નથી. તમને યોગ્ય લાગે એ કરવાનો તમને પૂરો અધિકાર હતો. મિ. ચેમ્બરલેનની માગણી સાથે નાતાલની સરકાર પૂરી સંમત છે. ગુનેગારોને સજા થાય એ અમે ઈચ્છીએ છીએ. હુમલાઓ કરનારમાંના કોઈને તમે ઓળખી શકશો?” મેં જવાબ આપ્યો, “સંભવ છે કે એકબે માણસને કદાચ હું ઓળખી શકું. પણ આ વાત લંબાય તેના પહેલાં જ મારે કહી દેવું જોઈએ કે મેં મારા મનની સાથે ક્યારનો નિશ્ચય કરી મૂક્યો છે કે હું મારી ડિપર થયેલા હુમલા બાબત કોઈની સામે અદાલતમાં ફરિયાદ કરવા ઈચ્છતો જ નથી. હુમલો કરનારનો તો હું દોષ પણ નથી જોતો. તેઓને જે હકીકત મળી તે તેઓના આગેવાન તરફથી. એના ખરાખોટાની તપાસ કરવા એ લોકો બેસી ન શકે. મારે વિશે જે તેઓએ સાંભળ્યું તે બધું ખરું હોય તો તેઓ કિશ્કેરાઈ જાય અને જુરસામાં આવીને ન કરવાનું કરી નાખે, એમાં હું તેમનો દોષ ન કાઢું. કિશ્કેરાયેલાં ટોળાં એ જ રીતે ઈન્સાફ લેતાં આવ્યાં છે. જે કોઈનો પણ દોષ હોય તો આ બાબતમાં થયેલી કમિટીનો અને તમારો પોતાનો છે, અને તેથી નાતાલની સરકારનો છે. રૂટરે તાર ગમે તેવો કર્યો પણ જ્યારે હું પોતે અહીંયાં આવતો હતો

એમ તમે જાણતા હતા તો તમારો અને કમિટીનો ધર્મ હતો કે જે જે તર્કો તમે બાંધેલા તે વિશે મને પૂછવું, મારા જવાબ સાંભળવા, અને પછી જે યોગ્ય લાગે તે કરવું. હવે મારા કિપર હુમલો થયો તે બાબત કંઈ તમારી કિપર કે કમિટી કિપર હું કામ ચલાવી શકું એમ છે જ નહીં. અને તેમ બનતું હોય તો પણ કોર્ટની મારફત એવી દાદ હું મેળવવા ન ઈચ્છું. તમને યોગ્ય લાગ્યું તે પ્રમાણે નાતાલના ગોરાના હક જાળવવાને સારુ તમે પગલાં લીધાં એ રાજ્યપ્રકરણી વિષય થયો. મારે પણ એ જ ક્ષેત્રમાં તમારી સામે લડવાનું રહ્યું, અને તમને અને ગોરાઓને બતાવવાનું રહ્યું કે હિંદી કોમ બ્રિટિશ સલ્તનતના એક મોટા વિભાગ તરીકે ગોરાઓને નુકસાન પહોંચાડ્યા વિના કેવળ પોતાનું સ્વમાન અને હક જાળવવા ઈચ્છે છે.” મિ. એસ્કંબ બોલ્યા, “તમે કહ્યું તે હું સમજ્યો અને મને ગમ્યું પણ છે. તમે કામ ચલાવવા નથી ઈચ્છતા એવું સાંભળવા હું તૈયાર ન હતો અને તમે ચલાવવા ઈચ્છતા તો હું જરાયે નાખુશ ન થાત. પણ જ્યારે તમે તમારો ફરિયાદ નહીં કરવાનો વિચાર દર્શાવી દીધો છે ત્યારે મને કહેતાં સંકોચ નથી થતો કે તમે યોગ્ય નિશ્ચય કિપર આવ્યા છો. એટલું જ નહીં પણ તમારા એ સંયમથી તમે તમારા કોમની વિશેષ સેવા કરશો. સાથે મારે એટલું પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે તમે નાતાલની સરકારને તમારા પગલાથી વિષમ સ્થિતિમાંથી બચાવી લેશો. તમે ઈચ્છો તો અમે પકડાપકડી વગેરે તો કરીએ પણ તમને તો કહેવું પડે એમ નથી કે એ બધું કરવામાં વળી પાછો ગોરાઓનો પિત્તો ઊછળે, અનેક પ્રકારની ટીકાઓ થાય. અને આ બધું કોઈ રાજ્યસત્તાને ન જ ગમે. પણ જો તમે છેવટનો નિશ્ચય કરી લીધો હોય તો ફરિયાદ ન કરવાનો વિચાર જણાવનારી એક ચિઠ્ઠી તમારે મારા કિપર લખવી જોઈએ. આપણી વાતચીતનો સાર જ આપીને હું મિ. ચેમ્બરલેનની પાસે મારી સરકારનો બચાવ ન કરી શકું. મારે તો તમારી ચિઠ્ઠીના ભાવાર્થનો જ તાર કરવો જોઈએ. પણ એ ચિઠ્ઠી તમે હમણાં જ આપો એમ હું નથી કહેતો. તમારા મિત્રોની સાથે મસલત કરો. મિ. લોટનની પણ સલાહ લો. અને પછી પણ તમારા વિચાર પર તમે કાયમ હો

તો મને લખજો. પણ એટલું મારે કહેવું જોઈએ કે તમારી ચિઠ્ઠીમાં ફરિયાદ ન કરવાની જવાબદારી સ્પષ્ટ રીતે તમારે પોતાને જ કબૂલ કરવી જોઈએ. તો જ મારાથી તેનો ઉપયોગ થઈ શકે.” મેં કહ્યું, “આ વિશે મેં કોઈની સાથે મસલત નથી કરી; તમે આ પ્રસંગને સારુ મને બોલાવ્યો છે એ પણ હું જાણતો ન હતો, અને મારે કોઈની સાથે આ બાબતમાં મસલત કરવાની ઈચ્છા પણ નથી. મિ. લોટનની સાથે ચાલી નીકળવાનો ઠરાવ કર્યો ત્યારે જ મારા મનની સાથે મેં નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે મને કંઈ પણ ઈજા થાય તો તે વિશે મારા હિલમાં ખોટું લગાડવું નથી. એટલે પછી ફરિયાદ કરવાનું તો હોય જ શાનું? મારે સારુ આ ધાર્મિક પ્રશ્ન છે. અને તમે કહો છો એ પ્રમાણે હું માનું પણ હું કે મારા આ સંયમથી હું મારી કોમની સેવા કરીશ એટલું જ નહીં પણ મને પોતાનેયે એથી લાલ જ છે. તેથી હું મારા પોતાના ઉપર બધી જવાબદારી લઈને અહીં જ તમને ચિઠ્ઠી લખી દેવા ઈચ્છું છું.” અને મેં ત્યાં જ તેમની પાસેથી કોરો કાગળ લઈને ચિઠ્ઠી લખી દીધી.

૮. હિંદીઓએ શું કર્યું? (ચાલુ)

(વિલાયતનો સંબંધ)

પાછલાં પ્રકરણોથી વાંચનારે જોયું હશે કે આયાસે અને અનાયાસે કોમે પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને સારુ કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા, અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા વધારી. જેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનાં બધાં અંગો ખીલવવામાં કોમે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો તે જ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન અને વિલાયતથી મળી શકતી હોય એટલી મદદ મેળવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો. હિંદુસ્તાનને વિશે તો હું થોડું લખી ગયો. વિલાયતથી મદદ મળવા સારુ શું કર્યું એ હવે નોંધવાની જરૂર છે. કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટી સાથે સંબંધ તો જોડવો જ જોઈએ; તેથી દર અઠવાડિયે હિંદના દાદાને અને કમિટીના પ્રમુખ સર વિલિયમ વેડરબર્નને સંપૂર્ણ

હકીકતના કાગળ લખવામાં આવતા અને જ્યારે જ્યારે અરજીની નકલ વગેરે મોકલવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે ત્યારે ત્યાંના ટપાલખર્ચ વગેરેમાં અને સામાન્ય ખર્ચમાં સહાય મળવા ઓછામાં ઓછા દશ પાઉંડ મોકલવામાં આવતા.

અહીં દાદાભાઈનું એક પવિત્ર સ્મરણ આપી દઉં. દાદાભાઈ એ કમિટીના પ્રમુખ ન હતા. છતાં અમને તો એમ જ લાગ્યું કે પૈસા એમની મારફતે મોકલવા એ જ શોભે, અને એઓ અમારી વતી ભલે પ્રમુખને આપે. પણ પહેલા જ પૈસા જે મોકલ્યા તે દાદાભાઈએ પાછા વાળ્યા અને સૂચવ્યું કે પૈસા મોકલવા વગેરેનું કમિટીને લગતું કામ સર વિલિયમ વેડરબર્નની મારફતે જ અમારે લેવું જોઈએ. દાદાભાઈની મદદ તો હોય જ. પણ કમિટીની પ્રતિષ્ઠા સર વિલિયમ વેડરબર્નની મારફતે જ કામ લેવામાં વધે. મેં એ પણ જોયું કે દાદાભાઈ પોતાના પત્રવ્યવહારમાં એટલા બુદ્ધા હોવા છતાં પણ બહુ જ નિયમિત રહેતા. એમને કંઈ કહેવાનું ન હોય તો છેવટે પહોંચ પણ વળતી ટપાલે આવી જ હોય. અને તેમાં આશ્વાસનની એક લીટી તો દાખલ હોય જ એવા કાગળ પણ પોતે જ લખતા અને આવા પહોંચવાળા કાગળને પણ પોતાની ટીસ્યુપેપર બુકમાં છાપી લેતા.

ગયા પ્રકરણમાં હું એ પણ બતાવી ગયો છું કે જોકે કોંગ્રેસનું નામ ઇત્યાદિ અમે રાખેલાં હતાં છતાં અમારો સવાલ એકપક્ષી કરવાનો તો કદી ઇરાદો હતો જ નહીં. તેથી દાદાભાઈ જાણે એવી રીતે અમારો પત્રવ્યવહાર બીજા પક્ષોની સાથે પણ ચાલતો અને તેમાં જે મુખ્ય માણસો હતા. એક સર મંચેરજી ભાવનગરી અને બીજા સર વિલિયમ વિલ્સન હંટર. સર મંચેરજી ભાવનગરી એ વેળા પાર્લમેન્ટમાં હતા. એમની મદદ સારી મળતી અને એઓ હંમેશા સૂચના પણ કર્યા જ કરતા. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નનું મહત્ત્વ હિંદીઓના કરતાં પણ સૌથી પહેલાં સમજી જનાર અને કીમતી મદદ કરનાર સર વિલિયમ વિલ્સન હંટર હતા. એઓ 'ટાઈમ્સ'ના હિંદી વિભાગના એડિટર હતા. તેમાં એમણે તેમની ઉપર પહેલો કાગળ ગયો ત્યારથી જ દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિને એના ખરા

સ્વરૂપમાં જાહેરમાં મૂકી જ્યાં જ્યાં એમને ઠીક લાગ્યું ત્યાં ત્યાં ખાસ અંગત કાગળો લખ્યા. એમની ટપાલ જ્યારે જરૂરનો પ્રશ્ન ચાલતો હોય ત્યારે લગભગ દર અઠવાડિયે આવતી. એમનો જ જવાબ આવ્યો તેમાં એમણે લખેલું, “તમે જે સ્થિતિ જણાવો છો એ વાંચીને હું દિલગીર થયો છું. તમારું કામ તમે વિનયથી, શાંતિથી અને નિરતિશયતાથી લઈ રહ્યા છો. મારી લાગણી સંપૂર્ણ રીતે આ પ્રશ્નમાં તમારા તરફ છે. અને ઈન્સાફ મેળવવા મારાથી જેટલું બને તેટલું ખાનગી અને જાહેર રીતે હું કરવા ધારું છું. મારી ખાતરી છે કે આ બાબતમાં આપણાથી એક તસુ પણ મુકાણ કરી શકાય નહીં. તમારી માગણી એવી છે કે જેમાંથી કાપકૂપ કરવાનું કોઈ નિષ્પક્ષપાતી માણસ સૂચવી જ ન શકે.” લગભગ આવા જ શબ્દો એમણે ‘ટાઈમ્સ’માંના પોતાના પહેલા લેખમાં પણ લખેલા એ જ સ્થિતિ એમણે છેવટ સુધી કાયમ રાખેલી અને લેડી હિંદુસ્તા એક કાગળમાં હતું કે એમનો મરણકાળ આવ્યો તે અરસામાં પણ હિંદી પ્રશ્ન ઉપર એક લેખમાળા લખવાનું ખોખું તેમણે તૈયાર કર્યું હતું.

મનસુખલાલ નાજરનું નામ ગયા પ્રકરણમાં આપી ગયો છું. પ્રશ્નની વધારે સમજ પાડવાને સારુ એમને કોમની વતી વિલાયત મોકલવામાં આવ્યા હતા અને બધા પક્ષોને સાથે રાખીને કામ લેવાની તેમને સૂચના હતી. અને એ ત્યાં રહ્યા તે દરમિયાન મરહૂમ સર વિલિયમ વિલ્સન હંટર, સર મંચેરજી ભાવનગરી અને બ્રિટિશ કમિટીના પ્રસંગમાં રહ્યા જ કરતા. તેમ જ હિંદુસ્તાનના બીજા પેન્શનખાતાના માજી અમલદારો, હિંદી પ્રધાનમંડળ, સંસ્થાનોનું પ્રધાનખાતું વગેરેના પરિચયમાં પણ રહેતા હતા. આમ એક પણ દિશા જ્યાં પહોંચી વળી શકાય તે પ્રયત્નથી ખાલી ન રાખી. એ બધાનું પરિણામ એ તો ચોખ્ખી રીતે આવ્યું કે હિંદુસ્તાનની બહાર વસનારા હિંદુવાસીઓની સ્થિતિ એ વડી સરકારને સારુ વડો પ્રશ્ન થઈ પડી. અને તેની અસર સારી તેમ જ માઠી બીજાં સંસ્થાનો ઉપર પણ પડી. એટલે કે જ્યાં જ્યાં હિંદીઓ વસતા હતા ત્યાં ત્યાં હિંદી અને ગોરા બંને જાગ્રત થયા.

૯. બોઅર લડાઈ

જે વાંચનારે પાછલાં પ્રકરણ ધ્યાનપૂર્વક વાંચ્યાં હશે તેને તો ખ્યાલ હોવો જ જોઈએ કે બોઅર લડાઈ વખતે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની કેવી સ્થિતિ હતી. ત્યાં સુધી થયેલા પ્રયત્નનું વર્ણન પણ અપાઈ ગયું. ૧૮૯૯ની સાલમાં ડૉ. જેમિસને સોનાની ખાણોના માલિકોની સાથે થયેલી ખાનગી મસલત પ્રમાણે જોહાનિસબર્ગ ડિપર ધાડ (રેઈડ) પાડી. બંનેની મુરાદ તો એવી હતી કે જોહાનિસબર્ગનો કબજો લેવાઈ ગયા પછી જ બોઅર સરકારને ધાડની ખબર પડશે.

એ ગણતરીમાં ડૉ. જેમિસન અને એમના મિત્રોએ મોટી ભૂલ કરી. બીજી ગણતરી એ હતી કે કદાચ કાવતરું ડિઘાડું પડી જાય તોપણ રોડેશિયામાં કેળવાયેલા નિશાનબાજો(શાર્પશૂટર)ની સામે આણધાર બોઅર ખેડૂતો શું કરી શકવાના હતા? જોહાનિસબર્ગની વસ્તીનો ઘણો મોટો ભાગ તો તેમને વધાવી લેવાનો જ એમ પણ તેઓએ ધારેલું. આ ગણતરીમાં પણ એ ભલા દાક્ટર ભીંત ભૂલ્યા. પ્રેસિડન્ટ કૂગરને વેળાસર બધી ખબર પડી ગઈ હતી. તેણે અતિશય શાંતિથી, કુશળતાથી અને છૂપી રીતે ડૉક્ટર જેમિસનનો ભેટો કરવાની તૈયારી કરી લીધી અને સાથે સાથે તેની સાથે કાવતરામાં જે માણસો ભળ્યા હતા તેઓને પકડવાની પણ તૈયારી કરી લીધી હતી. તેથી ડૉક્ટર જેમિસન જોહાનિસબર્ગ નજદીક પહોંચ્યા તેના પહેલાં તો તેને બોઅર લશ્કરે પોતાની ગોળીઓના બારથી વધાવી લીધા. આ લશ્કરની સામે ડૉ. જેમિસનની ટુકડી ઝીક ઝીલી શકે એવું હતું જ નહીં. જોહાનિસબર્ગમાં કોઈ સામે ન થઈ શકે તેને સારુ પણ સંપૂર્ણ તૈયારી હતી. તેથી વસ્તીમાંથી કોઈ માથું ઊંચકી ન શક્યું. પ્રેસિડન્ટ કૂગરની ચળવળથી જોહાનિસબર્ગના કરોડપતિઓ તો હેબતાઈ જ ગયા. આટલી સરસ તૈયારી હતી તેથી ઘણું સુંદર પરિણામ તો એ આવ્યું કે ખરચ ઓછામાં ઓછું થયું અને જનખુવારી પણ ઓછામાં ઓછી થઈ.

ડૉક્ટર જેમિસન અને સોનાની ખાણોના માલિક મિત્રો પકડાયા. તેઓની ડિપર ઘણી જ ત્વરાથી કામ ચાલ્યું. કેટલાકને ફાંસીની

સજા થઈ. આમાં ઘણાખરા તો કરોડપતિ જ હતા. વડી સરકાર આમાં શું કરી શકે? ધોળે દહાડે ધાડ હતી. પ્રેસિડન્ટ કૂગરની કિંમત એકદમ વધી ગઈ. મિ. ચેમ્બરલેને દીન વચનવાળો તાર કર્યો, અને પ્રેસિડન્ટ કૂગરના દયાભાવને જાગ્રત કરી આ બધા મોટા માણસોને સારુ દયાની માગણી કરી. પ્રેસિડન્ટ કૂગરને પોતાનો દાવ રમતાં બરાબર આવડતું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી કોઈ પણ શક્તિ એની રાજસત્તા છીનવી શકે એવી ધાસ્તી જ ન હતી. ડૉક્ટર જેમિસન અને તેના મિત્રોનું કાવતરું તેમની પોતાની ગણતરી પ્રમાણે તો સુંદર રીતે રચાયેલું હતું, પણ પ્રેસિડન્ટ કૂગરની ગણતરી પ્રમાણે બાળકમત જેવું હતું. તેથી તેણે મિ. ચેમ્બરલેનની આજીજીનો સ્વીકાર કર્યો અને કોઈને કાંસીની સજા નહીં આપી, એટલું જ નહીં પણ બધાને સંપૂર્ણ માફી આપી છોડી મૂક્યા!

પણ ઊછળ્યું ધાન પેટમાં ક્યાં સુધી રહી શકે? પ્રેસિડન્ટ કૂગર પણ જાણતા હતા કે ડૉક્ટર જેમિસનની ધાડ અં તો ગંભીર રોગનું એક નજીવું ચિહ્ન હતું. જોહાનિસબર્ગના કરોડપતિઓ પોતાની થયેલી નામોશી કોઈ પણ રીતે ધોઈ નાખવાનો પ્રયત્ન ન કરે એ અશક્ય હતું. વળી, જે સુધારાને અર્થે ડૉક્ટર જેમિસનનો હુમલો ગોઠવવામાં આવ્યો હતો તે સુધારામાંનું તો હજી કંઈ થયું જ ન હતું. તેથી કરોડપતિઓ કેવળ મૂંગા બેસે તેમ ન હતું. તેઓની માગણી પ્રત્યે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં બ્રિટિશ સલ્તનતના મુખ્ય પ્રતિનિધિ (હાઈ કમિશનર) લોર્ડ મિલ્નરને પૂરેપૂરી લાગણી હતી. તેમ જ ટ્રાન્સવાલનો દ્રોહ કરનારાઓ પ્રત્યેની પ્રેસિડન્ટ કૂગરની મહાઉદારતાની સ્તુતિની સાથે જ ચેમ્બરલેને પ્રેસિડન્ટ કૂગરનું ધ્યાન સુધારાઓ કરવાની જરૂરિયાત તરફ તો ખેંચ્યું જ હતું. સૌ માનતું હતું કે લડાઈ થયા સિવાય ઝઘડો પતવાનો જ નથી. ખાણના માલિકોની માગણી એવા પ્રકારની હતી કે જેનું છેવટ પરિણામ તો એ જ આવે કે ટ્રાન્સવાલમાં બોઅરનું પ્રધાનપદ નાબૂદ થાય. બંને પક્ષ સમજતા હતા કે લડાઈ એ જ છેવટનું પરિણામ છે. તેથી બંને તૈયારી કરતા હતા. એ વખતનું શબ્દયુદ્ધ જોવા લાયક હતું. પ્રેસિડન્ટ કૂગર વધારે હથિયાર વગેરે મંગાવે એટલે બ્રિટિશ એલચી ચેતવે કે સ્વરક્ષણને સારુ અંગ્રેજ

સરકારે પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થોડું લશ્કર દાખલ કરવું જોઈશે. જ્યારે બ્રિટિશ લશ્કર દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવે એટલે પ્રેસિડન્ટ કૂગર તરફથી ટાણો મારવામાં આવે અને વધારે તૈયારી કરવામાં આવે. આમ એક પક્ષ બીજાની ઊપર આરોપ મૂકીને બંને યુદ્ધની તૈયારીઓ કરતા જાય.

પ્રેસિડન્ટ કૂગરની જ્યારે પૂરી તૈયારી થઈ રહી ત્યારે તેણે જોયું કે હવે બેસી રહેવું એ તો હાથે કરીને શત્રુને શરણ જવા જેવું છે. બ્રિટિશ સલ્તનતની પાસે પૈસાનો અને પશુબળનો અખૂટ ભંડાર છે; બ્રિટિશ સલ્તનત લાંબા કાળ સુધી ધીમે ધીમે તૈયારી કરતાં અને પ્રેસિડન્ટ કૂગરને દાદ આપવા વીનવતાં વખત ગાળી શકે, અને દુનિયાને બતાવી શકે કે જ્યારે પ્રેસિડન્ટ કૂગર કશી દાદ આપતા જ નથી ત્યારે નહૂટકે યુદ્ધ કરવું પડ્યું છે; એમ કહી એવી તૈયારીથી યુદ્ધ કરે કે પ્રેસિડન્ટ કૂગરથી લડાઈમાં મુકાબલો થઈ જ ન શકે અને દીન બની બ્રિટિશ સલ્તનતની માગણીઓ કબૂલ કરવી પડે. જે પ્રજાનો ૧૮થી ૬૦ વરસ સુધીની ઉંમરનો બધો પુરુષવર્ગ લડવામાં કુશળ હોય, જેની ઓરતો પણ ધારે તો લડી શકે એવી હોય, જે પ્રજામાં જાતિસ્વતંત્રતા એ ધાર્મિક સિદ્ધાંત ગણાતો હોય, એ પ્રજા ચક્રવર્તી રાજાના બળની સામે પણ એવી દીન સ્થિતિ ન ભોગવે. બોઅર પ્રજા એવી જ બહાદુર હતી.

ઓરેંજ ફ્રી સ્ટેટની સાથે પ્રેસિડન્ટ કૂગરે પહેલેથી જ મસલત કરી રાખી હતી. આ બંને બોઅર રાજ્યોની એક જ પદ્ધતિ હતી. બ્રિટિશ માગણી પૂરેપૂરી રીતે કબૂલ કરવાનો અથવા તો ખાણના માલિકોને સંતોષ થાય એટલે દરજ્જે તે કબૂલ રાખવાનો પ્રેસિડન્ટ કૂગરનો ઈરાદો હતો જ નહીં. તેથી બંને રાજ્યોએ વિચાર્યું કે જ્યારે લડાઈ થવાની જ છે તો હવે જેટલો વખત જાય તેટલો વખત બ્રિટિશ સલ્તનતને પોતાની તૈયારીને સારું મળે છે. તેથી પ્રેસિડન્ટ કૂગરે પોતાના છેવટના વિચાર અને છેવટની માગણી લોર્ડ મિલ્નરને જણાવ્યાં. તેની જ સાથે ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેંજ ફ્રી સ્ટેટની સરહદ ઊપર લશ્કર ગોઠવી દીધું. આનું પરિણામ બીજું આવી જ ન શકે. બ્રિટિશ જેવું ચક્રવર્તી રાજ્ય ધમકીને વશ થાય નહીં. 'અલ્ટિમેટમ'ની

મુદત પૂરી થઈ અને વીજળી વેગે બોઅર લશ્કર આગળ વધ્યું. લેડીસ્મિથ, કિંબરલી અને મેકેકિંગને ઘેરો ઘાલ્યો. આમ ૧૮૯૯માં આ મહાન યુદ્ધ શરૂ થયું. વાંચનાર જાણે જ છે કે લડાઈનાં કારણોમાં એટલે બ્રિટિશ માગણીઓમાં બોઅર રાજ્યોમાં ચાલતી હિંદીઓની પરિસ્થિતિ એ પણ દાખલ હતી.

આ અવસરે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ શું કરવું? એ મહાપ્રશ્ન તેમની સમક્ષ ખડો થયો. બોઅરમાંથી તો આખો પુરુષવર્ગ લડાઈમાં ચાલ્યો ગયો. વકીલોએ વકીલાત છોડી, ખેડૂતોએ પોતાનાં ઘર છોડ્યાં, વેપારીઓએ પોતાના વેપારનો ત્યાગ કર્યો, નોકરોએ નોકરી છોડી. અંગ્રેજ તરફથી બોઅરના પ્રમાણમાં તો નહીં જ છતાં કેપ કોલોની, નાતાલ અને રોડેશિયામાંથી દીવાની વર્ગમાંના સંખ્યાબંધ માણસો સ્વયંસેવકો બન્યા. ઘણા મોટા અંગ્રેજ વકીલો અને અંગ્રેજ વેપારીઓ તેમાં જોડાયા. જે અદાલતમાં હું વકીલાત કરતો હતો તેમાં મેં હવે ઘણા થોડા વકીલો જોયા. મોટા વકીલો તો ઘણા લડાઈના કામમાં ગૂંથાઈ ગયા હતા. હિંદીઓ ઉપર જે આળ મૂકવામાં આવતાં હતાં તેમાંનું એક એ હતું કે “આ લોકો દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેવળ પૈસા એકઠા કરવાને જ આવે છે, આપણી (અંગ્રેજો) ઉપર કેવળ બોજરૂપ છે, અને જેમ ઊંચાં લાકડામાં ભરાઈને લાકડું કોતરી કેવળ ખોખું કરી નાખે છે તેમ આ લોકો આપણાં કલેજાં કોરી ખાવાને જ આવેલા છે. મુલકની ઉપર જે ધાડ આવે, ઘરબાર લૂંટવાનો સમય આવે, તો તેઓ કંઈ આપણને કામ આવવાના નથી. આપણે ધાડપાડુઓથી બચવું પડશે એટલું જ નહીં પણ સાથે આ લોકોનું રક્ષણ કરવું પડશે.” આ આળનો પણ અમે બધા હિંદીઓએ વિચાર કર્યો. એ આળમાં વજૂદ નથી એ બતાવવાનો આ સુંદર અવસર છે એમ તો અમને બધાને લાગ્યું. પણ બીજી તરફથી નીચેના વિચારો પણ કરવા પડ્યા.

“આપણને તો અંગ્રેજ અને બોઅર બંને સરખા કનડે છે. ટ્રાન્સવાલમાં દુઃખ છે અને નાતાલ-કેપમાં નથી એવું નથી. જે તકાવત છે તે કેવળ પ્રમાણનો. વળી, આપણે તો ગુલામ જેવી પ્રજા કહેવાઈએ. બોઅર જેવી ખોબા જેટલી કોમ પોતાની હસ્તીને સારુ લડી રહેલી

છે એમ આપણે જાણીએ છીએ તે છતાં તેનો નાશ થવામાં આપણે નિમિત્તભૂત કેમ થઈએ? અને છેવટે વ્યવહારદષ્ટિએ વિચારતાં બોઅર હારવાના છે એવું કોઈથી કહી શકાય એમ નથી. તેઓ જીતી જાય તો આપણી ઊંપર વેર લેવા કેમ ચૂકે?''

આ દલીલ સખત રીતે મૂકનાર અમારામાં એક સબળ પક્ષ હતો. હું પોતે પણ એ દલીલ સમજી શક્યો હતો, તેને જોઈતું વજન પણ આપતો હતો. છતાં મને તે બરોબર ન લાગી, અને મેં એ દલીલના રહસ્યનો જવાબ મારા મનને અને કોમને નીચે પ્રમાણે આપ્યો :

''દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણી હસ્તી કેવળ બ્રિટિશ રૈયત તરીકે જ છે. દરેક અરજીમાં બ્રિટિશ રૈયત તરીકે જ હકો માગેલા છે. બ્રિટિશ રૈયત હોવામાં માન માન્યું છે અથવા માન છે એમ રાજ્યાધિકારીઓને અને જગતને મનાવ્યું છે, રાજ્યાધિકારીઓએ પણ હકોનો બચાવ આપણે બ્રિટિશ રૈયત હોવાથી જ કર્યો છે, અને જે કાંઈ સાચવી શકાયું છે તે બ્રિટિશ રૈયત હોવાથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અંગ્રેજો દુઃખ આપે તેથી તેમનાં અને આપણાં ઘરબાર જવાનો સમય પણ આવે તે વખતે આપણે અદબ ભીડી પ્રેક્ષક તરીકે તમાશો જોયા કરવો એ આપણા મનુષ્યત્વને ન છાજે એટલું જ નહીં પણ એ દુઃખમાં વધુ દુઃખ વહોરી લેવા બરોબર છે. જે આરોપને આપણે ખોટો માન્યો છે અને ખોટો સાબિત કરવાનો આપણને અનાયાસે અવસર મળ્યો છે, તે અવસરને જતો કરવો એ આપણે હાથે જ આરોપ સાબિત કર્યા બરોબર થશે. અને પછી આપણી ઊંપર વધારે દુઃખ પડે અને અંગ્રેજો વધારે કટાક્ષ કરે એ નવાઈ નહીં કહેવાય. એ તો આપણો દોષ જ ગણાય. અંગ્રેજોના જેટલા આરોપો છે તેને જરાયે પાયો જ નથી—દલીલ કરવા જેવું પણ તેમાં કંઈ નથી એમ કહેવું એ આપણને પોતાને છેતરવા બરાબર થાય. આપણે બ્રિટિશ સલ્તનતમાં ગુલામ જેવા છીએ એ વાત ખરી, પણ અત્યાર સુધીની આપણી વર્તણૂક સલ્તનતમાં રહીને ગુલામી ટાળવાનો પ્રયત્ન કરવાની રહેલી છે. હિંદુસ્તાનના બધા અંગ્રેસરો એ જ પ્રમાણે કરે છે. આપણે પણ એમ જ કરી રહ્યા છીએ. અને જો બ્રિટિશ

રાજ્યના ભાગ તરીકે જ આપણી સ્વતંત્રતા અને કિન્નતિ સાધવા ઈચ્છતા હોઈએ તો એમ કરવાનો, આ વખતે આપણે પણ લડાઈમાં તનમનધનથી મદદ કરવી એ સુવર્ણ અવસર છે. બોઅર પક્ષ એ ન્યાયનો પક્ષ છે એમ તો ઘણે ભાગે કબૂલ કરી શકાય. પણ રાજ્યતંત્રની અંદર રહીને રૈયતવર્ગના પ્રત્યેક જણે પોતે બાંધેલા સ્વતંત્ર વિચાર અમલમાં મુકાતા નથી. રાજ્યાધિકારી જેટલાં પગલાં ભરે છે તે બધાં યોગ્ય જ હોય એમ બનતું નથી, તેમ છતાં જ્યાં સુધી રૈયતવર્ગ અમુક શાસનને કબૂલ કરે ત્યાં સુધી તે શાસનમાં કાર્યોને સામાન્ય રીતે અનુકૂળ થવું અને તેમાં મદદ કરવી એ રૈયતવર્ગનો સ્પષ્ટ ધર્મ છે.

“વળી રૈયતવર્ગમાંનો કોઈ ભાગ ધાર્મિક દષ્ટિએ રાજ્યતંત્રના કોઈ કાર્યને અનીતિમય માને તો તે વખતે તેણે એ કાર્યમાં વિઘ્ન નાખતાં પહેલાં અથવા સહાય દેતાં પહેલાં અનીતિમાંથી બચાવવાનો પ્રયત્ન સંપૂર્ણતાએ અને જીવને જોખમે પણ કરવો જોઈએ. એવું આપણે કાંઈ કર્યું નથી. એવો ધર્મ આપણી સામે ખડો પણ નથી થયો અને એવા એક સાર્વજનિક અને સંપૂર્ણ કારણને લઈને આપણે આ લડાઈમાં ભાગ લેવા નથી ઈચ્છતા એવું કોઈએ કહ્યું નથી—માન્યું નથી. તેથી આપણો રૈયત તરીકે સામાન્ય ધર્મ તો એ જ છે કે લડાઈના ગુણદોષનો વિચાર કર્યા વિના લડાઈ થઈ છે તો આપણે યથાશક્તિ મદદ કરવી. છેવટે બોઅર રાજ્યો જીતે—અને તેઓ ન જ જીતે એવું માનવાને કંઈ જ કારણ નથી—તો આપણે ઓલમાંથી નીકળી ચૂલમાં પડીએ અને પછી તો મનમાનતું વેર વાળે એમ કહેવું અથવા માનવું એ બહાદુર બોઅરને અને આપણને અન્યાય કરવા બરોબર છે. એ તો કેવળ આપણી નામદર્દીની નિશાની ગણાય. એવો ખ્યાલ સરખો કરવો એ વકાદારીને બદ્દો ગણાય. કોઈ અંગ્રેજ ક્ષણભર પણ એવો વિચાર કરી શકે કે અંગ્રેજ હારે તો તેનું પોતાનું શું થાય? લડાઈના મેદાનમાં પડનાર કોઈ પણ માણસ પોતાનું મનુષ્યત્વ ખોયા વિના આવી દલીલ કરી જ ન શકે.”

આવી દલીલ મેં ૧૮૯૯માં કરી અને તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર કરવા જેવું મને આજે પણ નથી લાગતું, એટલે કે હું જે મોહ તે વખતે બ્રિટિશ રાજતંત્ર ઉપર રાખતો હતો, આપણી સ્વતંત્રતાની જે આશા એ રાજતંત્રની નીચે તે વખતે મેં બાંધી હતી, તે મોહ અને તે આશા જે આજે પણ કાયમ હોય તો હું અક્ષરશઃ એ જ દલીલ દક્ષિણ આફ્રિકામાં કરું અને તેવા સંજોગોમાં અહીં પણ કરું. આ દલીલની સામે ઘણા રદિયા મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં સાંભળેલા, ત્યાર પછી વિલાયતમાં પણ સાંભળેલા. એમ છતાં મારા વિચારો બદલવાનું કંઈ પણ કારણ હું જોઈ શક્યો નથી. હું જાણું છું કે મારા આજના વિચારોને પ્રસ્તુત વિષયની સાથે કશો સંબંધ નથી, પણ ઉપરનો ભેદ જણાવવાનાં જે સબળ કારણ છે. એક તો એ કે આ પુસ્તક ઉતાવળથી હાથમાં લેનાર ધીરજથી અને ધ્યાનપૂર્વક આ પુસ્તક વાંચે એવી આશા રાખવાનો મને કંઈ હક નથી. એવા વાંચનારને મારી આજકાલની હિલચાલની સાથે ઉપરના વિચારોનો મેળ મેળવતાં મુશ્કેલી પડે, અને બીજું કારણ એ કે એ વિચારશ્રેણીની અંદર પણ સત્યનો જ આગ્રહ છે. આપણે જેવા અંતરમાં છીએ તેવા જ દેખાવું, અને તે પ્રમાણે વર્તવું એ ધર્માચરણનું છેલ્લું પગથિયું નથી પણ એ પહેલું પગથિયું છે. ધર્મનું ચણતર એ પાયા વિના અસંભવિત છે.

હવે આપણે પાછા ઇતિહાસ તરફ વળીએ.

મારી દલીલ ઘણાને ગમી. એ દલીલ મારી એકલાની જ હતી એમ પણ હું વાંચનારને મનાવવા ઇચ્છતો નથી. વળી આ દલીલ પહેલાં પણ લડાઈમાં ભાગ લેવાનો વિચાર રાખનારા ઘણા હિંદીઓ હતા જ. પણ હવે વ્યાવહારિક પ્રશ્ન એ ખડો થયો કે આ વંટોળિયો વાઈ રહ્યો છે તેમાં હિંદી તૂતીનો અવાજ કોણ સાંભળશે? હિંદીની શી ગણતરી થશે? હથિયાર તો અમારામાં કોઈએ કોઈ દહાડો ઝાલ્યાં જ ન હતાં. લડાઈનું બિનહથિયારી કામ કરવાને સારુ પણ તાલીમ તો જોઈએ જ. એકતાલે કૂચ કરતાં પણ અમારામાંના કોઈને ન આવડે. વળી લશ્કરની સાથે લાંબી મજલો કરવી, પોતપોતાનો સામાન ઊંચકીને ચાલવું એ પણ કેમ થઈ શકે? વળી ગોરાઓ અમને

બધાને 'કુલી' જ ગણે, અપમાનો પણ કરે, તિરસ્કારની નજરે જુએ. એ કેમ સહન થઈ શકે? અને લશ્કરમાં દાખલ થવાની માગણી કરીએ તો એ માગણી કેવી રીતે સ્વીકારાવવી? છેવટે અમે બધા એવા નિશ્ચય પર આવ્યા કે સ્વીકારાવવાને સબળ પ્રયત્ન કરવો, મહેનત મહેનતને શીખવશે, ઈચ્છા હશે તો શક્તિ ઈશ્વર આપશે; મળેલું કામ કેમ થશે તેની ચિંતા છોડી દેવી; બને તેટલી તાલીમ લેવી અને એક વખત સેવાધર્મ સ્વીકારવાનો નિશ્ચય કરીએ તો પછી માનઅપમાનનો વિચાર માંડી જ વાળવો, અપમાન થાય તે સહન કરીને પણ સેવા કરી શકીએ.

અમારી માગણીનો સ્વીકાર કરાવવામાં અનહદ મુશ્કેલીઓ આવી. તેનો ઇતિહાસ રસિક છે પણ એ આપવાનું આ સ્થાન નથી; તેથી એટલું જ કહી દઉં છું કે અમારામાંના મુખ્ય માણસોએ ઘવાયેલાઓની અને દરદીઓની સારવાર કરવાની તાલીમ લીધી. અમારી શારીરિક સ્થિતિ વિશે દાક્તરોનાં સર્ટિફિકેટ મેળવ્યાં, અને લડાઈમાં જવા માગણી સરકારને મોકલી દીધી. એ કાગળ અને તેની પાછળ રહેલા સ્વીકાર કરવાના આગ્રહની અસર ઘણી સારી થઈ. કાગળના જવાબમાં સરકારે ટ્રિપકાર માન્યો પણ તે વખતે સ્વીકાર કરવાનો ઈનકાર કર્યો. દરમ્યાન બોઅરોનું બળ વધતું ચાલ્યું. તેમનો ધસારો તો એક મોટી રેલની માફક થયો અને નાતાલની રાજધાની સુધી આવી પહોંચવાનો ભય જણાયો. ઘણા જખમી થયા. અમારો પ્રયત્ન તો જારી જ હતો. છેવટે એમ્બુલન્સ કોર(ઘવાયેલાઓને ઊંચકનારી અને તેમની સારવાર કરનારી ટુકડી)તરીકે અમારો સ્વીકાર થયો. અમે તો ઇસ્પિતાલોનાં પાયખાનાં સાફ કરવાનું અથવા ઝાડુ દેવાનું કામ પણ સ્વીકારવાનું લખી મોકલ્યું હતું. એટલે એમ્બુલન્સ કોર બનાવવાનો સરકારનો વિચાર અમને આવકારલાયક લાગે એમાં શી નવાઈ? અમારું જે કહેણ હતું તે સ્વતંત્ર અને ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓ વિશે હતું. અમે તો સૂચના કરી હતી કે ગિરમીટિયાઓને પણ આમાં દાખલ કરવા એ ઈચ્છવા જેવું છે. એ વખતે તો સરકારને જેટલા મળે એટલા માણસો જોઈતા હતા. તેથી બધી કોઠીઓમાં પણ નિમંત્રણ મોકલેલાં. પરિણામે લગભગ ૧૧૦ હિંદીઓની શોભીતી વિશાળ ટુકડી ડરબનથી

રવાના થઈ. તે રવાના થતાં મિ. એસ્કંબ જેનું નામ વાંચનાર બાણે છે અને જે નાતાલના ગૌરા સ્વયંસેવકોના ઉપરી હતા તેણે અમને ધન્યવાદ અને આશીર્વાદ આપ્યા!

અંગ્રેજી અખબારોને આ બધું ચમત્કાર જેવું જ લાગ્યું. હિંદી કોમ લડાઈમાં કંઈ પણ ભાગ લે એવી આશા ન જ હતી. એક અંગ્રેજે ત્યાંના મુખ્ય અખબારમાં એક સ્તુતિકાવ્ય લખ્યું. તેની ટેકની એક લીટીનો અર્થ આવો છે : 'આખરે તો આપણે બધા એક જ રાજ્યના બાળ છીએ.'

આ ટુકડીમાં લગભગ ૩૦૦થી ૪૦૦ ગિરમીટમુક્ત હિંદીઓ હશે કે જે સ્વતંત્ર હિંદીઓની હિલચાલથી એકઠા થયેલા. તેમાં સાડત્રીસ જણ આગેવાન તરીકે ગણાતા હતા. કેમ કે એ લોકોની સહીથી સરકારને કહેણ ગયેલું, અને બીજાઓને એકઠા કરનારા એ હતા. આગેવાનોમાં બેરિસ્ટર, મહેતાઓ વગેરે હતા. બાકીનામાં કારીગર —જેવા કે કડિયા, સુતાર, મજૂરવર્ગ વગેરે—હતા. આમાં હિંદુ, મુસલમાન, મદ્રાસી, ઉત્તરના હિંદી એમ બધા વર્ગના હતા. વેપારીવર્ગમાંથી કોઈ જ નહીં એમ કહી શકાય. પણ વેપારીઓએ પૈસાનો કાળો સારો આપ્યો હતો.

આવડી ટુકડીને કોજી લથ્થું મળે તેના ઉપરાંત બીજી હાજતો હોય છે અને તે પૂરી પડી શકે તો તેથી એ કઠણ જિંદગીમાં કંઈક રાહત મળે છે. એવી રાહતજોગી વસ્તુઓ પૂરી પાડવાનું વેપારીવર્ગ માથે લીધેલું, અને તેની સાથે જે ઘવાયેલાની અમારે સારવાર કરવી પડે તેઓને સારુ પણ મીઠાઈ, બીડી વગેરે આપવામાં પણ તેઓએ સારી મદદ કરેલી. વળી જ્યાં જ્યાં શહેરોની પાસે અમારો મુકામ થતો ત્યાં ત્યાં વેપારીવર્ગ આવા પ્રકારની મદદ કરવામાં પૂરો ભાગ લેતો હતો.

ગિરમીટિયા જે આ ટુકડીમાં આવ્યા હતા તેઓને સારુ તે તે કોઠીમાંથી અંગ્રેજ સરદારો મોકલવામાં આવ્યા હતા, પણ કામ તો બધાને એક જ હતું. બધાને સાથે જ રહેવાનું હતું. તેથી આ ગિરમીટિયા અમને જોઈને ખૂબ રાજી થઈ ગયા અને એક આખી ટુકડીની વ્યવસ્થા સહેજે અમારા હાથમાં જ આવી પડી. તેથી

તે આખી ટુકડી હિંદી કોમની જ ગણાઈ અને તેના કામનો યશ કોમને જ મળ્યો. ખરું જોતાં ગિરમીટિયાઓનું તેમાં દાખલ થવું એનો યશ કોમ ન જ લઈ શકે, તેનો યશ તો કોઠીવાળાઓ જ લે. પણ એટલું ખરું કે એ ટુકડી બંધાઈ ગયા પછી તેની સુવ્યવસ્થાનો યશ તો સ્વતંત્ર હિંદીઓ જ એટલે કોમ જ લઈ શકે અને તેનો સ્વીકાર જનરલ બુલરે પોતાનાં લખાણોમાં (ડિસ્પેચમાં) કરેલો છે. અમને દરદીઓની સારવારની તાલીમ આપનાર ડોક્ટર બૂથ પણ અમારી ટુકડીની સાથે હતા. એ ભલા પાદરી હતા અને હિંદી ખ્રિસ્તીઓમાં કામ કરતા પણ બધાની સાથે ભળી જતા. અને ડિપર સાડત્રીસ નામો મેં ગણાવ્યાં તેમાં ઘણા આ ભલા પાદરીના શિષ્યો હતા. જેવી હિંદી ટુકડી બની હતી તેવી જ યુરોપિયનોની ટુકડી પણ બનાવવામાં આવી હતી, અને બંનેને એક જ જગાએ કામ કરવાનું હતું.

અમારું કહેણ બિનશરતી હતું, પણ સ્વીકારપત્રમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અમારે તોપ કે બંદૂકના ધાની હદની અંદર કામ કરવાનું ન હતું. એનો અર્થ એ થયો કે લડાઈના ક્ષેત્રમાં જે સિપાઈ ધવાય તેને કોજની સાથે રહેનારી સારવાર કરનારી કાયમી ટુકડી ડિપાડી જાય અને લશ્કરની પછાડી મૂકે. ગોરાની અને અમારી તાત્કાલિક ટુકડીઓ તૈયાર કરવાનો સબબ એ હતો કે લેડીસ્મિથમાં ઘેરાઈ રહેલા જનરલ બ્હાઈટને છોડાવવાનો મંહાપ્રયત્ન જનરલ બુલર કરવાના હતા અને તેમાં કાયમી ટુકડી પહોંચી વળે તેના કરતાં ઘણા વધારે જખમી થવાની તેને ધાસ્તી હતી. લડાઈ એવા મુલકમાં ચાલી રહી હતી કે જ્યાં રણક્ષેત્ર અને મથકની વચ્ચે પાકા રસ્તાઓ પણ નહીં. તેથી ઘોડાગાડી વગેરે વાહનોથી ધવાયેલા માણસોને લઈ જવાનું અશક્ય. મથક હંમેશ કોઈ પણ રેલવે સ્ટેશનની પાસે રાખેલું હોય અને તે રણક્ષેત્રથી સાત આઠ માઈલથી પચીસ માઈલ સુધી પણ દૂર હોય.

અમને કામ કરવાનું તુરત જ મળ્યું અને તે ધાર્યા કરતાં સખત. સાતઆઠ માઈલ સુધી જખમીઓને ડિપાડી જવા એ તો સહજ હતું. પણ પચીસ માઈલ સુધી અને તે પણ ભયંકર જખમ ખાધેલા

સિપાઈઓ અને અમલદારોને ઊંચકી જવાના. રસ્તામાં તેઓને દવા દેવી, કૂચ સવારે આઠ વાગ્યે શરૂ થાય અને સાંજના પાંચ વાગ્યે તો મથક ડિપર પહોંચવાનું. આ ઘણું આકરું કામ ગણાય. એક જ દિવસમાં પચીસ માઈલનો પંથ ધાયલને ઊંચકીને કરવાનું તો એક જ વખત આવેલું. વળી આરંભમાં હાર ડિપર હાર થતી ગઈ અને જખમીઓ ઘણા વધી પડ્યા તેથી ગોળાની હદમાં અમને નહીં લઈ જવાનો વિચાર પણ અમલદારોને માંડી વાળવો પડ્યો હતો. પણ મારે એટલું જણાવવું જોઈએ કે જ્યારે એવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે અમને કહી દેવામાં આવ્યું હતું કે, 'તમારી સાથેની શરત પ્રમાણે તમારા ડિપર ગોળા પડે એવા જોખમમાં તમને મૂકવા નથી, તેથી જો તમે એ જોખમમાં પડવા ઇચ્છો તો તમને તેવી ક્ષરજ પાડવાનો જનરલ બુલરનો મુદ્દલ વિચાર નથી. પણ જો તમે એ જોખમ ડિપાડો તો સરકાર જરૂર તમારો ડિપકાર માનશે.' અમે તો જોખમ ડિપાડવા ઇચ્છતા જ હતા. બહાર રહેવું એ અમને ગમેલું જ નહીં, તેથી આ પ્રસંગને બધાએ વધાવી લીધો. કોઈની ડિપર ગોળીના ઘા નહીં થયેલા તેમ કોઈને બીજી રીતે પણ ઈજા નહોતી થઈ.

આ ટુકડીના રસિક અનુભવો તો ઘણા છે. પણ તે બધા આપવાની આ જગા નથી. પણ એટલું કહેવું જોઈએ કે જેમાં અણઘડ મનાતા ગિરમીટિયા પણ હતા એવી આ આપણી ટુકડીને યુરોપિયનની તાત્કાલિક ટુકડીના તેમ જ કાળા લશ્કરના ગોરા સિપાઈઓના પ્રસંગમાં અનેક વાર આવવું પડતું, છતાં અમને કોઈને એમ નહીં લાગ્યું કે ગોરાઓ અમારી સાથે અતડાઈથી વર્તતા હતા અથવા તિરસ્કાર બતાવતા હતા. ગોરાઓની તાત્કાલિક ટુકડીમાં તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસેલા ગોરાઓ જ હતા. તેઓ લડાઈ પહેલાં હિંદીવિરોધી હિલચાલમાં ભાગ લેનારા હતા. પણ આ આપત્તિના પ્રસંગે હિંદીઓ પોતાના અંગત દુઃખ ભૂલીને મદદ કરવા નીકળ્યા છે એ જ્ઞાને અને એ દશ્યે તેમનાં હૃદય પણ અં ક્ષણે તો પિંગળાવી દીધાં હતાં. જનરલ બુલરના લખાણમાં અમારા કામની તારીફ હતી એ પાછળ કહેવાઈ

ગયું છે. સાડત્રીસ આગેવાનોને લડાઈના ચાંદ પણ આપવામાં આવ્યા હતા.

લેડીસ્મિથને છોડાવવાનો જનરલ બુલરનો આ હુમલો પૂરો થતાં એટલે બે મહિના દરમિયાન અમારી ટુકડી તેમ જ ગોરાની ટુકડીને રજા આપવામાં આવી હતી. લડાઈ તો ત્યાર પછી બહુ લાંબી ચાલી. અમે તો સદાયે ફરી જોડાવા તૈયાર હતા અને વિખેરવાના હુકમની સાથે કહેવામાં આવ્યું હતું કે વળી પાછી જો એવી જબરી હિલચાલ ઊપાડવામાં આવશે તો સરકાર અમારો ઊપયોગ જરૂર કરશે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓએ લડાઈમાં આપેલો આ હિસ્સો પ્રમાણમાં નજીવો ગણાય. જાતનું જોખમ તો કંઈ જ નહીં એમ કહીએ તો ચાલે. એમ છતાં શુદ્ધ ઈચ્છાની અસર થયા વિના તો રહેતી જ નથી. વળી જ્યારે એવી ઈચ્છાની કોઈએ આશા ન રાખી હોય તે વખતે તેનો અનુભવ થાય ત્યારે તો તેની કિંમત બેવડી અંકાય છે. હિંદીઓને વિશે એવી સુવાસ લડાઈ ચાલતી હતી તે દરમિયાન રહી.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એક જાણવાબેગ કિસ્સો મારે નોંધવો જોઈએ. લેડીસ્મિથના ઘેરાયેલા માણસોમાં અંગ્રેજો તેમ જ ત્યાં વસનારા છૂટાછવાયા હિંદીઓ પણ હતા. તેમાં વેપારીવર્ગ તેમ જ ગિરમીટિયા, રેલવેમાં કામ કરનારા અથવા ગોરા ગૃહસ્થોને ત્યાં નોકર તરીકે રહેનારા પણ હતા. તેમાંનો એક ગિરમીટિયો નામે પરભુસિંગ હતો. ઘેરાયેલા માણસોમાં સૌને કંઈ કંઈ ફરજ તો ઊપરી અમલદાર સોંપે જ. ઘણું જ જોખમવાળું અને તેટલું જ કીમતી કામ 'કુલી'માં ખપતા પરભુસિંગને હસ્તક હતું. લેડીસ્મિથની નજીક ટેકરી ઊપર બોઅર લોકોની પોમ્ પોમ્ નામની તોપ હતી. તેના ગોળાથી ઘણાં મકાનોનો નાશ થયો અને કેટલાક જાનથી પણ ગયા. તોપમાંથી ગોળો છૂટે અને દૂરના નિશાન સુધી પહોંચે તેમાં એક બે મિનિટ તો અવશ્ય જાય. જો એટલી મુદતની સાવચેતી ઘેરાયેલાને મળે તો ગોળો આવી પહોંચે તેના પહેલાં તેઓ કંઈ ને કંઈ ઓથ નીચે જાય, અને પોતાનો જીવ બચાવે. પરભુસિંગને એક ઝાડ તળે બેસવાનું હતું. તોપ શરૂ થાય અને ચાલ્યા કરે ત્યાં સુધી તે બેસતો. તેણે તોપવાળા

ટેકરા તરફ જોયા જ કરવું, અને જેવો એ ભડકો જુઓ કે તરત ટોકરો વગાડવો. તે સાંભળીને જેમ બિલાડીને જોઈને ઉંદર પોતાના દરમાં ધૂસી જાય તેમ જીવલેણ ગોળો આવવાની સાવધાનીનો ઘંટ વાગતાં જ શહેરીઓ પોતપોતાની ઓથમાં છુપાઈ જાય અને જન બચાવે.

પરભુસિંગની આ અમૂલ્ય સેવાની તારીફ કરતાં લેડીસ્મિથના અમલદાર જણાવે છે કે પરભુસિંગે એવી નિષ્ઠાથી કામ કરેલું કે એક પણ વખત ઘંટ વગાડતાં એ ચૂક્યો નથી. એટલું ઉમેરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય કે પરભુસિંગને પોતાને તો હંમેશાં જોખમમાં જ રહેવાનું હતું. આ વાત નાતાલમાં પ્રગટ થઈ એટલું જ નહીં પણ લોર્ડ કર્ઝનને કાને પણ પહોંચી. તેમણે પરભુસિંગને ભેટ કરવા એક કાશ્મીરી ઝભ્ભો મોકલાવ્યો અને નાતાલની સરકારને જણાવ્યું કે જેટલી જાહેર રીતે બની શકે તેટલી જાહેર રીતે કારણ દર્શાવીને પરભુસિંગને તે ભેટ કરવો. એ કામ ડરબનના મેયરને સોંપવામાં આવ્યું હતું. અને ડરબનના ટાઉન હોલમાં કાઉન્સિલ ચેમ્બરમાં જાહેર સભા ભરી એ ભેટ આપવામાં આવી હતી. આ દષ્ટાંત આપણને બે વસ્તુ શીખવે છે : એક તો કોઈ પણ મનુષ્યને હલકો કે નજીવો ન ગણવો, બીજું, ગમે તેવો ભીરુ માણસ હોય એ પણ અવસર આવ્યે વીર બની શકે છે.

૧૦. લડાઈ પછી

લડાઈનો મુખ્ય ભાગ ૧૯૦૦ની સાલમાં પૂરો થયો. મધ્યમાં લેડીસ્મિથ, કિંબરલી અને મેકેકિંગનો છુટકારો થઈ ગયો હતો. જનરલ કોન્જે હારી ચૂક્યા હતા. બોઅરોએ જીતેલો બ્રિટિશ સંસ્થાનોનો બધો ભાગ સલ્તનતને હસ્તક પાછો આવી ચૂક્યો હતો. હવે બાકી હતું તે વાનર યુદ્ધ (ગેરીલા વોરફેર) હતું. ટ્રાન્સવાલ અને ઓરેંજ ફ્રી સ્ટેટનો પણ કબજો લોર્ડ કિચનરે મેળવી લીધો હતો.

મેં વિચાર્યું કે મારું કામ હવે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂરું થયું ગણાય. એક મહિનાને બદલે હું છ વરસ રહ્યો. કાર્યની રેખા બંધાઈ ગઈ હતી. છતાં કોમને રીઝવ્યા વિના હું નીકળી શકું એમ ન હતું. હિંદુસ્તાનમાં સેવા કરવાનો મારો ઇરાદો મેં મારા સાથીઓને જણાવ્યો. સ્વાર્થને બદલે સેવાધર્મનો પાઠ હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં શીખી ગયો હતો. તેની લહે લાગી હતી. મનસુખલાલ નાજર દક્ષિણ આફ્રિકામાં હતા જ. ખાન પણ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી જ ગયેલા કેટલાક હિંદી જુવાનો બેરિસ્ટર થઈ પાછા પણ વળ્યા હતા. એટલે મારું દેશ આવવું કોઈ પણ રીતે અનુચિત ન ગણાય. આ બધી દલીલો કરતા છતાં એક શરતથી મને રજા મળી કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કંઈ પણ અણધારેલી હરકત આવી પડે અને મારી જરૂર જણાય તો કોમ મને ગમે ત્યારે પાછો બોલાવે, અને મારે તુરત પાછા જવું. મુસાફરી અને રહેવાનું ખર્ચ કોમે ભરી દેવું. હું એ શરત સ્વીકારી પાછો ફર્યો.

મરહૂમ ગોખલેની સલાહથી તેમની દેખરેખ નીચે જાહેર કામ કરવાના પ્રધાન હેતુથી, પણ સાથે જ આજીવિકા પણ કમાવાના હેતુથી, મુંબઈમાં બેરિસ્ટરી કરવાનું નક્કી કર્યું, અને ચેમ્બર લીધા. વકીલાત પણ કંઈક ચાલવા માંડી. દક્ષિણ આફ્રિકાની સાથે એટલો બધો સંબંધ બેંડાયેલો તેથી હું મારું ખર્ચ સહેજે ઊપાડી શકું તેટલું દક્ષિણ આફ્રિકાથી પાછા વળેલા અસીલો જ મને આપી રહેતા. પણ નસીબમાં સ્થિર થઈ બેસવાનું હતું જ નહીં. ભાગ્યે ત્રણચાર મહિના મુંબઈમાં સ્થિર થઈને હું બેઠો હઈશ. તેવામાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો તાર આવ્યો : 'સ્થિતિ ગંભીર છે. મિ. ચેમ્બરલેન થોડા વખતમાં આવશે; તમારી હાજરીની જરૂર છે.'

મુંબઈની ઓફિસ અને ઘર સંકેલ્યાં. પાંડલી સ્ટીમરે હું રવાના થયાં. ૧૯૦૨ની આખરનો આ વખત હતો. ૧૯૦૧ની આખરમાં હું હિંદુસ્તાન પાછો ફરેલો. ૧૯૦૨ના માર્ચ-એપ્રિલમાં મુંબઈમાં ઓફિસ ખાંલેલી. તાર ઊપરથી બધું તો હું જાણી નહોતો શક્યો. મેં અટકાવ કરેલી કે મુસીબત કંઈક ટ્રાન્સવાલમાં જ હશે. પણ ચાર છ માસની અંદર પાછો ફરી શકીશ એમ ધારીને કુટુંબ વિના જ હું ચાલી

નીકળ્યો હતો. ડરબન પહોંચતાં જ અને બધી હકીકત સાંભળતાં જ હું દિગ્ભૂલ બની ગયો. અમે ઘણાં ધારેલું કે લડાઈ પછી હિંદીઓની સ્થિતિ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં સુધરવી જોઈએ. ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટમાં તો મુશ્કેલી ન જ હોઈ શકે, કેમ કે હિંદીઓની કશોડી સ્થિતિ એ લડાઈનું એક કારણ છે એમ લોર્ડ લેન્સડાલિન, લોર્ડ સેલબોર્ન વગેરે મોટા સંત્તાધિકારીઓએ કહેલું. પ્રિટોરિયાના બ્રિટિશ એલચી પણ મારી સમક્ષ ઘણી વાર બોલી ચૂકેલા કે જો ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ કોલોની થાય તો હિંદીઓનાં દુઃખ બધાં નાબૂદ થાય. ગોરાઓએ પણ એમ જ માનેલું કે રાજ્યસત્તા બદલાતાં ટ્રાન્સવાલના જૂના કાયદા હિંદીઓને લાગુ ન જ પડી શકે. આ વાત એટલે સુધી સર્વમાન્ય થઈ ગઈ હતી કે જે લિલામ કરનારા જમીનના વેચાણ વખતે લડાઈ પહેલાં હિંદીઓનો ચડાવો કબૂલ ન જ કરતા, તેઓ ખુલ્લી રીતે કબૂલ કરતા થઈ ગયા હતા. ઘણા હિંદીઓએ આ પ્રમાણે લિલામમાં જમીનો ખરીદ પણ કરેલી. પણ મહેસૂલી કચેરીમાં જમીનના દસ્તાવેજ રજિસ્ટર કરાવવા જતાં ૧૮૮૫નો કાયદો મહેસૂલી અમલદારે ખડો કર્યો અને દસ્તાવેજ રજિસ્ટર કરી આપવાની ના પાડી! ડરબન ઊતરતાં મેં આટલું તો સાંભળ્યું. આગેવાનોએ મને કહ્યું કે તમારે ટ્રાન્સવાલ જવાનું છે. પ્રથમ તો મિ. ચેમ્બરલેન અહીં આવશે. અહીંની સ્થિતિથી પણ તેમને વાકેફ કરવાની જરૂર છે. અહીંનું કામ ઉકેલી તેમની જ પાછળ પાછળ તમારે ટ્રાન્સવાલ જવું પડશે.

નાતાલમાં મિ. ચેમ્બરલેનને એક ડેપ્યુટેશન મળ્યું. તેમણે બધી હકીકત વિનયપૂર્વક સાંભળી. નાતાલના પ્રધાનમંડળની સાથે વાત કરવાનું તેમણે વચન આપ્યું. નાતાલમાં લડાઈ પહેલાં થઈ ગયેલા કાયદામાં તુરત ફેરફાર થવાની મેં પોતે કંઈ આશા રાખી ન હતી. એ કાયદાઓનું વર્ણન તો આગલાં પ્રકરણોમાં આવી ગયું છે.

લડાઈ પહેલાં તો ટ્રાન્સવાલમાં ગમે તે હિંદી ગમે તે વખતે જઈ શકતો હતો, એ વાંચનાર જાણે જ છે. પણ હવે મેં જોયું કે તેમ ન હતું. છતાં જે અટકાવ તે વખતે હતો એ ગોરાને તેમ જ હિંદીઓને બધાને લાગુ પડતો હતો. ઘણા માણસો ટ્રાન્સવાલમાં

ભરાઈ જાય તો અનાજ-કપડાં પણ બધાંને પૂરતાં ન મળી શકે એવી હજુ સ્થિતિ હતી. કેમ કે લડાઈને અંગે દુકાનો તો બંધ હતી. દુકાનોમાંનો માલ ઘણોખરો બોચર સરકાર ગરક કરી ગઈ હતી, તેથી અમુક મુદતને સારુ જ જો આ પ્રતિબંધ હોય તો ભય રાખવાનું કારણ નથી એમ મારા મનની સાથે મેં વિચાર્યું. પણ ગોરા અને હિંદીઓને સારુ ટ્રાન્સવાલ જવાનો પરવાનો લેવાની રીતમાં ભેદ હતો. અને એ શંકા અને ભયનું કારણ થઈ પડ્યો. પરવાનો આપવાની ઓફિસ દક્ષિણ આફ્રિકાનાં જુદાં જુદાં બંદરોમાં ખોલવામાં આવી હતી. ગોરાઓને તો માગતાં જ પરવાના મળી શકતા એમ કહી શકાય. પણ હિંદીઓને સારુ તો એક એશિયાટિક ખાતું ટ્રાન્સવાલમાં ખોલવામાં આવ્યું હતું.

આવું નોખું ખાતું એક નવો બનાવ હતો. એ ખાતાના ડિપરીને હિંદી અરજી કરે. એ અરજી મંજૂર થાય ત્યાર પછી ડરબન કે બીજા બંદરેથી સામાન્ય રીતે પરવાના મળી શકે. જો મારે પણ એ અરજી કરવાની હોત તો મિ. ચેમ્બરલેન ટ્રાન્સવાલ છોડે તેના પહેલાં પરવાનો મળવાની આશા ન જ રાખી શકાય. ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ તેવો પરવાનો મેળવી મને મોકલી શક્યા ન હતા. એ તેઓની શક્તિ બહારની વાત હતી. મારા પરવાનાનો આધાર તેઓએ ડરબનની મારી ઓળખાણો ડિપર જ રાખેલો હતો. પરવાનાના અમલદારને તો હું ઓળખતો નહોતો, પણ ડરબનના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને ઓળખતો હોવાથી તેમને સાથે લઈ જઈ મારી ઓળખાણ પડાવી. ટ્રાન્સવાલમાં હું ૧૮૯૩ની સાલમાં એક વરસ સુધી રહ્યો છું એ બતાવી પરવાનો મેળવી હું પ્રિટોરિયા પહોંચ્યો.

અહીંયાં મેં વાતાવરણ જુદું જ જોયું. એશિયાટિક ખાતું એક ભયાનક ખાતું છે અને તે કેવળ હિંદીઓને દબાવવાને સારુ જ છે એમ હું જોઈ શક્યો. તેમાં નિમાયેલા અમલદારો લડાઈની વખતે હિંદુસ્તાનથી લશ્કરની સાથે આવેલા વર્ગમાંથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાનું નસીબ અજમાવવાને રહી ગયેલામાંના હતા. તેમાંના કેટલાક તો લાંચિયા હતા. જે અમલદારની ડિપર લાંચ લેવાને સારુ કામ પણ ચાલેલાં. પંચે તો તેમને છોડી દીધા, પણ લાંચને વિશે કાંઈ શંકા

ન હતી તેથી બરતરફ થયેલા. પક્ષપાતનો તો કંઈ પાર જ નહીં. અને જ્યાં આવી રીતે એક ખાતું નોખું પડે ત્યાં અને જો તે ખાતું હકોની ડિપર અંકુશ મેલવાને સારુ જ યોજવામાં આવ્યું હોય તો પોતાની હસ્તી કાંચમ રાખવાને સારુ તેમ જ અંકુશો મૂકવાનો પોતાનો ધર્મ બરોબર બજાવે છે એ ખતાવવાની ખાતર હંમેશાં નવા અંકુશ શોધવા તરફ જ તેનું વલણ રહે. બન્યું પણ તેમ જ.

મેં તો જોયું કે મારે નવી પાટી ડિપર નવેસરથી જ એકડો ઘૂંટવો રહ્યો. એશિયાટિક ખાતાને તરત ખબર નહીં પડી કે હું ટ્રાન્સવાલમાં કેવી રીતે દાખલ થયો. મને પૂછવાની તો એકાએક હિંમત ચાલી નહીં. ચોરીથી તો હું દાખલ ન જ થાઉં એટલું માને એમ હું માનું છું. આડકતરી રીતે તેઓએ જાણી પણ લીધું કે હું પરવાનો કેમ મેળવી શક્યો. પ્રિટોરિયાનું ડેપ્યુટેશન પણ મિ. ચેમ્બરલેન પાસે જવા તૈયાર થયું. તેમને આપવાની અરજી તો ઘડી. પણ એશિયાટિક ખાતાએ મારું તેમની આગળ જવું બંધ કરાવ્યું. હિંદી આગેવાનોને લાગ્યું કે એવી સ્થિતિમાં તેઓએ પણ ન જ જવું જોઈએ. મને એ વિચાર ન ગમ્યો. મારું થયેલું અપમાન મારે ગળી જવું અને કોમે પણ તે ન ગણકારવું એમ મેં સલાહ આપી. અરજી તો છે જ. એ મિ. ચેમ્બરલેનને સંભળાવવી એ જરૂરનું છે એમ મેં કિમેર્યું. ત્યાં હિંદી બેરિસ્ટર જ્યોર્જ ગોડકે હાજર હતા. તેમને અરજી વાંચવા તૈયાર કર્યા. ડેપ્યુટેશન ગયું. મારે વિશે વાત ઊખળી. મિ. ચેમ્બરલેને કહ્યું, “મિ. ગાંધીને તો હું ડરબનમાં મળી ચૂક્યો છું. એટલે અહીંનો હેવાલ હું અહીંના લોકોને મોઢેથી જ સાંભળું એ વધારે સારું એમ સમજી મેં તેને મળવાની ના પાડી.” મારી દષ્ટિએ આ તો બાળતામાં ઘી હોમવા જેવું થયું. એશિયાટિક ખાતાએ ભણાવેલું મિ. ચેમ્બરલેન બોલ્યા. જે વાયુ હિંદુસ્તાનમાં વહે છે તે જ એશિયાટિક ખાતાએ ટ્રાન્સવાલમાં વહાવ્યો. મુંબઈમાં રહેનારને ચંપારણમાં અંગ્રેજી અમલદારો પરદેશી ગણે છે એ વાતથી ગુજરાતીઓ વાકેફ હોવા જ જોઈએ. એ કાયદા પ્રમાણે ડરબનમાં રહેનારો હું ટ્રાન્સવાલની હકીકત શું જાણી શકું, એમ મિ. ચેમ્બરલેનને એશિયાટિક ખાતાએ શીખવ્યું. તેને શી ખબર

કે હું ટ્રાન્સવાલમાં રહેલો અને ટ્રાન્સવાલમાં ન રહ્યો હોતિ તોપણ ટ્રાન્સવાલની બધી પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતો. સવાલ કેવળ એક જ હતો. ટ્રાન્સવાલની હકીકતથી વધારેમાં વધારે વાકેફ કોણ હતું? મને ખાસ હિંદુસ્તાનથી બોલાવીને હિંદી કોમે તેનો જવાબ આપી દીધો હતો. પણ રાજ્યકર્તાની પાસે ન્યાયશાસ્ત્રની દલીલો ચાલી શકતી નથી, એ કંઈ નવો અનુભવ નથી. મિ. ચેમ્બરલેન એ વખતે સ્થાનિક બ્રિટિશ કારભારીઓની અસર નીચે એટલા બધા હતા અને ગોરાઓને સંતોષવા સારુ એટલા બધા આતુર હતા કે એમના તરફથી ઈન્સાફ થવાની આશા કંઈ જ નહોતી અથવા 'ઘણી થોડી' હતી. પણ દાદ મેળવવાને સારુ એકે યોગ્ય પગલું ભૂલથી કે સ્વાભિમાનથી લેવાયા વિના ન રહે તેથી ડેપ્યુટેશન એમની પાસે ગયેલું.

પણ મારી સામે ૧૮૯૪ના કરતાં પણ વધારે વિષમ પ્રસંગ આવી રહ્યો. એક દષ્ટિએ વિચારતાં મિ. ચેમ્બરલેનની પૂઠ કરે એટલે હું પાછો હિંદુસ્તાન ફરી શકું એમ મને ભાસ્યું. બીજી તરફથી હું ચોખ્ખી રીતે જોઈ શક્યો કે કોમને ભયંકર સ્થિતિમાં જોતાં છતાં હું હિંદુસ્તાનમાં સેવા કરવાના ગુમાનથી પાછો વળી જાઉં તો જે સેવાધર્મની મને જાંખી થઈ હતી એ દૂષિત થાય. મેં વિચાર્યું કે આખો જન્મારો દક્ષિણ આફ્રિકામાં નીકળી જાય તોપણ ચડેલું વાદળ વીખરાઈ ન જાય અથવા તો બધા પ્રયત્નો છતાં તે વધારે ઘેરાઈ કોમ ઉપર તૂટી પડી અમારો બધાનો નાશ ન કરે ત્યાં સુધી ટ્રાન્સવાલમાં જ રહેવું જોઈએ. આગેવાનોની સાથે મેં એવા પ્રકારની વાત કરી. અને જેમ ૧૮૯૪માં તેમ આ વખતે પણ મારો ગુજારો વકીલાતથી કરવાનો મારો નિશ્ચય મેં જણાવ્યો. કોમને તો એટલું જ જોઈતું હતું.

મેં તુરત ટ્રાન્સવાલમાં વકીલાતની અરજી દાખલ કરી. આહીં પણ મારી અરજી સામે વકીલમંડળની સંસ્થા વિરોધ કરે એવો કંઈક ભય હતો, પણ એ પાયા વિનાનો નીવડ્યો. મને સનદ મળી અને મેં જોહાનિસબર્ગમાં ઓફિસ ખોલી. ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓની મોટામાં મોટી વસ્તી જોહાનિસબર્ગમાં જ હતી. તેથી મારી આજીવિકા અને જાહેર કામ બંને દષ્ટિએ જોહાનિસબર્ગ જ અનુકૂળ મથક હતું.

એશિયાટિક ઓફિસના સડાનો દિવસે દિવસે કડવો અનુભવ હું લઈ રહ્યો હતો, અને ત્યાંના હિંદી મંડળનું બધું જોર એ સડો દૂર કરવામાં જ વપરાતું હતું. ૧૮૮૫નો કાયદો રદ કરાવવો એ તો દૂરનું ધ્યેય થઈ પડ્યું. તાત્કાલિક કામ એશિયાટિક ઓફિસરૂપી ધસી આવતા પૂરમાંથી બચી જવાનું હતું. લોર્ડ મિલ્નરની પાસે, લોર્ડ સેલબોર્ન જે ત્યાં આવ્યા હતા તેમની પાસે, સર આર્થર લોલી જે ટ્રાન્સવાલમાં લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર હતા અને જે પાછળથી મદ્રાસમાં ગવર્નર થયેલા તેમની પાસે, અને તેથી ઊતરતી પંક્તિના અમલદારો પાસે ડેપ્યુટેશન ગયાં અને તેમને મળ્યાં. હું એકલો ઘણી વાર મળતો. કંઈક કંઈક રાહત મળતી, પણ એ બધાં થીંગડાં હતાં. લૂંટારા આપણું બધું ધન હરી જાય અને પછી આપણે કરગરીએ ત્યારે અને તેથી કંઈક તેમાંનું આપણને પાછું આપે અને આપણે સંતોષ માની શકીએ તેવા પ્રકારનો સંતોષ કંઈક કંઈક મળતો. આ લડતને અંગે જ જે અમલદારો બરતરફ થયાનું કિપર લખી ગયો છું તેઓની કિપર કામ ચાલેલું. જે ભય હિંદીઓના પ્રવેશને વિશે મને થયેલો મેં પાછળ જાણાવ્યો તે ખરો નીવડ્યો. ગોરાઓને પરવાના લેવાનું ન રહ્યું, પણ હિંદીઓની કિપર તો પરવાના કાયમ જ રહ્યા. ટ્રાન્સવાલની માજી સરકારે જેવો કાયદો સખત કર્યો તેવો સખત તેનો અમલ નહોતો. એ કાંઈ તેની કિદારતા કે ભલમનસાઈને લીધે ન હતું, પણ અમલી ખાતું બેદરકાર હતું. અને તે ખાતાના અમલદારો સારા હોય તો ભલમનસાઈ વાપરવાનો જેટલો તેમને માજી સરકાર નીચે અવકાશ હતો તેટલો અવકાશ બ્રિટિશ સરકાર નીચે નથી હોતો. બ્રિટિશ તંત્ર પુરાણું હાંવાથી દઢ થઈ ગયું છે, ગોઠવાઈ ગયું છે, અને અમલદારોને યંત્રની માફક કામ કરવું પડે છે, કેમ કે તેઓની કિપર એક પછી એક ચડતાઊતરતા અંકુશો રહેલા હોય છે. તેથી બ્રિટિશ બંધારણમાં જો રાજ્યપદ્ધતિ કિદાર હોય તો પ્રજાને કિદાર પદ્ધતિનો વધારેમાં વધારે લાભ મળી શકે છે, અને જો એ પદ્ધતિ જુલમી અથવા કંજૂસ હોય તો આ નિયંત્રિત સત્તા નીચે તેનું દબાણ પણ પૂરેપૂરું અનુભવમાં આવે છે. એથી ઊલટી સ્થિતિ ટ્રાન્સવાલની માજી સત્તા જેવા તંત્રમાં હોય છે. કિદાર કાયદાનો લાભ મળવો

ન મળવો એ વધારે અંશે તે ખાતાના અમલદાર કિપર આધાર રાખે છે. એ ધોરણ પ્રમાણે જ્યારે ટ્રાન્સવાલમાં બ્રિટિશ સત્તા કાયમ થઈ ત્યારે હિંદીઓને લગતા બધા કાયદાનો અમલ કિત્તરોત્તર સખત થવા લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં પહેલાં બારીઓ હતી ત્યાં ત્યાં બારીઓ બંધ થઈ. એશિયાટિક ખાતાનું ધોરણ તો સખતીનું હોવું જ જોઈએ એ તો આપણે પાછળ જોઈ ગયા. તેથી જૂના કાયદા કેમ રદ કરાવવા એ તો એક કોર રહ્યું, પણ તેમાં રહેલી સખતીઓ અમલમાં કેમ મોળી કરી શકાય એ જ દષ્ટિએ તુરતમાં તો હિંદી કોમને નસીબે પ્રયત્ન કરવાનું રહ્યું.

એક સિદ્ધાંતની ચર્ચા વહેલીમોડી આપણે કરવી જ પડશે, ને કદાચ આ જગાએ કરવાથી હવે પછી થવાની પરિસ્થિતિ અને હિંદી દષ્ટિબિંદુ સમજવાને અનુકૂળ પડશે. બ્રિટિશ વાવટો ટ્રાન્સવાલમાં અને ઓરંજ હી સ્ટેટમાં ફરકવા લાગ્યો કે તુરત લોર્ડ મિલ્નરે એક કમિટી નીમી. તેનું કામ બંને રાજ્યના પુરાણા કાયદા તપાસી, તેમાંથી જે પ્રજાની સત્તા કિપર અંકુશ મૂકનાર હતા અથવા બ્રિટિશ બંધારણના સરસ્યથી વિરુદ્ધ હતા, તેની નોંધ તૈયાર કરવી એ હતું. આમાં સ્પષ્ટ રીતે હિંદીઓની સ્વતંત્રતા કિપર હુમલો કરનાર કાયદા પણ આવી જાત. પણ લોર્ડ મિલ્નરનો હેતુ આ કમિટી નીમવામાં હિંદીઓનાં દુઃખનું નિવારણ ન હતો, પણ અંગ્રેજોનાં દુઃખનું નિવારણ હતો. જે કાયદાથી આડકતરી રીતે અંગ્રેજોને હરકત થતી હતી તે કાયદા બનતી ત્વરાએ કાઢી નાખવાનો તેમનો મુદ્દો હતો. કમિટીનો રિપોર્ટ ઘણી જ ટૂંકી મુદતમાં તૈયાર થયો, અને નાનામોટા ઘણા કાયદા અંગ્રેજોના વિરોધી હતા તે એક જ હુકમથી રદ થયા એમ કહીએ તો કહી શકાય.

એ જ કમિટીએ હિંદીઓની સામેના કાયદા તારવી કાઢ્યા. તેનું તો એક પુસ્તક છપાયું કે જેનો કિપયોગ અથવા આપણી દષ્ટિએ દુરુપયોગ એશિયાટિક ખાતાએ સહેલાઈથી કરવા માંડ્યો.

હવે જો હિંદીવિરોધી કાયદા, હિંદીઓનું નામ તેમાં દાખલ કરીને ખાસ તેમની જ સામે ન કરવામાં આવ્યા હોત પણ બધાને લાગુ પડે એવા રચવામાં આવ્યા હોત, માત્ર તેમનો અમલ કરવા ન

કરવાની પસંદગી અમલદારોને સાંપવામાં આવી હોત, અથવા તો એ કાયદાની અંદર એવા અંકુશ મૂકવામાં આવ્યા હોત કે જેમનો અર્થ સાર્વજનિક હોત, પણ તે અર્થ કરતાં તેમનું વધારે જોર હિંદીઓની ઉપર પડે એવું હોત, - તો તેવા કાયદાથી પણ કાયદા કરનારનો અર્થ સરત, અને છતાં એ સાર્વજનિક કહેવાત. કોઈનું અપમાન તેથી ન થાત. અને કાળે કરીને જ્યારે વિરોધી ભાવ મોળો પડત ત્યારે, કાયદામાં કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વિના, તેના ઉદાર અમલથી, જેના વિરોધને અર્થે તે કાયદો પસાર થયો હોત તે કોમ બચી જાત. જેમ બીજી પ્રતિના કાયદાને મેં સાર્વજનિક કાયદા કહ્યા તેમ પહેલી પ્રતિના એકદેશી અથવા કોમી કાયદા કહી શકાય. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમને રંગભેદી કાયદા કહેવામાં આવે છે, કારણ કે તેમાં ચામડીનો ભેદ રાખી કાળી અથવા તો ઘડિવાર્ણી ચામડીની પ્રજાઓ ઉપર ગોરાઓને મુકાબલે વધારે અંકુશ મૂકવામાં આવે છે. એનું નામ 'કલર-બાર' અથવા રંગભેદ કે રંગદ્વેષ.

બની ગયેલા કાયદામાંથી જ એક દૃષ્ટાંત લઈએ. વાંચનારને યાદ હશે કે મતાધિકારનો પહેલો કાયદો જે નાતાલમાં થયો પણ જે છેવટે રદ થયો તેમાં કલમ એવી હતી કે એશિયાટિકમાત્રને મતનો અધિકાર ભવિષ્યમાં ન હોઈ શકે. હવે આવો કાયદો બદલાવવો હોય તો પ્રજામત એટલે બધે સુધી કેળવાયેલો હોવો જોઈએ કે ઘણાઓ એશિયાટિકનો દ્વેષ ન કરતાં તેની તરફ મિત્રભાવ રાખે. આવો સુઅવસર આવે ત્યારે જ નવો કાયદો કરીને એ રંગનો ડાઘ ભૂંસી શકાય. આ એકદેશી અથવા રંગભેદી કાયદાનું દૃષ્ટાંત. હવે ઉપરનો કાયદો રદ થઈને જે બીજો કાયદો થયો તેમાં પણ મૂળ હેતુ લગભગ સચવાયો, છતાં તેમાંથી રંગભેદનો ડંખ દૂર કરવામાં આવ્યો અને તે સાર્વજનિક થયો. એ કાયદાની કલમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે: 'જે પ્રજાને પાર્લમેન્ટરી ફ્રેન્ચાઈઝ, એટલે બ્રિટિશ આમની સભાના સભાસદ ચૂંટવાનાં મતાધિકાર છે તેવી જાતનો મતાધિકાર ન હોય, તે પ્રજાના માણસો નાતાલમાં મતાધિકારી ન થઈ શકે.' આમાં ક્યાંય હિંદીનું કે એશિયાટિકનું નામ નથી આવતું. હિંદુસ્તાનમાં ઇંગ્લેન્ડના જેવો મતાધિકાર છે કે નહીં એ વિશે કાયદાશાસ્ત્રીઓ

તો જુદા જુદા અભિપ્રાય આપે. પણ દલીલ ખાતર માની લઈએ કે હિંદમાં મતાધિકાર તે વખતે એટલે ૧૮૯૪માં ન હતો અથવા આજ પણ નથી, છતાં નાતાલમાં મતાધિકારીનાં નામ રજિસ્ટર કરનારો અમલદાર હિંદીઓનાં નામ દાખલ કરે તો તેણે કંઈ ગેરકાયદે કામ કર્યું એમ કોઈ એકાએક ન કહી શકે. સામાન્ય અનુમાન હમેશાં પ્રજાના હકની તરફ કરવાનું હોય છે. તેથી જ્યાં સુધી તે વખતની સરકાર વિરોધ કરવા ન ઈચ્છે ત્યાં સુધી તે, ટ્રિપરનો કાયદો હસ્તી ધરાવતો હોય છતાં, હિંદી વગેરેનાં નામ મતાધિકાર પત્રકની અંદર નોંધી શકે. એટલે ધારો કે કાળે કરીને નાતાલમાં હિંદી તરફનો આજગમો મોળો પડે તો, અને સરકારને હિંદીઓનો વિરોધ ન કરવો હોય તો, કાયદામાં કંઈ પણ ફેરફાર કર્યા વિના હિંદીઓને મતપત્રકમાં દાખલ કરી શકે. આ ખૂબી સાર્વજનિક કાયદામાં રહેલી છે. એવા બીજા દાખલાઓ દક્ષિણ આફ્રિકાના જે કાયદાઓ હું આગલાં પ્રકરણોમાં ગણાવી ગયો છું તેમાંથી ઘટાવી શકાય છે. એથી ડાહી રાજનીતિ એ જ ગણાય છે કે અંકદેશી કાયદા ઓછામાં ઓછા કરવા, — ન જ કરવા એ તો સર્વાત્કૃષ્ટ. એક વખત અમુક કાયદો પસાર થઈ ગયો પછી તેને બદલવામાં અનેક મુસીબતો આવી પડે. પ્રજામત ઘણો કેળવાય ત્યારે જ થયેલા કાયદા રદ થઈ શકે છે. જે પ્રજાતંત્રમાં હમેશાં કાયદાની ઝઘબદલી થયા જ કરે છે તે પ્રજાને સુવ્યવસ્થિત ન ગણી શકાય.

હવે આપણે ટ્રાન્સવાલમાં થયેલા એશિયાટિક કાયદામાં રહેલા ઝેરનું માપ વધારે સારી રીતે કાઢી શકીએ છીએ. એ કાયદા તો બધા અંકદેશી છે. એશિયાટિક મત ન આપી શકે, સરકારે નીમેલા લક્ષ્મણી બહાર જમીનની માલિકી ન ભોગવી શકે. એ કાયદા રદ થયા વિના અમલદારવર્ગ તો હિંદીઓને મદદ ન જ કરી શકે. એ કાયદા સાર્વજનિક ન હતા તેથી જ લોર્ડ મિલ્નરની કમિટી તેમને નોખા તારવી શકે. પણ જો તે સાર્વજનિક હોત તો બીજા કાયદાઓની સાથે એશિયાટિકના નામ વિનાના પણ તેની ટ્રિપર અમલ થતા કાયદાઓ નાબૂદ થઈ ગયા હોત. અમલદારવર્ગ એમ તો કદી ન કહી શકત કે 'અમે શું કરી શકીએ? લાચાર છીએ. આ કાયદાઓ

નવી ધારાસભા રદ ન કરે ત્યાં સુધી અમારે તો અમલમાં મૂકયે જ છૂટકો છે.’

જ્યારે એશિયાટિક ઓફિસને હસ્તક આ કાયદાઓ ગયા ત્યારે એશિયાટિક ખાતાએ તેમનો પૂરો અમલ શરૂ કર્યો, એટલું જ નહીં પણ જો તે કાયદા અમલ કરવા લાયક છે એમ કારભારી મંડળી ગણે તો તેઓમાં રહેલી અથવા રહી ગયેલી બારીઓ બંધ કરવાની વધારે સત્તા કારભારી મંડળે લેવી જોઈએ. દલીલ તો સીધી અને સાદી જણાય એમ છે. કાં તો એ કાયદા ખરાબ છે એટલે રદ કરવા, અને જો યોગ્ય હોય તો તેમાં કંઈ દોષ રહી ગયા હોય તે દૂર કરવા જોઈએ. કાયદાનો અમલ કરવાની નીતિ કારભારી મંડળે અખત્યાર કરી લીધી હતી. હિંદી પ્રજાએ બોચર લડાઈમાં અંગ્રેજની સાથે ઊભીને જાનનું જોખમ વહોર્યું હતું એ તો ત્રણચાર વરસ જૂની વાત થઈ. હિંદી પ્રજાને સારુ ટ્રાન્સવાલમાં બ્રિટિશ એલચીએ લડત લીધી હતી એ જૂના રાજતંત્રની વાત. લડાઈ થવાનાં કારણોમાં હિંદીઓનાં દુઃખ એ પણ કારણ હતું, એ દીર્ઘદષ્ટિ વાપર્યા વિના, સ્થાનિક અનુભવ વિનાના અધિકારી લોકોએ કરેલી વાત હતી. સ્થાનિક અનુભવે તો સ્થાનિક અમલદારોને ચોખ્ખું બતાવી દીધું કે બોચર રાજ્યસભ્યમાં જે કાયદા હિંદીઓ સામે ઘડાયા હતા તે પૂરતા અથવા પદ્ધતિસર ન હતા. હિંદીઓ કાવે તેમ ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થાય અને કાવે તેમ, કાવે ત્યાં વેપાર કરે તો અંગ્રેજ વેપારીને બહુ નુકસાન થાય. આ બધી અને આવી બીજી દલીલોએ ગોરાઓ અને તેમના પ્રતિનિધિ રાજ્યાધિકારી મંડળની ઊપર ભારે કાબૂ મેળવ્યો. તેઓ બધા બની શકે એટલા ઓછા સમયમાં બની શકે તેટલું ધન એકઠું કરવા ઈચ્છતા હતા. તેમાં હિંદીઓ જરાયે ભાગ લે એ તેમને ક્યાંથી જ ગમે? તેની સાથે તત્ત્વજ્ઞાનનો આડંબર પણ ભળ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાના બુદ્ધિમાન માણસોને કેવળ વેપારીશાઈ સ્વાર્થ દલીલ સંતોષે નહીં. અન્યાય કરવાને સારુ પણ બુદ્ધિ હમેશાં બુદ્ધિને યોગ્ય લાગે એવી દલીલ શોધે છે. એવું જ દક્ષિણ આફ્રિકાની બુદ્ધિનું પણ થયું. જનરલ સ્મટ્સ વગેરેએ જે દલીલ કરી તે નીચે પ્રમાણે હતી :

“દક્ષિણ આફ્રિકા પશ્ચિમના સુધારાનું પ્રતિનિધિ છે. હિંદુસ્તાન પૂર્વના સુધારાનું કેન્દ્રસ્થાન છે. બંને સુધારાનું સંમેલન થઈ શકે એવું આ જમાનાના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો કબૂલ નથી કરતા. એટલે થોડાઘણા પણ સમુદાયમાં એ બે સુધારાની પ્રજ્ઞનો સંગમ થાય તો તેનું પરિણામ ભડકો જ થાય. પશ્ચિમ સાદાઈનું વિરોધી છે. પૂર્વના લોકો સાદાઈને પ્રધાનપદ આપે છે. આ બેના મેળ કેમ મળી શકે? આ બેમાં કઈ સભ્યતા વધારે સારી છે એ જોવાનું રાજદ્વારી એટલે વ્યવહારી પુરુષનું કામ નથી. પશ્ચિમનો સુધારો સારો હોય या ખરાબ, પણ પશ્ચિમની પ્રજ્ઞ તેને જ વળગી રહેવા માગે છે. તે સુધારાને બચાવવાને સારુ પશ્ચિમની પ્રજ્ઞઓએ અથાગ પ્રયત્નો કર્યા છે, લાંબીના ધોધ ચલાવ્યા છે, અનેક પ્રકારનાં બીજાં દુઃખો સહન કર્યાં છે. એટલે પશ્ચિમની પ્રજ્ઞઓને અત્યારે બીજો રસ્તો સૂઝે એમ નથી. એ વિચાર પ્રમાણે જોતાં હિંદી-ગોરાનો સવાલ નથી વેપાર-દ્વેષનો કે નથી વણદ્વિષનો; કેવળ પોતાની સભ્યતાનું રક્ષણ કરવાનો એટલે ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારનો સ્વરક્ષાનો હક ભોગવવાનો અને તેને અંગે રહેલી ફરજ બજાવવાનો જ સવાલ છે. હિંદીઓના દોષ કાઢવામાં આવે છે એ લોકોને ઊશ્કેરવાને સારુ ભલે ભાષણકર્તાઓને રુચતું હોય, પણ રાજ્ય-નૈતિક દષ્ટિથી વિચારનાર તો એમ જ માને છે અને કહે છે કે હિંદીઓના ગુણ એ જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમના દોષરૂપે ગણવામાં આવે છે. હિંદીઓની સાદાઈ, હિંદીઓની લાંબા વખત સુધી મહેનત કરવાની ધીરજ, તેમની કરકસર, તેમની પરલોકપરાયણતા, તેમની સહનશીલતા ઇત્યાદિ ગુણોથી જ તેઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં અળખામણા થઈ પડ્યા છે. પશ્ચિમની પ્રજ્ઞ સાહસિક, અધીરી, દુન્યવી હાજતો વધારવામાં અને તેમને મેળવવામાં મગ્ન, ખાવાપીવામાં શોખીન, અંગમહેનત બચાવવાને આતુર અને ઊડાઉ પ્રકૃતિની છે. તેથી તેને ભય રહે કે જો પૂર્વની સભ્યતાના હજારો પ્રતિનિધિ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસે તો પશ્ચિમના લોકોએ પાછા પડવું જ જોઈએ. આપઘાત કરવા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતી પશ્ચિમની પ્રજ્ઞ તૈયાર ન જ થાય. અને એ પ્રજ્ઞના હિમાયતી એવા જોખમમાં એ પ્રજ્ઞને કદી પડવા ન દે.”

મને લાગે છે કે આ દલીલ સારામાં સારા અને ચારિત્રવાન ગોરાઓએ જેવી કરી છે તેવી જ મેં અહીંયાં નિષ્પક્ષપાતે મૂકી છે. એ દલીલને તત્ત્વજ્ઞાનના આડંબરરૂપે હું ઊપર આંખખાવી ગયો; પણ તેથી હું એમ સૂચવવા નથી ઇચ્છતો કે એ દલીલમાં કંઈ વજૂદ નથી. વ્યાવહારિક દષ્ટિએ તો, એટલે કે તાત્કાલિક સ્વાર્થદષ્ટિએ તો તેમાં પુષ્કળ વજૂદ છે. પણ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એ આડંબરમાત્ર છે. તટસ્થ માણસની બુદ્ધિ આવો નિર્ણય કબૂલ ન કરે એમ મારી અલ્પમતિને તો ભાસે છે. કોઈ સુધારક પોતાની સભ્યતાને એવી લાચાર સ્થિતિમાં ન મૂકે, જેવી ઊપર દલીલ કરનારાઓએ પોતાની સભ્યતાને મૂકેલી છે. હું જાણતો નથી કે પૂર્વના કોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીને એવો ભય હોય કે, પશ્ચિમની પ્રજા પૂર્વના સંબંધમાં સ્વતંત્રતાએ આવે તો પૂર્વની સભ્યતા પશ્ચિમના પૂરમાં વેળુની માફક ઘસડાઈ જાય. જ્યાં સુધી એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મને કંઈ પણ ખ્યાલ છે ત્યાં સુધી મને તો એમ ભાસે છે કે પૂર્વની સભ્યતા પશ્ચિમના સ્વતંત્ર સંગમથી નિર્ભય રહે છે, એટલું જ નહીં પણ તેવા સંગમને વધાવી લે. એથી ઊલટા દાખલા પૂર્વમાં જોવામાં આવે એથી મેં જે સિદ્ધાંત બતાવ્યો છે તેને આંચ આવતી નથી, કારણ કે એ સિદ્ધાંતના સમર્થનમાં અનેક દષ્ટાંતો આપી શકાય એમ હું માનું છું. પણ એ ગમે તેમ હો, પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો દાવો તો એવો છે કે પશ્ચિમના સુધારાનો તો મૂળ સિદ્ધાંત એ છે કે પશુબળ સર્વોપરી છે. અને તેથી જ એ સુધારાના હિમાયતી પશુબળને કાયમ રાખવા પોતાના વખતનો મોટામાં મોટો ભાગ આપે છે. એનો તો વળી એવો પણ સિદ્ધાંત છે કે જે પ્રજા પોતાની હાજતો વગેરે વધારશે નહીં એ પ્રજાનો છેવટે નાશ જ થવાનો છે. આ સિદ્ધાંતોને અનુસરીને તો પશ્ચિમની પ્રજા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસી છે, અને પોતાની સંખ્યાના પ્રમાણમાં ત્યાંના અસંખ્ય હબસીઓને તેણે વશ કર્યા છે. તેને હિંદુસ્તાનની રોક પ્રજાનો ભય હોઈ જ કેમ શકે? અને એ સુધારાની દષ્ટિએ ભય ખરું જોતાં નથી એનો સારામાં સારો પુરાવો તો એ છે કે હિંદીઓ જો સદાયને સારુ માત્ર મજૂર તરીકે જ રહ્યા હોત તો કદી હિંદીઓના વસવાટની સામે હિલચાલ ન જ થાત.

તેથી જે શેષ વસ્તુ રહી જાય છે એ તો કેવળ વેપાર અને વર્ણ. હિંદી વેપાર એ અંગ્રેજી નાનકડા વેપારીઓને દૂભવે છે અને ઘડિવારનો આણગમો એ હાલ તુરતને સારુ ગોરી પ્રજાઓના હાડમાં પેસી ગયો છે, એમ હજારો ગોરાઓએ લખ્યું છે અને કબૂલ કર્યું છે. ઉત્તર અમેરિકામાં જ્યાં કાયદામાં તો બધાને સરખા સરખા હક છે ત્યાં પણ બૂકર વોશિંગ્ટન જેવો ઊંચામાં ઊંચી પાશ્ચાત્ય કેળવણી પામેલ, અતિશય ચારિત્રવાન ખ્રિસ્તી, અને જેણે પશ્ચિમની સભ્યતાને પૂરેપૂરી રીતે પોતાની કરેલી છે એ માણસ પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટના દરબારમાં ન જઈ શક્યો, અને આજે પણ ન જઈ શકે. ત્યાંના હબસીઓએ પશ્ચિમનો સુધારો કબૂલ કર્યો છે. તેઓ ખ્રિસ્તી પણ થયા છે. પણ તેઓની કાળી ચામડી એ તેઓનો ગુનો છે. અને ઉત્તરમાં જે તેઓનો સંસારવ્યવહારમાં તિરસ્કાર થાય છે તો દક્ષિણ અમેરિકામાં ગોરાઓ ગુનાના વહેમમાત્રથી જીવતા બાળે છે. દક્ષિણ અમેરિકામાં એ દંડનીતિનું ખાસ નામ પણ છે. જે આજે અંગ્રેજી ભાષામાં પ્રચલિત શબ્દ થઈ ગયો છે તે 'લિન્ચ લો'. 'લિન્ચ લો' એટલે એ દંડનીતિ કે જેની રૂએ પ્રથમ સજા અને પછી તપાસ. 'લિન્ચ' નામનો માણસ જેણે આ પ્રથા શરૂ કરી તેના ઉપરથી એ નામ પડેલું છે.

એટલે વાંચનાર સમજી શકશે કે ઉપલી તાત્ત્વિક ગણાતી દલીલમાં બહુ તત્ત્વ નથી. પણ એવો અર્થ પણ વાંચનાર ન કરે કે બધા દલીલ કરનારાઓએ જુદું જાણતા છતાં ઉપરની દલીલ કરેલી છે. તેઓમાંના ઘણા પોતાની દલીલ તાત્ત્વિક છે એમ પ્રામાણિકપણે માને છે. એવો સંભવ છે કે આપણે એવી સ્થિતિમાં હોઈએ તો કદાચ આપણે પણ એવી જ દલીલ કરીએ. કંઈક એવા જ કારણથી 'બુદ્ધિ: કર્માનુસારિણી' એવી કહેવત નીકળી હશે. એવો અનુભવ કોને નહીં હોય કે આપણી અંતર્વૃત્તિ જેવી ઘડાઈ હોય તેવી દલીલો આપણને સૂઝ્યા કરે છે અને એ દલીલ બીજાને ગળે ન ઉતરે એટલે આપણને અસંતાપ, અધીરાઈ અને છવંટ રાંપ આવે છે.

આટલી ઝીણવટમાં હું ઈરાદાપૂર્વક ઉતરેલો છું. હું ઈચ્છું છું કે વાંચનાર જુદી જુદી દષ્ટિઓ સમજે અને જેઓ આજ લગી તેમ

ન કરતા આવ્યા હોય તેઓ જુદી જુદી દષ્ટિઓને માન આપવાની અને સમજવાની ટેવ પાડે. સત્યાગ્રહનો ભેદ જાણવાને સારુ અને વિશેષમાં તો સત્યાગ્રહ અજમાવવાને સારુ એવી ઉદારતાની અને એવી સહનશક્તિની ઘણી જરૂર છે. એ વિના સત્યાગ્રહ થઈ જ ન શકે. આ પુસ્તક લખવાનો હેતુ લખવાને ખાતર તો છે જ નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ પ્રજાની આગળ મૂકવું એ હેતુ પણ નથી. પણ જે વસ્તુને સારુ હું જીવું છું, જીવવા ઈચ્છું છું, અને જેને સારુ તેટલે જ દરજ્જે મરવાને પણ તૈયાર છું એમ માનું છું, તે વસ્તુ કેમ કિત્પન્ન થઈ, તેની પહેલી સામુદાયિક અજમાયશ કેમ કરવામાં આવી, એ બધું પ્રજા જાણે, સમજે, અને પસંદ કરે તેટલું અને પોતાની શક્તિ હોય તે પ્રમાણે અમલમાં મૂકે, એ છે.

હવે આપણે પાછા કથાપ્રસંગને લઈએ. આપણે જોયું કે બ્રિટિશ સત્તાધિકારીઓએ એવાં નિર્ણય કર્યા કે ટ્રાન્સવાલમાં નવા આવતા હિંદીઓને અટકાવવા, અને જૂનાની સ્થિતિ એવી કસોડી કરી મૂકવી કે જેથી તેઓ કાયર થઈને ટ્રાન્સવાલ છોડે, અને ન છોડે તોય એ લગભગ મજૂર જેવા થઈને જ રહી શકે. દક્ષિણ આફ્રિકાના કેટલાક મહાન ગણાતા રાજદ્વારી પુરુષોએ એક કરતાં વધારે વખત કહેલું કે હિંદીઓ એ દેશમાં કેવળ કઠિયારા અને કાવડિયા તરીકે જ પોસાઈ શકે. ઉપર કહ્યું તે એશિયાટિક ખાતામાં બીજા અમલદારો હતા, તેમ હિંદુસ્તાનમાં રહી ગયેલા અને વિભક્ત જવાબદારી(ડાયરિક્ટ)ના શોધક અને પ્રચારક તરીકે પ્રસિદ્ધિ મેળવી ગયેલા મિ. લાયનલ કર્ટિસ પણ હતા. એ ખાનદાન કુટુંબના નવજુવાન છે; અથવા તે વખતે ૧૯૦૫-૬માં તો નવજુવાન જ હતા. લોર્ડ મિલ્નરના વિશ્વાસપાત્ર માણસ હતા. બધું કામ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ જ કરવાનો દાવો કરનાર હતા. પણ તેમનાથી મહાન ભૂલો પણ થઈ શકતી હતી. જોહાનિસબર્ગની મ્યુનિસિપાલિટીએ એવી પોતાની એક ભૂલથી ૧૪,૦૦૦ પાઉંડના ખાડામાં તેમણે ઉતારેલી! એમણે શોધી કાઢ્યું કે ટ્રાન્સવાલમાં નવા હિંદીઓને આવતા અટકાવવા હોય તો પ્રથમ પગલું તો એ ભરાવું જોઈએ કે કાંઈક એવી રીતે દરેક જૂના હિંદીની નોંધ લેવાય કે

જેથી એકને બદલે બીજો દાખલ ન થવા પામે, અને જો થાય તો તુરત પકડાઈ જાય. અંગ્રેજી સત્તા સ્થાપ્યા પછી જે પરવાના કાઢવામાં આવતા હતા તે પરવાનામાં હિંદીની સહી અને સહી ન કરી શકે તો અંગૂઠાની નિશાની લેવામાં આવી. વળી કોઈ અમલદારે સૂચવ્યું કે તેઓની છબી લેવી એ ઠીક છે. એટલે છબીઓ, અંગૂઠા અને સહી એ બધું એમ ને એમ ચાલુ થયું. એને સારું કંઈ કાયદાની જરૂર તો હોય નહીં. એટલે આગેવાનોને તુરત ખબર પણ પડી ન શકે. ધીમે ધીમે આ નવાઈઓની ખબર પડી. કોમની વતી સત્તાધિકારીઓને લખાણ ગયાં. ડેપ્યુટેશન પણ ગયાં. સત્તાધિકારીઓની દલીલ એ હતી કે ગમે તે માણસ ગમે તે રીતે દાખલ થાય એ અમને ન પોસાય. એટલે બધા હિંદીઓની પાસે એક જ જાતના રહેવાના પરવાના હોવા જોઈએ અને તેમાં એટલી વિગત હોવી જોઈએ કે તેથી એ જ પરવાનાને આધારે તેનો માલિક જ આવી શકે પણ બીજો કોઈ ન આવી શકે. મેં એવી સલાહ આપી કે જોકે કાયદો તો એવો નથી કે જેની રૂએ આપણે એવા પરવાના રાખવાને પણ બંધાયેલા હોવા જોઈએ, છતાં જ્યાં સુધી સુલેહ જાળવવાનો કાયદો મોજૂદ છે ત્યાં સુધી એ લોકો પરવાના તો માગી જ શકે છે. જેમ હિંદુસ્તાનમાં 'ડિકેન્સ ઓફ ઈન્ડિયા એક્ટ' — હિંદુસ્તાનના રક્ષણનો કાયદો — હતો તેમ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સુલેહ જાળવવાનો કાયદો હતો. જેમ હિંદુસ્તાનમાં હિંદુસ્તાનના રક્ષણનો કાયદો લાંબી મુદત સુધી કેવળ પ્રજાપજવાણીને ખાતર જ રાખવામાં આવ્યો હતો તેમ આ સુલેહ જાળવવાનો કાયદો કેવળ હિંદીઓની પજવાણીને ખાતર રાખી મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગોરાઓની ડિપર સામાન્ય રીતે તેનો અમલ બિલકુલ નહોતો થતો એમ કહીએ તો ચાલે. હવે જો પરવાના લેવા જ જોઈએ તો એ પરવાનામાં ઓળખની તો કંઈક નિશાની હોવી જ જોઈએ. તેથી જેઓ સહી ન આપી શકે તેઓએ તો અંગૂઠાની નિશાની આપવી એ બરાબર છે. પોલીસવાળાઓએ એવું શોધી કાઢ્યું છે કે કોઈ પણ બે માણસનાં આંગળાંની રેખા એકસરખી હોતી જ નથી. તેનાં સ્વરૂપ અને સંખ્યાનું તેઓએ વર્ગીકરણ કર્યું છે. અને એ શાસ્ત્રનો જાણનાર માણસ બે

અંગૂઠાની છાપની સરખામણી કરીને એકબે મિનિટમાં જ કહી શકે કે એ નોખી નોખી વ્યક્તિના છે કે એક વ્યક્તિના. છબીઓ આપવી એ મને તો જરાયે ગમતું ન હતું; અને મુસલમાનોની દૃષ્ટિએ તો એમાં ધાર્મિક હરકત પણ હતી. છેવટે મસલતનું પરિણામ એ આવ્યું કે દરેક હિંદીએ પોતાના જૂના પરવાના આપીને નવા ધોરણ પ્રમાણે પરવાના કઢાવી લેવા અને નવા આવનાર હિંદીને નવા ધોરણના જ પરવાના આપવા. આમ કરવાની હિંદીઓ ઊપર કાયદાની ફરજ મુદલ ન હતી, પણ નવા અંકુશો ન થાય, કોમ દગાથી કોઈને દાખલ કરવાને નથી ઇચ્છતી એમ બતાવી શકાય, અને સુલેહના કાયદાનો અમલ નવા આવનારની પજવાણીની ખાતર ન કરવામાં આવે એવી ઉમેદથી મરજિયાત પરવાના કઢાવ્યા. એમ કહી શકાય કે લગભગ બધા હિંદીઓએ આ નવા ધોરણના પરવાના કઢાવી લીધા. આ કંઈ જેવી તેવી વાત ન ગણાય. જે કામ કરવાની કાયદામાં કોમની જરા પણ ફરજ ન હતી તે કામ કોમે એકસંપથી ઘણી જ ત્વરાથી કરી બતાવ્યું એ કોમની સચ્ચાઈ, વ્યવહારકુશળતા, સાદાઈ, સમજણ, અને નમ્રતાની નિશાની હતી. અને એ કામથી કોમે એમ પણ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ટ્રાન્સવાલના કોઈ પણ કાયદાનું કોઈ પણ રીતે ઉલ્લંઘન કરવાનો તેનો ઇરાદો જ ન હતો. જે સરકારની સાથે જે કોમ આટલા બધા વિવેકથી વર્તે તે કોમને તે સરકાર સંઘરે, માનીતી ગણે અને બીજા પણ હક આપે એમ હિંદીઓએ માન્યું. ટ્રાન્સવાલની બ્રિટિશ સરકારે આ મહાવિવેકનો બદલા કેવી રીતે આપ્યો એ આપણે આવતા પ્રકરણમાં જોઈશું.

૧૧. વિવેકનો બદલો — ખૂની કાયદો

પરવાનાઓની રદબદલ થઈ ત્યાં સુધીમાં ૧૯૦૬ની સાલને આપણે પાહોંચી ગયા હતા. ૧૯૦૩ની સાલમાં હું ટ્રાન્સવાલમાં ફરી દાખલ થયો હતો. તે વરસના લગભગ મધ્યમાં મેં જોહાનિસબર્ગમાં ઓફિસ ખોલી, એટલે બે વરસ એશિયાટિક ઓફિસના હુમલાઓની સામે હાથ દેવામાં જ ગયાં. અમે બધાએ માની લીધું કે પરવાનાઓનું ઠેકાણું પડતાં સરકારને પૂરો સંતોષ મળશે ને કોમને કંઈક શાંતિ મળશે. પણ કોમને નસીબે શાંતિ હતી જ નહીં. મિ. લાયનલ કર્ટિસની ઓળખાણ હું પાછલા પ્રકરણમાં કરાવી ગયો. તેમને લાગ્યું કે હિંદી કોમે નવા પરવાના કઠાવ્યા એટલેથી ગોરાઓનો હિતુ સિદ્ધ થતો નથી. તેમની દષ્ટિએ, મહાન કાર્યો અરસપરસની સમજૂતીથી થાય એ બસ નહોતું; એવાં કાર્યોની પાછળ કાયદાનું બળ જોઈએ. ત્યારે જ એ શોભી શકે, અને તેના મુદ્દાઓ જાળવાઈ શકે. મિ. કર્ટિસનો ઈરાદો એવો હતો કે હિંદીઓ ટ્રિપર અંકુશ મૂકવાને સારું કંઈક એવું કાર્ય થવું જોઈએ કે જેની અસર આખા દક્ષિણ આફ્રિકા ટ્રિપર પડે અને છેવટે બીજાં સંસ્થાન તેનું અનુકરણ પણ કરે. જ્યાં સુધી દક્ષિણ આફ્રિકાનું એક પણ બારું હિંદીઓને માટે ખુલ્લું હોય ત્યાં સુધી ટ્રાન્સવાલ સુરક્ષિત ગણાય નહીં. વળી તેમની દષ્ટિ પ્રમાણે સરકાર અને હિંદી કોમની વચ્ચેની સુલોહથી તો હિંદી કોમની પ્રતિષ્ઠા વધી ગણાય. મિ. કર્ટિસનો ઈરાદો એ પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો નહીં પણ ઘટાડવાનો હતો. એમને હિંદીઓની સંમતિની જરૂર ન હતી. એ તો હિંદીઓ પર બાહ્ય અંકુશ મૂકી કાયદાના રોબથી કોમને થરથરાવવા ઈચ્છતા હતા. તેથી તેમણે એશિયાટિક એક્ટનો મુસદ્દો ઘડ્યો અને સરકારને સલાહ આપી કે એ મુસદ્દા પ્રમાણે જ્યાં સુધી કાયદો પસાર ન થાય ત્યાં સુધી છૂપી રીતે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓ દાખલ થવાના જ, અને એવી રીતે દાખલ થાય તેમને બહાર કાઢવાને સારું ચાલુ કાયદાઓમાં કંઈ પણ સાધનો નથી. મિ. કર્ટિસની દલીલો અને મુસદ્દો સરકારને ગમ્યાં અને મુસદ્દા

પ્રમાણે ત્યાંની ધારાસભામાં દાખલ કરવાનું બિલ ટ્રાન્સવાલ સરકારી ગેઝેટમાં પ્રગટ થયું.

આ બિલની વિગત પર હું આવું તે પહેલાં એક મહત્ત્વનો બનાવ બન્યો તે થોડા જ શબ્દોમાં વર્ણવી જવો એ જરૂરનું છે. સત્યાગ્રહનો પ્રેરક હું હોવાથી મારી સ્થિતિઓ વાંચનાર પૂરી રીતે સમજી શકે એ અગત્યનું છે. આમ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ ઉપર અંકુશો મૂકવાના પ્રયત્નો થઈ રહ્યા હતા તે જ અરસામાં નાતાલના હબસીઓ — જૂલુનું બંડ નાતાલમાં જાગ્યું. એ ઝઘડાને બંડ તરીકે ગણી શકાય કે નહીં એ વિશે મને શંકા હતી; આજે પણ શંકા છે; છતાં એ જ નામથી એ બનાવ નાતાલમાં હમેશાં ઓળખાયો છે. એ વખતે પણ નાતાલમાં રહેનારા ઘણા ગોરાઓ સ્વયંસેવક તરીકે એ બંડ શમાવવામાં દાખલ થયા. હું પણ નાતાલનો જ રહીશ ગણાતો; તેથી મને લાગ્યું કે મારે પણ તેમાં નોકરી કરવી જોઈએ. તેથી કોમની રજા લઈને ઘવાયેલાની સારવાર કરનારી ટુકડી ઊભી કરવા દેવાને મેં સરકારને કહેણ મોકલ્યું. એ કહેણ કબૂલ થયું. તેથી ટ્રાન્સવાલનું મારું ઘર છોડ્યું, બાળબચ્ચાંને નાતાલમાં જે ખેતર ઉપર 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન' નામનું છાપું ચલાવવામાં આવતું હતું અને જ્યાં મારા સહાયકો રહેતા હતા, ત્યાં મોકલી આપ્યાં. ઓફિસ ચાલુ રાખી હતી. હું જાણતો હતો કે મારે લાંબી નોકરી નહીં કરવી પડે.

વીસપચીસ માણસની નાની ટુકડી ઊભી કરી હું કોજની સાથે જોડાઈ ગયો. આ નાની ટુકડીમાં પણ લગભગ બધી જાતિઓના હિંદુસ્તાની હતા. આ ટુકડીએ એક મહિનો નોકરી કરી. અમારા હાથમાં જે કામ આવ્યું તેને સારુ મેં હમેશાં ઈશ્વરનો અનુગ્રહ માનેલો છે. જે હબસીઓ જખમી થતા તેમને અમે ઉપાડીએ તો જ તે ઉપડે, નહીં તો એમ ને એમ રિબાય એ મેં અનુભવ્યું. આ જખમીઓના જખમની સારવાર કરવામાં કોઈ પણ ગોરાઓ સહાય થાય જ નહીં. જે શસ્ત્રવૈદના* હાથ નીચે અમારે કામ કરવાનું

* ઠા. સેવેજ.

હતું તે પોતે અત્યંત દયાળુ હતો. જખમીઓને ઊંચકીને ઈસ્પિતાલમાં આવ્યા પછી તેમની સારવાર કરવી એ અમારા ક્ષેત્રની બહાર હતું, પણ અમારી દષ્ટિએ તો જે કંઈ મજૂરી સોંપે તે અમારા ક્ષેત્રમાં જ છે એમ સમજીને અમે ગયા હતા. એટલે આ ભલા દાકતરે અમને કહ્યું કે તેને કોઈ પણ ગોરો સારવાર કરનારો મળતો નથી, એ કોઈને ફરજ પાડી શકે એવી તેની શક્તિ નથી, અને અમે જો આ દયાનું કામ કરીએ તો તે ડિપકાર માનશે. અમે એ કામને વધાવી લીધું. કેટલાક હબસીઓના જખમ પાંચ પાંચ છ છ દિવસ થયા દુરસ્ત કરવામાં આવ્યા જ ન હતા, તેથી વાસ મારતા હતા. એ બધા સાફ કરવાનું અમારે માથે આવ્યું અને અમને એ બહુ જ ગમ્યું. હબસીઓ અમારી સાથે બોલી તો શું જ શકે? હબસીઓની ચેષ્ટા અને તેઓની આંખો ડિપરથી અમે જોઈ શકતા હતા કે તેઓને મદદ કરવા કેમ જાણે અમને ઈશ્વરે મોકલ્યા ન હોય, એમ તેઓને લાગતું હતું. આ કામમાં કેટલીક વેળાએ દિવસમાં ચાળીસ ચાળીસ માઈલનો પંથ પણ અમારે કરવો પડતો.

એક મહિનામાં અમારું કામ પતી ગયું. અમલદારોને સંતોષ થયો. ગવર્નરે ડિપકારનો કાગળ લખ્યો. આ ટુકડીમાં ત્રણ ગુજરાતી, જેઓને સાર્જન્ટનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો હતો, તેમનાં નામ જાણી ગુજરાતીઓ ખુશી થશે જ. તેમાંના એક ડિમિયાશંકર શેલત, બીજા સુરેન્દ્રરાય મેઠ અને ત્રીજા હરિશંકર જોશી. ત્રણે કસાયેલા શરીરના હતા અને ત્રણેએ ઘણી સખત મહેનત કરેલી. બીજા હિંદીઓનાં નામ અત્યારે મને યાદ નથી આવતાં, પણ એક પઠાણ પણ તેમાં હતો એટલું મને બરાબર યાદ છે. અને તેના જેટલો જ બોબો અમે બધા ઊંચકી શકતા અને કૂચ કરવામાં પણ અમે સાથે રહી શકતા એ તેને આશ્ચર્યકારક લાગતું, એ પણ મને યાદ છે.

આ ટુકડીના કામને અંગે મારા બે વિચારો, જે મનમાં ધીમે ધીમે પાક્યા કરતા હતા, એ પાકીને ઊતર્યા એમ કહી શકાય. એક તો એ કે સેવાધર્મને પ્રધાનપદ આપનારે બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવું જ જોઈએ અને બીજો એ કે સેવાધર્મ કરનારે ગરીબી સદાયને સારુ ધારણ કરવી જોઈએ. તે કોઈ એવા વ્યવસાયમાં ન પડે કે

જેથી સંવાધર્મ કરવામાં ક્યાંયે તેને સંકોચ થવા વખત આવે અથવા જરાયે અટકાયત થઈ શકે.

આ ટુકડીમાં હું કામ કરતો હતો ત્યાં જ ટ્રાન્સવાલ જેમ બને તેમ જલદી જવા વિશે કાગળો અને તારો આવી જ રહ્યા હતા. અંટલે ક્વિનિફ્સમાં સૌને મળીને હું તુરત જોહાનિસબર્ગ પહોંચી ગયો, અને ત્યાં હું ડિપર જાણવી ગયો તે બિલ વાંચ્યું. બિલવાળું ગેઝેટ હું ઓફિસથી ઘેર લઈ ગયાં હતાં. ઘરની પાસે એક નાની સરખી ટકરી હતી ત્યાં મારા સાથીને લઈને એ બિલનો તરજુમો 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'ને સારુ કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ એ બિલની કલમો હું વાંચતો ગયો તેમ તેમ હું કાંપતો હતો. હું એમાં હિંદીઓના દ્વેષ સિવાય કંઈ જ ન જોઈ શક્યો. મને એમ લાગ્યું કે જો આ બિલ પસાર થઈ જાય અને હિંદીઓ તેને કબૂલ રાખે તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદી કોમનો જડમૂળથી પગ ઊખડી જાય. હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો કે હિંદી કોમને સારુ આ જીવવા-મરવાનો સવાલ છે. મને એમ પણ ભાર્યું કે કોમ અરજીઓ કરીને સક્ષમ ન થાય તો મૂંગી ગેસી ન જ શકે. એ કાયદાને શરણ થવું તેનાં કરતાં તો ભલે મરવું. પણ મરાય કેમ? એવા કયા જોખમમાં કામ ઊતરે અથવા ઊતરવાની હિંમત કરે કે જેથી તેની સામે યા તો જીત અથવા તો મોત એ સિવાય ત્રીજો રસ્તો રહે જ નહીં? મારે સારુ તો એવી ભયંકર દીવાલ ખડી થઈ કે રસ્તો સૂઝ્યો નહીં. જે ખરડાએ મને આટલો બધો હલમલાવી દીધો તેની વિગત વાંચનારે જાણવી જ જોઈએ. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે :

ટ્રાન્સવાલમાં રહેવાનાં હક ધરાવનાર દરેક હિંદી પુરુષ, સ્ત્રી અને આઠ વરસ અથવા આઠ વરસની ડિપરનાં બાલક-બાલિકાએ એશિયાઈ દક્ષતરમાં પોતાનાં નામ નોંધાવી પરવાના મેળવવા. એ પરવાના લેતી વખતે જૂના પરવાના અમલદારને સાંપી દેવા. નોંધાવવાની અરજીમાં નામ, ઠામ, જાત, ઉંમર વગેરે આપવાં. નોંધનાર અમલદારે અરજદારના શરીર ડિપર મુખ્ય નિશાનીઓ હોય તે નોંધી લેવી. અરજદારનાં બધાં આંગળાંની અને અંગૂઠાની છાપ લેવી. ઠરાવેલી મુદતની અંદર જે હિંદી સ્ત્રીપુરુષ આ પ્રમાણે અરજી ન કરે તેના ટ્રાન્સવાલમાં

રહેવાના હક રદ થાય. અરજી ન કરવી એ કાયદેસર ગુનો ગણાય. તેને સારુ જેલ મળી શકે, દંડ થઈ શકે અને કોર્ટની મુનસફી મુજબ હદપાર પણ કરવામાં આવે. બચ્ચાંઓની અરજી માળાપે કરવી જોઈએ, અને નિશાનીઓ, આંગળાં વગેરે લેવાને સારુ બચ્ચાંને અમલદારોની સમક્ષ રજૂ કરવાની જવાબદારી પણ માળાપની હિપર. જે માળાપે તે જવાબદારી અદા ન કરી હોય તો સોળ વરસની કિંમતે પહોંચતાં તે જવાબદારી બાળકે પોતે અદા કરવી જોઈએ, અને જે જે સજાને પાત્ર માળાપ થાય તે સજાને પાત્ર સોળ વરસની કિંમતે પહોંચેલા જુવાનિયા પણ ગણાય. જે પરવાના અરજદારને આપવામાં આવે તે હરકોઈ પોલીસ અમલદારની પાસે જ્યારે અને જ્યાં માગવામાં આવે ત્યારે અને ત્યાં હાજર કરવા જ જોઈએ. એ પરવાના હાજર ન કરવા એ ગુનો ગણાય અને તેને સારુ કેદ અથવા દંડની સજા કોર્ટ કરી શકે. આ પરવાનાની માગણી રસ્તે ચાલતા મુસાફરની પાસે પણ કરી શકાય. પરવાનાઓ તપાસવાને સારુ અમલદાર ઘરપ્રવેશ પણ કરી શકે. ટ્રાન્સવાલ બહારથી દાખલ થતાં હિંદી સ્ત્રીપુરુષે તપાસ કરનાર અમલદારની પાસે પોતાના પરવાના રજૂ કરવા જ જોઈએ. અદાલતોમાં કંઈ કામસર જાય અથવા મહંસૂલ ઓફિસમાં વેપારની કે બાઈસિકલ રાખવાની રજાચિઠી લેવા જાય, ત્યાં પણ અમલદાર પરવાના માગી શકે. એટલે કે કોઈ પણ સરકારી ઓફિસની અંદર, તે ઓફિસને લગતું કંઈ કામ લેવાને જાય, તો અમલદાર હિંદીને દાદ આપતાં પહેલાં હિંદીની પાસેથી તેનો પરવાનો માગી શકે. આ પરવાના રજૂ કરવાનો, અથવા પરવાનો રાખનાર માણસની પાસેથી તે વિશેની જે કંઈ પણ હકીકત અમલદાર માગે તેનો ઈનકાર કરવો એ પણ ગુનો ગણાય, અને તેને સારુ પણ કેદ અથવા દંડની સજા કોર્ટ કરી શકે.

આવી જાતનો કાયદો દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં સ્વતંત્ર માણસોને સારુ હોય એવું મં જાણ્યું નથી. નાતાલના ગિરમીટિયા હિંદી ભાઈઓને વિશે પરવાનાના કાયદા ઘણા સખત છે એ હું જાણું છું, પણ તેઓ તો ગિયારા સ્વતંત્ર ગણાય જ નહીં. છતાં તેઓના પરવાનાના કાયદા આ કાયદાના પ્રમાણમાં હળવા છે એમ કહી શકાય, અને

એ કાયદા તોડવાના ગુનાની સજા આ કાયદાની સજાની પાસે તો કંઈ જ નહીં. લાખો રૂપિયાનો વેપારી એ આ કાયદાની રૂએ દેશપાર થઈ શકે. એટલે કે એની આર્થિક સ્થિતિનો જડમૂળથી નાશ થઈ શકે એવી સ્થિતિ પણ એ કાયદાના ભંગથી પેદા થઈ શકે. અને ધીરજવાન વાંચનાર આગળ જતાં જોઈ શકશે કે એવા ભંગને સારુ દેશપાર થવાની સજાઓ પણ થઈ ચૂકેલી છે. ગુના કરનારી કોમોને સારુ હિંદુસ્તાનમાં કેટલાક આકરા કાયદાઓ છે. આ કાયદાની સરખામણી એ કાયદાઓની સાથે સહેજે થઈ શકે એમ છે, અને એકંદર સરખામણી કરતાં સખતીમાં આ કાયદો કોઈ પણ રીતે ઊતરે એમ ન કહી શકાય. જે દસે આંગળાં લેવાની આ કાયદામાં કલમ હતી તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેવળ નવી જ વાત હતી. આ બાબતનું સાહિત્ય વાંચવું જોઈએ એમ વિચારીને એક પોલીસ અમલદાર મિ. હેનરી 'આંગળાંની નિશાનીઓ' (કિંગર ઇમ્પ્રેશન્સ) એ નામનું પુસ્તક લખ્યું છે તે હું વાંચી ગયો. તેમાં મેં જોયું કે આમ કાયદેસર આંગળાં કેવળ ગુનેગારોની પાસેથી જ લેવામાં આવે છે એટલે જબરદસ્તીથી દસ આંગળાં લેવાની વાત અતિશય ભયંકર લાગી. સ્ત્રીઓએ પરવાના લેવા એ પ્રથા પણ આ ખરડામાં પહેલી દાખલ થઈ અને તે જ પ્રમાણે સોળ વરસની અંદરનાં બાળકોનું.

બીજે દિવસે આગેવાન હિંદીઓને લેળા કરી મેં તેમને આ કાયદો અક્ષરેઅક્ષર સમજાવ્યો. પરિણામે જે અસર મારા ડિપર થઈ હતી તેવી જ અસર તેઓની ડિપર પણ થઈ. અને તેમાંના એક તો આવેશમાં બોલી ઊઠ્યા કે, 'મારી ઓરતની પાસેથી પરવાનો માગવા આવે તે માણસને હું તો ત્યાં ને ત્યાં ઠાર જ કરું, પછી ભલે મારું ગમે તે થાય.' મેં તેમને શાંત પાડ્યા અને બધાને કહ્યું : 'આ મામલો ઘણો જ ગંભીર છે. આ બિલ જો પસાર થાય અને આપણે તેને કબૂલ રાખીએ તો તેનું અનુકરણ આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં થવાનું. મને તો એનો હેતુ જ એ લાગે છે કે આપણી અહીંની હસ્તી નાબૂદ કરવી. આ કાયદો એ કંઈ છેલ્લું પગથિયું નથી, પણ આપણને રિબાવીને દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી નસાડવાનું પહેલું પગથિયું છે. એટલે આપણી ડિપર જવાબદારી માત્ર ટ્રાન્સવાલમાં

વસતા દસપંદર હજાર હિંદીઓની જ છે એમ નથી, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીમાત્રને વાસ્તે છે. વળી જો આપણે આ ખરડાનું રહસ્ય પૂરું સમજી શકીએ તો તો આખા હિંદુસ્તાનની પ્રતિષ્ઠાની જવાબદારી પણ આપણી ઉપર આવે છે. કેમ કે આ બિલથી આપણું જ અપમાન થાય છે એમ ન કહેવાય, પણ આખા હિંદુસ્તાનનું અપમાન એમાં રહેલું છે. અપમાનનો અર્થ એ છે કે નિર્દોષ માણસના માનનો ભંગ થવો. આપણે આવા કાયદાને પાત્ર છીએ એમ કહેવાય જ નહીં. આપણે નિર્દોષ છીએ, અને પ્રજાના એક પણ નિર્દોષ અંગનું અપમાન તે આખી પ્રજાના અપમાન બરોબર છે. એટલે આવે કઠિન પ્રસંગે આપણે ઊતાવળ કરીશું, અધીરા થઈશું, ગુસ્સે થઈશું, તો તેટલાથી કંઈ આ હુમલામાંથી નહીં બચી શકીએ. પણ જો આપણે શાંતિથી ઈલાજો શોધી વખતસર તે લઈશું, એકત્ર રહીશું, અને અપમાનની સામે થતાં પડે તે દુઃખ પણ સહન કરીશું તો, હું માનું છું કે, આપણને ઈશ્વર જ મદદ કરશે.” સૌ બિલનું ગાંભીર્ય સમજી શક્યા, અને એવો ઠરાવ કર્યો કે એક જાહેર સભા ભરવી અને કેટલાક ઠરાવો રજૂ કરી તે પસાર કરાવવા. યહૂદીઓની એક નાટકશાળા ભાડે રાખી ત્યાં સભા બોલાવવામાં આવી.

હવે વાંચનાર સમજી શકશે કે આ પ્રકરણને મથાળે ‘ખૂની કાયદો’ એવા નામથી આ બિલને કેમ ઓળખાવવામાં આવ્યું છે. એ વિશેષણ મેં એ પ્રકરણને સારુ નથી યોજેલું, પણ એ વિશેષણનો ઉપયોગ દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ એ કાયદાને ઓળખવાને સારુ પ્રચલિત થઈ ગયો હતો.

૧૨. સત્યાગ્રહનો જન્મ

આ નાટકશાળામાં સભા તો ભરી. * ટ્રાન્સવાલનાં જુદાં જુદાં શહેરોમાંથી પ્રતિનિધિઓને બોલાવ્યા. પણ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે જે ઠરાવો મેં ઘડ્યા હતા તેનો પૂરો અર્થ હું પાંતે જાણી શક્યો ન હતો, તેમ જ તેમાંથી ક્યાં પરિણામ આવી શકે એ પણ એ વખતે હું નહાંતો માપી શક્યો. સભા ભરાઈ, નાટકશાળામાં ક્યાંયે ખાલી જગ્યા ન રહી. કંઈક નવું કરવાનું છે, નવું થવાનું છે, એમ સૌના ચહેરા ઉપરથી જોઈ શકતો હતો. ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એસોસિયેશનના પ્રમુખ મિ. અબ્દુલ ગની ખુરશીએ વિરાજ્યા હતા. ટ્રાન્સવાલના ઘણા જ જૂના હિંદી રહીશમાંના એ એક હતા. માહમદ કાસમ કમરુદ્દીન નામની પ્રખ્યાત પેઢીના તે ભાગીદાર અને જોહાનિસબગની શાખાના વ્યવસ્થાપક હતા. સભામાં જે ઠરાવો રજૂ થયા હતા તેમાં ખરેખરે એક જ ઠરાવ હતો. એની મતલબ એવી હતી કે એ બિલની સામે બધા ઉપાયો લેવા છતાં પણ જો એ પાસ થાય તો હિંદીઓએ તેને શરણ ન થવું, અને શરણ ન થવાથી જે જે દુઃખો પડે તે બધાં સહન કરવાં.

આ ઠરાવ સભાને હું બરોબર સમજાવી ગયો. સભાએ શાંતિથી તે સાંભળ્યો. કારભાર તો બધો હિંદીમાં અથવા ગુજરાતીમાં જ હોય, એટલે કોઈ પણ કંઈ ન સમજી શકે એવું તો બને જ નહીં. હિંદી નહીં સમજનારા તામિલ અને તેલુગુ ભાઈઓને સારું તે તે ભાષાના બોલનારા પણ બધી હકીકત પૂરેપૂરી સમજાવે. નિયમપૂર્વક દરખાસ્ત થઈ. ઘણા મારણસોએ ટેકો પણ આપ્યો. તેમાં એક બોલનાર શેઠ હાજી હબીબ હતા. એ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના ઘણા જૂના અને અનુભવી રહીશ હતા. તેમણે અતિશય જુરસાદાર ભાષણ કર્યું. અને આવેશમાં આવીને તેમણે એમ પણ કહ્યું કે, 'આ ઠરાવ આપણે ખુદાને હાજરનાજર જાણીને કરવાનો છે. આપણે નામદ થઈને આવા કાયદાને કદી વશ નહીં થઈએ. તેથી હું તો ખુદાના

* તા. ૧૧મી સપ્ટેમ્બર, ૧૯૦૬.

કસમ ખાઈને કહું છું કે આ કાયદાને હરગિજ તાબે નહીં થાકે. અને આ આખી મિજલસને સલાહ આપું છું કે તેઓએ ખુદાને હાજરનાજર જાણીને કસમ લેવા.'

ટેકામાં બીજાં પણ તીખાં અને જોરાવર ભાષણો થયાં. જ્યારે શેઠ હાજી હબીબ બોલતા હતા અને કસમની વાત કિપર આવ્યા એટલે હું તરત ચમક્યાં અને સાવધાન થયાં. ત્યારે જ મારી પોતાની જવાબદારીનું અને કોમની જવાબદારીનું મને પૂરેપૂરું ભાન આવ્યું. આજ લગી કોમે ઘણા ઘણા ઠરાવ કર્યા હતા. તેમાં વધુ વિચારે અથવા નવા અનુભવે ફેરફારો પણ કર્યા હતા. એવા ઠરાવોનો બધા અમલ ન કરે એવું પણ બનેલું હતું. ઠરાવના ફેરફારો, ઠરાવમાં સંમત થયેલાના ઈન્કાર, વગેરે વસ્તુઓ આખી દુનિયામાં જાહેર જિંદગીના સ્વાભાવિક અનુભવ છે. પણ એવા ઠરાવોમાં કોઈ ઈશ્વરનું નામ વચમાં લાવતું નથી. તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં, નિશ્ચય અને ઈશ્વરનું નામ લઈને કરેલી પ્રતિજ્ઞા, એ બેની વચ્ચે કંઈ ભેદ હોવો નહીં જોઈએ. બુદ્ધિશાળી માણસ વિચારપૂર્વક કંઈ નિશ્ચય કરે તો તેમાંથી એ ડગતો નથી. તેને મન તેનું વજન ઈશ્વરને સાક્ષી રાખી કરેલી પ્રતિજ્ઞાના જેટલું જ છે. પણ દુનિયા તાત્ત્વિક નિર્ણયોથી નથી ચાલતી. ઈશ્વરને સાક્ષી રાખી કરેલી પ્રતિજ્ઞા અને સામાન્ય નિશ્ચય વચ્ચે માણસાગર જેટલું અંતર માને છે. સામાન્ય નિશ્ચય ફેરવવામાં ફેરવનાર નથી શરમાતો, પણ પ્રતિજ્ઞા કરેલ માણસ પ્રતિજ્ઞાભંગ કરે તો પોતે શરમાય છે, સમાજ તેને કિટકારે છે અને પાપી ગણે છે. આ વસ્તુએ એટલી બધી ઊંડી જડ ધાલી છે કે કાયદાઓમાં પણ કસમ ખાઈને કાંડેલી વાત જૂઠી ઠરે તો કસમ ખાનારે ગુનો કર્યો ગણાય છે અને તેને સખત સજા મળે છે.

આવા વિચારોથી ભરેલો હું પ્રતિજ્ઞાઓનો અનુભવી, પ્રતિજ્ઞાનાં સારાં ફળ ચાખનાર, કિપલી પ્રતિજ્ઞાની વાતથી હેબતાઈ જ ગયો. મેં તેનાં પરિણામો એક ક્ષણની અંદર જોઈ લીધાં. એ ગભરામણોમાંથી જુસ્સો પેદા થયાં. અને જોકે હું એ સભામાં પ્રતિજ્ઞા કરવા કે લોકોની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવવાના ઈરાદાથી નહીં ગયેલો, છતાં મને શેઠ હાજી હબીબની સૂચના અત્યંત ગમી. પણ તેની સાથે મને

એમ પણ થયું કે બધાં પરિણામોથી લોકોને વાકેફ કરવા જોઈએ, પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવો જોઈએ, અને પછી પ્રતિજ્ઞા કરી શકે તો જ તે વધાવી લેવી, અને ન કરી શકે તો મારે સમજી લેવું કે લોકો હજી અંતિમ કસોટીએ ચડવા તૈયાર નથી થયા. તેથી મેં પ્રમુખની રજા માગી કે શેઠ હાજી હબીબના કહેવાનું રહસ્ય મને સમજાવવા દો. મને રજા મળી અને હું ઊઠ્યો. અને જે પ્રમાણે મેં કહ્યું તેનો સાર અત્યારે મને જેવો યાદ છે તેવો હું નીચે આપું છું :

‘આજ સુધીમાં જે ઠરાવો આપણે કર્યા છે અને તે જેવી રીતે કર્યા છે, તે ઠરાવોમાં અને તે રીતમાં અને આ ઠરાવમાં અને આ ઠરાવની રીતમાં ઘણો તફાવત છે એ હું આ સભાને સમજાવવા ઇચ્છું છું. ઠરાવ ઘણો ગંભીર છે, કેમ કે તેના પૂરેપૂરા અમલમાં દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણી હસ્તી છુપાયેલી છે. એ ઠરાવ કરવાની રીત જે આપણા ભાઈએ સૂચવી છે, એ જેમ ગંભીર છે તેમ જ નવીન છે. હું પોતે એ રીતે ઠરાવ કરાવવાનો વિચાર કરી અહીં આવ્યો ન હતો. તે યશના ઘણી કેવળ શેઠ હાજી હબીબ છે, અને એ જવાબદારીનું જોખમ પણ એમની જ ઉપર છે. એમને હું મુબારકબાદી આપું છું. એમની સૂચના મને બહુ ગમી છે. પણ જો એમની સૂચનાને તમે ઝીલી લો તો તેની જવાબદારીમાં તમે પણ ભાગીદાર થશો. એ જવાબદારી શું છે એ તમારે સમજવું જ જોઈએ, અને કોમના સલાહકાર અને સેવક તરીકે એ પૂરેપૂરી સમજાવવી એ મારો ધર્મ છે.

‘આપણે બધા એક જ સરજનહારને માનનારા છીએ. તેને મુસલમાન ભલે ખુદાને નામે પોકારે, હિંદુ ભલે તેને ઈશ્વરને નામે ભજે, પણ તે એક જ સ્વરૂપ છે. એને સાક્ષી કરી, અને દરમ્યાન રાખી, આપણે પ્રતિજ્ઞા લેવી કે કસમ ખાવા એ નાનીસૂની વાત નથી. એવા કસમ ખાઈને જો આપણે ફરી જઈએ તો કોમના, જગતના અને ખુદાના ગુનેગાર થઈએ. હું તો માનું છું કે, સાવધાનીથી, શુદ્ધ બુદ્ધિથી જે માણસ પ્રતિજ્ઞા લે અને પછી તેનો ભંગ કરે તે પોતાની ઈન્સાનિયત અથવા માણસાઈ ખોઈ જેસે છે; અને

જેમ પારો ચડાવેલો તાંબાનો સિક્કો રૂપિયો નથી એમ માલૂમ પડતાં તેની કંઈ કિંમત રહેતી નથી, એટલું જ નહીં પણ એ ખોટા સિક્કાનો માલિક સજાપાત્ર થાય છે, તેમ ખોટા કસમ ખાનારની પણ કિંમત રહેતી નથી, એટલું જ નહીં પણ તે આ લોક અને પરલોક બન્નેમાં સજાને પાત્ર થાય છે. આવા કસમ ખાવાનું શેઠ હાજી હબીબ સૂચવે છે. આ સભામાં એવો કોઈ નથી કે જે બાળક અથવા અણસમજુ ગણાય. તમે બધા પીઠ છો, દુનિયા જોયેલી છે, ઘણાઓ તો પ્રતિનિધિ છો, ઘણાએ વત્તાઓછા પ્રમાણમાં જવાબદારી ભોગવી છે, એટલે આ સભામાંનો એક પણ માણસ 'સમજ્યા વિના મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી' એમ કહીને કદી છટકી નહીં શકે.

'હું જાણું છું કે પ્રતિજ્ઞાઓ, વ્રતો વગેરે કોઈ ભારે પ્રસંગે જ લેવાય છે અને લેવાવાં જોઈએ. હાલતાંચાલતાં પ્રતિજ્ઞા લેનાર માણસ જરૂર પાછો પડે. પણ જો આપણા સમાજજીવનમાં આ મુલકમાં પ્રતિજ્ઞાને લાયક કોઈ પણ પ્રસંગ હું કલ્પી શકું તો તે જરૂર આ પ્રસંગ છે. ઘણી સંભાળપૂર્વક અને ડરી ડરીને આવાં પગલાં ભરવાં એ ડહાપણ છે. પણ ડર અને સંભાળની પણ હદ હોય છે. એ હદે આપણે પહોંચી ગયા છીએ. સરકારે સભ્યતાની મર્યાદા મૂકી દીધી છે. આપણી ચોંમેર જ્યારે તેણે દાવાનળ સળગાવી મૂકેલો છે ત્યારે પણ આપણે યાહોમ ન કરીએ અને વિમાસણમાં પડી રહીએ તો આપણે નાલાયક અને નામદ ઠરીએ. એટલે આ અવસર કસમ લેવાનો છે એ વિશે તો જરાયે શંકા નથી. પણ એ કસમ લેવાની આપણી શક્તિ છે કે નહીં તે તો દરેક માણસે પોતાને સારુ વિચારી લેવાનું રહ્યું છે. આવા ઠરાવ ઝાઝે મતે પસાર નથી થતા. જેટલા માણસો કસમ ખાય તેટલા જ તે કસમથી બંધાય છે. આવા કસમ દેખાવને સારુ નથી ખવાતા. તેની અસર અહીંની સરકાર, વડી સરકાર કે હિંદી સરકાર ઉપર કેવી પડશે એનો ખ્યાલ કોઈ મુદ્દલ ન કરે. દરેકે પોતાના હૃદય ઉપર હાથ મૂકીને પોતાનું હૃદય જ તપાસવું રહ્યું. અને એમ કર્યા પછી જો એનો અંતરાત્મા જવાબ આપે કે કસમ લેવાની શક્તિ છે, તો જ કસમ લેવા, અને તે જ કળે.

‘હવે જે બાલ પરિણામ વિશે. સારામાં સારી આશા બાંધીને તો એમ કહી શકાય કે જે બધા પોતાના કસમ ઉપર કાયમ રહે અને હિંદી કોમનો મોટો ભાગ કસમ ખાઈ શકે તો આ કાયદાં પસાર પણ ન થાય, અથવા પસાર થાય તો તુરંતમાં રદ થાય જ. કોમને ઘણું સહન ન કરવું પડે. એમ પણ બને કે કાંઈ સહન ન કરવું પડે. પણ કસમ ખાનારનો ધર્મ એક તરફથી શ્રદ્ધાપૂર્વક આશા રાખવાનો છે, તેમ જ બીજી તરફથી કેવળ નિરાશાવાન રહીને કસમ ખાવા તૈયાર થવાનો છે. તેથી જ આપણી લડતમાં જે કડવામાં કડવાં પરિણામ આવી શકે એનો ચિતાર હું આ સભાની પાસે ખડો કરવા ઇચ્છું છું. આપણે અહીંયાં રહેલા કસમ ખાઈએ. બહુમાં બહુ આપણી સંખ્યા ત્રણ હજારની હોય. બાકીના દસ હજાર કસમ ન ખાય એમ પણ બને. આરંભમાં તો આપણી હાંસી થવાની જ. વળી આટલી બધી ચંતવાણી આખ્યા છતાં એમ બનવું તદ્દન સંભવિત છે કે કસમ ખાનારાઓમાંના કેટલાક અથવા ઘણા પહેલી કસોટીએ જ નબળા માલૂમ પડે. આપણે જેલમાં જવું પડે. જેલમાં અપમાનો સહન કરવાં પડે. ભૂખ, ટાઢ, તડકા પણ સેવવા પડે. સખત મજૂરી કરવી પડે. ઉદ્ધત દારોગાઓના માર પણ ખાવા પડે. દંડ થાય અને સેજી(ટાંચ)માં માલ પણ વેચાઈ જાય. લડનારા ઘણા થોડા રહી જઈએ તો આજે આપણી પાસે ઘણો પૈસો હોય છતાં કંગાલ પણ બનીએ, દેશપાર પણ થવું પડે, અને ભૂખાં ખંચતાં, જેલનાં બીજાં દુઃખો વેઠતાં કોઈ માંદા પણ પડે, અને કોઈ મરે પણ ખરા. એટલે ટૂંકમાં જે દુઃખ તમે કલ્પી શકો તે બધાં આપણે સહન કરવાં પડે એમાં કશુંયે અશક્ય નથી, અને ડહાપણ તો એ કે એ બધું સહન કરવું પડશે એમ માનીને જ આપણે કસમ લેવા. મને કાંઈ પૂછે કે આ લડાઈનો અંત શું આવે અને ક્યારે આવે તો હું કહી શકું કે જો આખી કોમ કસોટીમાંથી સાંગોપાંગ ઊતરે તો આ લડાઈનો નિકાલ તુરંત આવે. પણ જે આપણામાંના ઘણા ભીડ આવ્યે પડી જાય તો લડાઈ લાંબી ચાલે. પણ એટલું તો હું હિંમતથી અને નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું કે, જ્યાં સુધી મૂઠીભર માણસો પણ પ્રતિજ્ઞાનં જીવંત રાખનારા હશે

ત્યાં સુધી આ લડતનો એક જ અંત સમજવો; એટલે કે તેમાં આપણી જીત જ છે.

‘હવે મારી અંગત જવાબદારી વિશે બે શબ્દ. હું જોકે પ્રતિજ્ઞા લેવામાં રહેલાં જોખમો બતાવી રહ્યો છું છતાં તમને સોગન લેવા પ્રેરી પણ રહ્યો છું. તેમાં હું મારી જવાબદારી બરાબર સમજું છું. એવું પણ બને કે આજના આવેશથી અથવા ગુસ્સામાં આવી જઈને આ સભાનો મોટો ભાગ પ્રતિજ્ઞા લે, પણ ભીડને સમયે નિર્બળ નીવડે અને માત્ર મૂઠીભર જ છેવટનો તાપ સહન કરી શકે એવા રહે. તોપણ મારા જવાને સારુ તો એક જ રસ્તો રહ્યો છે : મરી છૂટવું પણ કાયદાને વશ ન થવું. હું તો એમ માનું છું કે ધારો કે એવું બને — તેવું બનવાનો જરાયે સંભવ નથી જ પણ મારી લઈએ — કે સહુ પડ્યા અને હું એકલો જ રહ્યો, તોપણ પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ મારાથી ન જ થાય એમ મારી ખાતરી છે. આ કહેવાનો હેતુ સમજી લેશો. આ મગરૂની વાત નથી, પણ મુખ્યત્વે કરીને આ માંચડા કિપર બેઠલા આગેવાનોને સાવધાન કરવાની વાત છે. મારો દાખલો લઈ આગેવાનોને હું વિનયપૂર્વક કહેવા ઈચ્છું છું કે તમે, એક જ બાકી રહી જાઓ તોપણ મક્કમ રહેવાનો નિશ્ચય કે તેમ કરવાની શક્તિ ન હોય તો, તમે પોતે પ્રતિજ્ઞા ન લેશો, એટલું જ નહીં, પણ લોકોની સમક્ષ આ ઠરાવ મૂકી પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવે તે પહેલાં તમારો વિરોધ લોકોને જાહેર કરજો અને તમે પોતે તમારી સંમતિ ન આપશો. આ ‘પ્રતિજ્ઞા જોકે આપણે બધા સાથે મળીને લેવા ઈચ્છીએ છીએ, તોપણ કોઈ એવો અર્થ તો ન જ કરે કે એક અથવા ઘણા પોતાની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરે તો બીજાઓ સહેજે બંધનમુક્ત થઈ શકે છે. સૌ પોતપોતાની જવાબદારી પૂરી સમજીને સ્વતંત્ર રીતે પ્રતિજ્ઞા લે અને બીજા ગમે તેમ કરે તે છતાં પોતે તો મરતાં સુધી પણ તેનું પાલન કરશે એમ સમજીને જ લે.’

આવા પ્રકારનું બોલીને હું બેસી ગયો. લોકોએ અતિશય શાંતિથી શબ્દશબ્દ સાંભળ્યાં. બીજા આગેવાનો પણ બોલ્યા. બધાએ પોતાની જવાબદારી અને સાંભળનારની જવાબદારી કિપર વિવેચન કર્યું. પ્રમુખ

ઊઠ્યા. તેમણે પણ સમજાવ્યું અને છેવટે આખી સભાએ ઊભા રહીને હાથ ઊંચા કરીને, ઈશ્વરને સાક્ષી ગણીને, કાયદો પસાર થાય તો તેને શરણ ન થવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. એ દેખાવ હું તો કોઈ દિવસ ભૂલી શકું એમ નથી. લોકોના ઊત્સાહનો પાર નહોતો. બીજે જ દિવસે એ નાટકશાળામાં કંઈ અકસ્માત થયો અને આખી બળીને ભસ્મ થઈ ગઈ. ત્રીજે દિવસે લોકો મારી પાસે એ ખબર લાવ્યા અને કોમને મુબારકબાદી દેવા લાગ્યા કે નાટકશાળાનું બળવું એ શુભ શુકન હતા; જેમ નાટકશાળા બળી ગઈ તેમ કાયદો પણ બળી જશે. આવી નિશાનીઓની કોઈ દિવસ મારી ઊપર અસર થઈ નથી એટલે મેં તેની ઊપર વજન ન આપ્યું. એ વસ્તુની અહીંયાં નોંધ લઉં છું તે લોકોનું શૌર્ય અને શ્રદ્ધા બતાવવાની ખાતર. એ બંનેની બીજી ઘણી નિશાનીઓ હવે પછીનાં પ્રકરણોમાં વાંચનાર જોશે.

ઊપરની મહાન સભા ભરાયા બાદ કામ કરનારાઓ બેસી ન રહ્યા. ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરાઈ અને બધી જગ્યાએ સર્વાનુમતે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ. ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’માં હવે મુખ્ય ચર્ચાનો વિષય ખૂની કાયદો જ રહ્યો. બીજી તરફથી સ્થાનિક સરકારને મળવાને પણ પગલાં ભર્યાં. એ ખાતાના ઊપરી પ્રધાનની પાસે એક ડેપ્યુટેશન ગયું. પ્રતિજ્ઞાની વાતો પણ સંભળાવી. શેઠ હાજી હબીબ જે એ ડેપ્યુટેશનમાં હતા એમણે કહ્યું, “જો મારી ઓરતનાં આંગળાં લેવા કોઈ પણ અમલદાર આવશે તો હું મારા ગુસ્સાને જરાયે કાબૂમાં રાખી શકીશ નહીં. તેને હું ઠાર મારવાનો અને હું મરવાનો.” પ્રધાન ક્ષણ વાર શેઠ હાજી હબીબના મુખ સામું જોઈ રહ્યા. તેણે કહ્યું, “આ કાયદો ઓરતોને લાગુ પાડવા બાબત સરકાર વિચાર કરી જ રહેલી છે. અને એટલી ખાતરી તો હું હમણાં જ આપી શકું છું કે ઓરતોને લગતી કલમો ખેંચી લેવામાં આવશે. એ બાબતમાં તમારી લાગણી સરકાર સમજી શકી છે અને તેને માન આપવા ઈચ્છે છે. પણ બીજી કલમો વિશે તો, મારે તમને દિલગીરીની સાથે જણાવવું જોઈએ કે, સરકાર દઢ છે અને દઢ રહેશે. જનરલ બોથા ઈચ્છે છે કે તમે પુખ્તપણે વિચાર કરી આ કાયદાને કબૂલ

રાખો. ગોરાઓની હસ્તીને સારુ સરકાર તેની જરૂર જુએ છે. કાયદાના હેતુને જાળવીને વિગતો બાબત તમારે કંઈ પણ સૂચના કરવાની હોય તો તે ઉપર સરકાર અવશ્ય ધ્યાન આપશે, અને મારી ડેપ્યુટેશનને એવી સલાહ છે કે કાયદાનો સ્વીકાર કરી વિગતો બાબત જ સૂચનાઓ કરવાનું તમે રાખશો તો તેમાં તમારું હિત છે.” પ્રધાનની સાથે થયેલી દલીલો અહીં હું નથી નોંધતો, કેમ કે તે બધી દલીલો પાછળ આવી ગઈ છે. પ્રધાનની આગળ રજૂ કરવામાં માત્ર ભાષાભેદ જ હતો — દલીલો તો એ જ હતી. પ્રધાનની સલાહ છતાં પણ કોઈ એ કાયદાનો સ્વીકાર નહીં કરી શકે એમ કહીને અને ઓરતોને કાયદામાંથી મુક્ત રાખવાના સરકારના ઈરાદાને સારુ આભાર માનીને ડેપ્યુટેશને વિદાયગીરી લીધી. ઓરતોની મુક્તિ કોમની હિલચાલને લીધે થઈ કે સરકારે જ વધુ વિચારે મિ. કર્ટિસની શાસ્ત્રપદ્ધતિનો ઈન્કાર કરી કંઈક લૌકિક વહેવારને પણ નજરમાં રાખ્યો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. સરકારપક્ષનો એ દાવો હતો કે કોમની હિલચાલને લીધે નહીં પણ સ્વતંત્ર રીતે જ સરકાર એ વિચાર ઉપર આવી હતી. ગમે તેમ હો, પણ કાગતાડના ન્યાય પ્રમાણે કોમે તો માની લીધું કે કેવળ કોમની હિલચાલની જ એ અસર હતી અને તેથી લડવાનો ઉમંગ વધ્યો.

કોમના આ ઈરાદાને અથવા હિલચાલને શું નામ આપી શકાય એ અમે કોઈ જાણતા ન હતા. એ વખતે મેં એ હિલચાલને ‘પેસિવ રિજિસ્ટન્સ’ના નામથી ઓળખાવી. પેસિવ રિજિસ્ટન્સનું રહસ્ય પણ એ વખતે હું પૂરું જાણતો કે સમજતો ન હતો. કંઈક નવી વસ્તુનો જન્મ થયો છે એટલું હું સમજ્યો હતો. લડત જેમ આગળ વધતી ગઈ તેમ પેસિવ રિજિસ્ટન્સ નામથી ગૂંચવાડો થતો ગયો અને આ મહાન યુદ્ધને અંગ્રેજી નામે જ ઓળખાવવું એ મને શરમભરેલું લાગ્યું. વળી કોમની જીભે એ શબ્દો ચડી પણ ન શકે એવા હતા. તેથી ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’માં સારામાં સારો શબ્દ શોધી કાઢે તેને સારુ એક નાનુસરખું ઈનામ જાહેર કર્યું. તેમાં કેટલાંક નામો આવ્યાં. આ વખતે લડતનું રહસ્ય ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’માં સારી રીતે ચર્ચાઈ ગયું હતું, તેથી હરીકોની પાસે શોધ કરવાને

સારુ પ્રમાણમાં પૂરતો સામાન હતાં એમ કહી શકાય. મગનલાલ ગાંધીએ પણ એ હરીકાઈમાં ભાગ લીધો. તેમને સદાગ્રહ નામ મોકલ્યું. એ શબ્દ પસંદ કરવાનું કારણ જણાવતાં તેમણે લખ્યું કે કોમની હિલચાલ એ એક ભાર આગ્રહ છે અને એ આગ્રહ સદ્ એટલે શુભ છે તેથી તેમણે એ નામ પસંદ કર્યું છે. મેં એમની દલીલનો સાર ટૂંકામાં આપેલો છે. મને એ નામ પસંદ પડ્યું, છતાં હું જે વસ્તુ સમાવવા ઇચ્છતો હતો એનો સમાવેશ તેમાં નહોતો થતો. તેથી મેં ફ નો ત્ કરી તેમાં ય જોડીને 'સત્યાગ્રહ' નામ બનાવ્યું. સત્યની અંદર શાંતિનો સમાવેશ મानी, કંઈ પણ વસ્તુનો આગ્રહ કરતાં તેમાંથી બળ કિત્પત્ર થાય છે તેથી આગ્રહમાં બળનો સમાવેશ કરી, હિન્દી હિલચાલને 'સત્યાગ્રહ' એટલે સત્ય અને શાંતિથી નીપજતા બળનું નામ આપી ઓળખાવવાનું શરૂ કર્યું. અને ત્યારથી પેસિવ રિજિસ્ટન્સ શબ્દનો ઉપયોગ આ લડતને અંગે બંધ કર્યો. તે એટલે સુધી કે અંગ્રેજી લખાણોમાં પણ ઘણી વખતે પેસિવ રિજિસ્ટન્સનો ઉપયોગ ત્યજી સત્યાગ્રહ અથવા તો કંઈ બીજા અંગ્રેજી શબ્દનો ઉપયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું. આમ જે વસ્તુ સત્યાગ્રહને નામે ઓળખાવા લાગી તે વસ્તુનો અને સત્યાગ્રહ નામનો જન્મ થયો. પેસિવ રિજિસ્ટન્સ અને સત્યાગ્રહ વચ્ચેનો ભેદ, આપણા ઇતિહાસને આગળ ચલાવ્યા પોહલાં જ, સમજી લેવો એ આવશ્યક છે, તેથી આવતા પ્રકારણમાં આપણે એ ભેદ સમજી લઈશું.

૧૩. સત્યાગ્રહ વિં પેસિવ રિજિસ્ટન્સ

હિલચાલ જેમ જેમ આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ અંગ્રજો પણ તેમાં રસ લેતા થઈ ગયા. મારે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે, જોકે ટ્રાન્સવાલનાં અંગ્રેજી છાપાંઓ ખૂની કાયદાના પક્ષમાં જ ઘણે ભાગે લખતાં અને ગોરાઓના વિરોધને ટેકો આપતાં, તોપણ કોઈ જાણીતા હિન્દીઓ એ અખબારોમાં કંઈ લખે તો તે ખુશીથી છાપતાં. સરકાર પાસે હિન્દીઓ તરફથી જતી અરજીઓ પણ પૂરી છાપતાં કે છેવટે

તેનું તારણ લેતાં નહીં. મોટી સભાઓ ભરાય તેમાં કોઈ કોઈ વેળા પોતાના ખબરપત્રીઓ મોકલતા અને તેમ ન થાય તો જે રિપોર્ટ અમે ઘડી મોકલીએ તે ટૂંકા હોય તે છાપી નાખતાં.

આ પ્રકારનો વિવેક કામને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો અને હિલચાલ વધતાં કેટલાક ગોરાઓને પણ તેમાં રસ આવવા લાગ્યો. આવા આગેવાન ગોરાઓમાં જોહાનિસબર્ગના એક લક્ષાધિપતિ મિ. હોસ્કિન હતા. એમનામાં રંગદ્વેષ તો પ્રથમથી જ નહોતો. પણ હિલચાલ શરૂ થયા પછી હિંદી સવાલમાં તેમણે વધારે રસ લીધો. જર્મિસ્ટન નામે એક જોહાનિસબર્ગના પરા જેવું શહેર છે. ત્યાંના ગોરાઓએ મને સાંભળવાની ઈચ્છા બતાવી. સભા ભરાઈ. મિ. હોસ્કિન પ્રમુખ થયા અને મેં ભાષણ કર્યું. તેમાં મિ. હોસ્કિને હિલચાલની અને મારી ઓળખાણ કરાવતાં જણાવ્યું, “ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓએ, ન્યાય મેળવવા સારું બીજા ઉપાયો નિષ્કળ જતાં, પેસિવ રિજિસ્ટન્સ અખત્યાર કરેલો છે. તેઓને મતનો અધિકાર નથી. તેઓની સંખ્યા ઓછી છે. તેઓ નબળા છે. તેઓની પાસે હથિયાર નથી. તેથી પેસિવ રિજિસ્ટન્સ, જે નબળાનું હથિયાર છે, એ તેઓએ ગ્રહણ કર્યું છે.” આ સાંભળીને હું ચમક્યો, અને જે ભાષણ કરવાને હું ગયો હતો તેણે જુદું જ સ્વરૂપ પકડ્યું. અને ત્યાં મિ. હોસ્કિનની દલીલનો વિરોધ કરતાં મેં પેસિવ રિજિસ્ટન્સને ‘સોલ કોર્સ’ એટલે આત્મબળને નામે ઓળખાવ્યું. એ સભામાં હું જોઈ શક્યો કે પેસિવ રિજિસ્ટન્સના શબ્દના ઉપયોગથી ભયંકર ગેરસમજ થવાનો સંભવ છે. એ સભામાં વપરાયેલી દલીલ અને ભેદ સમજાવવાને સારું જે વિશેષ કહેવાની જરૂર છે તેની મેળવણી કરીને બન્ને વચ્ચે રહેલો વિરોધ સમજાવવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

‘પેસિવ રિજિસ્ટન્સ’ એ જે શબ્દોનો ઉપયોગ પ્રથમ અંગ્રેજી ભાષામાં કર્યો અને કોણે કર્યો એનો તો મને ખ્યાલ નથી. પણ એ વસ્તુનો ઉપયોગ અંગ્રેજી પ્રજામાં જ્યારે જ્યારે એક નાના સમાજને કોઈ કાયદા પસંદ નથી પડ્યા ત્યારે ત્યારે તે કાયદાની સામે બંડ કરવાને બદલે તેણે કાયદાને શરણ ન થવાનું પેસિવ એટલે હળવું પગલું ભર્યું છે અને તેને પરિણામે સજા થાય તે ભોગવી લેવાનું

પસંદ કર્યું છે. થોડાં વરસ પહેલાં અંગ્રેજી ધારાસભાએ જ્યારે કેળવણીનો કાયદો પસાર કર્યો ત્યારે ડૉક્ટર ક્લિફર્ડની આગેવાની નીચે ઇંગ્લેન્ડના નોન-કન્ફર્મિસ્ટ નામે ઓળખાતા ખ્રિસ્તી પક્ષે પેસિવ રિજિસ્ટ્રન્સ આદર્યો હતો. ઇંગ્લેન્ડની ઓરતોએ મતાધિકારને સારુ ભારે હિલચાલ કરી તે પણ પેસિવ રિજિસ્ટ્રન્સને નામે ઓળખાતી હતી. આ બંને હિલચાલ ધ્યાનમાં રાખીને જ મિ. હોસ્કિને જણાવેલું કે પેસિવ રિજિસ્ટ્રન્સ એ નબળાનું અથવા મતાધિકાર ન હોય તેવાનું શસ્ત્ર છે. ડૉ. ક્લિફર્ડવાળો પક્ષ મતાધિકારીનો હતો. પણ આમની સભામાં તેઓની સંખ્યા ઓછી, તેથી તેમના મતનું વજન કેળવણીનો કાયદો અટકાવી ન શક્યું, એટલે કે એ પક્ષ સંખ્યામાં નબળો ઠર્યો. પોતાના પક્ષને સારુ એ પક્ષ હથિયારનો ઉપયોગ ન જ કરે એવું કંઈ નથી. પણ આ કામમાં એવો ઉપયોગ કરે તો એ કાવે નહીં. તેમ, એકાએક દરેક વખતે બંડ કરીને જ હકો મેળવવાની પદ્ધતિ સુવ્યવસ્થિત રાજતંત્રની અંદર ચાલી ન જ શકે. વળી ડૉક્ટર ક્લિફર્ડના પક્ષના કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ સામાન્ય રીતે હથિયારનો ઉપયોગ થઈ શકતો હોય તોપણ કરવાનો વિરોધ કરે. ઓરતોની હિલચાલમાં મતાધિકાર તો હતો જ નહીં. સંખ્યામાં અને શરીરમાં પણ તેઓ નબળી. એટલે એ દાખલો પણ મિ. હોસ્કિનની દલીલના ટેકામાં જ હતો. ઓરતોની હિલચાલમાં હથિયારના ઉપયોગનો ત્યાગ હતો જ નહીં. ઓરતોમાં એક પક્ષે મકાનો પણ બાળેલાં અને પુરુષો ઉપર હુમલાઓ પણ કરેલા. કોઈનાં ખૂન કરવાનો ઈરાદો તેઓએ કોઈ દિવસ કર્યો હોય એવું તો મારા ધ્યાનમાં નથી. પણ પ્રસંગ આવ્યે તાડન કરવું અને એમ કરીને પણ કંઈક ને કંઈક પજવણી કરવી એ તો તેમનો હેતુ હતો. હિંદી હિલચાલમાં હથિયારને તો કોઈ જ જગ્યાએ અને કોઈ પણ સ્થિતિમાં સ્થાન હતું જ નહીં. અને જેમ આપણે આગળ વધીશું તેમ વાંચનાર જોશે કે સખત દુઃખો પડ્યા છતાં પણ સત્યાગ્રહીઓએ શરીરબળ વાપર્યું નથી. અને તે પણ એવે વખતે કે જ્યારે એ બળ પરિણામપૂર્વક વાપરવા તે શક્તિમાન હતા. વળી હિંદી કોમને મતાધિકાર ન હતો અને તે નબળી હતી તે બન્ને વાત ખરી છતાં હિલચાલની યોજનાને તેની સાથે કંઈ સંબંધ નહોતો. આથી હું એમ

સમજાવવા નથી ઈચ્છતો કે હિંદી કોમની પાસે મતાધિકારનું બળ હોત અથવા હથિયારબળ હોત તોપણ એ સત્યાગ્રહ જ કરત. મતાધિકારનું બળ હોય તો સત્યાગ્રહને ઘણે ભાગે અવકાશ ન હોય. હથિયારબળ હોય ત્યારે સામેનો પક્ષ જરૂર ચેતીને ચાલે એટલે હથિયારબળવાળાને સત્યાગ્રહના પ્રસંગ થોડા આવે એ પણ સમજી શકાય એવી વાત છે. મારું કહેવાનું તાત્પર્ય તો એટલું જ છે કે હિંદી હિલચાલની કલ્પનામાં હથિયારબળની શક્યતા-અશક્યતાનો સવાલ મારા મનમાં પેઢા જ નહોતો થયો, એમ હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું. સત્યાગ્રહ એ કેવળ આત્માનું બળ છે, અને જ્યાં અને જોટલે અંશે હથિયાર એટલે શરીરબળ કે પશુબળનો ઉપયોગ થતો હોય અથવા કલ્પાતો હોય ત્યાં અને તેટલે અંશે આત્મબળનો ઓછો ઉપયોગ હોય છે. મારી માન્યતા પ્રમાણે એ બન્ને કેવળ વિરોધી શક્તિઓ છે. અને આ વિચાર હિલચાલના જન્મ વખતે પણ મારા હૃદયમાં તો પૂરેપૂરા ઊતરી ગયા હતા.

પણ આ સ્થાને એ વિચારો યોગ્ય છે કે અયોગ્ય એનો નિર્ણય આપણે કરવાનો નથી. આપણે તો માત્ર પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ અને સત્યાગ્રહ વચ્ચે જે ભેદ છે એ જ સમજી લેવાનો રહ્યો છે. અને આપણે જાંચું કે મૂળમાં જ બે શક્તિઓ વચ્ચે ઘણો જ મોટો ભેદ છે. તેથી, જો એ સમજ્યા વિના, પોતાને પેસિવ રિઝિસ્ટર અથવા સત્યાગ્રહી મનાવનારા બન્ને એક જ છે એમ અરસપરસ માને તો એ બન્નેને અન્યાય થાય અને તેનાં માઠાં પરિણામ પણ આવે. અમે પોતે જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ શબ્દનો ઉપયોગ કરતા હતા. તેથી મતાધિકારને સારુ લડનારી ઓરતોની બહાદુરી અને આપભોગનું અમારામાં આરોપણ કરીને અમને યશ આપનારા તો ઘણા થોડા હતા, પણ એ ઓરતોની જેમ અમને પણ જનમાલને નુકસાન પહોંચાડનારા ગણી કાઢવામાં આવતા હતા. અને મિ. હોસ્કિન જેવા કિદાર દિલના નિખાલસ મિત્રે પણ અમને નબળા માની લીધા. માણસ પોતાને જેવો માને છે તેવો છેવટે પોતે બને છે એવું વિચારનું બળ રહ્યું છે. આપણે નબળા છીએ તેથી ન ચાલતાં પેસિવ રિઝિસ્ટન્સનો ઉપયોગ કરીએ છીએ એમ

માન્યા જ કરીએ અને બીજાઓને મનાવ્યા કરીએ તો પેસિવ રિજિસ્ટન્સ કરતાં કરતાં તો આપણે કદી બળિયા થઈ જ ન શકીએ, અને લાગ શવે કે તરત એ નબળાનું હથિયાર છોડી દઈએ. એથી ઊલટું, આપણે સત્યાગ્રહી હોઈએ ને આપણને પોતાને સબળ માની એ શક્તિનો ઉપયોગ કરીએ તેમાંથી બે પરિણામ ચોખ્ખાં આવી શકે છે. બળના જ વિચારને પોપતાં આપણે દિવસે દિવસે વધારે બળવાન થઈએ છીએ અને જેમ આપણું બળ વધતું જાય તેમ સત્યાગ્રહનું તેજ વધતું જાય, ને એ શક્તિને છોડી દેવાનો પ્રસંગ તો આપણે શોધતા જ ન હોઈએ. વળી પેસિવ રિજિસ્ટન્સમાં પ્રેમભાવને અવકાશ નથી ત્યારે સત્યાગ્રહમાં વેરભાવને અવકાશ નથી, એટલું જ નહીં, પણ વેરભાર અધર્મ ગણાય. પેસિવ રિજિસ્ટન્સમાં, પ્રસંગ મળે તો, હથિયારબળનો ઉપયોગ કરી શકાય; સત્યાગ્રહમાં, હથિયારના ઉપયોગને સારું ઉત્તમમાં ઉત્તમ સંયોગો પેદા થાય તોપણ, તે કેવળ ત્યાજ્ય છે. પેસિવ રિજિસ્ટન્સ ઘણી વખતે હથિયારબળની તૈયારી તરીકે ગણવામાં આવે છે. સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ એવી રીતે કરાય જ નહીં. પેસિવ રિજિસ્ટન્સ હથિયારબળની સાથે ચાલી શકે. સત્યાગ્રહ તો હથિયારબળનું કેવળ વિરોધી હોઈ બેને મેળ મળે જ નહીં, એટલે એકસાથે નહીં જ ન શકે. સત્યાગ્રહનો ઉપયોગ પોતાનાં વહાલાંઓની સાથે પણ થઈ શકે છે અને થાય છે. પેસિવ રિજિસ્ટન્સનો ઉપયોગ ખરી રીતે વહાલાંઓની સાથે થાય જ નહીં — એટલે કે વહાલાંઓને વેરી ગણીએ ત્યારે જ પેસિવ રિજિસ્ટન્સનો ઉપયોગ કરાય. પેસિવ રિજિસ્ટન્સમાં વિરુદ્ધ પક્ષને દુઃખ દેવાની, પજવવાની કલ્પના હમેશાં મોજૂદ હોય છે, અને દુઃખ દેતાં પોતાને સહન કરવું પડે તે દુઃખ સહન કરવાની તૈયારી હોય છે, ત્યારે સત્યાગ્રહમાં વિરોધીને દુઃખ દેવાનો ખ્યાલ સરખો પણ ન હોવો જોઈએ. તેમાં તો દુઃખ વહોરીને — વેઠીને — વિરોધીને વશ કરવાનો ખ્યાલ જ હોવા જોઈએ.

આમ આ બે શક્તિઓ વચ્ચેના મુખ્ય ભેદ હું ગણાવી ગયો. પેસિવ રિજિસ્ટન્સના જે ગુણો, — અથવા તો દોષો કહો — હું ગણાવી ગયાં, તે બધા દરેક પેસિવ રિજિસ્ટન્સમાં અનુભવવામાં આવે છે એમ કહેવાની મારી મતલબ નથી. પણ પેસિવ રિજિસ્ટન્સના ઘણા

દાખલામાં એ દોષો જોવામાં આવ્યા છે એમ બતાવી શકાય એવું છે. એ પણ મારે વાંચનારને જાણાવવું જોઈએ કે ઈશુ ખ્રિસ્તને ઘણા ખ્રિસ્તીઓ પેસિવ રિજિસ્ટન્સના આદિ નેતા તરીકે ઓળખાવે છે. પણ ત્યાં તો પેસિવ રિજિસ્ટન્સનો અર્થ કેવળ સત્યાગ્રહ જ ગણાવો જોઈએ. એ અર્થમાં ઐતિહાસિક પેસિવ રિજિસ્ટન્સના દાખલા ઘણા જોવામાં નહીં આવે. રશિયાના દુખોખોરનો દાખલો ટોલ્સ્ટોયે ટાકેલો છે. એ એવા જ પેસિવ રિજિસ્ટન્સનો એટલે સત્યાગ્રહનો છે. ઈશુ ખ્રિસ્તની પછી જે જુલમની બરદાસ હજારો ખ્રિસ્તીઓએ કરી તે વખતે પેસિવ રિજિસ્ટન્સ શબ્દનો ઉપયોગ થતો જ ન હતો. એટલે તેઓના જેટલા નિર્મળ દાખલા મળી આવે છે તેમને હું તો સત્યાગ્રહ તરીકે જ ઓળખાવું. અને જો એમને આપણે પેસિવ રિજિસ્ટન્સના નમૂના તરીકે ગણીએ તો તો પેસિવ રિજિસ્ટન્સ અને સત્યાગ્રહની વચ્ચે કંઈ ભેદ ન રહ્યો. આ પ્રકરણનો હેતુ તો અંગ્રેજી ભાષામાં સામાન્ય રીતે પેસિવ રિજિસ્ટન્સ શબ્દ જે રીતે વપરાય છે તેનાથી સત્યાગ્રહની કલ્પના તદ્દન જુદી છે એ બતાવવાનો છે.

જેમ પેસિવ રિજિસ્ટન્સનાં લક્ષણો જાણાવવા જતાં એ શક્તિનો ઉપયોગ કરનારને કોઈ પણ રીતે અન્યાય ન થાય તેટલા સારુ મારે ઉપરની સાવચેતી આપવી પડી છે, તેમ સત્યાગ્રહના ગુણો જાણાવતાં જેઓ પોતાને સત્યાગ્રહી નામે ઓળખાવે છે તેઓના તરફથી એ બધા ગુણોનો દાવો હું નથી કરતો એ સૂચવવાની પણ જરૂર છે. મારી જાણ બહાર નથી કે ઘણા સત્યાગ્રહીઓ સત્યાગ્રહના જે ગુણો હું નોંધી ગયો છું તેથી કેવળ અજાણ્યા છે. ઘણા એમ માને છે કે સત્યાગ્રહ એ નબળાનું હથિયાર છે. ઘણાને મોઢેથી મેં સાંભળ્યું છે કે સત્યાગ્રહ એ હથિયારબળની તૈયારી છે. પણ મારે ફરીથી કહેવું જોઈએ કે મેં સત્યાગ્રહી કેવા ગુણોવાળા જોવામાં આવ્યા છે એ નથી બતાવ્યું, પણ સત્યાગ્રહની કલ્પનામાં શું ભરેલું છે અને તે પ્રમાણે સત્યાગ્રહી કેવા હોવા જોઈએ એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ટૂંકામાં, જે શક્તિનો ઉપયોગ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓએ શરૂ કર્યો તે શક્તિની સ્પષ્ટ સમજને સારુ, અને તે શક્તિ પેસિવ રિજિસ્ટન્સને નામે ઓળખાતી શક્તિની સાથે ભેળવી ન દેવામાં આવે

તેથી, એ શક્તિનો અર્થસૂચક શબ્દ શોધવો પડ્યો, અને તેમાં તે વખતે કઈ કઈ વસ્તુઓનો સમાવેશ માનવામાં આવ્યો હતો એ બતાવવા પૂરતો આ પ્રકરણનો હેતુ છે.

૧૪. વિલાયતમાં ડેપ્યુટેશન

ટ્રાન્સવાલમાં ખૂની કાયદાની સામે અરજી ઇત્યાદિનાં જે જે પગલાં ભરવાં જોઈએ તે તો લઈ લીધાં. ધારાસભાએ ઓરતો વિશેની કલમ કાઢી નાખી. બાકી ખરડો જેવો બહાર પડ્યો હતો તેવો જ લગભગ પસાર કર્યો એમ કહી શકાય. કોમમાં એ વખતે તો ઘણી હિંમત હતી અને તેટલો જ એકસંપ અને એકમતી હતાં એટલે કોઈ નિરાશ ન થયું. એમ છતાં કાયદેસર જે જે પગલાં ભરવાનાં હોય તે તો લેવાં જ, એ નિશ્ચય કાયમ રહ્યો. આ બાબતે ટ્રાન્સવાલ 'કાઉનકોલોની' હતું. કાઉનકોલોનીનો શબ્દાર્થ સલ્તનતી સંસ્થાન, એટલે એવું સંસ્થાન કે જેના કાયદા, વહીવટ વગેરે સારુ વડી સરકાર પસાર કરે તેમાં બાદશાહી સંમતિ કેવળ વ્યવહાર અને વિવેકને જાળવવાની ખાતર જ મેળવવાની હોય છે એમ નહીં, પણ પોતાના પ્રધાનમંડળની સલાહથી બાદશાહ, જે કાયદા બ્રિટિશ તંત્રના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ હોય, તેવા કાયદાને સંમતિ આપવાનો ઇન્કાર કરી શકે, અને એ પ્રમાણે કરવાના પ્રસંગો પણ ઘણા મળી આવે. આથી ઊલટું, જવાબદાર સત્તાવાળાં સંસ્થાન(એટલે 'રિસ્પોન્સિબલ ગવર્નમેન્ટ')ની ધારાસભા જે કાયદાઓ પસાર કરે તેમાં બાદશાહી સંમતિ મુખ્યત્વે કેવળ વિવેકને સારુ જ લેવાય છે.

ડેપ્યુટેશન વિલાયત જાય તો કોમ પોતાની જવાબદારી વધારે સમજે એ બતાવવાનો બોજો મારે શિર જ રહ્યો હતો. તેથી મેં અમારા મંડળની પાસે ત્રણ સૂચનાઓ રજૂ કરી. એક તો એ કે, જોકે પેલી નાટકશાળાવાળી સભામાં પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ હતી તોપણ ફરી પાછી છેવટે મુખ્ય મુખ્ય હિંદીઓની વ્યક્તિગત પ્રતિજ્ઞા મેળવી લેવી જોઈએ, કે જેથી જો લોકોમાં કંઈ પણ શંકા આવી હોય અથવા

નબળાઈએ ઘર કર્યું હોય તો ખબર પડી જાય. આ સૂચના કરવાના સમર્થનમાં મારી એક દલીલ એ હતી કે ડેપ્યુટેશન સત્યાગ્રહના બળથી જાય તો નિર્ભય થઈને જાય અને નિર્ભયતાથી કોમનો નિશ્ચય વિલાયતમાં સંસ્થાનોના અને હિંદના વજીરને બતાવી શકે. બીજી એ કે, ડેપ્યુટેશનના ખર્ચનો સંપૂર્ણ બંદોબસ્ત પાડેલેથી જ થવો જોઈએ. અને ત્રીજી એ કે, ડેપ્યુટેશનમાં થોડામાં થોડા માણસો જવા જોઈએ. વધારે જવાથી વધારે કામ થઈ શકે એવી માન્યતા ઘણી વાર જોવામાં આવે છે, તેથી આ સૂચના કરવામાં આવી હતી. ડેપ્યુટેશનમાં જનાર પોતાના માનને ખાતર ન જાય પણ કેવળ સેવાની ખાતર, એ વિચારને આગળ લાવવો, ખર્ચ બચાવવું, એવી વ્યવહારદષ્ટિ આ સૂચનામાં હતી. એ ત્રણે સૂચનાઓ મંજૂર થઈ. સહીઓ લેવાઈ. ઘણી સહીઓ થઈ. પણ તેમાં હું જોઈ શક્યો કે સભામાં પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓમાંથી પણ કેટલાક એવા હતા કે જે સહી આપતાં સંકોચાતા હતા. એક વખતે પ્રતિજ્ઞા લીધા પછી પચાસ વખતે તે જ ફરી લેવી પડે તો એમાં સંકોચ હોવો જ ન જોઈએ. એમ છતાં કોને અનુભવ નહીં હોય કે માણસો વિચારપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા લીધી હોય તેમાં પણ મોળા પડે છે અથવા મોઢેથી લીધેલી પ્રતિજ્ઞા લખવા જતાં અકળાય છે? પૈસા પણ, અંદાજ કાઢ્યો હતો તે પ્રમાણે, એકઠા થયા. સૌથી વધારે મુશ્કેલી પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણીમાં આવી. મારું નામ તો હતું જ. પણ મારી સાથે કોણ જાય? આમાં કમિટીએ ઘણો કાળ કાઢ્યો. કેટલીયે રાતો વીતી અને સમાજોમાં જે જે જૂરી આદતો જોવામાં આવે છે તેનો અનુભવ સંપૂર્ણ રીતે થયો. કોઈ કહે હું એકલો જ જાઉં એટલે બધાનું સમાધાન થાય. એમ કરવાની મેં ચોખ્ખી ના પાડી. હિંદુ-મુસલમાનનો સવાલ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નહોતો એમ સામાન્ય રીતે કહી શકાય ખરું. પણ બન્ને કોમ વચ્ચે જરાયે અંતર નહોતું એવો દાવો ન જ કરી શકાય. અને જો એ ભેદે કદી જેરી સ્વરૂપ ન પકડ્યું તો તેનું કારણ ત્યાંના વિચિત્ર સંજોગો એ કેટલેક દરજ્જે ભલે હોઈ શકે પણ તેનું ખરું અને નિશ્ચિત કારણ તો એ જ કે આગેવાનોએ એકનિષ્ઠાથી અને નિખાલસપણે પોતાનું કામ કર્યું

અને કોમને દોરી. મારી સલાહ એ પડી કે, મારી સાથે એક મુસલમાન ગૃહસ્થ હોવા જ જોઈએ, અને બેથી વધારેની જરૂર નથી. પણ હિંદુ તરફથી તુરત કહેવામાં આવ્યું કે હું તો આખી કોમનો પ્રતિનિધિ ગણાઉં, એટલે હિંદુ તરફથી એક હોવો જ જોઈએ. વળી કોઈ એમ પણ કહે કે એક કોંકણી મુસલમાન તરફથી, એક મેમણ તરફથી, અને હિંદુઓમાંથી એક પાટીદાર તરફથી, એક અનાવિલ તરફથી, એમ અનેક જાતના દાવા થયા કરતા હતા. પણ છેવટે બધા સમજ્યા અને એકમતે મિ. હાજી વજીરઅલ્લી અને હું એમ બે જ જણ ચૂંટાયા.

હાજી વજીરઅલ્લી અર્ધા મલાયીમાં ગણી શકાય. એમના બાપ હિંદી મુસલમાન અને મા મલાયણ હતી. એમની માદરી જબાન ડચ કહીએ તો ચાલી શકે. પણ અંગ્રેજી કેળવણી પણ એટલે સુધી લીધેલી કે ડચ અને અંગ્રેજી બંને સારી રીતે બોલી શકે. અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરતાં એમને ક્યાંય અટકવું ન પડતું. અખબારોમાં પત્રો લખવાની આદત કેળવી હતી. ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઇન્ડિયન એસોસિયેશનના મેમ્બર હતા; અને લાંબા વખતથી જાહેર કામમાં ભાગ લેતા આવતા હતા. હિન્દુસ્તાની પણ છૂટથી બોલી શકતા. એક મલાયી બાઈની સાથે તેમનો વિવાહ થયો હતો અને એને પરિણામે એમને બહોળી પ્રજા હતી. અમે બંને વિલાયત પહોંચ્યા કે તુરત કામમાં જોડાઈ ગયા. પ્રધાનને આપવાની અરજી તો સ્ટીમરમાં જ ઘડી કાઢી હતી એ છપાવી નાખી. લોર્ડ એલ્ગિન સંસ્થાનોના પ્રધાન હતા, લોર્ડ મોર્લી હિંદી પ્રધાન હતા. અમે હિંદના દાદાને મળ્યા. તેમની મારફતે બ્રિટિશ કમિટીને મળ્યા. એમને અમારો કેસ સંભળાવ્યો અને જણાવ્યું કે અમારે તો બધા પક્ષને સાથે રાખીને કામ લેવાનો વિચાર છે. દાદાભાઈની તો એ સલાહ હતી જ. કમિટીને પણ એ બરાબર લાગ્યું. એ જ પ્રમાણે સર મંચેરજી ભાવનગરીને મળ્યા. એમણે પણ ખૂબ મદદ કરી. એમની તેમ જ દાદાભાઈની એ સલાહ હતી કે લોર્ડ એલ્ગિન પાસે જે ડેપ્યુટેશન જાય તેમાં આગંવાન કોઈ તટસ્થ અને જાણીતા ઍંગ્લો-ઇન્ડિયન મળે તો સારું. સર મંચેરજીએ કેટલાંક નામો પણ સૂચવેલાં. તેમાં સર લેપલ ગ્રિક્લિનનું

નામ હતું. વાંચનારને જાણાવવું જોઈએ કે આ વખતે સર વિલિયમ વિલ્સન હંટર તો હયાત ન હતા. એ હોત તો દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની સ્થિતિ સાથેના એમના ગાઢ પરિચયને લીધે એ જ આગેવાન થયા હોત, અથવા તો એમણે જ કોઈ કિમરાવ વર્ગના મહાન નેતાને શોધી કાઢ્યો હોત.

સર લેપલ ગ્રિફિનને અમે મળ્યા. તેમની રાજ્યનીતિ તો હિંદુસ્તાનમાં ચાલતી જાહેર ચળવળોની વિરોધી જ હતી. પણ આ સવાલમાં તેમને બહુ રસ આવ્યો અને વિવેકને ખાતર નહીં પણ ન્યાયદષ્ટિથી જ આગળપડતો ભાગ લેવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું. બધાં કાગળિયાં વાંચ્યાં અને સવાલથી માહિત થયા. અમે બીજા ઍંગ્લો-ઈન્ડિયનોને પણ મળ્યા. આમની સભાના ઘણા મેમ્બરોને મળ્યા, અને કંઈ પણ વગ ધરાવનાર એવા બીજા જેટલા માણસો અમને મળી શકે તે બધાને અમે મળ્યા. લોર્ડ એલ્ગિનની પાસે ડેપ્યુટેશન ગયું. તેમણે બધી હકીકત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી. પોતાની દિલસોજી જાહેર કરી. તેની સાથે જ પોતાની મુશ્કેલીઓ બતાવી. છતાં બની શકે એટલું કરવાનું વચન આપ્યું. એ જ ડેપ્યુટેશન લોર્ડ મોર્લીને પણ મળ્યું. તેમણે પણ દિલસોજી બતાવી. તેના કિદ્દગારોનો સાર હું પાછળ આપી ગયો છું. સર વિલિયમ વેડરબર્નના પ્રયાસથી આમની સભાના હિંદુસ્તાનના કારોબારની સાથે સંબંધ રાખનારા સભાસદોની સભા આમની સભાના એક દીવાનખાનામાં મળી અને તેઓની પાસે પણ અમારો કેસ યથાશક્તિ રજૂ કર્યો. એ વેળા આઈરિશ પક્ષના મુખી મિ. રેડમંડ હતા. તેથી તેઓને પણ અમે ખાસ મળવા ગયા હતા. ટૂંકમાં આમની સભાના પણ બધા પક્ષના જે જે સભાસદોને મળી શકાય તેઓને અમે મળેલા. વિલાયતની અંદર અમને કોંગ્રેસની બ્રિટિશ કમિટીની મદદ તો પુષ્કળ હતી જ. પણ વિલાયતના રીતરિવાજ પ્રમાણે તેમાં તો અમુક પક્ષના અને અમુક મતના જ માણસો આવે. એમાં નહીં આવનારા એવા ઘણા હતા કે જેઓ અમારા કામમાં પૂરી મદદ આપતા હતા. એ બધાને જો એકઠા કરીને આ કામમાં રોકી શકાય તો વધારે સારું કામ થઈ શકે એ માન્યતાથી

અને એ ઈરાદાથી અમે સ્થાયી સમિતિ નીમવાનો નિશ્ચય કર્યો. બધા પક્ષના માણસોને એ ગમ્યું.

દરેક સંસ્થાનો આધાર મુખ્યત્વે તેના મંત્રી ઉપર રહે છે. મંત્રી એવો હોવો જોઈએ કે જેનો એ સંસ્થાના હેતુ ઉપર પૂરેપૂરો વિશ્વાસ હોય, એટલું જ નહીં પણ તેને એ હેતુની સફળતા મેળવવા સારુ પોતાનો ઘણોખરો વખત આપવાની શક્તિ હોય અને કામ કરવાની લાયકાત હોય. મિ. રિચ જે દક્ષિણ આફ્રિકાના જ હતા, જે મારી ઓક્સિમાં જ મહેતાગીરી કરતા હતા અને જે આ વખતે લંડનમાં બેરિસ્ટરનો અભ્યાસ કરતા હતા તેમનામાં આ બધા ગુણ હતા. તે વિલાયતમાં હતા ને આ કામ કરવાની તેમની ઈચ્છા પણ હતી. તેથી કમિટી નીમવાની અમે હિંમત કરી શક્યા.

વિલાયતમાં અથવા તો પશ્ચિમમાં એક એવો મારી દષ્ટિએ અસભ્ય રિવાજ છે કે સારાં સારાં કામનાં મુહૂર્ત ખાણને સમયે મંડાય છે. બ્રિટિશ પ્રધાન પોતાની વાર્ષિક કારકિર્દીનું અને ભવિષ્યના પોતાના વસ્તારાનું, આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચનારું ભાષણ દર વર્ષે નવમી નવેમ્બરે મેન્શન હાકિસ નામના મહાન વેપારીઓના સ્થાનકમાં કરે. પ્રધાનમંડળ વગેરેને લોર્ડ મેયર તરફથી ખાણનું નિમંત્રણ આપવામાં આવે છે, અને ત્યાં ખાણું થઈ રહ્યા પછી શરાબની બાટલીઓ ખૂલે અને યજમાન અને અતિથિની તંદુરસ્તી ઈચ્છવાને સારુ શરાબ પીવામાં આવે. અને આ શુભ અથવા તો અશુભ (સૌ પોતાની દષ્ટિ પ્રમાણે વિશેષણ ચૂંટી લેશે) કાર્ય ચાલતું હોય ત્યારે ભાષણો પણ થાય. તેમાં બાદશાહી પ્રધાનમંડળનો (તંદુરસ્તીનો આશીર્વાદ) 'ટોસ્ટ' પણ દાખલ થાય એ ટોસ્ટના જવાબમાં મેં ઉપર જણાવ્યું એ મુખ્ય પ્રધાનનું માહત્ત્વનું ભાષણ કરવામાં આવે છે. અને જેમ જાહેરમાં તેમ જ ખાનગીમાં જો કોઈની સાથે ખાસ મસલત કરવી હોય તો તેને જમવાને નોતરવાનો રિવાજ હોય છે, અને કોઈ વેળા જમતાં જમતાં તો કોઈ વેળા જમણ પૂરું થયા બાદ એ મસલત છેડવામાં આવે છે. અમારે પણ એક વખત નહીં પણ અનેક વખત આ રિવાજને વશ થવું પડ્યું હતું. પણ કોઈ વાંચનાર એવો અર્થ ન કરે કે અમારામાંના એકેયે અપેય પીધેલું કે અખાદ્ય ખાધેલું.

એટલે અમે આ પ્રમાણે એક સવારનાં નોતરાં કાઢ્યાં, અને તેમાં બધા મુખ્ય સહાયકોને નોતર્યાં, લગભગ સોએક નોતરાં મોકલ્યાં હતાં. આ ખાણાનું નિમિત્ત સહાયકોનો ડિપકાર માનવાનું અને તેમની વિદાયગીરી લેવાનું હતું, અને સાથે જ સ્થાયી કમિટી બનાવવાનું હતું. તેમાં પણ શિરસ્તા મુજબ ખાણા પછી ભાષણો થયાં, અને કમિટીની સ્થાપના પણ થઈ. એથી પણ અમારી હિલચાલને વધારે જાહેરાત મળી.

છએક અઠવાડિયાં આ પ્રમાણે ગાળી અમે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ પાછા ફર્યા. મદિરા પહોંચતાં અમને મિ. રિચનો તાર મળ્યો કે લોર્ડ એલ્ગિને જાહેર કર્યું છે કે ટ્રાન્સવાલનો એશિયાટિક એક્ટ નામંજૂર રાખવાની પ્રધાનમંડળે બાદશાહને ભલામણ કરી છે. અમારા હર્ષનું તો પછી પૂછવું જ શું હોય? મદિરાથી કેપટાઉન પહોંચતાં ૧૪-૧૫ દિવસ લાગે છે એ તો અમે બહુ ચેનમાં ગાળ્યા અને ભવિષ્યમાં બીજાં દુઃખો ટાળવાને સારુ શેખચલ્લી જેવા હવાઈ મહેલો બાંધવા માંડ્યા. પણ દૈવગતિ ન્યારી જ છે. અમારા મહેલો કેવા ધસી પડ્યા એ હવે પછીના પ્રકરણમાં વિચારીશું.

પણ આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એકબે પવિત્ર સ્મરણ છોડી શકાય એવાં નથી. મારે એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે વિલાયતમાં એક ક્ષણ પણ અમે નકામી તો જવા દીધી જ ન હતી. ઘણા સર્ક્યુલરો વગેરે મોકલવા એ બધું એકલે હાથે ન થઈ શકે. તેમાં મદદ ખૂબ જોઈએ જ. પૈસા ખર્ચતાં ઘણીખરી મદદ મળી શકે. પણ શુદ્ધ સ્વયંસેવકની મદદ જેવી એ મદદ ઊગી નથી નીકળતી એવો મારો ૪૦ વર્ષનો અનુભવ છે, એમ કહી શકાય. સહભાગ્યે એવી મદદ અમને મળી. ઘણા હિંદી યુવકો જે ત્યાં અભ્યાસ કરતા હતા તે અમારી આસપાસ વીટળાઈ રહેતા અને તેમાંના કેટલાક સાંજ-સવાર, ઈનામની કે નામની આશા રાખ્યા વિના, અમને મદદ દેતા. સરનામાં કરવાનું, નકલો કરવાનું, ટિકિટો ચોંટાડવાનું કે ટપાલે જવાનું—કંઈ પણ કામ પોતાના દરજ્જાને ન છાજે એવું છે એવા બહાનાથી યુવકોમાંથી કોઈએ ન કર્યું એવું મને યાદ જ નથી. પણ એ બધાને કોરે મૂકી દે એવી મદદ કરનાર એક દક્ષિણ

આફ્રિકામાં મળેલો અંગ્રેજ મિત્ર હતો. તે હિંદુસ્તાનમાં રહેલાં. તેનું નામ સિમંડ્રા હતું. અંગ્રેજીમાં એક કહેવત છે કે દેવતાઓ જેઓની ડિપર વણલ રાખે છે તેઓને તે પોતાની પાસે વહેલા લઈ જાય છે. ભરજુવાનીમાં આ પરદુઃખભંજન અંગ્રેજને ચમદૂત લઈ ગયો. પરદુઃખભંજન વિશેષણ વાપરવાનું ખાસ કારણ છે. આ ભલો ભાઈ જ્યારે મુંબઈમાં હતો ત્યારે, એટલે ૧૮૯૫ની સાલમાં, મરકીના હિંદી દર્દીઓમાં બેધડક થઈને રખડેલ, અને તેઓને તેણે મદદ કરેલ. ચેપી રોગવાળાઓને સાહાય કરતાં મરણનો લેશમાત્ર પણ ડર ન રાખવો એ તો તેના ખમીરમાં ઘડાઈ ગયેલું હતું. તેનામાં જાતિ કે રંગદ્વેષનો છાંટોય ન હતો. તેનો મિજબજ અતિશય સ્વતંત્ર હતો. તેનો એક સિદ્ધાંત હતો કે નાના પક્ષ એટલે 'માઈનોરિટી'ની સાથે જ હમેશાં સત્ય વસે છે. એ સિદ્ધાંતને વશ થઈને તે જોહાનિસબર્ગમાં મારી તરફ ખંચાયેલ, અને વિનોદમાં મને ઘણી વખત સંભળાવેલું કે જો તમારો પક્ષ મોટો હોય તો તમે ખચીત માનજો કે હું તમને મુદ્દલ સાથ ન દઉં, કેમ કે 'મેજોરિટી'ના (મોટા પક્ષના) હાથમાં સત્ય પણ અસત્યનું સ્વરૂપ લઈ લે છે, એમ હું માનનારો છું. એનું વાચન બહોળું હતું. જોહાનિસબર્ગના એક કરોડપતિ સર જ્યોર્જ કેરનનો તે અંગત વિશ્વાસુ મંત્રી હતો. શોર્ટહિન્ડ (લઘુલેખન) લખવામાં તે એકકો હતો. વિલાયતમાં અમે પહોંચ્યા ત્યારે તે અનાયાસ જ આવી પહોંચેલ. મને તેના ઠેકાણાની ખબર ન હતી. પણ અમે તો જાહેર માણસ રહ્યા એટલે અખબારે ચંડેલા, તેથી આ ભલા અંગ્રેજે અમને શોધી કાઢ્યા અને જે કંઈ મદદ બની શકે તે કરવા તૈયારી બતાવી : 'મને પટાવાળાનું કામ સાંપશો તો એ પણ હું કરીશ, અને જો શોર્ટહિન્ડનો ખપ હોય તો તો તમે જાણો જ છો કે મારા જેવો કુશળ માણસ તમને બીજો ન જ મળે.' અમને તો બંને મદદ જોઈતી હતી. અને આ અંગ્રેજે રાત અને દહાડો વગર પૈસે અમારું વૈતરું કર્યું છે એમ કહેવામાં હું લેશમાત્ર અતિશયોક્તિ નથી કરતો. રાતના બાર બાર અને એક એક વાગ્યા સુધી તો એ હમેશાં ટાઈપરાઈટર ડિપર હોય જ. સંદેશા લઈ જવા, ટપાલે જવું, એ પણ સિમંડ્રા કરે અને બધું હસતે મુખે. મને

ખબર હતી કે એની કમાણી મહિનાની લગભગ ૪૫ પાઉન્ડ હતી. પણ એ બધું મિત્રો વગેરેને મદદ કરવામાં એ વાપરી નાખતો. તેની કિંમત તે વખતે ત્રીસેક વર્ષની હશે. પણ તે અવિવાહિત રહેલો અને એમ જ જિંદગી ગાળવા તેણે વિચાર રાખેલો. કંઈક પણ લેવા મેં એને ઘણો આગ્રહ કરેલો, પણ એમ કરવાની એણે ચોખ્ખી ના પાડી. 'જો હું આ સેવાનો અવેજ લઉં તો હું ધર્મભ્રષ્ટ થાઉં' એ તેનું વચન હતું. મને યાદ છે કે છલ્લી રાત્રે અમારું બધું કામ આટોપતાં, સામાન વગેરે બાંધતાં, અમને સવારના ત્રણ વાગેલા. ત્યાં સુધી તે પણ જાગેલ. અમને બીજે દિવસે સ્ટીમર કિપર વળાવીને જ તે અમારાથી વિખૂટો પડ્યો. એ વિયોગ બહુ દુઃખદાયી હતો. પરોપકાર એ ઘડિવાણી ચામડીનો જ વારસો નથી એ મેં તો ઘણે પ્રસંગે અનુભવેલું છે.

જાહેર કામ કરનારા જુવાનિયાઓને સૂચના ખાતર હું એ પણ જાણાવી જાઉં કે ડેપ્યુટેશનના ખર્ચનો હિસાબ રાખવાનું કામ અમે એટલી બધી ચોકસાઈથી કરેલું કે સ્ટીમરોમાં સોડાવોટર પીધું હોય તો તેની જે પહાંચ મળે તે પણ એટલા પૈસાના ખર્ચની નિશાની દાખલ સાચવવામાં આવી હતી. તે જ પ્રમાણે તારોની પહાંચો. વિગતવાર હિસાબમાં પરચૂરણ ખર્ચને નામે એક પણ રકમ રાખ્યાનું મને યાદ નથી. એ ધારો તો ન જ હતો. 'યાદ નથી' એટલું કિમેરવાનું કારણ એ જ કે કદાચ દિવસને અંતે ખર્ચ માંડતાં બેચાર શિલિંગ યાદ ન રહ્યા હોય અને પરચૂરણ તરીકે મંડાઈ ગયા હોય તો ન કહી શકાય. તેથી જ અપવાદરૂપે 'યાદ નથી' એ શબ્દો વાપર્યા છે.

આ જિંદગીમાં એક વસ્તુ મને ચોખ્ખી જાણાઈ છે કે આપણે સમજણા થઈએ છીએ ત્યારથી જ ટ્રસ્ટી અથવા જવાબદાર બનીએ છીએ. માબાપની સાથે હોઈએ ત્યાં સુધી તેઓ જે કંઈ કામ સાંપે કે પૈસા સાંપે તેનો હિસાબ આપણે તેઓને આપવો જ જોઈએ. વિશ્વાસ રાખી તે ન માગે તેથી આપણે મુક્ત નથી થતાં. આપણે સ્વતંત્ર રહીએ છીએ ત્યારે સ્ત્રીપુત્રાદિક પ્રત્યે આપણી જવાબદારી પેદા થાય છે. આપણી કમાણીના માલિક કેવળ આપણે જ નથી.

તેઓ પણ ભાગીદાર છે. તેઓની ખાતર આપણે પાઈએ પાઈનો હિસાબ રાખવો જોઈએ. ત્યારે જાહેર જિંદગીમાં પડીએ પછીનું તો કહેવું જ શું? મેં જોયું છે કે, સ્વયંસેવકોમાં એક આદત પડી જાય છે કે, કેમ જાણે તેઓ પોતાના હાથમાં રહેલાં કામ અથવા નાણાંનો વિગતવાર હિસાબ આપવાને બંધાયેલા જ નથી, કેમ કે તેઓ અવિશ્વાસને પાત્ર હોઈ જ ન શકે. આ ધોર અજ્ઞાન જ ગણાય. હિસાબ રાખવાને અવિશ્વાસ કે વિશ્વાસની સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી. હિસાબ રાખવો એ જ સ્વતંત્ર ધર્મ છે. તે વિના આપણું પોતાનું કામ આપણે જ મેલું ગણવું જોઈએ. અને જે સંસ્થામાં આપણે સ્વયંસેવક હોઈએ તે સંસ્થાના નેતા જે ખોટા વિવેકને કે ડરને વશ થઈને હિસાબ ન માગે તો તે પણ દોષને પાત્ર છે. કામનો અને પૈસાનો હિસાબ રાખવાની પગારદારની જેટલી ફરજ છે તેના કરતાં બેવડી ફરજ સ્વયંસેવકની છે, કેમ કે તેણે તો પોતાનું કામ એ જ પગાર મानी લીધો છે. આ વસ્તુ બહુ મહત્ત્વની છે અને સામાન્ય રીતે એ બાબત ઉપર ઘણી સંસ્થાઓમાં પૂરતું ધ્યાન નથી આપવામાં આવતું એમ હું જાણું છું. તેથી મેં તેને સારુ આ પ્રકરણમાં આટલી જગ્યા રોકવાની હિંમત કરી છે.

૧૫. વક્ર રાજનીતિ અથવા ક્ષણિક હર્ષ

કેપટાઉન ઉતરતાં અને વિશેષમાં જોહાનિસબર્ગ પહોંચતાં અમે જોયું કે મદિરામાં અમને મળેલા તારની જે કિંમત અમે આંકી હતી તે કિંમત તેની નહોતી. તેમાં મોકલનાર મિ. રિચનો દોષ ન હતો. તેમણે તો જે પ્રમાણે કાયદો નામંજૂર થવા વિશે સાંભળ્યું તે જ પ્રમાણે તાર કર્યાં. આપણે ઉપર જોયું કે એ વખતે, એટલે ૧૯૦૬ની સાલમાં ટ્રાન્સવાલ સલ્તનતી સંસ્થાન હતું. એવાં સંસ્થાનોના એલચીઓ હંમેશાં સંસ્થાનોના પ્રધાનને માહિતગાર રાખવા વિલાયતમાં

રહે છે. ટ્રાન્સવાલની વતી એલચી સર રિચર્ડ સોલોમન દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રખ્યાતિ પામેલા વકીલ હતા. ખૂની કાયદો નામંજૂર કરવાનો ઠરાવ સર રિચર્ડ સોલોમનની સાથે મસલત કરીને લોર્ડ એલ્ગિને કરેલો. ૧૯૦૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખથી ટ્રાન્સવાલને જવાબદાર સત્તા મળવાની હતી. તેથી લોર્ડ એલ્ગિને સર રિચર્ડ સોલોમનને વિશ્વાસ આપ્યો કે, “આ જ કાયદો જો જવાબદાર ધારાસભામાં પસાર થશે તો વડી સરકાર તે નામંજૂર નહીં કરે, પણ જ્યાં સુધી ટ્રાન્સવાલ સલ્તનતી સંસ્થાન ગણાય છે ત્યાં સુધી આવા ભેદભાવવાળા કાયદાને સારુ વડી સરકાર સીધી જવાબદાર ગણાય છે. અને વડી સરકારના બંધારણમાં ભેદવાળી રાજ્યનીતિને સ્થાન નથી અપાતું. તેથી એ સિદ્ધાંતને માન આપવા ખાતર મારે હાલ તો આ કાયદો નામંજૂર રાખવાની જ સલાહ બાદશાહને આપવી જોઈએ.”

આમ નામની ખાતર માત્ર કાયદો રદ થાય અને સાથે ટ્રાન્સવાલના ગોરાઓનું પણ કામ થાય તો સર રિચર્ડ સોલોમનને કંઈ હરકત ન હતી, — કેમ હોઈ શકે? આ રાજ્યનીતિને મેં ‘વક’ વિશેષણથી ઓળખાવી છે. પણ ખરું જોતાં એનાથી વધારે તીખું વિશેષણ વાપરીએ તોપણ એ નીતિ ચલાવનારાઓને કશો અન્યાય ન થાય એવી મારી માન્યતા છે. સલ્તનતી સંસ્થાનના કાયદાઓ વિશે વડી સરકારની સીધી જવાબદારી છે. તેના બંધારણમાં રંગ અને જાતિભેદને સ્થાન નથી. એ બંને વાત તો બહુ સુંદર છે. જવાબદાર રાજસત્તા ભોગવતાં સંસ્થાનોએ ઘડેલા કાયદા એકાએક વડી સરકાર રદ ન કરી શકે એ પણ સમજાય એવું છે. પણ સંસ્થાનના એલચીઓની સાથે છૂપી મસલતો કરવી, તેમને પહેલેથી વડી સરકારના બંધારણ વિરુદ્ધના કાયદાઓને નામંજૂર ન કરવાનું વચન આપવું, એમાં જેઓના હક છીનવાતા હોય તેઓના તરફ દગો અને અન્યાય નથી? લોર્ડ એલ્ગિને વચન આપીને ખરું જોતાં ટ્રાન્સવાલના ગોરાઓને તેઓની હિંદીઓ વિરુદ્ધની હિલચાલ જારી રાખવાનું કિત્તેજન આપ્યું. એમ જ કરવું હતું તો હિંદી પ્રતિનિધિઓની સાથે ચોખવટ કરવાની જરૂર હતી. વસ્તુતાએ, જવાબદાર સંસ્થાનોના કાયદાને સારુ પણ સલ્તનત જવાબદાર

તો છે જ. બ્રિટિશ બંધારણના મૂળ સિદ્ધાંતો જવાબદાર સંસ્થાનોએ પણ કબૂલ રાખવા જ પડે છે. જેમ કે, કોઈ પણ જવાબદાર સંસ્થાનથી કાયદેસર ગુલામગીરીની પદ્ધતિનો પુનરુદ્ધાર ન કરી શકાય. જો ખૂની કાયદો અયોગ્ય છે એમ ધારીને લોર્ડ એલ્ગિને તે રદ કર્યો હોય — અને એમ ધારીને જ રદ કરી શકાય — તો લોર્ડ એલ્ગિનેની ચોખ્ખી ફરજ હતી કે તેણે સર રિચર્ડ સોલોમનને ખાનગીમાં બોલાવીને એમ કહેવું જોઈતું હતું કે, આવો અન્યાયી કાયદો જવાબદારી મળ્યા પછી ટ્રાન્સવાલની સરકાર નહીં ઘડે, અને જો ઘડે એવો તેમનો વિચાર હોય તો વડી સરકારે જવાબદારી સોંપવી કે નહીં એ ફરી વિચારવું પડે અથવા તો હિંદીઓના હકો પૂરા જાળવવાની શરતે જ જવાબદાર સત્તા ટ્રાન્સવાલને આપવી જોઈતી હતી. આમ કરવાને બદલે લોર્ડ એલ્ગિને બહારથી હિંદીઓની હિમાયત કરવાનો ડોળ કર્યો, અને તે જ વખતે અંદરથી ટ્રાન્સવાલ સરકારની ખરેખર હિમાયત કરી, અને જે કાયદો પોતે રદ કર્યો તે જ ફરી પસાર કરવા તેને ઊશ્કેરી. આવી વક્ર રાજનીતિનો આ એક જ અથવા પહેલો દાખલો નથી. બ્રિટિશ સલ્તનતનો સામાન્ય અભ્યાસી પણ એવા બીજા દાખલાઓ યાદ કરી શકે છે.

તેથી જોહાનિસબર્ગમાં અમે એક જ વાત સાંભળી. લોર્ડ એલ્ગિને અને વડી સરકારે આપણને છેતર્યા. અમને તો મદિરામાં જેટલો ડિમંગ થયો હતો તેટલી જ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નિરાશા થઈ. છતાં આ વક્રતાનું તાત્કાલિક પરિણામ તો એ આવ્યું કે કોમમાં વધારે જુસ્સો ફેલાયો અને સૌ કહેવા લાગ્યા, “હવે આપણને શી ફિકર છે? આપણે ક્યાં વડી સરકારની મદદ ડિપર જૂઝવાનું છે? આપણે તો આપણા બળ ડિપર ને જેને નામે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તે ઈશ્વરના આશ્રય ડિપર જૂઝવું છે. અને જો આપણે ખરા રહીશું તો વાંકી નીતિ પણ સીધી જ થઈ જશે.”

ટ્રાન્સવાલમાં જવાબદાર સત્તા સ્થપાઈ. એ જવાબદાર ધારાસભાનો પહેલો કાયદો બજેટ હતો, અને બીજો કાયદો ખૂની કાયદો. અને

એક કે બે શબ્દના ફેરફાર^૧ સાથે જેવો એ પ્રથમ ઘડાયો હતો અને પાસ થયો હતો તેવો જ પાસ થયો. આ શબ્દફેરને કાયદાની સખતીની સાથે કશોયે સંબંધ ન હતો. તે તો જેવી હતી તેવી જ કાયમ રહી. એટલે કાયદો રદ થયો હતો, એ તો કેવળ સ્વપ્નવત્ થઈ ગયું. હિંદી કોમે રિવાજ મુજબ અરજીઓ વગેરે તો કર્યાં, પણ એ તૂટીનો અવાજ કોણ સાંભળે એમ હતું? એ કાયદા પ્રમાણે નવા પરવાના લેવાનું શરૂ કરવાની તારીખ એ જ વર્ષ(૧૯૦૭)ની પહેલી ઓગસ્ટ^૨ રાખવામાં આવી હતી. એટલી મુદત રાખવાનું કારણ કોમની ઉપર મહેરબાની ન હતું. પણ એ કાયદામાં ધોરણ પ્રમાણે વડી સરકારની પણ સંમતિ હોવી જોઈએ. તેને કંઈક વખત જાય. વળી તેના પરિશિષ્ટ પ્રમાણે પત્રકો, ચોપડીઓ, પરવાનાઓ વગેરે તૈયાર કરાવવાં, જુદે જુદે ઠેકાણે પરવાનાની ઓફિસો ખોલવી વગેરેમાં પણ વખત જાય. તેથી એ પાંચછ મહિનાની મુદત ટ્રાન્સવાલ સરકારે પોતાની જ સગવડને ખાતર લીધી હતી.

૧૬. અહમદ મહમદ કાછલિયા

ડેપ્યુટીશન વિલાયત જતું હતું ત્યારે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલા એક અંગ્રેજ મુસાફરે જ્યારે ટ્રાન્સવાલના કાયદાની વાત મારે મોઢેથી સાંભળી અને અમારું વિલાયત જવાનું કારણ પણ સાંભળ્યું ત્યારે તે બોલી ઊઠ્યો, “તમે કૂતરાનો પટ્ટો (ડોગ્સ કોલર) પહેરવાનો

૧. એ ફેરફાર આ હતો : કાયદાની એક કલમમાં તારીખ નાખેલી હતી; તે તારીખફેર તો કરવો જ જોઈએ. એટલે એ તારીખનો જ માત્ર ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૦૭ના માર્ચની ૨૧મી તારીખે એક જ બેઠકમાં ધારાસભાએ તે કાયદાના બધા વિધિ પૂરા કરી તે પસાર કરેલો.

૨. તારીખમાં આ ફેરફાર છે : એ કાયદો ૧૯૦૭ના જુલાઈની ૧લીથી લાગુ થતો જાહેર કરેલો; અને હિંદીઓએ ૩૧મી જુલાઈ પહેલાં પરવાના કઢાવવા અરજી કરવી એમ હુકમ હતો.

ઈન્કાર કરવા માગો છો.” આ અંગ્રેજ ટ્રાન્સવાલના પરવાનાને આવું નામ આપ્યું. પોતાનો પટ્ટા વિશેનો હર્ષ ને હિંદીઓ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર જણાવવા કે પોતાની લાગણી દર્શાવવા એ વચન કહ્યું, એ હું તે વખતે સમજી નહોતો શક્યો, અને આજે પણ એ બનાવની નાંધ લેતાં કંઈ નિશ્ચય નથી કરી શકતો. કોઈ પણ મનુષ્યના કહેવાનો તેને અન્યાય થાય એવો અર્થ આપણે ન કરવો જોઈએ એ સુનીતિને અનુસરીને હું એમ માની લઉં છું કે, એ અંગ્રેજે પોતાની લાગણી બતાવવાને જ પેલા તાદશ ચિતાર આપનારા શબ્દો ઉચ્ચારેલા. એ ગળપટ્ટો પાંહેરવાની તૈયારી એક તરફથી ટ્રાન્સવાલની સરકાર કરી રહી હતી; અને બીજી તરફથી હિંદી કોમ એ પટ્ટો ન પાંહેરવાનો નિશ્ચય કેમ કાયમ રહી શકે અને ટ્રાન્સવાલ સરકારની કુનીતિની સામે પોંતે કેમ ઝૂઝી શકે તેની તૈયારીઓ કરી રહી હતી. વિલાયત અને હિંદુસ્તાનના સહાયકોને પત્ર વગેરે લખવા અને ગ્રાંલુ સ્થિતિથી માર્હિતગાર રાખવા એ કામ તો ચાલી જ રહ્યું હતું. પણ સત્યાગ્રહની લડત બાહ્યાંપચાર ઉપર ઘણો થોડો આધાર રાખે છે. આંતર ઉપચાર એ જ સત્યાગ્રહમાં અકસીર ઉપચાર છે. તેથી કોમનાં બધાં અંગ તાજાં અને ચુસ્ત રહે એ ઉપાયોમાં જ આગેવાનોનો વખત જતો હતો.

એક મહત્ત્વનો પ્રશ્ન, સત્યાગ્રહનું કામ કયા મંડળની મારફતે લેવું એ, કોમની સામે ખડો થયો હતો. ટ્રાન્સવાલ બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એસોસિયેશનમાં તો ઘણા સભાસદો હતા. તેની સ્થાપના વખતે સત્યાગ્રહનો જન્મ પણ નહોતો થયો. તે મંડળને એક નહીં પણ અનેક કાયદાઓની સામે હાથ દેવા પડતા હતા, અને હજુ દેવાના હતા. કાયદાઓની સામે થવા ઉપરાંત બીજાં રાજદ્વારી, સામાજિક અને એવી જાતનાં કામ તેને કરવાનાં હતાં. વળી એ મંડળના બધા સભાસદોએ પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી એવું પણ ન કહી શકાય. તેની સાથે તે મંડળને અંગે બહારના જોખમનો પણ વિચાર કરવાની જરૂર હતી. સત્યાગ્રહની લડતને ટ્રાન્સવાલની સરકાર રાજદ્રોહી ગણે તો? એમ ગણીને એ લડતને ચલાવનારી સંસ્થાઓને ગેરકાયદેસર ગણે તો? એ સંસ્થામાં રહેલા જે સત્યાગ્રહી ન હોય તેમનું શું? સત્યાગ્રહની પૂર્વ જોણે

પૈસા આપેલા હોય તેઓના પૈસાનું શું? આ વિચારો પણ કરવા યોગ્ય હતા. છેવટમાં સત્યાગ્રહીનો દઢ નિશ્ચય હતો કે જેઓ અશ્રદ્ધાને લીધે, અશક્તિને લીધે, કે બીજાં ગમે તે કારણસર સત્યાગ્રહમાં જોડાય નહીં તેઓના પ્રત્યે દ્વેષભાવ ન રાખવો, એટલું જ નહીં, પણ તેઓની સાથે વર્તતા સ્નેહભાવમાં કંઈ પણ ફેરફાર ન થવા દેવો અને સત્યાગ્રહ સિવાયની બીજી હિલચાલોમાં તેઓની સાથે સાથે જ કામ કરવું.

આવી જાતના વિચારોથી એકે ચાલુ મંડળની મારફતે સત્યાગ્રહની હિલચાલ ન ચલાવવી એ નિશ્ચય પર આખી કોમ આવી. બીજાં મંડળો આપી શકાય તેટલું કિત્તેજન આપે. બીજાં મંડળો પણ સત્યાગ્રહ સિવાયના બીજા જે જે કિપાયો ખૂની કાયદાની સામે લઈ શકાય તે લે. એથી 'પેસિવ રિજિસ્ટન્ટ એસોસિયેશન' અથવા સત્યાગ્રહ મંડળ એ નામનું નવું મંડળ સત્યાગ્રહીઓએ ઊભું કર્યું. અંગ્રેજી નામ કિપરથી વાંચનાર સમજી લેશે કે જે વખતે આ નવું મંડળ હસ્તીમાં આવ્યું તે વખતે સત્યાગ્રહ નામની શોધ થઈ ન હતી. જંમ જેમ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ માલૂમ પડ્યું કે નોખું મંડળ કાઢવાથી દરેક રીતે પ્રજાને કાયદો જ થયો, અને જો તેમ ન થયું હોત તો સત્યાગ્રહની હિલચાલને તો કદાચ નુકસાન જ થાત. આ નવા મંડળમાં સંખ્યાબંધ સભાસદો થયા અને પ્રજાએ પૈસા પણ છૂટે હાથે ભર્યાં.

મારા અનુભવે મને તો એ જ બતાવ્યું છે કે કોઈ પણ હિલચાલ પૈસાને અભાવે નથી પડી ભાંગતી, નથી અટકતી કે નથી નિસ્તંજ થતી. આનો અર્થ એવો નથી કે દુન્યવી કોઈ પણ હિલચાલ પૈસા વિના ચાલી શકે. પણ એનો અર્થ અવશ્ય એ છે કે જ્યાં ખરા સંચાલકો હોય છે ત્યાં પૈસા એની મેળે જ આવે છે. એથી ઊલટો અનુભવ મને એવો પણ થયો છે કે જે હિલચાલને પૈસાની છોળ થઈ પડે છે તે હિલચાલની તે જ સમયથી અવનતિ શરૂ થાય છે. અને તેથી મારા અનુભવમાં તો એક એ સિદ્ધાંત પણ આવેલો છે કે, કોઈ પણ સાર્વજનિક સંસ્થાએ મૂડી એકઠી કરીને વ્યાજથી પોતાનો વહીવટ ચલાવવો એ પાપ છે એમ કહેતા તો મારી હિંમત

નથી ચાલતી. તેથી અયોગ્ય છે એટલું જ કહું છું. સાર્વજનિક સંસ્થાની મૂડી એ જનસમુદાય જ છે. જ્યાં સુધી તેઓ ઈચ્છે છે ત્યાં સુધી જ એવી સંસ્થાઓ નભવી જોઈએ. મૂડી એકઠી કરી વ્યાજ ઉપર કામ ચલાવનારી સંસ્થા સાર્વજનિક નથી રહેતી, પણ સ્વતંત્ર અને આપમતીલી બની જાય છે. જાહેર ટીકાના અંકુશને એ વશ નથી રહેતી. વ્યાજ ઉપર ચાલતી અનેક ધાર્મિક અને સંસારી સંસ્થાઓમાં કેટલો બધો સડો પેસી ગયો છે, એ બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. એ લગભગ સ્વયંસિદ્ધ જેવી વાત છે.

ફરી આપણે મૂળ વિષય પર આવીએ. ઝીણી દલીલો કરવાનો અને નુક્તેચીનીઓ શોધવાનો ઈજારો કેવળ વકીલોને ઘેર જ નથી અને નથી અંગ્રેજી ભણેલા સુધરેલાઓને ત્યાં. દક્ષિણ આફ્રિકાના અણઘડ હિંદીઓ પણ બહુ જ ઝીણી દલીલો કરી શકે છે એમ મેં જોયું. પ્રથમ થયેલો ખૂની કાયદો રદ થયો એટલે નાટકશાળામાં લીધેલી પ્રતિજ્ઞા પૂરી થઈ એવી દલીલ કેટલાકે કાઢી. જેઓ નબળા પડ્યા હતા તેઓએ તો આ દલીલની છાયામાં આશ્રય લીધો. દલીલમાં કંઈ વજૂદ ન હતું એમ તો ન જ કહી શકાય. છતાં જેઓ કાયદાની સામે કાયદા તરીકે નહીં પણ તે કાયદામાં રહેલા તત્ત્વની સામે થયા હતા તેઓની ઉપર તો આ નુક્તેચીની કંઈ અસર કરી શકે એમ ન હતું. આમ છતાં સલામતીને ખાતર, વધારે જાગૃતિ કરવા ખાતર અને લોકોમાં જો કમજોરી આવી ગઈ હોય તો તે ક્યાં સુધી આવી ગયેલી છે તે તપાસી જોવાની ખાતર, ફરીથી પ્રતિજ્ઞા લેવડાવવી જરૂરી જણાઈ. તેથી ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરી લોકોને પરિસ્થિતિ સમજાવવામાં આવી અને ફરીથી પ્રતિજ્ઞાઓ પણ લેવડાવવામાં આવી. લોકોનો જુસ્સો કંઈ ઓછો થયો હોય એવું જોવામાં ન આવ્યું.

દરમિયાન જુલાઈ મહિનો નજીક આવતો જતો હતો. એ જ અરસામાં ટ્રાન્સવાલની રાજધાની પ્રિટોરિયામાં એક જંગી સભા ભરવાનો ઠરાવ થયો હતો. બીજાં શહેરોમાંથી પ્રતિનિધિઓ પણ નોતરવામાં આવ્યા હતા. સભા પ્રિટોરિયાની મસ્જિદના યોગાનમાં ખુલ્લામાં રાખવામાં આવી હતી. સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી સભામાં માણસો એટલા બધા આવવા લાગ્યા કે કોઈ પણ મકાનમાં સભા ભરાવી એ અશક્ય

હતું. આખા ટ્રાન્સવાલમાં હિંદીઓની વસ્તી ૧૩,૦૦૦થી વધારે ન ગણાય. તેમાંની દશ હજારથી વધારે તો બોહાનિસબર્ગ અને પ્રિટોરિયામાં જ સમાઈ જાય. તેટલી સંખ્યામાંથી પાંચછ હજાર લોકો સભામાં હજાર થાય એ પ્રમાણ દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં ઘણું જ મોટું અને ઘણું સંતોષકારક ગણી શકાય. સાર્વજનિક સત્યાગ્રહની લડત બીજી કોઈ શરતે લડી પણ ન શકાય. કેવળ પોતાની જ શક્તિ ઉપર જે લડતનો આધાર રહ્યો છે ત્યાં તે તે વિષયની સાર્વજનિક તાલીમ ન અપાઈ હોય તો લડત ચાલી જ ન શકે. તેથી આવી હજારી એ અમને કામદારોને નવાઈભરેલી નહોતી લાગતી. અમે પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે જાહેર સભાઓ મેદાનમાં જ ભરવી, જેથી ખરચ કંઈ લાગે નહીં અને જગાની તંગીને લીધે એક પણ માણસને પાછા ન જવું પડે. અહીં એ પણ નોંધવા યોગ્ય છે કે આ બધી સભાઓ ઘણે ભાગે અત્યંત શાંત રહેતી. આવનારાઓ બધું ધ્યાનપૂર્વક સાંભળતા. કોઈ સભાને છેવાડે ઊભા હોય તે ન સાંભળે તો બોલનારને ઊંચા સાદે બોલવાનું સૂચવે. વાંચનારને જણાવવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ કે આવી સભાઓમાં ખુરશીઓ વગેરેની ગોઠવણ તો હોય જ નહીં. સૌ જમીન ઉપર બેસી જાય. માત્ર પ્રમુખ, બોલનાર અને બેચાર બીજા પ્રમુખની પડખે બેસી શકે એવો માંચડો ગોઠવવામાં આવતો અને તેની ઉપર એક નાનકડું ટેબલ અને બેચાર ખુરશીઓ કે સ્ટૂલ હોય.

આ પ્રિટોરિયાની સભાના પ્રમુખ તરીકે બ્રિટિશ ઈન્ડિયન એસોસિયેશનના હંગામી પ્રમુખ યુસુફ ઈસ્માઈલ મિયાં હતા. ખૂની કાયદાની રૂએ પરવાના કાઢવાનો વખત નજીક આવતો હતો, તેથી જેમ હિંદીઓ ઘણા જુસ્સાવાળા છતાં ચિંતાતુર હતા તેમ જનરલ બોથા અને સ્મટ્સ પણ, પોતાની સરકારની પાસે અમોઘ બળ હોવા છતાં, ચિંતાતુર હતા. એક આખી કોમને બળાત્કારે નમાવવી એ કોઈને ગમે તો નહીં જ. તેથી જનરલ બોથાએ આ સભામાં મિ. હોસ્કિનને અમને સમજાવવા સારું મોકલ્યા હતા. મિ. હોસ્કિનની ઓળખાણ હું પ્રકરણ ૧૩માં કરાવી ગયો છું. સભાએ તેમને વધાવી લીધા. તેમણે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું, “હું તમારો મિત્ર છું, એ તમે જાણો છો. મારી

લાગણી તમારી સાથે છે એ કહેવાની જરૂર ન હોય. મારાથી બની શકતું હોય તો હું તમારી માગણી કબૂલ કરાવી આપું. પણ અહીંના સામાન્ય ગોરાઓના વિરોધ વિશે મારે કંઈ તમને ચેતાવવાનું હોય જ નહીં. આજે તમારી પાસે જનરલ બોથાનો મોકલ્યો આવ્યો છું. જનરલ બોથાએ મને આ સભામાં આવી તેમનો સંદેશો સંભળાવવાનું કહ્યું છે. હિંદી કોમને માટે તેમને માન છે. કોમની લાગણીઓ તે સમજે છે. પણ તે કહે છે, 'હું લાચાર છું. ટ્રાન્સવાલના બધા ગોરાઓ કાયદો માગે છે. હું પોતે પણ એ કાયદાની જરૂર જાહેર છું. ટ્રાન્સવાલની સરકારની શક્તિથી હિંદી કોમ વાકેફ છે. આ કાયદામાં વડી સરકારની સંમતિ છે. હિંદી કોમને જટલું કરવું જોઈએ તેટલું કર્યું ને પોતાનું માન જાળવ્યું છે. પણ જ્યારે કોમનો વિરોધ સફળ ન થયાં અને કાયદો પસાર થયો ત્યારે હવે કોમને એ કાયદાને વશ થઈને પોતાની વફાદારી અને શાંતિપ્રિયતા સાબિત કરી દેવાં જોઈએ. એ કાયદાની રૂએ જે ધારાઓ ઘડાયેલા છે તેમાં કંઈ નાનોસૂનો ફેરફાર કરવો હોય તો તે વિશે કોમનું કહેવું જનરલ સ્મટ્સ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળશે.' " આમ સંદેશો આપી મિ. હોસ્કિને કહ્યું, "હું પણ તમને સલાહ આપું છું કે જનરલ બોથાના સંદેશાને તમે માન આપો. હું જાણું છું કે ટ્રાન્સવાલની સરકાર આ કાયદા વિશે મક્કમ છે. તેની સામે થવું એ ભીંત સાથે માથું અકાળવા જેવું છે. તમારી કોમ સામે થઈ ખુવાર ન થાય અને કોકટ દુઃખ ન ભોગવે એમ હું ઈચ્છું છું." આ ભાષણનો અક્ષરેઅક્ષર તરજુમાં મેં કોમને કહી સંભળાવ્યો. મારી પોતાની વતી પણ સાવચેતી આપી. મિ. હોસ્કિન તાળીઓના અવાજ વચ્ચે વિદાય થયા.

હિંદીઓનાં ભાષણો શરૂ થયાં. આ પ્રકરણના અને ખરું જોતાં આ ઇતિહાસના નાયકની ઓળખાણ તો મારે હવે કરાવવી રહી. જે બોલનાર ઊભા થયા તેમાં મરહૂમ આહમદ માહમદ કાછલિયા હતા. એમને હું તો એક અસીલ તરીકે અને દુભાષિયા તરીકે ઓળખતો. એઓ અત્યાર સુધી જાહેર કામમાં અગ્રેસર થઈને ભાગ નહોતા લેતા. એમનું અંગ્રેજી જ્ઞાન કામચલાકિ હતું, પણ અનુભવથી એટલે સુધી મેળવી લીધેલું કે પોતાના મિત્રોને અંગ્રેજ વકીલોને ત્યાં લઈ

જાય ત્યારે તે પોતે જ દુભાપિયાનું કામ કરતા. દુભાપિયાપણું એ કંઈ તેમનાં ધંધો ન હતો. એ કામ તો તે મિત્ર તરીકે જ કરતા. ધંધો પ્રથમ કાપડની કેરીનો હતો. અને પાછળથી તેમના ભાઈની સાથે ભાગમાં નાનકડા પાયા પર વેપાર કરતા. પોતે સુરતી મેમણ હતા. સુરત જિલ્લામાં તેમનો જન્મ થયો હતો. સુરતી મેમણોમાં તેમની પ્રતિષ્ઠા સરસ હતી. ગુજરાતીનું જ્ઞાન પણ એવું જ હતું, અનુભવે તેમાં ખૂબ વધારો કર્યો હતો. પણ એમની બુદ્ધિ એટલી બધી તેજ હતી કે ગમે વસ્તુ એ ઘણી સહેલાઈથી સમજી જતા. કેસોની આંટીઓ એવી રીતે કિકેલી શકતા કે હું ઘણી વેળા આશ્ચર્યચકિત થતાં. વકીલોની સાથે કાયદાની દલીલ કરતાં પણ એ અચકાય નહીં, અને ઘણી વેળા તેમની દલીલમાં વકીલોને પણ વિચારવા જેવું હોય જ.

બાહાદુરી અને એકનિષ્ઠામાં તેમનાથી ચડી જાય એવા કોઈ પણ માણસનો અનુભવ મને નથી થયો દક્ષિણ આફ્રિકામાં કે નથી થયો હિંદુસ્તાનમાં. કોમને અર્થે તેમણે સર્વસ્વ હોમ્યું હતું. મને તેમની સાથે જેટલા પ્રસંગો પડ્યા તેમાં મેં હમેશાં તેમને એકવચની તરીકે જાણ્યા છે. પોતે ચુસ્ત મુસલમાન હતા. સુરતી મેમણ મસ્જિદના મુતવલ્લીમાંના તે પણ એક હતા. પણ તેની સાથે જ એ હિંદુ-મુસલમાન પ્રત્યે સમદર્શી હતા. મને એવાં એક પણ પ્રસંગ યાદ નથી કે જેમાં તેમણે ધર્માધિપણે અને અયોગ્ય રીતે હિંદુ સામે મુસલમાનો પક્ષ ખેંચ્યો હોય. તદ્દન નીડર અને નિષ્પક્ષપાતી હોવાને લીધે, જરૂરી જણાય ત્યારે હિંદુ-મુસલમાન બંનેને તેમના દોષ બતાવવામાં જરાય સંકોચ ન કરતા. તેમની સાદાઈ ને તેમનું નિરભિમાન અનુકરણ કરવા લાયક હતાં. તેમની સાથેના મારા વરસોના ગાઠ પરિચય પછી બંધાયેલાં મારાં દઢ અભિપ્રાય છે કે મરાઠૂમ અહમદ મહમદ કાછલિયા જેવું માણસ કોમને મળવું દુર્લભ છે.

પ્રિટોરિયાની સભામાં બોલનારમાં આ નર પણ એક હતો. તેમણે ઘણું જ ટૂંકું ભાષણ કર્યું. તે બોલ્યા. "આ ખૂની કાયદો દરેક હિંદી જાણે છે. તેનો અર્થ આપણે બધા સમજીએ છીએ. મિ. હોસ્કિનનું ભાષણ મેં ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ્યું. તમે પણ સાંભળ્યું. મારી

ઉપર તેની એક જ અસર થઈ છે. હું મારા કસમમાં વધારે દઢ થયો છું. ટ્રન્સવાલની સરકારની સત્તા આપણે જાણીએ છીએ. પણ આ ખૂની કાયદાના ડર કરતાં વધારે ડર આપણને એ શું બતાવી શકે એમ છે? જેલમાં નાખશે, આપણો માલ વેચશે, આપણને દેશપાર કરશે, ફાંસી દેશે. એ બધું સહન થઈ શકે એમ છે, પણ આ કાયદો તો સહન ન જ થાય.” હું જોતો હતો કે આ બધું બોલતાં અહમદ મહમદ કાછલિયા ખૂબ ઉશ્કેરાતા જતા હતા. તેમનો ચહેરો લાલ થઈ ગયો હતો. ગળાની અને માથાની રગો લોહીના જોરથી ઊપસી નીકળી હતી. શરીર કાંપતું હતું. પોતાના જમણા હાથનાં ખુલ્લાં આંગળાં ગળા ઉપર ફેરવતાં તે ગરજી ઉઠ્યા, “હું ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે હું કતલ થઈશ, પણ આ કાયદાને વશ નહીં થાઉં અને હું ઈચ્છું છું કે આ સભા પણ એ જ નિશ્ચય પર આવે.” એમ કહીને તે બેસી ગયા. માંચડા ઉપર બેઠેલા કેટલાકનું મોઢું, ગળા ઉપર જ્યારે તેમણે આંગળાં ફેરવ્યાં ત્યારે, મલક્યું. મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે હું પણ તેમાં ભળ્યો. જેટલું બળ કાછલિયા શેઠે પોતાના શબ્દોમાં મૂક્યું હતું તેટલું તે પોતાની કરણીમાં બતાવી શકશે કે નહીં એ વિશે મારા મનમાં જરા શંકા હતી. એ શંકાનો વિચાર કરું છું ત્યારે અને એ વિચાર અહીં ઊતારતી વેળા પણ હું શરમાઉં છું. એ મહાન લડતમાં જે ઘણાઓએ પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું અક્ષરશઃ પાલન કર્યું એ બધામાં કાછલિયા શેઠ હમેશાં અગ્રેસર રહ્યા. કોઈ દિવસે તેમનો રંગ બદલાયેલો મેં જોયો જ નહીં.

સભાએ તો આ ભાષણ તાળીઓના ગડગડાટથી વધાવી લીધું. હું તેમને જાણતો હતો તેના કરતાં બીજા સભાસદો એ વખતે તેમને ઘણા વધારે જાણતા હતા, કારણ કે તેઓમાંના ઘણાને તો એ ચીથરે વીટિલ રત્નનો અંગત પરિચય હતો. તેઓ જાણતા હતા કે કાછલિયા કરવા ધારે છે તે જ કરે છે અને જે કહે છે તે કરે છે જ. બીજાં પણ જુસ્સાદાર ભાષણો થયાં. કાછલિયા શેઠના ભાષણને તારવી કાઢ્યું છે, કેમ કે તેમની પાછળની કારકિર્દીથી એ ભાષણ ભવિષ્યવાણીરૂપ નીવડ્યું. જુસ્સાવાળાં ભાષણ કરનારા બધાય ટકી

ન શકયા. આ પુરુપસિંહનું મરણ, કોમની ધૂંસરી ઊંચકતાં જ, સન ૧૯૧૮માં એટલે લડત થઈ રહ્યા પછી ચાર વરસે થયું.

એમનું એક સ્મરણ બીજે ક્યાંય આવવા સંભવ નથી એટલે તે પણ અહીં જ આપી દઉં છું. વાંચનાર ટોલ્સ્ટોય કાર્મની વાત આગળ ડિપર વાંચશે. તેમાં સત્યાગ્રહીઓનાં કુટુંબો વસતાં હતાં. કેવળ દાખલો બેસાડવાની ખાતર અને પોતાના દીકરાને પણ સાદો અને પ્રજાસેવક બનાવવાને સારુ તેમણે તેને એ કાર્મમાં કેળવણી લેવા મોકલ્યો હતો; અને, તેને લીધે જ કહીએ તો ચાલે, કે બીજાં મુસલમાન બાળકોને પણ તેમનાં માબાપોએ કાર્મમાં મોકલ્યાં હતાં. જુવાન કાછલિયાનું નામ અલી હતું. તેની ઉંમર તે વખતે ૧૦-૧૨ વરસની હશે. અલી નમ્ર, ચંચળ ને સત્યવાદી તથા સરળ છોકરો હતો. કાછલિયા શેઠના પહેલાં, પણ લડાઈ પછી, તેને પણ કિરસ્તાઓ ખુદાના દરબારમાં લઈ ગયા. જો તે જીવતો રહ્યો હોત તો પોતાના બાપને જરૂર શોભાવત એમ હું માનું છું.

૧૭. પહેલી ફૂટ

૧૯૦૭ના જુલાઈની પહેલી આવી. પરવાના કાઢવાની ઓકિસો ખૂલી. કોમી હુકમ હતો કે દરેક ઓકિસને ખુલ્લી રીતે પિકેટ કરવી, એટલે કે ઓકિસે જવાના રસ્તાઓ પર સ્વયંસેવકોને રાખવા અને તેઓએ ઓકિસમાં જનાર લોકોને સાવધાન કરવા. દરેક સ્વયંસેવકને અમુક નિશાની રાખવાની હતી. અને દરેકને ખાસ શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું કે પરવાનો કઢાવનાર કોઈ પણ હિંદીની સાથે તે બેઅદબીથી ન વર્તે. તે તેનું નામ પૂછે; ન આપે તો બળાત્કાર કે અવિનય ન કરે. કાયદાને વશ થવાથી થતા નુકસાનનો છાપેલો ખરડો દરેક એશિયાટિક ઓકિસમાં જનાર હિંદીને આપે, તેમાં શું લખ્યું છે તે સમજાવે, પોલીસની સાથે પણ અદબથી વર્તે. પોલીસ ગાળ દે, માર મારે તો શાંતિથી સહન કરે. માર સહન ન થઈ શકે તો ત્યાંથી ખસી જાય. પોલીસ પકડે તો ખુશીથી પકડાઈ જાય.

બોહાનિસબર્ગમાં એવું કંઈ બને તો મને જ ખબર આપે. બીજી જગ્યાઓએ તે તે જગ્યાએ નિમાયેલા મંત્રીઓને ખબર આપે અને તેની સૂચના પ્રમાણે કરે. દરેક ટુકડીનો મુખી નિમાતો. મુખીના હુકમ પ્રમાણે બીજા પાંડેરંગીરોએ (પિંકેટ) વર્તવું.

આવાં અનુભવ કોમને પ્રથમ જ થયો હતો. પાંડેરંગીર તરીકે ખાર વરસ ડિપરાંતના બધાને પસંદ કરવામાં આવતા હતા, એટલે બારથી અઠાર વરસ સુધીના જુવાનિયાઓ પણ સ્વયંસેવક તરીકે ઘણા નોંધાયા હતા. પણ સ્થાનિક કામદારોથી અજાણ્યો હોય એવા કોઈ માણસને લેવામાં આવતો જ નહીં. આટલી ચોકસી ડિપરાંત દરેક સભામાં અને બીજી રીતે લોકોને જણાવવામાં આવતું હતું કે જેને નુકસાનના ભયથી કે બીજા કંઈ પણ કારણસર નવો પરવાનો કાઢવાની ઈચ્છા હોય, પણ પિંકેટનો ડર લાગે, તને આગેવાન તરફથી એક સ્વયંસેવક સાંપવામાં આવશે, કે જે તેની સાથે જઈને તેને અંશિયાટિક ઓફિસમાં મૂકી આવશે, અને તેનું કામ પૂરું થયે તેને પાછો સ્વયંસેવકોની બહાર વળાવી આવશે. આ સહીસલામતીનો કેટલાકે લાભ પણ લીધાં હતો. સ્વયંસેવકોએ દરેક જગ્યાએ કામ અતિશય કિમંગથી કરેલું. તેઓ સદાય પોતાના કાર્યમાં ચપલ અને જાગ્રત રહેતા. સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે પોલીસની પજવણી બહુ ન હતી. કોઈ કોઈ વખતે એવી પજવણી થતી તેને સ્વયંસેવકો સહી લેતા.

આ કામમાં સ્વયંસેવકોએ હાસ્યરસ પણ રેડ્યો હતો. તેમાં કોઈ કોઈ વખત પોલીસ સુધ્ધાં ભળતી. પોતાનો વખત આનંદમાં ગાળવાને સારું સ્વયંસેવકો અનેક પ્રકારના ટુચકાઓ શોધી કાઢતા. એક વખત રસ્તો રોકવાને બહાને રાહદારીના ધારાની રૂએ તેમને પકડવામાં આવ્યા હતા. ત્યાંના સત્યાગ્રહમાં અસહકાર ન હતો. તેથી અદાલતમાં બચાવ ન કરાય એવો નિયમ ન હતો. જોકે કોમી પૈસા ખરચીને વકીલ રાખી બચાવ ન કરાય એવો સામાન્ય નિયમ તો રાખવામાં આવ્યો હતો. આ સ્વયંસેવકોને અદાલતે નિરપરાધી ઠરાવી છોડી મૂક્યા હતા. તેથી વળી તેઓનો જુસ્સો વધ્યો.

આમ જોકે જાહેરમાં અને સ્વયંસેવકો તરફથી પરવાનો કાઢાવવા ઈચ્છતા હિંદીઓ પ્રત્યે કશો અવિવેક કે બળાત્કાર નહોતો થતો,

છતાં મારે એટલું કબૂલ કરવું પડશે કે લડતને અંગે એવી પણ એક ટોળી ઊભી થઈ હતી કે જેનું કામ, સ્વયંસેવક બન્યા વિના, છૂપી રીતે, પરવાનો કઢાવનારને મારપીટની ધમકી આપવાનું કે તેને બીજી રીતે નુકસાન પહોંચાડવાનું હતું. આ દુઃખદ હતું. આની ખબર પડતાં એ અટકાવવાને સારું ખૂબ ચાંપતા ડિપાર્ટમેંટ લેવામાં આવ્યા. પરિણામે ધમકી આપવાનું લગભગ નાબૂદ થયું, પણ તેનો જડમૂળથી નાશ ન થયો. ધમકીની અસર રહી ગઈ, અને એટલે અંશે લડતને નુકસાન થયું એ હું જોઈ શક્યો. જેઓને બીક લાગતી હતી તેમણે તુરત જ સરકારી રક્ષણ શોધ્યું અને તે મળ્યું. આમ કોમમાં ઝેર દાખલ થયું અને જેઓ નબળા હતા તે વધારે નબળા બન્યા. આથી ઝેરને પોપણ મળ્યું, કારણ કે નબળાઈનો સ્વભાવ વેર વાળવાનો હોય જ છે.

આ ધમકીની અસર ઘણી જ થોડી હતી. પણ જાહેર પ્રજામતની, તેમ જ સ્વયંસેવકોની હાજરીને લીધે પરવાનો કઢાવનારનાં નામ કોમમાં જાહેર થશે, એ બે વસ્તુની અસર ઘણી ઊંડી પડી. ખૂની કાયદાને વશ થવું સારું છે એમ માનનાર તો એક પણ હિંદીને હું જાણતો નથી. જે ગયા તે કેવળ દુઃખ કે નુકસાન સાહન કરવાની પોતાની અશક્તિને લીધે. તેથી એ જતાં શરમાયા.

એક તરફથી શરમ અને બીજી તરફથી મોટા વેપારવાળા હિંદીઓને પોતાના વેપારને નુકસાન પહોંચવાનો ભય — એ બે મુશ્કેલીઓમાંથી નીકળવાનો કેટલાક આગેવાન હિંદીઓએ રસ્તો શોધ્યો. એશિયાટિક ઓફિસની સાથે તેઓએ ગોઠવણ કરી કે તેઓને એક ખાનગી મકાનમાં અને તે પણ રાતના નવદસ વાગ્યા પછી એશિયાટિક અમલદાર જઈને પરવાના કાઢી આપે. તેઓની ગણતરી હતી કે, આમ થાય તો કેટલાક વખત સુધી તો તેઓ ખૂની કાયદાને તાબે થયાની કોઈને ખબર જ નહીં પડે, અને તેઓ પોતે આગેવાન રહ્યા એટલે તેઓનું જોઈને બીજા પણ કાયદાને વશ થશે, એટલે કંઈ નહીં તોયે શરમનાં ભાર તો ઓછાં થશે જ; પાછળથી વાત જાહેરમાં આવે તેની ચિંતા નહીં.

પણ સ્વયંસેવકોની ચોકસાઈ એટલી બધી સખત હતી કે, પળેપળની ખબર કોમને પડતી. એશિયાટિક ઓફિસમાં પણ એવા તો કોઈ હોય જ કે જે સત્યાગ્રહીઓને આવી જાતની ખબર આપે. બીજા વળી નબળા છતાં એવા હોય કે આગેવાનોનું કાયદાને શરણ થવું સહન ન કરી શકે, અને જો તેઓ મક્કમ રહે તો પોતે પણ રહી શકે એવા સહભાવથી સત્યાગ્રહીઓને ખબર આપી દે. આમ એક વાર આવી ચોકસાઈને લીધે કોમને તુરત ખબર મળી કે અમુક રાત્રિએ અમુક દુકાનમાં અમુક માણસો પરવાના કઢાવવાના છે; તેથી એવો ઈરાદો રાખનારાને કોમે પ્રથમ તો સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. એ દુકાનની ચોકી પણ કરી. પણ માણસ પોતાની નબળાઈને ક્યાં સુધી દેખાવી શકે? રાતના દસ-અગિયાર વાગ્યે આ પ્રમાણે કેટલાક આગેવાનોએ પરવાના કઢાવ્યા અને એકસૂર ચાલતી વાંસળીમાં એક ફૂટ પડી. બીજે જ દિવસે એ નામો પણ કોમે પ્રકટ કર્યાં. પણ શરમનેય હદ હોય છે. સ્વાર્થ જ્યારે સામો આવીને ઊભો રહે છે, ત્યારે શરમ વગેરે કામ નથી આવતાં અને માણસ લથડી પડે છે. આ પહેલી ફૂટને અંગે ધીમે ધીમે પાંચસોએક માણસોએ પરવાના લીધા. કેટલાક દિવસ સુધી તો પરવાના કાઢવાનું કામ ખાનગી મકાનોમાં જ ચાલ્યું. પણ જેમ જેમ શરમ મોળી પડતી ગઈ તેમ તેમ આ પાંચસોમાંના કેટલાક જાહેર રીતે પણ પોતાનાં નામ નોંધાવવા એશિયાટિક ઓફિસમાં ગયા.

૧૮. પહેલો સત્યાગ્રહી કેદી

અથાગ પ્રયત્ન કર્યા પછી જ્યારે એશિયાટિક ઓફિસને પ૦૦થી વધારે નામ ન મળી શક્યાં ત્યારે કોઈકને પણ પકડવા જોઈએ એ નિશ્ચય પર એશિયાટિક અમલદારો આવ્યા. વાંચનાર જર્મિસ્ટન નામ જાણે છે. ત્યાં ઘણા હિંદીઓ રહેતા હતા. તેમાં રામસુંદર પંડિત કરીને એક હિંદી પણ હતો. તે દેખાવમાં બહાદુર જેવો અને વાચાળ હતો, થોડાઘણા શ્લોક પણ જાણતો હતો. કિત્તર

હિંદુસ્તાનનો એટલે રામાયણના દુહા-ચોપાઈ તો જાણે જ, અને પંડિત કહેવાય તેથી લોકોમાં તેની પ્રતિષ્ઠા પણ હતી. તેણે ભાપણો ઠેકઠેકાણે કર્યાં. અને ભાપણોમાં એ ખૂબ જુસ્સો રેડી શકતો. ત્યાંના કેટલાક વિધ્નસંતોષી હિંદીઓએ એશિયાટિક ઓફિસને જાણાવ્યું કે જો રામસુંદર પંડિતને પકડવામાં આવે તો જર્મિસ્ટનના ઘણા હિંદીઓ એશિયાટિક ઓફિસમાંથી પરવાના લે. રામસુંદર પંડિતને પકડવાને સારું આ લાલચને વશ થયા વિના તે ઓફિસનો અમલદાર ન જ રહી શકે. રામસુંદર પંડિત પકડાયા. આવી જાતનો આ પહેલો જ કેસ હોવાથી સરકારમાં તેમ જ કોમમાં ખૂબ ખળભળાટ થયો. રામસુંદર પંડિત જેને માત્ર જર્મિસ્ટન જ જાણતું હતું તેને એક ક્ષણમાં આખું આફ્રિકા જાણતું થયું. એક મહાન પુરુષનો કેસ ચાલતો હોય અને બધાની નજર તેની ભણી વળે તેમ સૌની નજર રામસુંદર પંડિત તરફ વળી. કોઈ પણ જાતનો સુલેહ જાળવવાનો બંદોબસ્ત રાખવાની સરકારને જરૂર ન હતી. છતાં તેવો બંદોબસ્ત પણ કર્યો. અદાલતમાં પણ રામસુંદર કોમનો એક પ્રતિનિધિ છે અને સામાન્ય ગુનેગાર નથી એવી રીતે તેનો આદર થયો. અદાલત ઉત્સુક હિંદીઓથી ભરાઈ ગઈ હતી. રામસુંદરને એક મહિનાની સાદી જેલ મળી. તેને જોહાનિસબર્ગની જેલમાં રાખવામાં આવ્યો હતો. તેને સારું યુરોપિયન વોર્ડમાં અલગ કોટડી હતી. તેને મળવામાં જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવતી. બહારથી ખાવાનું જવા દેતા હતા અને કોમ તરફથી હંમેશાં સુંદર ખાણું પકાવીને મોકલવામાં આવતું હતું. તે જે ઈચ્છે તે પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. કોમે તેની જેલનો દિવસ ભારે ધામધૂમથી ઉજવ્યો. કોઈ હતાશ ન થયું પણ કિત્સાહ વ્રધ્યો. જેલ જવાને સેંકડો રાજી હતા. એશિયાટિક ઓફિસની આશા ફળીભૂત ન થઈ. જર્મિસ્ટનના હિંદી પણ પરવાનો લેવા ન ગયા. કાયદો કોમને જ મળ્યો. મહિનો પૂરો થયો. રામસુંદર છૂટયા અને વાજતેગાજતે સરઘસમાં તેમને જ્યાં સભા ભરવાનું મુકરર કર્યું હતું ત્યાં લઈ ગયા. કિત્સાહપૂર્વક ભાપણો થયાં. રામસુંદરને ફૂલના હારોથી ઢાંકી દીધા. સ્વયંસેવકોએ તેમને તેમના માનમાં મિજબાની આપી, અને સેંકડો હિંદીઓ, આપણે

પણ જેલમાં ગયા હોત તો કેવું સારું એમ માનતા, રામસુંદર પંડિતનો મીઠો દ્વેષ કરવા લાગ્યા.

પણ રામસુંદર ફટી બદામ નીવડ્યા. તેનું જોર ખોટી સતીના જેવું હતું. એક મહિનાની જેલમાંથી નીકળી શકાય તેમ તો હતું જ નહીં. કેમ કે તેનું પકડાવું અનાયાસે થયું હતું. જેલમાં તો બહાર નહીં તેટલી સાંહળી તેણે ભોગવી હતી. છતાં છૂટો કરનાર અને વળી વ્યસની માણસ જેલના એકાંતવાસની, અને અનેક પ્રકારના ખોરાકો મળવા છતાં, ત્યાં રહેલા સંયમની બરદાસ ન કરી શકે. એવું રામસુંદર પંડિતનું થયું. કોમની અને જેલના અમલદારોની ભારે ખુશામત ભોગવ્યા છતાં તેને જેલ કડવી લાગી. અને તેણે ટ્રાન્સવાલને અને લડતને છેલ્લી સલામ કરી રાત લીધી. દરેક કોમમાં ખેલાડીઓ તો હોય જ છે અને જેમ કોમમાં તેમ લડતમાં. તેઓ રામસુંદરની રોરગ જાણતા હતા. પણ તેનાથી પણ કોમનો કંઈક અર્થ સરે છે એમ સમજીને તેઓએ રામસુંદર પંડિતનો ધૂપો રહેલો ઇતિહાસ મને તેનું પોકળ ઊઘડ્યા પહેલાં કોઈ દિવસ જાણવા દીધો જ નહીં. પાછળથી મને માલૂમ પડ્યું કે રામસુંદર તો પોતાની ગિરમીટ પૂરી કર્યા વિના ભાગી આવેલ ગિરમીટિયો હતો તેના ગિરમીટિયા હોવાની કંઈ એબ નથી. લડતને અતિશય શોભાવનાર તો ગિરમીટિયા જ હતા, એ વાંચનાર છેવટે જોશે. લડત જીતવામાં પણ તેઓનાં મોટાંમાં મોટો હિસ્સો હતો. ગિરમીટમાંથી ભાગી નીકળવું એ જરૂર દોષ હતો.

પણ રામસુંદરનો આખો ઇતિહાસ તેની એબ બતાવવાને સારું મેં નથી ટાંક્યો, પણ તેમાં જે રહસ્ય રહેલું છે એ બતાવવાને અર્થ જ એ ઇતિહાસ દાખલ કર્યા છે. દરેક શુદ્ધ લડતના આગેવાનોની કરજ છે કે તેઓએ શુદ્ધ માણસોને જ શુદ્ધ લડતમાં દાખલ કરવા જોઈએ. પણ ગમે તેવી સાવચેતી રાખતાં છતાં અશુદ્ધ માણસોને અટકાવી નથી શકાતાં. એમ છતાં સંચાલકો નીડર અને સાચા હોય, તો અશુદ્ધ માણસોના અજાણપણે દાખલ થઈ જવાથી લડતને છેવટે નુકસાન નથી પહોંચતું. રામસુંદર પંડિતનું પોત કળાયું, એટલે તેની કિંમત ન રહી. તે તો બિચારો પંડિત મટી કેવળ રામસુંદર જ

રહ્યાં. કોમ તેને ભૂલી ગઈ, લડતને તો જોર જ મળ્યું. લડતને નિમિત્તે ભોગવાયેલી જેલ જમે ખાતામાંથી બાતલ ન થઈ, તેના જેલ જવાથી જે જોર આવ્યું તે તો કાયમ રહ્યું, અને તેના દાખલાથી બીજા નબળા માણસો પોતાની મેળે લડતમાંથી સરી ગયા. આવી નબળાઈના બીજા કેટલાક દાખલાઓ પણ બન્યા ખરા. તેનો ઈતિહાસ હું નામદામ સહિત આપવા ધારતો નથી. એ આપવાથી કંઈ અર્થ સરે તેમ નથી. કોમની નબળાઈ-સબળાઈ બધી વાંચનારના ધ્યાન બાહાર ન રહી શકે, તેથી એટલું કહી દેવાની જરૂર છે કે, રામસુંદર તે એક જ રામસુંદર ન હતા, પણ મેં એમ જોયું કે બધા રામસુંદરોએ લડતની તો સેવા જ કરી.

વાંચનાર રામસુંદરનો દોષ ન જુએ. આ જગતમાં મનુષ્યમાત્ર અપૂર્ણ છે. કોઈની અપૂર્ણતા વિશેષ જોવામાં આવે છે, ત્યારે આપણે તેનું આંગળીચીંધણું કરીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે એ ભૂલ છે. રામસુંદર કાંઈ જાણી જાંઈને નબળો નહીં બન્યો. માણસ પોતાના સ્વભાવની દશા બદલી શકે, તેના ઉપર અંકુશ મૂકી શકે, પણ તેને જડમૂળથી કોણ કાઢી શકે? જગતકર્તાએ એટલી સ્વતંત્રતા તેને આપી જ નથી. વાઘ જો તેની ચામડીની વિચિત્રતા બદલી શકે તો મનુષ્ય પોતાના સ્વભાવની વિચિત્રતા બદલી શકે. ભાગી જવા છતાં પણ રામસુંદરને પોતાની નબળાઈને સારું કેટલો પશ્ચાત્તાપ થયો હશે એ આપણને કેમ ખબર પડે? અથવા તેનું ભાગી જવું એ જ તેના પશ્ચાત્તાપનો એક સબળ પુરાવો ન ગણાય? જો તે બેશરમ હોય તો તેને ભાગવાની શી જરૂર હતી? પરવાનો કઢાવીને ખૂની કાયદાની રૂએ તે હંમેશાં જેલમુક્ત રહી શકત, એટલું જ નહીં, પણ તેણે ધાર્યું હોત તો એશિયાટિક ઓફિસનો દલાલ બનીને બીજાઓને ભમાવી શકત અને સરકારનો માનીતાં પણ થઈ શકત. એવું કરવાને બદલે પોતાની નબળાઈ કોમને બતાવતાં શરમાવાથી તેણે મોં છુપાવ્યું અને અંમ કરીને પણ તેણે સેવા જ કરી એવો ઉદાર અર્થ આપણે કેમ ન કરીએ?

૧૯. 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'

સત્યાગ્રહની લડતમાં બહારનાં અને અંદરનાં બધાં સાધનો વાંચનારની પાસે મૂકવાનાં છે, તેથી 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' નામનું જે સાપ્તાહિક દક્ષિણ આફ્રિકામાં હજુ નીકળ્યા કરે છે તેની ઓળખાણ પણ કરાવવાની જરૂર છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પહેલું હિંદી છાપખાનું કાઢવાનો જશ મદનજિત વ્યાવહારિક નામના ગુજરાતી ગૃહસ્થને છે. એ છાપખાનું થોડાં વરસ સુધી મુસીબતો વચ્ચે ચલાવ્યા બાદ તેમણે એક છાપું કાઢવાનો પણ ઈરાદો કર્યો. તેમણે મરહૂમ મનસુખલાલ નાજરની અને મારી સલાહ લીધી. છાપું ડરબનમાં નીકળ્યું. મનસુખલાલ નાજર બિનપગારી અધિપતિ થયા. છાપામાં પ્રથમથી જ ખોટ આવવા લાગી. છેવટે, તેમાં કામ કરનારાઓને ભાગીદાર અથવા ભાગીદાર જેવા બનાવી, એક ખેતર લઈ તેમાં તે લોકોને વસાવી, ત્યાંથી એ છાપું કાઢવાનો નિશ્ચય થયો. એ ખેતર ડરબનથી તેર માઈલ છેટે એક સુંદર ટેકરી પર આવેલું છે. તેની પડખેનું રેલવેસ્ટેશન ખેતરથી ત્રણ માઈલ છેટે છે, અને તેનું નામ કિનિક્સ છે. છાપાનું નામ પ્રથમથી જ 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' છે. એક વેળા તે અંગ્રેજી, ગુજરાતી, તામિલ અને હિંદીમાં પ્રકટ થતું હતું. તામિલ અને હિંદીનો બોબો દરેક રીતે વધારે લાગવાથી, ખેતર ડિપર રહે એવા તામિલ અને હિંદી લેખકો ન મળવાથી, અને તેનાં લખાણો ડિપર અંકુશ નહીં રહી શકવાથી એ બે વિભાગ બંધ કરવામાં આવ્યા અને અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ચાલુ રાખવામાં આવ્યા. સત્યાગ્રહની લડાઈ શરૂ થઈ ત્યારે આ પ્રમાણે છાપું ચાલતું હતું. તેમાં સંસ્થાવાસીઓમાં ગુજરાતી, હિંદી, તામિલ અને અંગ્રેજી એમ બધા હતા. મનસુખલાલ નાજરના અકાલ મૃત્યુ પછી એક અંગ્રેજ મિત્ર હર્બર્ટ કિચન અધિપતિ રહેલા. ત્યાર પછી ભલા પાદરી મરહૂમ જોસફ ડોક* પણ થોડો વખત સુધી હતા. હેનરી પોલાક તો ઘણાં વર્ષ સુધી અધિપતિ

* મરહૂમ જોસફ ડોક, જ્યારે ગાંધીજી ને શ્રી પોલાક જેલમાં હતા તે દરમિયાન તંત્રી હતા.

રહેલા. આ અખબારની મારફતે કોમને દરેક અઠવાડિયે સંપૂર્ણ ખબર આપવાનું કામ સારી રીતે બની શકતું હતું. અંગ્રેજી વિભાગ મારફતે, જેઓ ગુજરાતી ન જાણતા હોય એવા હિંદીઓને, થોડીઘણી લડતની કેળવણી મળતી; અને હિંદુસ્તાન, વિલાયત તેમ જ દક્ષિણ આફ્રિકાના અંગ્રેજોને સારું તો ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ એક સાપ્તાહિક ખબરપત્રની ગરજ સારતું. મારી એવી માન્યતા છે કે આંતરિક બાળ કિપર જે લડતનો મુખ્ય આધાર હોય તે લડત અખબાર વિના લડી શકાય; પણ એની સાથે મારો એ અનુભવ પણ છે કે ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ની હસ્તીથી જે સગવડો મળી હતી, જે કેળવણી કોમને સહેલાઈથી આપી શકાતી હતી, જે ખબરો દુનિયામાં જ્યાં જ્યાં હિંદીઓ વસે છે ત્યાં ત્યાં બધે ફેલાવી શકાતી હતી, તે બીજી રીતે કદાચ ન જ બની શકત. તેથી એટલું તો ચોક્કસ કહી શકાય કે લડત લડવાનાં સાધનોમાં ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ એ પણ એક બહુ કિપયોગી અને પ્રબળ સાધન હતું.

જેમ કોમમાં લડતને અંગે અને અનુભવો લેતાં લેતાં પરિવર્તનો થયાં તેમ જ ‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’માં પણ બન્યું. એ અખબારમાં પ્રથમ જાહેરખબરો લેવામાં આવતી. છાપખાનાને અંગે બાહારનું પરચૂરણ છાપવાનું કામ લેવામાં આવતું. મેં જોયું કે એ બંને કામમાં સારામાં સારા માણસોને રોકવા પડતા હતા. જાહેરખબરો લેવી જ તો પછી કઈ લેવી અને કઈ ન લેવી એનો વિચાર કરવામાં હમેશાં ધર્મસંકટો પેદા થતાં. વળી અમુક જાહેરખબર ન લેવાનો વિચાર થાય ને છતાં જાહેરખબર આપનાર કોમનો આગેવાન હોય, તેને દુઃખ લગાડવાના ભયથી પણ ન લેવા યોગ્ય જાહેરખબર લેવાની લાલચમાં ફસાવું પડે. જાહેરખબરો મેળવવામાં અને તેનાં દામ વસૂલ કરવામાં સારામાં સારા માણસનો વખત જાય અને ખુશામતો કરવી પડે તે નોખું. અને સાથે એ પણ વિચાર આવ્યો કે જો છાપું કમાઈને અર્થ નહીં પણ કેવળ કોમની સેવાને અર્થ ચાલતું હોય તો તે સેવા જબરદસ્તીથી નહીં થવી જોઈએ, પણ કોમ ઈચ્છે તો જ થવી જોઈએ. અને કોમની ઈચ્છાનો ચોખ્ખો પુરાવો તો એ જ ગણાય કે કોમ ઘટતી સંખ્યામાં ધરાક થઈ તેનું ખર્ચ કિપાડી લે. વળી

એમ પણ વિચાર્યું કે છાપાને ચલાવવા સારુ, માસિક ખર્ચ કાઢવામાં, થોડા વેપારીઓને સેવાભાવને નામે પોતાની જાહેરખબરો આપવા સમજાવવા, તેના કરતાં કોમના આમવર્ગને છાપું લેવાની ફરજ સમજાવવી, એ લલચાવનાર અને લલચાનાર બન્ને સારુ કેટલી બધી સુંદર કેળવણી થઈ પડે? વિચાર થયો અને તુરત અમલમાં મૂક્યો. પરિણામ એ આવ્યું કે જેઓ જાહેરખબર વગેરેની ભાંજગડમાં પડ્યા હતા તેઓ અખબાર સારું બનાવવાની મહેનતમાં ગૂંથાયા. કોમ તરત સમજી ગઈ કે 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'ની માલિકી અને તે ચલાવવાની જવાબદારી બન્ને તેને હસ્તક રહ્યાં. અમે બધા કામદારો નિશ્ચિત થયા. કોમ છાપું માગે તો પૂરેપૂરી મહેનત કરી છૂટવા જોટલી જ ફિકર અમારે વેઠવી રહી, અને હરકોઈ હિંદીને તેની બાંચ પકડી 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન' લેવાનું કહેતાં શરમ તો ન જ રહી, એટલું જ નહીં, પણ કહેવું એ અમે ધર્મ સમજવા લાગ્યા. 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'નાં આંતરિક બળ અને સ્વરૂપ પણ ક્યાં અને એ એક મહાશક્તિ થઈ પડ્યું. તેની સામાન્ય ધરાકી ૧૨૦૦-૧૫૦૦ સુધી હતી તે દિવસે દિવસે વધવા લાગી. તેનો દર વધારવો પડ્યો હતો તેમ છતાં લડાઈએ જ્યારે ઊંચ સ્વરૂપ પકડ્યું તે વખતે ૩,૫૦૦ નકલો સુધી ગ્રાહક વધ્યા હતા. 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'નો વાચકવર્ગ વધારેમાં વધારે ૨૦,૦૦૦ ગણી શકાય, તેમાં ૩,૦૦૦ ડિપરાંત નકલોનું ખપવું એ અજાયબીભરેલો ફેલાવો ગણી શકાય. કોમે એ વખતે એ છાપું એટલે સુધી પોતાનું કરી મૂક્યું હતું કે જો ધારેલે વખતે તેની નકલો જોહાનિસબર્ગમાં ન પહોંચી હોય તો મારી ડિપર ફરિયાદની ધાડ આવેલી જ હોય. ઘણે ભાગે રવિવારે સવારે એ જોહાનિસબર્ગમાં પહોંચતું. મને ખબર છે કે ઘણા માણસો છાપું આવે ત્યારે પ્રથમ કામ પહેલેથી તે છેલ્લે સુધી તેનો ગુજરાતી ભાગ વાંચી લેવાનું કરે. એક જણ વાંચે અને પાંચ પંદર તેને વીંટાઈને બેઠા હોય તે સાંભળે. આપણે ગરીબ રહ્યા એટલે કેટલાંક એ છાપું ભાગમાં પણ લેતા.

છાપખાનાને અંગે પરચૂરાજી કામ નહીં લેવા વિશે પણ હું લખી ગયો. તે બંધ કરવાનાં કારણો પણ ઘણે ભાગે જાહેરખબરના જેવાં જ હતાં. અને તે બંધ કરવાથી બીબાં ગોઠવનારાનો જે વખત

બચ્ચો તેનો ઉપયોગ છાપખાના મારફતે પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં થયો. અને એ પ્રવૃત્તિમાં ધન મેળવવાનો હેતુ ન હતો એમ કોમ જાણતી હતી. અને પુસ્તકો કેવળ લડતને મદદરૂપે જ છપાતાં હતાં તેથી પુસ્તકોનો ઉઠાવ પણ સારી રીતે થવા લાગ્યો. આમ છાપું અને છાપખાનું બંનેએ લડતમાં કાળો ભર્યો. અને સત્યાગ્રહની જડ જેમ જેમ કોમમાં બાઝતી ગઈ તેમ તેમ છાપાંની અને છાપખાનાની, સત્યાગ્રહની દૃષ્ટિએ, નૈતિક પ્રગતિ પણ થતી ગઈ એમ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાતું હતું.

૨૦. પકડાપકડી

રામસુંદરનું પકડાવું સરકારને મદદગાર ન બન્યું એ આપણે જોઈ ગયા. બીજી તરફથી કોમ એકસાસે ઉત્સાહમાં આગળ જવા લાગી, એ પણ અમલદારો જોઈ રહ્યા. 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'નાં લખાણો એશિયાટિક ખાતાના અમલદારો તો ધ્યાનપૂર્વક વાંચતાં જ હતા. લડતને અંગે કંઈ પણ વાત છૂપી તો રાખવામાં આવતી ન હતી. કોમની નબળાઈ-સબળાઈ બધું શત્રુ, મિત્ર કે ઉદાસી જે કોઈ જોવા ઈચ્છે તે એ અખબારમાંથી જોઈ શકતા. કામદારો પ્રથમથી જ શીખી ગયા હતા કે જે લડતમાં ખોટું કરવાનું કંઈ છે જ નહીં, જ્યાં ફરેબ અથવા ચાલાકીને અવકાશ જ નથી, અને જેમાં બળ હોય તો જ જીતવાનું છે, તેમાં છૂપું રાખવાનું કંઈ હોય જ નહીં. કોમનો સ્વાર્થ જ એ સૂચવે કે નબળાઈરૂપી રોગ નાબૂદ કરવાં હોય તો નબળાઈની પરીક્ષા કરી તેને બરોબર પ્રકટ કરવો. છાપું એવા જ ધોરણથી ચાલે છે એમ જ્યારે અમલદારોએ જોયું ત્યારે તે તેઓને સારું હિંદી કોમના ચાલુ ઈતિહાસની આરસીરૂપ થઈ પડ્યું, અને તેથી તેઓએ વિચાર્યું કે જ્યાં સુધી અમુક આગેવાનોને તે નહીં પકડે ત્યાં સુધી લડતનું બળ તૂટવાનું જ નથી. તેથી ૧૯૦૭ના ડિસેમ્બરમાં કેટલાક આગેવાનોને કોર્ટમાં હાજર થવાની નોટિસ મળી. આવી નોટિસ આપવામાં અમલદારોએ સભ્યતા વાપરેલી એમ

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. તેઓ ધારત તો આગેવાનોને વોરંટથી પકડી શકત. તેમ કરવાને બદલે હાજર રહેવાની નોટિસો આપી અમલદારોએ સભ્યતાની સાથે પોતાનો વિશ્વાસ પણ જાહેર કર્યો કે આગેવાનો પકડાવાને તત્પર છે. મુકરર કરેલે દિવસે નોટિસ મળી હતી. તેઓ કોર્ટમાં હાજર થયા.*

આમાં ક્વીન નામના સખસ જોહાનિસબર્ગમાં વસતા ચીની લોકોના પ્રમુખ હતા. જોહાનિસબર્ગમાં તેઓની વસ્તી ૩૦૦-૪૦૦ માણસોની હશે. તેઓ બધા વેપાર કે ઝીણીમોટી ખેતીનું કામ કરતા. હિંદુસ્તાન ખેતીને સારુ પ્રખ્યાત મુલક છે, પણ મારી માન્યતા છે કે જેટલે દરજ્જે ચીનના લોકોએ ખેતીને આગળ વધારી છે તેટલે દરજ્જે આપણે નથી પહોંચ્યા. અમેરિકા વગેરે દેશમાં ખેતીની આધુનિક પ્રગતિ થયેલી છે એનું વર્ણન થઈ જ ન શકે. તેમ પશ્ચિમની ખેતીને હું હજુ અખતરારૂપે માનું છું. પણ ચીન તો આપણા જેવા જ પ્રાચીન દેશ છે અને ત્યાં પ્રાચીન જમાનાથી જ ખેતી કેળવવામાં આવેલી છે. તેથી ચીન અને હિંદુસ્તાન વચ્ચે સરખામણી કરીને આપણે કંઈ શીખી શકીએ છીએ. જોહાનિસબર્ગના ચીનાઓની ખેતી જોઈને અને તેઓની વાતો સાંભળીને મને એમ લાગ્યું કે ચીનાઓનાં જ્ઞાન અને ઉદ્યમ આપણા કરતાં બહુ વધારે છે. જ્યાં આપણે જમીનને પડતર ગણી તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી કરતા ત્યાં ચીનાઓ, પોતાના જુદાં જુદાં ખેતરોના સૂક્ષ્મજ્ઞાનને લીધે, સારા પાક ઉપજાવી શકે છે.

આ ઉદ્યોગી અને ચતુર કોમને પણ ખૂની કાયદો લાગુ થતો હતો. તેથી તેઓએ લડતમાં હિંદીઓની સાથે જોડાવાનું યોગ્ય ધાર્યું. એમ છતાં શરૂથી તે આખર સુધી બંને કોમનો બધાં વહીવટ વગેરે

* મુકરર કરેલે દિવસે, શનિવાર તા. ૨૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૦૭ના રોજ, હાજર રહેલાઓને આ પ્રમાણેની નોટિસનો જવાબ આપવાનો હતો; કાયદા પ્રમાણે તમારે પરવાના મેળવવા જોઈતા હતા છતાં તમે નથી મેળવ્યા; તેથી અમુક મુદતમાં તમારે ટ્રાન્સવાલની હદ છોડવી એવો હુકમ કેમ ન આપવો ?

તદન અલગ રહ્યાં. બંને પોતપોતાની સંસ્થાઓની મારફતે લડી રહ્યા હતા. તેથી શુભ પરિણામ એ આવ્યું કે, જ્યાં સુધી બંને કોમ ટકી રહે ત્યાં સુધી બેકિને લાભ થાય, પણ જો એક પડે તો બીજાને કંઈ નુકસાનનું કારણ રહે નહીં; પડવાનું તો હોય જ નહીં. છેવટે ચીનાઓ તો ઘણા પડી ગયા હતા, કેમ કે તેમના પ્રમુખે તેમને દગો દીધેલો. પ્રમુખ કાયદાને વશ તો ન થયા, પણ એક દિવસે મને કોઈએ ખબર આપી કે પ્રમુખ તો હિસાબકિતાબ આખ્યા વિના નાસી ગયા છે. સરદાર ગયા પછી અનુયાયીઓએ ટકી રહેવું હંમેશાં મુશ્કેલ તો હોય જ છે, અને તેમાં વળી સરદારમાં કંઈ મેલ જોવામાં આવે ત્યારે તો બમાણી નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જ્યારે પકડાપકડી શરૂ થઈ ગઈ ત્યારે તો ચીનાઓ અતિશય જોરમાં હતા. તેઓમાંથી તો ભાગ્યે કોઈએ પરવાના કઢાવ્યા હોય. તેથી જેમ હિંદી આગેવાનોને પકડ્યા તેમ ચીનાઓના કર્તાહર્તા મિ. ક્વીનને પણ પકડવામાં આવ્યા. કેટલાક વખત સુધી તો તેણે બહુ સારું કામ કરેલું એમ કહી શકાય.

પકડાયેલાઓમાંથી બીજા જે આગેવાનની ઓળખાણ આ સ્થળે કરાવવા ઈચ્છું છું તે થંબી નાયડુ. થંબી નાયડુ એ તામિલ હતા. તેમનો જન્મ મોરીશિયસમાં થયેલો. પણ માબાપ મદ્રાસ ઈલાકામાંથી આજીવિકા માટે મોરીશિયસ ગયેલાં. થંબી નાયડુ સામાન્ય વેપારી હતા. નિશાળની કેળવણી કંઈ જ નહીં એમ કહી શકાય. પણ અનુભવજ્ઞાન ઊંચા પ્રકારનું. અંગ્રેજી ઘણી સારી રીતે બોલીલખી શકે, જોકે ભાષા બોલવામાં અને લખવામાં ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ તેમાં દોષ જણાય. તામિલનું જ્ઞાન પણ અનુભવથી જ મેળવેલું. હિંદુસ્તાની પણ સારી રીતે સમજે અને બોલે. તેલુગુનું પણ ઠીક જ્ઞાન, જોકે હિંદી અથવા તેલુગુ લિપિ મુદ્દલ ન જાણે. મોરીશિયસની ભાષા, જે કીઆલને નામે ઓળખાય છે અને જે અપભ્રંષ્ટ હિંચ ગણી શકાય, તે ભાષાનું ઘણું સારું જ્ઞાન થંબી નાયડુને હતું. આટલી ભાષાઓનું વ્યાવહારિક જ્ઞાન દક્ષિણના હિંદીઓમાં હોવું એ અપવાદરૂપે ન હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં સંકડો હિંદીઓ આ બધી ભાષાઓનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનારા જોવામાં આવશે. વળી આ બધી સાથે

હબસીની ભાપાનું જ્ઞાન તો હોય જ. આ બધું ભાપાજ્ઞાન તેઓ અનાયાસે મેળવે છે અને મેળવી શકે છે. તેનું કારણ મેં તો એ જોયું કે પરભાપાની મારફતે કેળવણી લઈને તેઓનાં મગજ થાકી ગયેલાં નથી હોતાં. તેઓની યાદશક્તિ તીવ્ર હોય છે, અને તે તે ભાપાના માણસોની સાથે બોલીબોલીને અને અવલોકન કરીને જ તેઓ જુદી જુદી ભાપાનું જ્ઞાન મેળવે છે. તેમાં તેઓના મગજને બહુ તસ્દી નથી પડતી, પણ મગજના આવા સહેલા વ્યાયામથી બુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે ખીલી નીકળે છે. એવું જ થંબી નાયડુનું થયું હતું. તેની બુદ્ધિ ઘણી તીવ્ર હતી. નવા નવા પ્રશ્નો ઘણી ચપળતાથી સમજી લે. તેની હાજરજવાબી આશ્ચર્ય પમાડે. હિંદુસ્તાન ન જોયેલું છતાં હિંદુસ્તાન ઉપર તેમને અગાધ પ્રેમ હતો. સ્વદેશભિમાન તેમની રંગ રંગે વ્યાપી રહ્યું હતું. તેમની દૃઢતા તેમના ચહેરામાં ચિતરાયેલી હતી. તેમના શરીરનો બાંધો ઘણો મજબૂત અને કસાયેલો હતો. મહેનત કરતાં થાકે જ નહીં. ખુરશીએ બેસી આગેવાની કરવી હોય તો એ પદને શોભાવી શકે, અને એટલી જ સ્વાભાવિક રીતે હેલકરીનું કામ પણ કરે. સરિયામ રસ્તેથી બોબે ઊંચકી જતાં થંબી નાયડુ જરાય શરમાય નહીં. મહેનત કરવી હોય ત્યારે રાતદિવસનો ભેદ જાણે જ નહીં. અને કોમને અર્થે સર્વસ્વ હોમવામાં સૌની સાથે હરીફાઈ કરી શકે. જે થંબી નાયડુ હેઠ કરતાં વધારે સાહસિક ન હોત અને તેમનામાં ક્રોધ ન હોત, તો અત્યારે એ વીરપુરુષ ટ્રાન્સવાલમાં કાછલિયાની ગેરહાજરીમાં કોમની આગેવાની સહેજે લઈ શકત. ટ્રાન્સવાલની લડત ચાલી ત્યાં સુધી તેના ક્રોધનું વિપરીત પરિણામ આવી નહોતું શક્યું. અને તેનામાં જે અમૂલ્ય ગુણો હતા તે જવાહરોની માફક ચળકી રહ્યા હતા. પણ પાછળથી મેં જાણ્યું કે તેનો ક્રોધ અને સાહસિકતા તેના પ્રબળ શત્રુ નીવડ્યાં છે અને તેણે તેના ગુણોને ઢાંકી દીધા છે. તે ગમે તેમ હો, પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહની લડતમાં થંબી નાયડુનું નામ હંમેશાં પહેલા વર્ગમાં જ રહેશે.

અમારે બધાને અદાલતમાં સાથે જ હાજર થવાનું હતું. પણ બધાના કેસ નોખા નોખા ચલાવવામાં આવ્યા હતા. અમારે કોઈને

કંઈ બચાવ કરવાનો તો હતો જ નહીં. સૌએ પોતાના ગુના કબૂલ કરવાના હતા. મેં કોર્ટની પાસે કંઈ એકરાર પણ રજૂ નહોતો કર્યો. વિચારપૂર્વક અને ધર્મ સમજીને જ હું ખૂની કાયદાની સામે થયેલો છું અને તેને સારુ સજા મળે એ સહન કરવામાં માન સમજીશ, એવા ભાવાર્થનું જ હું બોલ્યો હતો. બે માસની આસાન કેદની સજા થઈ. જે અદાલતમાં હું સેંકડો વખત વકીલ તરીકે ઊભો રહેલાં, વકીલમંડળની સાથે બેસતો, તે આજે તણોમતદારના પીંજરામાં ખડો છું, એ વિચાર કંઈક વિચિત્ર લાગ્યો ખરો. પણ એટલું તો મને બરાબર યાદ છે કે વકીલમંડળની બેઠકમાં બેસવામાં જે કંઈ માન મેં માન્યું હશે તેના કરતાં અપરાધીના પીંજરામાં ઊભા રહેવામાં મેં ઘણું વધારે માન માન્યું. તેમાં દાખલ થતાં લેશમાત્ર પણ ક્ષોભ થયાનું મને સ્મરણ નથી. અદાલતમાં તો સેંકડો હિંદી ભાઈઓ, વકીલો, મિત્રો વગેરેની સમક્ષ હું ઊભો હતો. જેવી સજા સંભળાવવામાં આવી કે તરત કેદીઓને લઈ જવાને દરવાજેથી લઈ જતાં પહેલાં જ્યાં કેદીઓને રાખવામાં આવે છે ત્યાં મને એક સિપાઈ લઈ ગયો.*

તે વખતે મેં બધું મારી આસપાસ સૂમસામ જોયું. કેદીઓને બેસવાનો એક બાંકડો હતો ત્યાં બેસવાનું કહી પોલીસ અમલદાર દરવાજો બંધ કરીને ચાલતો થયો. અહીં મને ક્ષોભ થયો ખરો. હું ઊંડા વિચારમાં પડી ગયો. ક્યાં ઘરબાર! ક્યાં વકીલાત! ક્યાં સભાઓ! એ બધું શું સ્વપ્નવત્ અને આજે હું કેદી! બે મહિનામાં શું થશે? બે મહિના પૂરા કાઢવા જ પડશે? લોકો થોકબંધ પોતાનાં વચન પ્રમાણે ચાલ્યા આવે તો બે મહિના કાઢવા જ શેના પડે? પણ જો ન જ આવે તો બે મહિના કેટલા બધા લાંબા જશે?

* અદાલતમાં કેસ ચાલ્યાની વિગત આ પ્રમાણે હતી: “બધાના કેસ નોખા નોખા ચલાવવામાં આવ્યા હતા. મેન્જિસ્ટ્રે કેટલાકને ૪૮ કલાકમાં અને કેટલાકને સાત કે ચૌદ દહાડામાં ટ્રાન્સવાલ છોડી જવા ફરમાવ્યું. હુકમની મુદત ૧૦મી જાન્યુઆરી, ૧૯૦૮ના રોજ પૂરી થતી હતી. તે જ દહાડે અમને સજા ફરમાવવા કોર્ટમાં હાજર રહેવા હુકમ હતો.

આ અને આવા વિચારો લખાવતાં મને જેટલો વખત લાગે છે તેના સોમા ભાગનો વખત પણ આવતાં નહીં લાગેલો. એ વિચારો આવ્યા તેવો જ હું શરમાયો. આ કેટલું બધું મિથ્યાભિમાન! હું તો જેલને મહેલ ગણાવનારો! ખૂની કાયદાની સામે થતાં જે સહન કરવું પડે તે દુઃખ નહીં પણ સુખ ગણાવું જોઈએ, તેની સામે થતાં જનમાલ વર્ગોરેનું અર્પણ કરવું એ તો સત્યાગ્રહમાં વિલાસ ગણાવો જોઈએ, એ બધું જ્ઞાન આજે ક્યાં ચાલ્યું ગયું? એ વિચાર આવતાંની સાથે જ હું અકકડ બની ગયો અને મારી મૂર્ખાઈ તરફ હસવા લાગ્યો. બીજા ભાઈઓને કેવી કેદ મળશે? તેઓને પણ મારી સાથે જ રાખશે કે કેમ? એ બધા વ્યાવહારિક વિચારોમાં પડી ગયો. એ બધી ભાંજગડ કરું છું તેવામાં દરવાજો ખૂલ્યો, પોલીસ અમલદારે મને તેની પાછળ જવા ફરમાવ્યું. હું ચાલ્યો પછી મને આગળ કર્યાં, તે પાછળ ચાલ્યો અને મને જેલની પીંજરાગાડી આગળ લઈ ગયો અને તેમાં બંસી જવાનું કહ્યું. મને જોહાનિસબર્ગની જેલ તરફ હાંકી ગયા.

અમારે કોઈને કાંઈ બચાવ કરવાનો હતો જ નહીં. કાયદા પ્રમાણે અમે પરવાના નથી મેળવ્યા ને તેથી દશવિલી મુદતમાં ટ્રાન્સવાલની હદ છોડવી, એ મેન્જિસ્ટ્રેટના હુકમનો સવિનય અનાદર કર્યાનો ગુનો સૌ કબૂલ કરવાના હતા.

મેં કોર્ટ પાસે ટૂંકો એકરાર કરવા રજા માગી, તે મળી. મેં આ પ્રમાણેના ભાવાર્થનું કહ્યું: મારા અને મારા પછીના કેસોમાં ભેદ પાડવો જોઈએ. હમણાં પ્રિટોરિયાથી મને ખબર મળ્યા કે, ત્યાં મારા દેશબાંધવોને ત્રણ માસની સખત મજૂરીની કેદની સજા અને ભારે દંડ, અને તે ન ભરે તો બીજી સખત મજૂરીની ત્રણ માસની કેદ, — આમ સજા કરવામાં આવી છે. એમણે જે ગુનો કર્યો છે તો મેં તેથી મોટો ગુનો કર્યો છે. તેથી મેન્જિસ્ટ્રેટ મને ભારેમાં ભારે સજા ફરમાવે એ મેં માગ્યું.

“પરંતુ, મેન્જિસ્ટ્રેટ મારું કહેવું ધ્યાનમાં ન લીધું ને જે માસની આસાન કેદની સજા કરી.”

જેલમાં લઈ ગયા ત્યાં મારાં કપડાં કિતરાવ્યાં. મને ખબર હતી કે જેલમાં કેદીઓને નગ્ન કરવામાં આવે છે. બધાનો નિશ્ચય હતો કે, જેલના ધારાઓ જ્યાં સુધી વ્યક્તિગત અપમાન કરનારા ન હોય અથવા ધર્મવિરુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી તેને ઈરાદાપૂર્વક માન આપવાનું છે, એવો અમે સત્યાગ્રહીનો ધર્મ માન્યો હતો. જે કપડાં પાંડરવાને મળ્યાં તે બહુ મેલાં હતાં. એ પહેરવાં તો જરાયે ન ગમ્યાં. એ પહેરતાં અને મનને વાળતાં દુઃખ થયું, પણ મેલની કેટલીક બરદાસ કરવી પડશે એમ સમજી મન કિપર અંકુશ રાખ્યો. નામઠામ નાંધી મને એક વિશાળ ઓરડીમાં લઈ ગયા. થોડો વખત ત્યાં રહ્યો તેટલામાં મારા સાથીઓ પણ હસતાબોલતા આવી પહોંચ્યા અને મારી પાછળ તેઓનો કેસ કેવી રીતે ચાલ્યો અને શું થયું એ તેઓએ કાઢી સંભળાવ્યું. મારો કેસ થઈ ગયા પછી લોકોએ કાળા વાવટા હાથમાં ઝાલીને સરઘસ કાઢેલું, કોઈક કિશ્કેરાયેલા પણ ખરા, પોલીસ વચમાં પડેલી, બેચારને માર પણ પડ્યો, એટલું જાણી શક્યો. અને બધાયને એક જ જેલમાં અને એક જ કોટડીમાં રાખ્યા તેથી અમે બધા ખૂબ રાજી થયા.

છએક વાગ્યા એટલે અમારો દરવાજો બંધ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંની જેલની કોટડીના દરવાજામાં સળિયા વગેરે હોતા નથી. છક ઊંચે દીવાલમાં એક નાનું જાળિયું હવાને સારુ રાખવામાં આવે છે. એટલે અમે તો તિબેરીમાં પુરાયા એવું લાગ્યું. વાંચનાર જોશે કે જે આદરસત્કાર જેલઅધિકારીઓએ રામસુંદરનો કર્યો હતો તેવો કંઈ અમારો ન કર્યો. એમાં નવાઈ પણ ન હોય. રામસુંદર એ પહેલા સત્યાગ્રહી કેદી. એથી સત્તાધિકારીઓને પૂરું ભાન પણ ન હોય કે કંઈ રીતે તેની સાથે વર્તવું જોઈએ. અમારી તો પહેલેથી જ ઠીક સંખ્યા ગણાય અને બીજાઓને પકડવાનો ઈરાદો તો હતો જ, તેથી અમને હબસી જેલખાનામાં રાખવામાં આવ્યા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વિભાગ જ બે હોય છે : ગૌરા અને કાળા (હબસી). અને હિંદી કેદીની ગણતરી પણ હબસી વિભાગમાં જ થાય છે. મારા સાથીઓને પણ મારા જેટલી જ અને સાદી જેલ હતી. સવાર પડ્યું એટલે અમને માલૂમ પડ્યું કે સાદી કેદવાળાને પોતાનો પોશાક પહેરી રાખવાનો હક હોય

છે અને તે ન પાંડરવા ઇચ્છે તો સાદી કેદવાળાને સારુ જે ખાસ પોશાક હોય છે તે આપવામાં આવે છે. અમે નિશ્ચય કર્યા હતો કે ઘરનો પોશાક પાંડરવો એ અયોગ્ય જ છે અને જેલનો જ પાંડરવો એ શાંભે. એ અમે અધિકારીઓને જણાવી દીધું. તેથી અમને સાદી કેદવાળા હમસી કેદીઓનો પોશાક આપવામાં આવ્યો. પણ એવી સાદી કેદવાળા સેંકડો કેદી દક્ષિણ આફ્રિકાની કેદમાં હોતા જ નથી. તેથી જ્યારે બીજા સાદી કેદવાળા હિંદીઓ આવવા લાગ્યા ત્યારે સાદી કેદનાં કપડાં જેલમાં ખૂટી પડ્યાં! અમારે તે વિશે કંઈ તકરાર કરવાની હતી જ નહીં, તેથી અમે મજૂરીવાળા કેદીઓનાં કપડાં પાંડરવામાં આનાકાની ન કરી. કેટલાક જે પાછળથી આવ્યા તેઓએ એવાં કપડાં પાંડરવાને બદલે પોતાનાં જ પહેરી રાખવાનું પસંદ કર્યું, એ મને ઠીક તો ન લાગ્યું, પણ એ બાબતમાં આગ્રહ કરવો એ દુરસ્ત ન જણાયું.

બીજા કે ત્રીજા દિવસથી જ સત્યાગ્રહી કેદીઓ ભરાવા લાગ્યા. તેઓ તો જાણી જોઈને પકડાતા હતા. ઘણાખરા બધા ફેરી કરનારા જ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં દરેક ફેરી કરનારને—પછી તે ગોરો હોય કે કાળો—ફેરીના પરવાના લેવા પડે છે, અને તે હંમેશાં સાથે રાખવા જ જોઈએ અને પોલીસ માગે ત્યારે બતાવવા જોઈએ. ઘણે ભાગે હંમેશાં કોઈ ને કોઈ પોલીસ તો એવા પરવાના માગે જ. અને ન બતાવે તેને પકડે. અમારા પકડાયા પછી જેલ ભરી દેવી એવો નિશ્ચય કોમે કર્યા હતો. ફેરીવાળાઓ તેમાં આગળ પડ્યા. તેઓને પકડાવું પણ સહેલું હતું. ફેરીના પરવાના ન બતાવે એટલે પકડાય. એમ પકડાઈને એક અઠવાડિયાની અંદર તો ૧૦૦થી વધારે સત્યાગ્રહી કેદી થઈ ગયા. અને થોડાઘણા હંમેશાં આવતા જ જાય, તેથી અમને તો વગર અખબારે અખબાર મળ્યા જેવું પણ થઈ ગયું. હંમેશના ખબર આ ભાઈઓ લાવતા હોય. જ્યારે ખૂબ સત્યાગ્રહી પકડાવા લાગ્યા ત્યારે યા તો ન્યાયાધીશ થાક્યો અથવા, જેમ અમે માન્યું હતું તેમ, ન્યાયાધીશને સરકાર તરફથી સૂચના મળી કે સત્યાગ્રહીઓને હવે પછી સાદી જેલ આપવી જ નહીં, મજૂરીવાળી જ આપવી તેથી, એ ગમે તેમ કહો, પણ હવે સખત મજૂરીની

જેલ મળવા માંડી. આજ પણ મને લાગે છે કે કોમનું અનુમાન ખરું હતું. કારણ કે પ્રથમના કેસોમાં જે સાદી જેલ અપાઈ ત્યાર પછી એ જ વખતની લડતમાં અને પછી વખતોવખત લડત જાગી તેમાં, કોઈ પણ વખતે, પુરુષોને કે સ્ત્રીઓને પણ સાદી જેલ ટ્રાન્સવાલની કે નાતાલની એક પણ કોર્ટમાં આપવામાં આવી નથી. જ્યાં સુધી બધાને એક જ પ્રકારની સૂચના કે હુકમ ન હોય ત્યાં સુધી દરેક મેજિસ્ટ્રેટ દરેક વેળાએ દરેક પુરુષને અને સ્ત્રીને મજૂરીવાળી જ સજા આપે એ જો કેવાળ આકસ્મિક સંયોગ હોય તો લગભગ ચમત્કાર ગણાય.

આ જેલમાં સાદી જેલના કેદીઓને ખોરાકમાં સવારે મકાઈના લોટની રાબડી મળે. તેની અંદર મીઠું ન હોય, પણ દરેક કેદીને થોડું નિમક આપવામાં આવે. બપોરે બાર વાગ્યે પાશંર ભાત, ડિપરથી મીઠું અને અઘોળ ઘી, અને પાશંર ડબલરોટી. સાંજે મકાઈના આટાની રાબ અને તેની સાથે થોડું શાક, અને તે મુખ્યત્વે કરીને બટાટા. તે નાના હોય તો બે ને મોટો હોય તો એક. આ ખોરાકથી કોઈનું પેટ નહીં ભરાતું. ચાવલ ચીકણા રંધાતા. ત્યાંના દાકતરની પાસે કંઈક મસાલાની માગણી કરી. હિંદની જેલોમાં પણ મળે છે એમ સૂચવ્યું. “અહીં હિંદુસ્તાન નથી અને કેદીને સ્વાદ હોય નહીં એટલે મસાલો પણ હોય નહીં,” આમ કડક જવાબ મળ્યો. દાળની માગણી કરી, કેમ કે મજકૂર ખોરાકમાં સ્નાયુ બાંધી શકે તેવો ગુણ નથી હોતો; ત્યારે દાકતરે કહ્યું કે, “કેદીઓએ દાકતરની દલીલ કરવી નહીં જોઈએ. સ્નાયુબંધક ખોરાક આપવામાં આવે છે, કેમ કે અઠવાડિયામાં બે વખત મકાઈને બદલે સાંજે બાકેલા વાલ આપવામાં આવે છે.” અને જો માણસની હોજરી એમ અઠવાડિયામાં અથવા પખવાડિયામાં જુદા જુદા ગુણવાળા ખોરાક જુદે જુદે વખતે એકસાથે લઈને તેમાં રહેલાં સત્ત્વો ખેંચી લઈ શકે તો દાકતરની દલીલ બરોબર હતી. વાત એ હતી કે દાકતરનો ઈરાદો અમને કોઈ રીતે અનુકૂળ થવાનો હતો જ નહીં. અમારો ખોરાક અમે પોતે રાંધીએ એ માગણી સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કબૂલ રાખી. રસોઈયા તરીકે અમે થંબી નાયડુને ચૂંટી કાઢ્યા. રસોડામાં તેને ઘણાંયે ઝઘડા કરવા

પડતા. શાકનું વજન ઓછું મળે તો પૂરું માગે, તેમ જ બીજી વસ્તુઓનું. માત્ર બપોરનું રાંધવાનું જ અમારે હસ્તક આવ્યું હતું. રાંધવાનું અમારે હસ્તક આવ્યા પછી ખોરાક કાંઈક સંતોષથી ખાવા લાગ્યા.

પણ એવી સગવડો મેળવી શકાય કે ન મેળવી શકાય, છતાં સુખેથી જોલ ભોગવવી છે એ નિશ્ચયમાં આ મંડળીમાંથી કોઈ ડગ્યું ન હતું. વધતાં વધતાં સત્યાગ્રહી કેદીની સંખ્યા ૧૫૦ ઉપર ગઈ હતી. સાદી કેદવાળા રહ્યા એટલે પોતાની કોટડી વગેરે સાફ રાખવા સિવાયનું અમને કંઈ કામ ન હતું. અમે કામની માગણી કરી. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે કહ્યું, “જો હું તમને કામ આપું તો મેં ગુનો કર્યો ગણાય, તેથી હું લાચાર છું. સાફસૂફ કરવામાં તમારી મરજીમાં આવે તેટલો વખત તમે ગાળી શકો છો.” ડ્રિલ વગેરે કસરતની માગણી કરી, કેમ કે અમે જોતા હતા કે મજૂરીવાળા હજારો કેદીઓને પણ ડ્રિલ આપવામાં આવતી હતી. “તમારા રખેવાળ(વોર્ડર)ને વખત મળે અને એ તમને કસરત કરાવે તો હું વિરોધ નહીં કરું, તેમ હું તેને ફરજ પણ ના પાડું. તેને કામ ઘણું હોય છે અને તે તમારી આજ્ઞાચારેલી સંખ્યા આવવાથી વધ્યું છે,” આવો જવાબ મળ્યો! રખેવાળ બહુ ભલો માણસ હતો. તેને તો એટલી પરવાનગી જ જોઈતી હતી. તેણે રસપૂર્વક હંમેશાં સવારના ડ્રિલ આપવાનું શરૂ કર્યું. એ બધું અમારી કોટડીના નાના સરખા આંગણામાં જ થઈ શકે એમ હતું, તેથી અમારે તો ફૂદડી ફરવાનું જ રહ્યું. એ ભલો રખેવાળ શીખવી જાય તે પ્રમાણે એક પઠાણ ભાઈ નવાબખાન ડ્રિલ શરૂ રાખતા અને ડ્રિલના અંગ્રેજી શબ્દોનો ઉર્દૂ ઉચ્ચાર કરી અમને હસાવી મૂકતા. ‘સ્ટેન્ડ એટ ઈઝ’ને તે ‘ટડલીસ’ કહેતા! થોડા દિવસ તો એ કયો હિંદુસ્તાની શબ્દ હશે તે અમે સમજી જ ન શક્યા. પાછળથી બંધ બેઠું કે આ તો નવાબખાની અંગ્રેજી છે!

૨૧. પહેલી સમાધાની

આ પ્રમાણે જેલમાં એક પખવાડિયું ગયું હશે તેટલામાં નવા આવનારાઓ ખબર લાવવા લાગ્યા કે સરકારની સાથે સુલેહ કરવાની કંઈ મસલત ચાલી રહેલી છે. બેત્રણ દિવસ બાદ બેંગાલનિસબગના 'ટ્રાન્સવાલ લીડર' નામના દૈનિકના અધિપતિ આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટ મને મળવા આવ્યા. બેંગાલનિસબગનાં બધાં દૈનિક, જે તે વખતે ચાલતાં હતાં, તેની માલિકી સોનાની ખાણવાળા કોઈ ને કોઈ ગોરાના હાથમાં હતી. તેઓના ખાસ સ્વાર્થનો વિષય ન હોય તેવી બધી બાબતમાં અધિપતિઓ પોતાનો સ્વતંત્ર વિચાર જાહેર કરી શકતા. આ છાપાંઓના અધિપતિઓ વિદ્વાન અને પ્રખ્યાતિ પામેલામાંથી જ પસંદ કરવામાં આવે છે. જેમ કે, 'સ્ટાર' નામના દૈનિકના અધિપતિ એક વખતે લોર્ડ મિલ્નરના ખાસ મંત્રી હતા, અને 'સ્ટાર'માંથી 'ટાઈમ્સ'ના અધિપતિ મિ. બકલની જગ્યા લેવા તે વિલાયત ગયા. આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટ બાહોશ હોવા કિપરાંત અતિશય કિદાર દિલના હતા. તેમણે ઘણે ભાગે હંમેશાં તેમના અગ્રલેખોમાં પણ હિંદીઓનો પક્ષ લીધેલો. તેમની ને મારી વચ્ચે ગાઢ સ્નેહ બંધાઈ ગયો હતો, અને મારા જેલમાં જવા પછી તે જનરલ સ્મટ્સને મળી આવ્યા હતા. જનરલ સ્મટ્સે તેમની દરમ્યાનગીરી કબૂલ રાખી હતી. કોમના આગેવાનોને પણ તેઓ મળેલા. આગેવાનોએ એક જ જવાબ આપ્યો, "કાયદાની બારીઓની અમને ખબર ન પડે. ગાંધી જેલમાં છે ને અમે કંઈ મસલત કરીએ તે ન બનવા બેગ છે. અમે સમાધાની ઈચ્છીએ છીએ. પણ અમારા માણસોને જેલમાં રહેવા દઈને જે સરકાર સમાધાની કરવા માગતી હોય તો તમારે ગાંધીને મળવું જોઈએ. તે જે કરશે તે અમે બહુલ રાખીશું." એ કિપરથી આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટ મને મળવા આવ્યા. સાથે જનરલ સ્મટ્સે ઘડેલો અથવા પસંદ કરેલો સમાધાની વિશેનો કાગળ પણ લઈ આવ્યા. તેની ભાષા ગોળગોળ હતી. તે મને નહીં ગમેલી. છતાં એક ફેરફારની સાથે એ લખાણ કિપર સહી કરવા હું પોતે તો તૈયાર હતાં. પણ મેં જણાવ્યું કે, બહારનાઓની પરવાનગી છતાં, મારી સાથેના જેલીઓનો

મત લીધા વિના હું સહી કરી શકું નહીં. એ ખરડાની મતલબ એવી હતી કે હિંદીઓએ પોતાના પરવાના મરજિયાતપણે બદલવા. તેની ઊપર કાયદાનો અમલ ન થઈ શકે. પરવાનાનું રૂપ હિંદીઓની સાથે મસલત કરીને સરકારે ઘડવું અને જો હિંદી કોમનો મુખ્ય ભાગ મરજિયાત પરવાના લઈ લે તો સરકાર ખૂની કાયદો રદ કરશે અને મરજિયાત પરવાનાને કાયદેસર ગણવા સારું એક નવું કાયદો પસાર કરશે. આવી મતલબનો એ ખરડો હતો. ખૂની કાયદો રદ કરવાની વાત આ ખરડામાં સ્પષ્ટ ન હતી. તે મારી દષ્ટિએ સ્પષ્ટ કરવા પૂરતો ફેરફાર મેં તેમાં સૂચવ્યો. આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટને એટલું પણ ન ગમ્યું. તેમણે કહ્યું કે, “એ ખરડો જનરલ સ્મટ્સે છેવટનો ગણ્યો છે. મેં પોતે પણ એ પસંદ કર્યો છે. અને એટલી તો હું તમને ખાતરી આપું છું કે જો તમે સૌ પરવાના લઈ લેશો તો ખૂની કાયદો રદ થયો જ સમજો.” મેં જવાબ આપ્યો, “સમાધાન થાયો યા ન થાયો, પણ તમારી લાગણી અને મદદને સારું અમે તમારા સદાયના આભારી રહીશું. હું એક પણ બિનજરૂરી ફેરફાર નથી કરવા ઇચ્છતો. સરકારની પ્રતિષ્ઠા જાળવાય એવી ભાષાનો હું વિરોધ નહીં કરું. પણ જ્યાં હું પોતે પણ અર્થને વિશે શંકિત થાઉં ત્યાં તો મારે ફેરફાર સૂચવવો જ જોઈએ. અને આખરમાં જો સમાધાની થવાની હોય તો બંને પક્ષને ફેરફાર કરવાનાં અધિકાર હોવો જ જોઈએ. ‘આ છેવટનું છે’ એમ કહીને જનરલ સ્મટ્સે અમારી સામે પિસ્તોલ ધરવી નહીં જોઈએ. ખૂની કાયદારૂપી પિસ્તોલ તો અમારી સામે પડી જ છે, એટલે બીજી પિસ્તોલની અસર પણ અમારી ‘ઊપર શું થાય?’ મિ. કાર્ટરાઈટ આ દલીલની સામે કંઈ કહી નહીં શક્યા અને મેં સૂચવેલો ફેરફાર જનરલ સ્મટ્સ સમક્ષ મૂકવાનું તેમણે કબૂલ કર્યું. સાથીઓની જોડે મેં મસલત કરી. તેઓને પણ ભાષા ન ગમી. પણ ફેરફારની સાથે ખરડો જનરલ સ્મટ્સ કબૂલ રાખે તો સમાધાની કરવી એ તેમને પણ ગમ્યું. બહારથી જંગાં આવ્યા હતા તેમણે મને આગેવાનોનો સંદેશો આપ્યો હતો કે, યોગ્ય સમાધાની થતી હોય તો તેઓની સંમતિની રાહ જોયા વિના મારે કરી નાખવી. આ ખરડામાં મેં મિ. ક્વીનની

અને થંબી નાયડુની સહી લીધી ને અમારી ત્રણેની સહીવાળો કાગળ કાર્ટરાઈટને સોંપ્યો.

બીજે કે ત્રીજે દિવસે* જોહાનિસબર્ગનો પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ મને જનરલ સ્મટ્સની પાસે લઈ ગયો. અમારી વચ્ચે ઘણી વાતો થઈ. મિ. કાર્ટરાઈટની સાથે તેને મસલત થયેલી એ તેણે મને જણાવ્યું. કાંમ મારા જેલમાં ગયા પછી પણ મક્કમ રહી એને સારુ તેણે મુબારકબાદી આપી અને મને કહ્યું, “મને તમારા લોકોની સામે આણગમો હોય જ નહીં. હું પણ બેરિસ્ટર છું એ તમે જાણો જ છો. મારા વખતમાં મારી સાથે કેટલાક હિંદી પણ ભણતા હતા. મારે તો માત્ર મારી ફરજ બજાવવાની રહેલી છે. ગોરાઓ આ કાયદો માગે છે. અને તેમાં પણ મુખ્યત્વે બોચર લોકો નથી પણ અંગ્રેજો છે એ તમે કબૂલ કરશો. તમે કરેલો ફેરફાર હું કબૂલ રાખું છું. જનરલ બોથાની સાથે પણ મેં વાતચીત કરી લીધેલી છે. અને હું ખાતરી આપું છું કે તમારામાંના ઘણા પરવાના લઈ લેશો એટલે એશિયાટિક એક્ટ રદ કરીશ. મરજિયાત પરવાનાને બહાલ રાખવાનો કાયદો ઘડીશ ત્યારે તેની નકલ તમારી ટીકાને સારુ મોકલીશું. હું આ લડત કરી જાગે એમ ઈચ્છતો નથી, અને તમારા લોકોની લાગણીને માન આપવા ઈચ્છું છું.” આ પ્રમાણે વાત થયા પછી જનરલ સ્મટ્સ ઊઠયા. મેં પૂછ્યું, “હવે મારે ક્યાં જવાનું છે? અને મારી સાથેના બીજા કેદીઓનું શું?” તો એમણે હસીને કહ્યું, “તમે તો હુમણાંથી જ છૂટા છો. તમારા સાથીઓને કાલે સવારે છોડી મૂકવાનો ટેલિકોન કરું છું. પણ મારી એટલી સલાહ છે કે તમે લોકો બહુ જલસા અને તમાશા ન કરો. કરો તો સરકારની સ્થિતિ કંઈક કફોડી થવાનો સંભવ છે.” મેં કહ્યું, “જલસાને ખાતર એક પણ જલસો નહીં થવા દઉં એવી તમે ખાતરી રાખજો, પણ સમાધાની કેવી રીતે થઈ છે, એનું સ્વરૂપ શું છે, અને હવે હિંદીઓની જવાબદારી કેટલી બધી વધી પડી છે, એ સમજાવવાને મારે સભાઓ તો ભરવી જ પડશે.” જનરલ સ્મટ્સે કહ્યું, “એવી સભા તો

* એટલે સન ૧૯૦૮ના જાન્યુઆરીની ૩૦મી તારીખે.

જેટલી ભરવી હોય તેટલી ભરજો. મારી માગણી તમે સમજ્યા છો એટલું જ બસ છે.”

આ વખતે સાંજના સાતેક વાગ્યા હશે. મારી પાસે તો એક પાઈ સરખી પણ ન હતી. જનરલ સ્મટ્સના મંત્રીએ મને જોહાનિસબર્ગ જવાના ભાડાના પૈસા આપ્યા. આ મસલત પ્રિટોરિયામાં થઈ હતી. પ્રિટોરિયામાં હિંદીઓની પાસે રોકાઈ જઈ ત્યાં સમાધાની જાહેર કરવી એ જરૂરનું ન હતું. મુખ્ય માણસો જોહાનિસબર્ગમાં જ હતા. મથક પણ જોહાનિસબર્ગ. જવાની છેલ્લી જ ટ્રેન બાકી હતી. એ ટ્રેન હું લઈ શક્યો.

૨૨. સમાધાનીનો વિરોધ — મારી ઉપર હુમલો

રાતના નવેક વાગ્યે જોહાનિસબર્ગ પહોંચ્યો. પરબારો પ્રમુખ શેઠ ઈસપમિયાને ત્યાં ગયો. મને પ્રિટોરિયા લઈ ગયા છે એ ખબર તેઓને પડી ગઈ હતી, તેથી કંઈક મારી રાહ પણ જોતા હશે. છતાં મને એકલો પહોંચેલો જોઈ સૌ આશ્ચર્ય પામ્યા અને ખુશી થયા. મેં સૂચના કરી કે જેટલાં બની શકે તેટલાં માણસોને બોલાવીને તે જ વખતે સભા તો ભરવી જોઈએ. ઈસપમિયાં વગેરે મિત્રોને પણ એ ગમ્યું. ઘણાઓ એક જ લત્તામાં રહેનારા હોય તેથી ખબર આપવી મુશ્કેલ ન જ પડે. પ્રમુખનું મકાન મસ્જિદની પાસે જ હતું અને સભાઓ તો મસ્જિદના કાગિયામાં જ થતી. એટલે ગોઠવણ કરવાપણું બહુ રહ્યું જ નહીં. માંચડા ઉપર એક બત્તી લઈ જવી એ જ ગોઠવણ. રાતના લગભગ ૧૧ કે ૧૨ વાગ્યે સભા ભરાઈ. વખત ટૂંક છતાં લગભગ હજારેક માણસો ભેળાં થઈ ગયાં હશે.

સભા ભરાતા પહેલાં જે આગેવાનો હાજર હતા તેઓને મેં સમાધાનીની શરતો સમજાવી હતી. કોઈક તેનો વિરોધ કરતા હતા. છતાં એ મંડળમાંના બધા મારી દલીલ પછી સમાધાની સમજી શક્યા. પણ એક શક તો બધાને હતા, “જનરલ સ્મટ્સ દગો દેશે તો? ખૂની કાયદો ભલે અમલમાં ન આવે પણ આપણી ઉપર માંસલની માફક

ઊભો તો રહેશે જ. દરમ્યાન, આપણે મરજિયાત પરવાના લઈને આપણાં કાંડાં કાપી દેવાં એટલે તો આપણી પાસે એ કાયદાનો વિરોધ કરવાનું જે એક મોટું શસ્ત્ર છે તે આપણે હાથે છોડી દેવું! આ તો જાણી જોઈને શત્રુના પંજમાં ફસાવા જેવું થયું. ખરી સમાધાની તો એ કહેવાય કે ખૂની કાયદો પાડેલો રદ કરે અને પછી આપણે મરજિયાત પરવાના કઢાવીએ.” મને આ દલીલ ગમી. દલીલ કરનારાઓની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને તેઓની હિંમતને સારુ મને અભિમાન આવ્યું અને મેં જોયું કે સત્યાગ્રહીઓ એવા જ હોવા જોઈએ.

એ દલીલના જવાબમાં મેં કહ્યું, “તમારી દલીલ સરસ છે અને વિચારવા જેવી છે. ખૂની કાયદો રદ કર્યા પછી જ આપણે મરજિયાત પરવાના લઈએ, એના જેવું સરસ તો બીજું કંઈ ગણાય જ નહીં. પણ એને હું સમાધાનીનું લક્ષણ ન ગણું. સમાધાનીનો અર્થ જ એ કે જ્યાં સિદ્ધાંતનો ભેદ ન હોય ત્યાં બન્ને પક્ષ પુષ્કળ આપ-લે કરે ને છૂટ મેલે. આપણો સિદ્ધાંત એ છે કે, આપણે ખૂની કાયદાને વશ થઈને, તેની રૂએ તો કરવામાં વાંધો ન હોય તેવું કામ પણ ન કરીએ. આ સિદ્ધાંતને આપણે વળગી રહેવાનું છે. સરકારનો સિદ્ધાંત એ છે કે, ખોટી રીતે હિંદીઓ ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ ન થાય તે સારુ ઓળખાણની નિશાનીઓવાળા અને જેની અદલાબદલી ન થઈ શકે તેવા પરવાના પુષ્કળ હિંદીઓ કઢાવે, ગોરાઓના વહેમને શમાવે અને તેઓને નિર્ભય કરે. આ સિદ્ધાંતને સરકાર ન છોડે. એ સિદ્ધાંત આપણે આજ લગી આપણી વર્તણૂકથી કબૂલ પણ રાખ્યો છે. એટલે, તેની સામે થવા જેવું આપણને લાગે તોપણ જ્યાં સુધી નવાં કારણો ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાં સુધી તેની સામે ન લડી શકાય. આપણી લડત એ સિદ્ધાંતને કાપવા સારુ નથી, પણ કાયદાનો કાળો ડામ દૂર કરવા ખાતર છે. એટલે, જો હવે આપણે કોમમાં પ્રગટ થયેલા નવા અને પ્રચંડ બળનો ઉપયોગ કરવા સારુ એક નવો મુદ્દો આગળ કરીએ તો સત્યાગ્રહીના સત્યને ઝાંખપ લાગે. એટલે વાસ્તવિક રીતે તો આ સમાધાની સામે થઈ શકાય એવું નથી.

“હવે ખૂની કાયદો રદ થયા પહેલાં આપણે કેમ આપણાં કાંડાં કાપી દઈએ, શસ્ત્રહીન બની જઈએ? આ દલીલ વિચારીએ. આનો જવાબ તો બહુ સીધો છે. સત્યાગ્રહી ભયને તો કોરે જ મૂકે છે, તેથી વિશ્વાસ કરતાં તે કદી ડરે જ નહીં. વીસ વાર વિશ્વાસનો ઘાત થાય તોપણ એકવીસમી વાર વિશ્વાસ કરવા એ તૈયાર રહે છે. કેમ કે સત્યાગ્રહી પોતાનું વહાણ વિશ્વાસથી જ ચલાવે છે, અને વિશ્વાસ રાખવામાં તે પોતાનાં કાંડાં કાપી દે છે એમ કહેવું એ સત્યાગ્રહને ન સમજવા બરોબર છે.

“ધારો કે આપણે નવા મરજિયાત પરવાના કઢાવ્યા. પછી સરકાર વિશ્વાસઘાત કરે, ખૂની કાયદો રદ ન કરે, તો શું આપણે તે વખતે સત્યાગ્રહ ન કરી શકીએ? એ પરવાના કઢાવ્યા છતાં, યોગ્ય વખતે આપણે તે બતાવવાની ના પાડીએ તો એની શી કિંમત? તો, હજારો હિંદીઓ ગુપ્ત રીતે ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ જાય તેમની વચ્ચે અને આપણી વચ્ચે સરકાર કઈ રીતે તકાવત કરી શકે? એટલે, કાયદા સાથે કે કાયદા વિના, કોઈ પણ સ્થિતિમાં, આપણી મદદ વિના સરકાર આપણા ડિપર અંકુશ ન જ ચલાવી શકે. કાયદાનો અર્થ માત્ર એટલો જ કે જે અંકુશ મૂકવા સરકાર ઈચ્છે છે તે આપણે કબૂલ ન કરીએ એટલે આપણે સજાપાત્ર થઈએ. અને સામાન્ય રીતે એવું બને છે કે, મનુષ્યપ્રાણી સજાના ભયથી અંકુશને તાબે થાય છે. પણ એ સામાન્ય નિયમનું સત્યાગ્રહી કિલ્લંધન કરે છે. જો તે અંકુશને તાબે થાય છે તો ત્યાં પણ તે કાયદાની સજાના ભયને લીધે નહીં, પણ તે અંકુશ માનવામાં લોકકલ્યાણ છે એમ સમજીને, પોતાની ઈચ્છાએ તેમ કરે છે. અને એવી જ સ્થિતિ આપણી અત્યારે આ પરવાનાઓને વિશે છે. એ સ્થિતિ સરકાર ગમે તેવો દગો દઈને પણ બદલાવી નહીં શકે. એ સ્થિતિના ઉત્પન્નકર્તા આપણે છીએ અને તેને બદલી પણ આપણે જ શકીએ છીએ. જ્યાં સુધી સત્યાગ્રહનું હથિયાર આપણા હાથમાં છે ત્યાં સુધી આપણે સ્વતંત્ર અને નિર્ભય છીએ.

“અને મને જો કોઈ એમ કહે કે આજે કોમમાં જે બળ આવ્યું છે તે કંઈ ફરી પાછું આવવાનું નથી, તો હું એમ જવાબ આપું

કે એ માણસ સત્યાગ્રહને સમજતો નથી. એના કહેવાનો અર્થ તો એવો થાય કે આજે પ્રગટ થયેલું બળ એ સાચું નથી પણ એક નશા જેવું ખોટું અને ક્ષણિક છે. અને જો એ વાત ખરી હોય તો આપણને જીતવું ઘટતું જ નથી. અને જીતશું તો જીતેલી બાજી પણ આપણે હારી જવાના. માનો કે સરકારે ખૂની કાયદો રદ કર્યો. પછી આપણે મરજિયાત પરવાના કઢાવ્યા અને ત્યાર બાદ સરકારે એ ખૂની કાયદો ફરી પસાર કર્યો અને ફરજિયાત પરવાના કઢાવવાનું શરૂ કર્યું. તો તે વેળાએ સરકારને કોણ રોકી શકનાર છે? અને જો આ વખતે આપણા બળને વિશે આપણને શંકા હોય તો તે વખતે પણ આપણી એવી જ દુર્દશા હશે. એટલે, ગમે તે દષ્ટિએ આ સમાધાનીને આપણે તપાસીએ તોપણ એમ કહી શકાય કે, એવી સમાધાની કરવામાં કોમને કશું ખોવાનું જ નથી, પણ કોમ તો ખાટશે જ. અને હું તો એમ પણ માનું છું કે, આપણા વિરોધીઓ પણ આપણી નમ્રતા અને ન્યાયબુદ્ધિ ઓળખ્યા પછી તેઓનો વિરોધ છોડશે અથવા ઓછો કરશે.”

આમ, જે એકબે માણસોએ એ નાનકડી મંડળીમાં વિરોધ દર્શાવ્યો હતો તેમના મનનું તો હું સંપૂર્ણ સમાધાન કરી શક્યો. પણ જે વંટોળિયો મધરાતની મોટી સભામાં વાવાનો હતો તેનું તો મને સ્વપ્નનુંયે ન હતું. મેં સભાને આખી સમાધાની સમજાવી અને સૂચવ્યું: “આ સમાધાનીથી કોમની જવાબદારી ઘણી વધી પડે છે. આપણે દગાથી અથવા ખોટી રીતે એક પણ હિંદીને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ નથી કરવા ઈચ્છતા એ બતાવવાની ખાતર મરજિયાત પરવાના કઢાવવાના છે. કોઈ ન કઢાવે તો તેને હાલ તો સજા પણ નથી થવાની. પણ ન કઢાવવાનો અર્થ એ જ થવાનો કે કોમ સમાધાની કબૂલ નથી રાખતી. તમે અત્યારે હાથ ઊંચા કરીને સમાધાનીને વધાવશો એ જરૂરનું છે. એ હું માગું પણ છું. પણ એનો અર્થ એ જ હોય અને હું એ જ કરવાનો કે, તમે હાથ ઊંચા કરનારા નવા પરવાના કઢવાની ગોઠવણ થાય કે તરત પરવાના કઢાવવા મંડી જશો; અને આજ લગી પરવાના ન કઢાવવાનું સમજાવવાને સારુ જેમ તમારામાંના ઘણા સ્વયંસેવકો બન્યા હતા, તેમ હવે પરવાના કઢાવવાનું લોકોને

સમજાવનારા સ્વયંસેવકો બનશો. અને આપણે ભજવવાનો ભાગ આપણે ભજવી લઈશું ત્યારે જ આ થયેલી જીતનું ફળ આપણે ખરેખરું જોઈ શકીશું.”

હું ભાષણ કરી રહ્યો કે તુરત જ એક પઠાણ ભાઈ ઊભા થયા અને સવાલોનો વરસાદ મારી ઊપર વરસાવ્યો : “આ સમાધાનની હેઠળ દશ આંગળાં આપવાં પડશે ખરાં?”

“હા અને ના. મારી સલાહ તો એમ જ પડવાની છે કે બધાએ દશ આંગળાં આપવાં. પણ જેને ધર્મનો બાધ હશે અથવા જે તેવાં આંગળાં આપવામાં સ્વમાન ઘટે છે એમ માનતો હશે તે નહીં આપે તોપણ ચાલશે.”

“તમે પાંતે શું કરશો?”

“મેં તો દશ આંગળાં આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હું ન આપું અને બીજાને આપવાની સલાહ આપું એ મારાથી તો ન જ બને.”

“તમે દશ આંગળાંને વિશે ઘણું લખતા હતા. એ તો ગુનેગારોની પાસેથી જ લેવામાં આવે છે ઇત્યાદિ શીખવનાર પણ તમે. આ લડત દશ આંગળાંની છે એવી વાત કહેનાર પણ તમે. એ બધું આજ ક્યાં ગયું?”

“મેં દશ આંગળાં વિશે પહેલાં જે જે લખ્યું છે તેની ઊપર આજે પણ કાયમ છું. દશ આંગળાં હિંદુસ્તાનમાં ગુનેગાર કોમો પાસેથી લેવામાં આવે છે એ વાત હું આજે પણ કહું છું. ખૂની કાયદાની રૂએ દશ આંગળાં તો શું પણ સહી આપવામાં પણ પાપ છે એમ મેં કહ્યું છે અને આજે પણ કહું છું. દશ આંગળાંની ઊપર મેં બહુ ભાર મૂક્યો એ વાત પણ સાચી છે, અને એ ભાર મૂકવામાં પણ મેં ડહાપણ વાપર્યું એમ હું માનું છું. ખૂની કાયદાની ઝીણી બાબતો, જે આપણે આજ સુધી પણ કરતા આવ્યા હોઈએ, તેની ઊપર ભાર દઈને હું કોમને સમજાવું, તેના કરતાં દશ આંગળાં જેવી મોટી અને નવી બાબત ઊપર ભાર દેવો એ સહેલું હતું, અને મેં જોયું કે કોમ એ વાત તુરત સમજી ગઈ.

“પણ આજની સ્થિતિ જુદી છે. જે વસ્તુ ગઈ કાલે ગુનો હતો તે વસ્તુ આજે નવી સ્થિતિમાં ગૃહસ્થાઈ અથવા ખાનદાનીનું

નિશાન છે, એમ હું ભાર દઈને કહેવા ઈચ્છું છું. મારી પાસેથી તમે બળાત્કારે સલામ માગો અને હું કરું તો તમારી, લોકોની તેમ જ મારી નજરે પણ હું હલકો જ ઠરું. પણ મારી પોતાની મેળે તમને મારા ભાઈ અથવા તો ઈન્સાન સમજી સલામ કરું એમાં મારી નમ્રતા અને મારી ખાનદાની જાહેર થાય, અને ખુદાના દરબારમાં પણ એ વાત મારી તરફમાં નોંધાય. એ જ દલીલથી હું કોમને દશ આંગળાં આપવાની સલાહ આપું છું.”

“અમે સાંભળ્યું છે કે તમે કોમને દગો દીધો છે અને ૧૫,૦૦૦ પાર્કિંગ લઈને જનરલ સ્મટ્સને વેચી છે. અમે કદી દશ આંગળાં દેવાના નથી અને કોઈને દેવા દઈશું પણ નહીં. હું ખુદાના કસમ ખાઈને કહું છું કે જે માણસ એશિયાટિક ઓફિસમાં જવાની પહેલ કરશે તે માણસને હું ઠાર મારીશ.”

“પઠાણ ભાઈઓની લાગણી હું સમજી શકું છું. હું લાંચ ખાઈને કોમને વેચું એવું કોઈ ન જ માને એવી મારી ખાતરી છે. જેઓએ દશ આંગળાં નહીં દેવાના સોગન ખાધા હોય તેઓને આંગળાં આપવાની કોઈ ફરજ પાડી શકે એમ નથી, એ હું પહેલેથી જ સમજાવી ગયો છું અને હરકોઈ પઠાણ અથવા બીજા આંગળાં આપ્યા વિના પરવાના કઢાવવા ઈચ્છે તેઓને પરવાના કઢાવી દેવામાં હું પૂરેપૂરી મદદ કરીશ. અને હું ખાતરી આપું છું કે વગર આંગળાં આપ્યે તેઓ મરજિયાત પરવાના કઢાવી શકશે.

“ઠાર મારવાની ધમકી મને નથી ગમતી એ મારે કબૂલ કરવું જોઈએ. કોઈને મારી નાખવાના કસમ ખુદાને નામે ન લઈ શકાય એમ પણ હું માનું છું. એથી હું તો એમ જ સમજી લઈશ કે ગુરુસાના આવેશમાં આવી જઈને જ આ ભાઈએ ઠાર મારવાના કસમ ખાધા છે. પણ તે કસમ અમલમાં મૂકવાના હોય યા ન મૂકવાના હોય, પણ આ સમાધાન કરવામાં મુખ્ય માણસ તરીકે અને કોમના સેવક તરીકે મારી ચોખ્ખી ફરજ છે કે, આંગળાં આપવાની પહેલ મારે જ કરવી જોઈએ. અને હું તો ઈશ્વરની પાસે માગીશ કે તે મને જ પહેલ કરવા દે. મરવું તો સૌને નસીબે છે જ. રોગથી મરવું કે બીજા એવી જાતના કારણથી મરવું

એના કરતાં મારા કોઈ પણ ભાઈને હાથે મરું તેમાં મને દુઃખ હોય જ નહીં. અને જો તેવે સમયે પણ હું જરાયે ગુસ્સો ન કરું અથવા મારનાર પ્રત્યે દ્વેષ ન કરું તો હું જાણું છું કે, મારું તો ભવિષ્ય જ સુધરે, અને મારનાર પાછળથી તો સમજી જ જાય કે હું તદ્દન નિર્દોષ હતો.”

ઉપરના સવાલો થવાનું કારણ સમજાવવાની જરૂર છે. જેઓ કાયદાને વશ થયા હતા તેઓના પ્રત્યે જોકે કંઈ પણ વેરભાવ રાખવામાં નહોતો આવ્યો, છતાં એ કાર્યને વિશે તો સ્પષ્ટ અને આકરા શબ્દોમાં ઘણું કહેવાયું હતું અને ઘણું ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’માં લખાયું હતું. તેથી, કાયદાને વશ થનારાઓનું જીવન અળખામણું જરૂર થઈ ગયું. તેઓ કદી ધારતા ન હતા કે, કોમનો મોટો ભાગ આબાદ રહી જશે અને એટલે સુધી જોર બતાવશે કે સમાધાન થવાનો પણ વખત આવે. પણ જ્યારે ૧૫૦ ઉપરાંત સત્યાગ્રહીઓ જેલમાં પહોંચી ગયા અને સમાધાનીની વાતો ચાલવા લાગી, ત્યારે કાયદાને શરણ થનારાઓને વધારે વસમું લાગ્યું; અને તેમાં કોઈ એવાય નીકળે કે જે સમાધાની ન ઈચ્છે અને થઈ જાય તો તેમાં ભંગાણ ઈચ્છે.

ટ્રાન્સવાલમાં રહેનાર પઠાણોની સંખ્યા ઘણી ઓછી હતી. બધા મળીને ૫૦થી વધારે નહીં હોય, એમ મારી માન્યતા છે. તેઓમાંના ઘણા લડાઈને વખતે આવેલા સિપાઈઓ હતા અને જેમ લડાઈને વખતે આવેલા ઘણા ગોરા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસી ગયા, તેમ લડાઈમાં આવેલા પઠાણો તેમ જ બીજા હિન્દીઓ પણ વસી ગયા હતા. તેમાંના કેટલાક મારા અસીલો પણ થયા હતા અને બીજી રીતે પણ હું તેઓને ખૂબ ઓળખતો થઈ ગયો હતો. તેઓ જાતે બહુ ભોળા હોય છે, શૂરવીર તો હોય છે જ. મારવું અને મરવું એ તેઓની નજરમાં ઘણી સામાન્ય વસ્તુ છે. અને જો તેઓને કોઈના ઉપર રોષ થડે તો તેને માર મારે—તેઓની ભાષામાં—તેની પીઠ ગરમ કરે અને કોઈ વાર મારી પણ નાખે. આમાં તેઓ કેવળ નિષ્પક્ષપાતી હોય છે. સગો ભાઈ હોય તો તેની સાથે પણ એ જ પ્રમાણે વર્તે. પઠાણોનો એટલો સમુદાય હોવા છતાં, તેઓમાં તકરાર થાય ત્યારે એકબીજા મારામારી કરે જ. આવી મારામારીના

કિસ્સા કેટલીક વાર મારે શમાવવા પડતા. તેમાંયે જ્યારે દગાની વાત આવે ત્યારે તો તેઓ પોતાનો ગુસ્સો જીરવી જ ન શકે. ન્યાય મેળવવાને સારુ માર એ જ તેઓની પાસે કાયદો હતો.

પઠાણો આ લડતમાં પૂરો ભાગ લેતા હતા. તેઓમાંના કોઈ કાયદાને વશ થયા ન હતા. તેઓને ભમાવવા એ સહેલું હતું. દશ આંગળાંની બાબતમાં તેઓને ગેરસમજૂતી થાય એ તદ્દન સમજી શકાય એવી વાત હતી અને એ દ્વારા તેઓને ડિશ્કેરવા એ જરાયે મુશ્કેલ ન હતું. લાંચ લીધી ન હોય તો દશ આંગળાં આપવાની વાત હું કેમ કરું? આટલું સૂચવવું એ પઠાણોને વહેમમાં નાખવાને સારુ બસ હતું.

વળી એક બીજો પક્ષ પણ ટ્રાન્સવાલમાં મોજૂદ હતો. તે પક્ષ ટ્રાન્સવાલમાં વગર પરવાને છૂપી રીતે આવેલાઓનો અને જેઓ છૂપી રીતે વગર પરવાને અગર ખોટે પરવાને હિંદીઓને દાખલ કરતા હતા તેવાઓનો હતો. આ પક્ષનો સ્વાર્થ સમાધાની ન થાય તેમાં જ રહેલો હતો. લડાઈ ચાલ્યા કરે ત્યાં સુધી કોઈએ પરવાના દેખાડવાના હતા જ નહીં અને તેથી નિર્ભય થઈને આ પક્ષ પોતાનો વ્યાપાર ચલાવ્યા જ કરે અને લડાઈ ચાલુ રહે તે દરમિયાન આવા માણસો જેલમાં જવામાંથી તો સહેલાઈથી બચી શકે. એટલે લડાઈ લંબાય ત્યાં સુધી આ પક્ષ પોતાને સારુ સુકાળ માને. આમ આ લોકો પણ પઠાણોને સમાધાનીની સામે ડિશ્કેરી શકે. હવે વાંચનાર સમજી શકશે કે પઠાણો એકાએક કેમ ડિશ્કેરાઈ ગયા હતા.

પણ આ મધરાતી કટાક્ષની અસર સભાની ઉપર કંઈ થઈ નહીં. મેં સભાનો મત માગ્યો હતો. પ્રમુખ અને બીજા આગેવાનો મક્કમ હતા. આ સંવાદ થઈ રહ્યા પછી પ્રમુખે સમાધાની સમજાવનારું અને તે કબૂલ રાખવાની આવશ્યકતા જણાવનારું ભાષણ કર્યું અને પછી સભાનો મત લીધો. બેચાર પઠાણો જે એ વખતે હાજર હતા તે સિવાય બધાએ એકમતે સમાધાની બહાલી રાખી. અને હું સવારના બે કે ત્રણ વાગ્યે ઘેર પહોંચ્યો. સૂવાનું તો ક્યાંથી જ મળી શકે? કારણ કે મારે વહેલા ઊઠી બીજાઓને છોડાવવા જેલ-જવાનું હતું. હું સાત વાગ્યે જેલ પર પહોંચી ગયો. સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને

ટેલિકોનથી હુકમ મળી ગયો હતો અને તે મારી રાહ જ બેઠું રહ્યો હતો. એક કલાકની અંદર બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂક્યા. પ્રમુખ વર્ગે બીજા હિંદીઓ બધાને લેવાને આવ્યા હતા. અને જેલથી અમારું સરઘસ પાયદળ સભાસ્થાને ગયું. ત્યાં પાછી સભા થઈ. એ દિવસ અને બીજા બેચાર દિવસ મિજબાનીઓમાં અને સાથે સાથે લોકોને સમજાવવામાં ગયા.

જેમ જેમ વખત થતો ગયો તેમ તેમ એક તરફથી સમાધાનીનું રહસ્ય સમજાવવા લાગ્યું. અને બીજી તરફથી ગેરસમજૂતી પણ વધવા લાગી. કિશ્કેરણીનાં કારણો તો આપણે કિપર તપાસી જ ગયા તે સિવાય જનરલ સ્મટ્સને લખેલા કાગળમાં પણ ગેરસમજૂતીને સારુ કારણ હતું જ. તેથી, અનેક પ્રકારની જે દલીલો ઊઠતી હતી તે સમજાવવામાં મને જે તકલીફ પડી તે, લડાઈ ચાલુ હતી તે દરમ્યાન પડેલી તકલીફના પ્રમાણમાં ઘણી વધારે હતી. લડાઈને વખતે જેને પોતાનો દુશ્મન માન્યો છે તેની સાથેના વ્યવહારમાં મુશ્કેલીઓ ઊભી થાય છે. પણ મારાં અનુભવ એવાં છે કે તે મુશ્કેલીઓનો નિકાલ તો હંમેશાં સહેલાઈથી થઈ શકે છે. તે વખતે માંહોમાંહિના ઝઘડા, અવિશ્વાસ વર્ગે હોતાં જ નથી, અથવા પ્રમાણમાં જૂજ હોય છે. પણ લડાઈ પૂરી થયા પછી માંહોમાંહિના વિરોધો વર્ગે, જે સામે આવેલી આપત્તિને લીધે શમી રહેલા હોય છે તે, બહાર આવે છે, અને લડાઈનો અંત જે સમાધાનીથી આવ્યો હોય છે તો તેમાં ખોડ કાઢવાનું કામ હંમેશાં સહેલું હોવાથી ઘણા હાથમાં લઈ લે છે. અને જ્યાં તંત્ર કોમી અથવા પ્રજાસત્તાક હોય ત્યાં નાનામોટા બધાને જવાબો આપવા પડે છે અને સંતોષવા પડે છે. એ યથાર્થ જ છે. જેટલાં અનુભવ માણસ આવે સમયે, એટલે મિત્રો વચ્ચેની ગેરસમજ અથવા ઝઘડાને સમયે, મેળવી શકે છે, તેટલાં વિરોધપક્ષ સામેની લડાઈમાં નથી મેળવી શકતો. વિરોધી સામેની લડાઈમાં એક પ્રકારનો નશો રહ્યો છે અને તેથી તેમાં ઉલ્લાસ હોય છે. પણ મિત્રોની વચ્ચે જ્યારે ગેરસમજૂતી અથવા વિરોધ પેદા થાય છે ત્યારે તે અસાધારણ બનાવ ગણાય છે, અને તે હંમેશાં દુઃખકર જ હોય છે. છતાં પણ મનુષ્યની કસોટી આવે જ સમયે થાય

છે. મારો તો આવો અપવાદરહિત અનુભવ છે, અને મને લાગે છે કે એવે જ સમયે હું હંમેશાં બધી આંતરિક સંપત્તિ વધારે મેળવી શક્યો છું. લડતનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જે લોકો લડતાં લડતાં સમજી શક્યા ન હતા તે સમાધાનીને અંગે અને સમાધાની પછી ખૂબ સમજ્યા. ખરો વિરોધ તો પઠાણોથી આગળ ન ગયો.

આમ કરતાં બેત્રણ માસમાં એશિયાટિક ઓફિસ મરજિયાત પરવાના કાઢવા તૈયાર થઈ ગઈ. પરવાનાનું રૂપ તદ્દન બદલાયું હતું. તે ઘડવામાં સત્યાગ્રહી મંડળની સાથે મસલત કરવામાં આવી હતી.

તા. ૧૦-૨-૧૯૦૮ની સવારે અમે કેટલાક જણ પરવાના કઢાવવા સારુ તૈયાર થયા. લોકોને ખૂબ સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે પરવાના કઢાવવાનું કામ કોમે અપાટાબંધ કિંકેલી નાખવું. અને પ્રથમ દિવસે આગેવાનોએ જ સૌ પહેલા પરવાના કઢાવી લેવા એવી પણ મસલત હતી. તેમાં હેતુ ભડક ભાંગવાનો, એશિયાટિક અમલદારો પોતાનું કામ વિવેકથી કરે છે કે નહીં તે પણ તપાસવાનો અને એ કામની બીજી રીતે દેખરેખ રાખવાનો હતો. મારી ઓફિસ તે જ સત્યાગ્રહની પણ ઓફિસ હતી. ત્યાં હું પહોંચ્યો તેવા જ ઓફિસની દીવાલની બહાર મીરઆલમ અને તેના સાથીઓને મેં જોયા.

મીરઆલમ મારો જૂનો અસીલ હતો, પોતાનાં બધાં કામોમાં સલાહ લેતો. ઘણા પઠાણો ટ્રાન્સવાલમાં ઘાસનાં કે વાળાનાં ગાદલાં બનાવવાનું કામ કરતા. તેમાં સારો કાયદો મેળવતા. આ ગાદલાંઓ મજૂરોની મારફતે બનાવડાવે અને પછી નફો ખાઈને વેચે. મીરઆલમ પણ એવું કામ કરતો. તે છ કૂટથી વધારે ઊંચો હશે. વિશાળ કદનો બેવડા બાંધાનો હતો. આજે પહેલી જ વાર મેં મીરઆલમને ઓફિસની અંદરને બદલે બહાર જોયાં, અને અમારી આંખો મળ્યા છતાં તેણે પહેલી જ વાર સલામ ભરવાનું મોકૂફ રાખ્યું. પણ મેં સલામ ભરી અંટલે એણે વાળી. મારા રિવાજ મુજબ મેં પૂછ્યું, ‘કેસે હો?’ મને એવો આભાસ છે કે ‘‘અચ્છા હૈ’’ એવો તેણે જવાબ આપ્યો. પણ આજે તેનો ચાંદરો હંમેશની માફક ખુશનુમા ન હતો. તેની આંખમાં ગુસ્સો હતો એમ હું જોઈ ગયો. મેં મારા મનમાં તેની નોંધ લીધી. કંઈક થવાનું છે એમ પણ ધાર્યું. હું

ઓફિસમાં પેઠો. પ્રમુખ ઈસપમિયાં અને બીજા મિત્રો આવી પહોંચ્યા અને અમે એશિયાટિક ઓફિસ ભણી રવાના થયા. સાથે મીરઆલમ અને તેના સાથીઓ પણ ચાલ્યા.

એશિયાટિક ઓફિસે લીધેલું મકાન 'વૉન બ્રેન્ડિસ સ્કવેર'માં હતું. એ સ્કવેરમાં જતાં મેસર્સ આરનોટ અને ગિબ્સનની હદ બહાર પહોંચ્યા ને ઓફિસ ત્રણેક મિનિટના રસ્તા જેટલી દૂર રહી હશે તેટલામાં મીરઆલમ મારે પડખે આવ્યો. મીરઆલમે મને પૂછ્યું, "કહાં જાતે હો?" મેં જવાબ આપ્યો, "મેં દશ અંગુલિયાં દેકર રજિસ્ટર નિકલવાના ચાહતા હું, અગર તુમ ભી ચલોગે તો તુમારે અંગુલિયાં દેનેકી જરૂરત નહીં છે. તુમારા રજિસ્ટર પહેલે નિકલવા કે મેં અંગુલિયાં દેકર મેરા નિકલવાઉંગા," આટલું હું કહી રહ્યો ત્યાં તો મારી ખોપરી ઉપર પછવાડેથી એક લાકડીનો ફટકો પડ્યો. 'હૈ રામ' બોલતો હું તો બેભાન થઈને ઊંધો પડ્યો. પછી જે થયું તેનું મને કંઈ ભાન ન હતું. પણ મીરઆલમે તેમ જ તેના સાથીઓએ વધારે લાકડીઓ મારી અને પાટુઓ પણ મારી. તેમાંની કેટલીક ઈસપમિયાંએ તથા થંબી નાયદુએ ઝીલી. તેથી ઈસપમિયાંને પણ થોડો માર પડ્યો અને થંબી નાયદુને પણ પડ્યો. આટલામાં શોરબકોર થયો. આવતા જતા ગોરાઓ ભેળા થઈ ગયા. મીરઆલમ તથા તેના સાથીઓ ભાગ્યા, પણ તેઓને ગોરાઓએ પકડી લીધા. દરમ્યાન પોલીસ પણ આવી પહોંચી. તેઓ પોલીસને હવાલે થયા.

પડખે જ એક ગોરાની ઓફિસ* હતી તેમાં મને ઊંચકી લઈ ગયા. થોડી વારે મને ભાન આવ્યું તો મેં મારા મોં ઉપર નમેલા રેવરંડ ડોકને જોયા. તેમણે મને પૂછ્યું, "તને કેમ છે?" મેં હસીને જવાબ આપ્યો, "મને તો ઠીક છે, પણ મારા દાંત અને પાંસળીઓ દુખે છે." મેં પૂછ્યું, "મીરઆલમ ક્યાં છે?" તેમણે કહ્યું, "તે તો પકડાઈ ગયો છે અને તેની સાથે બીજા પણ." મેં કહ્યું, "તેઓ છૂટવા જોઈએ." ડોકે જવાબ આપ્યો, "એ બધું તો થઈ રહેશે. અહીંયાં તો તું એક પરાઈ ઓફિસમાં પડેલો

* ઓફિસના ગોરા માલિકનું નામ મિ. જે. સી. ગિબ્સન.

છે. તારો હોઠ કાઠી ગયો છે. પોલીસ તને ઈસ્પિતાલમાં લઈ જવાને તૈયાર છે. પણ જો મારે ત્યાં તું આવે તો મિસિસ ડોક અને હું તારી બનતી સારવાર કરીશું.” મેં કહ્યું, “મને તો તમારે ત્યાં લઈ જાઓ. પોલીસની કહેણને સારુ તેનો આભાર માનજો. પણ તમારે ત્યાં આવવું મને પસંદ છે એમ એ લોકોને કહેજો.”

આટલામાં એશિયાટિક ઓફિસર પણ આવી પહોંચ્યા. એક ગાડીમાં મને આ ભલા પાદરીને ત્યાં લઈ ગયા. દાકતરને બોલાવવામાં આવ્યા હતા. દરમ્યાન મેં એશિયાટિક અમલદાર મિ. ચમનીને કહ્યું, “મારી ઉમેદ તો તમારી ઓફિસમાં આવીને દસ આંગળાં આપી પહેલો પરવાનો કઢાવવાની હતી. તે તો ઈશ્વરને મંજૂર ન હતું. પણ હવે મારી વિનંતી છે કે તમે હમણાં જ કાગળિયાં લઈ આવો અને મને રજિસ્ટર કરો. હું આશા રાખું છું કે મારા પહેલાં બીજાને નહીં કરો.” તેમણે કહ્યું, “એવી શી કિતાવળ છે? હમણાં દાકતર આવશે. તમે આરામ લો. પછી બધું થઈ રહેશે. બીજાઓને પરવાના આપીશ તોપણ તમારું નામ પહેલું રાખીશ.” મેં કહ્યું: “એમ નહીં; મારી પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે જો હું જીવતો રહું તો અને ઈશ્વરને મંજૂર હોય તો સૌ પહેલો હું પાંતે જ પરવાનો કઢાવું. તેથી જ મારો આગ્રહ છે કે તમે કાગળિયાં લઈ આવો.” આથી તે ગયા.

મારું બીજું કામ એ હતું કે એટર્ની-જનરલ એટલે સરકારી વકીલને તાર કરવો કે, ‘મીરઆલમ અને તેના સાથીઓએ મારી ઉપર જે હુમલો કર્યો છે તેને સારુ હું તેઓને દોષિત ગણતો જ નથી. ગમે તેમ હોય તોપણ, હું તેઓની ઉપર કોજદારી ચાલે એમ ઈચ્છતો નથી. મારી ઉમેદ છે કે મારે ખાતર તમે તેઓને છોડી મૂકશો.’ એ તારના જવાબમાં મીરઆલમ અને તેના સાથીઓને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

પણ જોહાનિસબગના ગોરાઓએ એટર્ની-જનરલ ઉપર આવા પ્રકારનો સખત કાગળ લખ્યો: “ગુનેગારોને સજા થવા વિશે ગાંધીના વિચારો ગમે તેવા હોય, તે આ મુલકમાં ન ચાલી શકે. તેને જે માર પડ્યો છે તે વિશે એ ભલે કશું ન કરે, પણ ગુનેગારોએ ધરને ખૂણે માર નથી માર્યો. સરિયામ રસ્તા વચ્ચે ગુનો થયો છે. એ

જાહેર ગુનો ગણાય. કેટલાક અંગ્રેજો પણ ગુનાનો પુરાવો આપી શકે એમ છે. ગુનેગારોને પકડવા જ જોઈએ.” આ હિલચાલને લીધે સરકારી વકીલે મીરઆલમ અને તેના એક સાથીને ફરી પાછા પકડ્યા, અને તેઓને ત્રણ ત્રણ મહિનાની ટીપ મળી. માત્ર મને સાક્ષી તરીકે બોલાવવામાં નહોતો આવ્યો.

ફરી આપણે દરદીની કોટડી ભણી નજર કરીએ. મિ. ચમની કાગળિયાં લેવા ગયા એટલામાં ડોક્ટર* આવી પહોંચ્યા. તેમણે મને તપાસ્યો. મારો ડિપલો હાંઠ ચિરાઈ ગયો હતો તે સાંધ્યો. પાંસળીઓ વગેરે તપાસીને તેને લગાડવાની દવા આપી. અને જ્યાં સુધી તે ટાંકા ન તોડે ત્યાં સુધી બોલવાની મનાઈ કરી. ખાવામાં પણ પ્રવાહી પદાર્થ સિવાય બીજું ખાવાની મનાઈ કરી. મને કોઈ જગ્યાએ ઘણી વખત ઈજા થઈ નહોતી એવું તેણે નિદાન કર્યું. અઠવાડિયાની અંદર હું બિછાનું છાંડી શકીશ અને સામાન્ય પ્રવૃત્તિમાં પડી શકીશ, માત્ર જેએક મહિના શરીરને બહુ પરિશ્રમ ન આપવાની જરૂર રહેશે, આમ કહી તે વિદાય થયા. આમ મારું બોલવાનું બંધ થયું, પણ મારા હાથ ચાલી શકતા હતા. કાંમની પ્રત્યે, પ્રમુખની મારફતે મેં એક ટૂંકો ગુજરાતી કાગળ લખી પ્રગટ કરવા મોકલી દીધો. તે નીચે આપું છું :

“મારી તબિયત સારી છે. મિસ્ટર અને મિસિસ ડોક મરી પડે છે, અને હું થોડા દિવસમાં પાછો નોકરી ડિપર ચડીશ. જેઓએ માર માર્યાં છે તેઓની ડિપર મને ગુસ્સો નથી. તેઓએ આણસમજથી આ કામ કર્યું છે. તેઓની ડિપર કંઈ કામ ચલાવવાની જરૂર નથી. જો બીજાઓ શાંત રહેશે તો આ કિસ્સાથી પણ આપણને લાભ જ છે.

“હિંદુએ જરા પણ મનમાં રોષ રાખવાનો નથી. આમાંથી હિંદુ-મુસલમાન વચ્ચે ખટાશ પેદા થવાને બદલે મીઠાશ થાય એમ ઈચ્છું છું, ને ખુદા—ઈશ્વરની પાસે તેવું માગું છું.

* મિ. થ્વેઈટસ.

“માર પડ્યો ને વધારે પડે તોપણ હું તો એક જ સલાહ આપીશ. તે એ કે, ઘણે ભાગે બધાએ દશ આંગળાં આપવાં. તેમ કરવામાં જેઓને ભારે ધાર્મિક વાંધો હશે તેમને સરકાર છૂટ આપશે. તેમાં જ કોમનું અને ગરીબોનું ભલું તથા રક્ષણ થાય છે.

“જો આપણે ખરા સત્યાગ્રહી હોઈશું તો મારથી કે ભવિષ્યના દગાની બીકથી જરાયે ડરશું નહીં.

“જેઓ દશ આંગળાં બાબત વળગી રહ્યા છે તેમને હું અજ્ઞાન સમજું છું.

“હું ખુદાની આગળ માગું છું કે કોમનું ભલું કરે, તેને સત્યને રસ્તે ચડાવે, અને હિંદુ તથા મુસલમાનને મારા લોહીના પાટા વડે સાંધે.”

મિ. ચમની આવ્યા. દુઃખેસુખે ને જેવાંતેવાં પણ મારાં આંગળાં મેં આપ્યાં. એ વખતે એમની આંખમાં મેં પાણી પણ જોયાં. એમની સામે તો મારે કડવું લખાણ કરવું પડેલું. પણ પ્રસંગ પડ્યે માણસનું હૃદય કેવું કોમળ બની શકે છે એનો ચિતાર મારી આગળ ખડો થયો. આ બધો વિધિ પૂરો થતાં ઘણી મિનિટો નહીં ગઈ હોય એમ વાંચનાર કલ્પી લેશે. હું તદ્દન શાંત અને સ્વસ્થ થઈ જાઉં એ મિ. ડોક અને તેમનાં ભલાં પત્ની ઝંખી રહ્યાં હતાં. જખમ પછીની મારી માનસિક પ્રવૃત્તિથી તેમને દુઃખ થતું હતું. રખેને તેની માઠી અસર મારી તબિયત ઉપર થાય એ તેમને ભય હતો. એટલે સાનો કરીને અને બીજી યુક્તિઓ રચીને તેઓ મારા ખાટલા આગળથી બધાઓને લઈ ગયાં અને મને લખવાની કે કંઈ પણ કરવાની મનાઈ કરી. મેં માગણી કરી (અને તે લખીને જણાવેલી) કે હું તદ્દન શાંત થઈ સૂઈ રહું તે પાહલાં અને તેને સારુ તેમની દીકરી ઓલિવ, જે એ વખતે તદ્દન બાલિકા હતી, તેણે મને મારું પ્રિય અંગ્રેજી ભજન સંભળાવવું. નરસિંહરાવના તેના તરજુમાની મારક્તે ઘણા ગુજરાતીઓ એ ભજનનો અર્થ તો જાણે છે. તેની પાહલી લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

“પ્રેમળ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવનપંથ ઉજાળા.”

આ મારી વિનંતી તો ડોકને બહુ જ ગમી. પોતાના મધુર હાસ્યથી તેમણે મને એ સમજાવ્યું અને ઓલિવને ઇશારાથી બોલાવી, બારણા બહાર ઊભા રહી, ધીમે સાદે ભજન ગાવાનો હુકમ કર્યો. આ લખાવતી વેળાએ એ આખું દશ્ય મારી નજર આગળ તરે છે અને ઓલિવના દિવ્ય સૂરના ભણકારા હજુ પણ મારા કાનમાં સંભળાઈ રહ્યા છે.

આ પ્રકરણને સારુ હું અપ્રસ્તુત ગણું અને વાંચનાર પણ ગણે એવું ઘણું આમાં હું લખી ગયો છું, અને છતાં તેમાં એક સ્મરણનો ઉમેરો કર્યા વિના હું આ પ્રકરણ પૂરું કરી શકતો નથી. એ સમયનાં બધાં સ્મરણો મારે સારુ એટલાં બધાં પવિત્ર છે કે તે હું પડતાં મેલી શકતો નથી. ડોક કુટુંબની ચાકરીનું વર્ણન હું કેવી રીતે કરી શકું ?

જોસેફ ડોક બેપ્તિસ્ત સંપ્રદાયના પાઠરી હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા પહેલાં તેઓ ન્યૂઝીલેન્ડમાં હતા. આ હુમલા પહેલાં છએક મહિનાની વાત પર તે મારી ઓફિસે આવ્યા અને મને પોતાનું નામ મોકલાવ્યું. તેમાં 'રેવરંડ' વિશેષણ વાપરવામાં આવ્યું તે ઉપરથી મેં ખોટી રીતે કલ્પી લીધું કે, જેમ કેટલાક પાઠરીઓ મને ખ્રિસ્તી બનાવવાના ઇરાદાથી અથવા તો લડત બંધ કરવાનું સમજાવવાને સારુ આવતા તેમ, અથવા મુરબ્બી બની, લડતમાં દિલસોજી બતાવવા આવ્યા હશે. પણ મિ. ડોક અંદર આવ્યા, ને અમને વાતચીત કરતાં ઘણી મિનિટ નહીં થઈ હોય એટલામાં જ મેં મારી ભૂલ જોઈ અને મનમાં ને મનમાં તેમની ક્ષમા માગી. તે દિવસથી અમે ગાઢ મિત્ર બન્યા. અખબારોમાં આવતી લડતની દરેક હકીકતથી પોતાની વાકેફગારી તેઓએ બતાવી. "આ લડતમાં તમે મને તમારો મિત્ર જ ગણજો. મારાથી જે કંઈ સેવા થઈ શકે તે હું મારો ધર્મ સમજી કરવા ઇચ્છું છું. ઈશુના જીવનનું ચિંતન કરીને હું જો કંઈ શીખ્યો હોઉં તો એ જ કે દુખિયારાંના દુઃખમાં ભાગ લેવો." આમ અમારી ઓળખાણ થઈ અને દિવસે દિવસે અમારી વચ્ચે સ્નેહ અને સંબંધ વધતા જ ગયા.

ડોકનું નામ આ ઈતિહાસમાં હવે પછી વાંચનાર ઘણે પ્રસંગે જોશે. પણ ડોક કુટુંબે મારી કરેલી ચાકરીનું વર્ણન આપતાં આટલી ઓળખાણ વાંચનારને આપવાની જરૂર હતી. રાત ને દિવસ કોઈ ને કોઈ તો મારી પાસે હાજર હોય જ. જ્યાં સુધી હું તેમના ઘરમાં રહ્યો ત્યાં સુધી એ ઘર ધર્મશાળા બની ગયું હતું! હિંદી કોમમાં ફેરિયા વગેરે હોય, એમણે તો મજૂરના જેવાં કપડાં પહેર્યાં હોય, મેલાં પણ હોય, જોડા પર શેર ધૂળ પણ હોય. વળી પોતાની ગાંસડી કે ટોપલી પણ સાથે હોય. આવા હિંદીઓથી માંડીને પ્રમુખ જેવા, એમ બંને પંક્તિના હિંદીઓની મિ. ડોકને ઘેર સેર ચાલી હતી. સહુ મારી ખબર કાઢવા અને જ્યારે ડોક્ટરની રજા મળી ત્યારે મને મળવા આવતા. બધાને એકસરખા માનથી અને ભાવથી પોતાના દીવાનખાનામાં મિ. ડોક બેસાડતા. અને જ્યાં સુધી મારું રહેવાનું ડોક કુટુંબની સાથે રહ્યું ત્યાં સુધી મારી માવજતમાં અને સેંકડો જેવા આવનારના આદરસત્કારમાં તેમનો બધો વખત જતો. રાતના પણ બેત્રણ વખત ચુપચાપ મારી કોટડીમાં ડોક જોઈ તો જાય જ. એમના ઘરમાં મને કોઈ દિવસે એત્રો ખ્યાલ ન આવી શક્યો કે, આ મારું ઘર નથી અથવા તો મારાં વહાલામાં વહાલાં સગાં હોય તો તેઓ મારી સંભાળ વધારે લે.

વાંચનાર એમ પણ ન માને કે, હિંદી કોમની લડતની આટલી બધી જાહેર રીતે તરફદારી કરવા સારુ અથવા મને પોતાના ઘરમાં સંઘરવા સારુ ડોકને કંઈ જ સહન કરવું પડ્યું નહોતું. પોતાના પંથના ગોરાઓને અર્થે એઓ એક દેવળ ચલાવતા હતા. તેમની આજીવિકા આ પંથવાળા મારફતે મળતી હતી. આવા લોકો કંઈ બધા ઉદાર દિલના હોય એવું કોઈએ માનવું નહીં. હિંદીઓ પ્રત્યેનો સામાન્ય અણગમો તેઓમાં પણ હતો જ. ડોકે એ વાતની દરકાર જ કરી નહીં. અમારા પરિચયના આરંભમાં જ મેં આ નાજુક વિષય તેમની સાથે ચર્ચેલો. તેમનો જવાબ નોંધવા લાયક છે. તેમણે કહ્યું: “મારા વહાલા મિત્ર! ઈશુના ધર્મને તું કેવો માને છે? જે માણસ પોતાના ધર્મને ખાતર શૂળીએ ચડ્યો અને જેનો પ્રેમ જગતના જેટલો વિશાળ હતો તેનો હું અનુયાયી છું. જે ગોરાઓથી

મારા ત્યાગનો તને ભય છે તેઓના પ્રત્યે હું ઈશુના અનુયાયી તરીકે જરાયે શોભવા ઈચ્છતો હોઉં, તો આ લડતમાં મારે જાહેર રીતે ભાગ લેવો જ જોઈએ, અને તેમ કરતાં મને મારું મંડળ તજી દે તો મારે તેમાં જરાયે દુઃખ ન માનવું જોઈએ. મારી આજીવિકા તેઓની પાસેથી મળે છે એ ખરું, પણ તું એમ તો નહીં જ માને કે આજીવિકાને ખાતર હું તેઓની સાથે સંબંધ રાખું છું, અથવા તો તેઓ મારી રોજીના આપનાર છે. મારી રોજી તો મને ઈશ્વર આપે છે. તેઓ નિમિત્તમાત્ર છે. મારા તેઓની સાથેના સંબંધની વગર બોલ્યે સમજાઈ ગયેલી એ શરત છે કે મારી ધાર્મિક સ્વતંત્રતામાં તેમનામાંથી કોઈ વચ્ચે આવી જ ન શકે. એટલે મારે વિશે તું બેકિકર જ રહેજે. હું કંઈ હિંદીઓની ઊપર મહેરબાની કરવા આ લડતમાં પડ્યો નથી. મારો તો ધર્મ છે એમ સમજીને પડ્યો છું. પણ હકીકત એવી છે કે મારા ડીન(દેવળના મુખિયા)ની સાથે મેં આ બાબતની ચોખવટ કરી લીધી છે. તેઓને મેં વિનયપૂર્વક જાણાવી દીધું છે કે, જો મારો હિંદી કોમ સાથેનો સંબંધ તેઓને ન રુચતો હોય તો તેઓ મને સુખેથી રજા આપી શકે છે, અને બીજા ગોવાળ('મિનિસ્ટર')ને રોકી શકે છે. પણ તેઓએ મને તદ્દન નિશ્ચિંત કરી મૂક્યો છે એટલું જ નહીં પણ મને કિત્તેજન આપ્યું છે. વળી એમ પણ તારે ન સમજવું કે બધા ગોરાઓ એકસરખી જ રીતે તમ લોકોની તરફ તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. પરોક્ષપણે તમારા પ્રત્યે કેટલી બધી લાગણી છે તેનો તને ખ્યાલ ન હોઈ શકે, પણ મને તો અનુભવ હોવો જોઈએ એમ તું કબૂલ કરશે.”

આટલી સ્પષ્ટ વાર્તા થયા પછી મેં ફરી એ વિષય કોઈ દિવસ છેડ્યો જ નહીં. અને પાછળથી હજુ લડત ચાલતી હતી તે દરમિયાન, જ્યારે ડોક પોતાનું ધર્મકાર્ય કરતાં કરતાં રોડેશિયામાં દેવલોક પામ્યા ત્યારે તેમના દેવળમાં તેમના પંથવાળાઓએ સભા કરી હતી, તેમાં મરહૂમ કાછલિયા અને બીજા હિંદીઓ તેમ જ મને બોલાવ્યા હતા; અને તેમાં મને બોલવાનું પણ નિમંત્રણ આવ્યું હતું.

હું ઠીક ઠીક હાલવાચાલવા જેવો થાઉં તેને દરેક દિવસ થયા હશે. એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી મેં આ માયાળુ કુટુંબની રજા લીધી. અમને બંનેને એ વિયોગ દુખદાયી થઈ પડ્યો હતો.

૨૩. ગોરા સહાયકો

આ લડતમાં એટલા બધા અને પ્રતિષ્ઠિત ગોરાઓએ હિંદી કોમ તરફથી આગળપડતો ભાગ લીધો હતો કે આ સ્થળે તેઓનો એકસાથે પરિચય કરાવવો અયોગ્ય નહીં ગણાય. આથી ઠેકઠેકાણે તેઓનાં નામ આવ્યાં કરશે તે વખતે વાંચનારને તે અપરિચિત નહીં લાગે અને લડતના ચાલુ વર્ણનમાં તેઓની ઓળખાણ કરાવનારને સારું મારે રોકાઈ પણ નહીં જવું પડે. જે ક્રમમાં હું તેઓના નામ આપવાનો છું તે ક્રમ વાંચનારે ન પ્રતિષ્ઠાવાર સમજવો કે ન તેમની મદદની કિંમતવાર. કંઈક તેમના પરિચયના વખત પ્રમાણેનો ક્રમ અને લડતના જે જે પેટાવિભાગમાં તેઓની મદદ મળી તે પ્રમાણે તેને ગોઠવાયેલો સમજવાનો છે.

તેમાં પ્રથમ નામ આલ્બર્ટ વેસ્ટનું આવે છે. તેમનો કોમની સાથેનો સંબંધ તો લડાઈ પહેલાં શરૂ થયો. મારી સાથેનો સંબંધ તેથી પણ વહેલો. મેં જ્યારે જોહાનિસબર્ગમાં ઓક્સ ખોલી ત્યારે મારું કુટુંબ મારી સાથે ન હતું. વાંચનારને યાદ હશે કે હું દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓનો તાર મળવાથી ૧૯૦૩માં એકાએક ચાલી નીકળેલો અને તે પણ એક વર્ષની અંદર પાછા ફરવાના ઈરાદાથી. જોહાનિસબર્ગમાં એક નિરામિષ ભોજનગૃહ હતું તેમાં હું નિયમસર બપોરે અને સાંજે ખાવા જતો. ત્યાં વેસ્ટ પણ આવતા અને ત્યાં જ અમારી ઓળખાણ થયેલી. તે એક બીજા ગોરાની સાથે ભાગમાં છાપખાનું ચલાવતા હતા.

૧૯૦૪માં જોહાનિસબર્ગના હિંદુઓમાં સખત મરકી કાટી નીકળી. દરદીઓની સારવારમાં હું રોકાઈ ગયો અને પેલા ભોજનગૃહમાં મારું જવાનું અનિયમિત થયું. અને જ્યારે જતો ત્યારે પણ મારા ચેપનો

બીજાને ભય ન રહે એટલા સારુ બીજા જમનારાઓ આવ્યા હોય તેમના પહેલાં હું ત્યાં જઈ આવતો. બે દિવસ મને જ્યારે ડિપરાડિપરી જોયો નહીં ત્યારે વેસ્ટ ગભરાયા. તેમણે છાપાંઓમાં જોયેલું કે હું દરદીઓની સારવારમાં રોકાયેલો હતો. ત્રીજે દિવસે સવારના છ વાગ્યે હજુ હું હાથમાં ધોઈ રહ્યો હતો તેટલામાં વેસ્ટે મારી કોટડીનું બારણું ઠોક્યું. મેં બારણું ડિઘાડ્યું તો વેસ્ટનો હસમુખો ચહેરો જોયો.

તે તરત જ રાજી થઈને બોલી ઊઠ્યા, “તને જોઈને નિરાંત થઈ. તને ભોજનગૃહમાં ન જોયો તેથી હું ગભરાઈ ગયો હતો. મારાથી તને કંઈ મદદ થઈ શકે એમ હોય તો જરૂર કહેવું.”

મેં હસીને જવાબ દીધો, “દરદીની સારવાર?”

“કેમ નહીં? જરૂર હું તૈયાર છું.”

આટલા વિનોદમાં મારો વિચાર મેં કરી લીધો હતો. મેં કહ્યું, “તમારી પાસેથી મને બીજા જવાબની આશા હોય જ નહીં. પણ તેમાં તો મારી પાસે ઘણા મદદગાર છે. પણ તમારી પાસેથી તો, હું એથી વધારે કઠણ કામ લેવા ઇચ્છું છું. મદનજિત અહીં છે. ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’નું પ્રેસ નિરાધાર છે. મદનજિતને તો મેં મરકીના કામમાં રોકી જ લીધા છે. તમે ડરબન જાઓ અને તે સંભાળો તો એ ખરેખરી મદદ છે. તેમાં લલચાવા જેવું તો કંઈ છે જ નહીં. હું તો તમને જૂજ જ રકમ આપી શકું, એટલે મહિનાના દસ પાઉંડ અને બે પ્રેસમાં કંઈ લાભ થાય તો તેમાંથી અર્ધું તમારું.”

“એ કામ જરા અટપટું ખરું. મારે ભાગીદારની રજા લેવી પડશે. કેટલીક ડિઘરાણીઓ છે, પણ કંઈ ફિકર નહીં. આજ સાંજ સુધીની છૂટ તું મને આપશે?”

“હા! છ વાગ્યે આપણે પાર્કમાં મળીએ.”

“હું જરૂર પહોંચીશ.”

તે પ્રમાણે અમે મળ્યા. ભાગીદારની રજા લઈ લીધી. ડિઘરાણીઓ ડિઘરાવવાની મને સાંપી દીધી અને બીજે દિવસે સાંજની ટ્રેનમાં તે રવાના થયા. એક મહિનાની અંદર તેમનો રિપોર્ટ આવ્યો કે, “આ છાપખાનામાં નફો તો છે જ નહીં, ખોટ ઘણી છે. ડિઘરાણી

પાર વગરની છે, પણ ચોપડા ઢંગધડા વિનાના છે. ઘરાકોનાં પૂરાં નામ નથી, ઠેકાણાં નથી. બીજી અવ્યવસ્થા પણ ઘણી છે. આ હું ફરિયાદરૂપે નથી લખતો. હું નફાને સારુ નથી આવ્યો. એટલે આ લીધેલું કામ હું છોડવાનો નથી એ ચોક્કસ માનજે. પણ એટલી નોટિસ હું અત્યારથી આપી દઉં છું કે તારે લાંબા કાળ સુધી ખોટ તો ભર્યે જ જવી જોઈશે.”

મદનજિત જોહાનિસબગ આવ્યા હતા, ઘરાકો કરવા અને છાપખાનાની વ્યવસ્થાની મારી સાથે વાતચીત કરવા. હું દર મહિને તેની થોડીઘણી પણ ખોટ ભર્યા કરતો હતો, તેથી મારે તેમાં કેટલે સુધી ઊતરવું પડશે એ જાણવા ઈચ્છતો હતો. વાંચનારને હું જાણાવી ગયો છું કે મદનજિતને આરંભ વેળાએ પણ છાપખાનાનો અનુભવ હતો નહીં એટલે, છાપખાનામાં અનુભવી માણસને તેમની સાથે રોકી શકાય તો સારું એમ તો હું વિચાર્યા જ કરતો હતો. દરમ્યાન મરકી આવી અને મદનજિત એવા કામમાં તો બહુ કુશળ અને નિર્ભય માણસ, એટલે તેમને રોકી લીધી. તેથી વેસ્ટનું અણધાર્યું કહેણ મેં ઝીલી લીધું અને મરકી દરમ્યાનના પ્રસંગને સારુ જ નહીં, પણ જાથુને સારુ તેમણે જવું જોઈએ એ મેં સમજાવી દીધું હતું. તેથી ડિપર પ્રમાણેનો તેમનો રિપોર્ટ આવ્યો.

છેવટે છાપું અને છાપખાનું કિનિક્સ ગયાં એ વાંચનાર જાણે છે. વેસ્ટના મહિનાના દસ પાઉંડને બદલે કિનિક્સમાં ત્રણ પાઉંડ થયા. આ બધા ફેરફારોમાં તેમની સંપૂર્ણ સંમતિ હતી. પોતાની આજીવિકા કેમ મળશે એનો તો એમને કોઈ દિવસ જરાયે ભય થયો હોય એવું મેં અનુભવ્યું નથી. ધર્મનો અભ્યાસ ન છતાં, અત્યંત ધાર્મિક માણસ તરીકે તેમને હું ઓળખું છું. તે અતિશય સ્વતંત્ર સ્વભાવના માણસ છે. જે વસ્તુ જેવી માને તેવી જ તેને કહી બતાવે. કાળાને કૃષ્ણવર્ણનું ન કહેતાં કાળું જ કહે. તેમની રહેણી અત્યંત સાદી હતી. અમારા પરિચય વખતે તે બ્રહ્મચારી હતા અને હું જાણું છું કે એ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતા. કેટલાંક વર્ષ પછી તેમણે વિલાયત જઈ પોતાનાં માબાપની યાત્રા કરી, અને ત્યાંથી પરણીને આવ્યા. મારી સલાહથી પોતાની સ્ત્રીને, સાસુને

અને કુંવારી બહેનને સાથે લાવ્યા. તેઓ બધાં કિનિક્સમાં અત્યંત સાદાઈથી રહ્યાં અને દરેક રીતે હિંદીઓની સાથે ભળી જતાં.

મિસ એડા વેસ્ટ (અમે એમને દેવીબહેન કહેતા) હવે ૩૫ વર્ષનાં થયાં હશે, પણ હજુ કુંવારી અવસ્થામાં જ છે અને અતિશય પવિત્ર જિંદગી ગાળે છે. તેમણે પણ કંઈ ઓછી સેવા કરી નથી. કિનિક્સમાં વસતા બાળશિષ્યોને રાખવા, તેઓને અંગ્રેજીનું શિક્ષણ આપવું, સાર્વજનિક રસોડામાં રસોઈ કરવી, મકાન સાફ રાખવાં, ચોપડા પણ રાખવા, બીબાં પણ ગોઠવવાં, છાપખાનાનું બીજું કામ કરવું, તેમાં કયાંય આ બાઈએ કોઈ દિવસ આનાકાની કરી નથી. હાલ તેઓ કિનિક્સમાં નથી, તો એનું કારણ માત્ર એટલું જ કે તેઓનું જૂજ ખર્ચ પણ, મારા હિંદુસ્તાનમાં આવવા પછી છાપખાનાથી ઊપડી શકે એમ ન હતું. વેસ્ટનાં સાસુની ઊંમર અત્યારે ૮૦ વર્ષની ઊપરની હશે. તેમને સીવાણનું કામ અતિશય સુંદર આવડે છે. એટલે એવા કામમાં તે બુઢી બાઈ પણ પૂરી મદદ કરે. કિનિક્સમાં તેમને સૌ દાદી ('ગ્રેની') કહેતા અને માનતા. મિસિસ વેસ્ટને વિશે કંઈ કહેવાની જરૂર હોય નહીં. જ્યારે કિનિક્સમાંથી ઘણા માણસો જેલમાં ગયા ત્યારે વેસ્ટ કુટુંબે મગનલાલ ગાંધીની સાથે મળીને કિનિક્સનો કારભાર ચલાવ્યો. છાપખાને અને છાપખાનાને લગતાં ઘણાં કામ વેસ્ટ કરે. મારી અને બીજાઓની ગેરહાજરીમાં ડરબનથી ગોખલેને મોકલવાના તાર તે વેસ્ટ મોકલે. છેવટે વેસ્ટ પણ પકડાયા (જોકે તેમને તરત છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા) ત્યારે ગોખલે ગભરાયેલા, અને એન્ડ્રૂઝ તથા પિયર્સનને મોકલ્યા.

બીજા રિચ. તેમને વિશે હું લખી ચૂક્યો છું. તે પણ લડાઈ પહેલાં જ મારી ઓફિસમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. તે મારી પછી મારું કામ સંભાળી શકે એ ઊંમેદથી વિલાયત બેરિસ્ટર થવા ગયેલા. ત્યાં કમિટીની બધી જવાબદારી તેમના જ હાથમાં હતી.

ત્રીજા પોલાક. વેસ્ટની જેમ પોલાકની ઓળખાણ પણ અનાયાસે ભોજનગૃહમાં થયેલી. તેઓ પણ ક્ષણવારમાં ટ્રાન્સવાલના 'કિટિક'ના ઊપતંત્રીની જગ્યા છોડીને 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'માં ગયેલા. તેમણે વિલાયતમાં અને આખા હિંદુસ્તાનમાં લડતને અંગે મુસાફરી કરી

એ સૌ જાણે છે. રિચ વિલાયત ગયા એટલે એમને કિનિક્સથી મારી ઓક્સિમાં બોલાવી લીધા. ત્યાં 'આર્ટિકલ્સ' આપ્યા, અને તે પણ વકીલ થયા. પાછળથી પરણ્યા. મિસિસ પોલાકને પણ હિંદુસ્તાન ઓળખે છે. તે બાઈએ પોતાના પતિને લડતના કામમાં પૂરેપૂરી મદદ આપી, કોઈ દિવસ તેમાં વિધન નાખ્યું જ નથી. અને હાલ, એ બંને, જોકે અસહકારની લડતમાં આપણાં સહકારી નથી છતાં, હિંદુસ્તાનની સેવા યથાશક્તિ કર્યા કરે છે.

પછી હર્મન કેલનબેક. એમનો પરિચય પણ લડાઈ પહેલાં થયેલો. એ જાતે જર્મન છે. અને જો અંગ્રેજ-જર્મનની લડાઈ ન થઈ હોત તો આજે તે હિંદુસ્તાનમાં હોત. તેમનું હૃદય વિશાળ છે. તેમના ભોળપણનો પાર નથી. તેમની લાગણી ઘણી તીવ્ર છે. તેમનો ધંધો શિલ્પીનો છે. એવું એક પણ કામ નહીં હોય કે જે કરવામાં તેમણે આનાકાની કરી હોય. જ્યારે મેં જોહાનિસબર્ગમાં ઘરબાર કાઢી નાખેલાં ત્યારે અમે બંને સાથે જ રહેતા, એટલે મારું ખર્ચ એ જ કિપાડતા. ઘર તો એમનું પોતાનું જ હતું. ખાધાખર્ચમાં હું મારો ભાગ આપવા કહેતો ત્યારે તે ચિડાય, અને એમને કિડાકિપણમાંથી બચાવનાર તો હું જ હતો એ કહી મને વાળે. આ તેમના કહેવામાં વજૂદ હતું. પણ ગોરાઓ સાથેના મારા અંગત પ્રસંગોનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થળ નથી. ગોખલે આવ્યા ત્યારે જોહાનિસબર્ગનો તેમનો કિતારો કોમની વતી કેલનબેકની બંગલીમાં હતો. એ મકાન ગોખલેને અત્યંત પસંદ પડ્યું. તેમને વળાવવાને ઝાંઝીબાર સુધી તે મારી સાથે આવેલા. પોલાકની સાથે તે પણ પકડાયેલા અને જેલ ભોગવેલી. અને છેવટે જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડીને ગોખલેને વિલાયતમાં મળીને હું હિંદુસ્તાન આવતો હતો ત્યારે કેલનબેક મારી સાથે હતા, અને લડાઈને લીધે જ તેમને હિંદુસ્તાન આવવાની પરવાનગી ન મળી. બધા જર્મનોની સાથે તેમને પણ વિલાયતમાં નજરકેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. લડાઈ પૂરી થયા પછી તે જોહાનિસબર્ગમાં પાછા ગયા છે, અને પોતાનો ધંધો પાછો શરૂ કર્યો છે. જોહાનિસબર્ગમાં સત્યાગ્રહી કેદીઓના કુટુંબને એકીસાથે રાખવાનો જ્યારે વિચાર થયો ત્યારે કેલનબેકે પોતાનું

૧૧૦૦ વીધાનું ખેતર કોમને વગર ભાડે સાંખ્યું. તેની વિગત વાંચનાર હવે પછી જોશે.

હવે, એક પવિત્ર બાળાની ઓળખાણ આપું. તેને ગોખલેએ આપેલું પ્રમાણપત્ર વાંચનારની પાસે રજૂ કર્યા વિના મારાથી નહીં રહી શકાય. આ બાળાનું નામ મિસ શ્લેશિન. ગોખલેની માણસોને પિછાણવાની શક્તિ અદ્ભુત હતી. ડેલાગોઆ બેથી ઝાંઝીબાર સુધી અમને વાતો કરવાનો અને શાંતિનો સુંદર પ્રસંગ હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી તેમ જ ગોરા આગેવાનોનો પરિચય પણ તેમને ઠીક થયો હતો. એમાંનાં બધાં મુખ્ય પાત્રોનાં સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ તેમણે કરી બતાવ્યાં, અને મને બરાબર યાદ છે કે તેમણે મિસ શ્લેશિનને હિંદી અને ગોરા બધામાં સૌથી પ્રથમ પદ આપ્યું હતું. “એના જેવું નિર્મળ અંતઃકરણ, કામમાં એકાગ્રતા, દૃઢતા, મેં ઘણાં થોડામાં જોયાં છે. અને હિંદીઓની લડતમાં કશાયે લાભની આશા વિના આટલું સર્વાર્પણ જોઈને હું તો આશ્ચર્યચકિત થયો. વળી આ બધા ગુણોની સાથે તેની હોશિયારી ને ચપળતા તમારી આ લડતમાં તેને એક અમૂલ્ય સેવિકા બનાવે છે. મારે કહેવાની તો જરૂર ન હોય તોપણ કહું છું કે તેને તું સંઘરજે.”

મારી પાસે એક સ્કોચ કુમારિકા શોર્ટહિન્ડ અને ટાઈપિસ્ટ તરીકે હતી. તેની વક્ષદારી અને નીતિનો કંઈ પાર ન હતો. આ જિંદગીમાં મને કડવા અનુભવ તો ઘણાંયે થયા છે, પણ મારા સંબંધમાં એટલાં બધાં સુંદર ચારિત્ર્યવાળા અંગ્રેજ અને હિંદી આવ્યા છે કે, હું હંમેશાં એને મારું સદ્ભાગ્ય જ માનતો આવ્યો છું. આ સ્કોચ કુમારિકા મિસ ડિકના વિવાહનો પ્રસંગ આવ્યો એટલે તેનો વિયોગ થયો. મિ. કેલનબેક મિસ શ્લેશિનને લાવ્યાં અને મને કહ્યું, “આ બાળાને તેની માએ મને સાંપી છે. એ ચાલાક છે, એ પ્રમાણિક છે, પણ એનામાં ટીખળ અને સ્વતંત્રતા બહુ છે. કદાચ તે ઉદ્ધત પણ ગણાય. તને પોસાય તો તું તેને રાખજે. પગારને ખાતર હું એને તારી નીચે નથી મૂકતો.” હું તો સારી શોર્ટહિન્ડ ટાઈપિસ્ટને મહિનાના વીસ પાઉન્ડ આપવાને તૈયાર હતો. મિસ શ્લેશિનની શક્તિની

મને કંઈ ખબર ન હતી. મિ. કેલનબેકે કહ્યું, “હાલ તો મહિનાના છ પાકિન્ડ આપજે.” મને તો એ કબૂલ હોય જ.

મિસ શ્લેશિનના ટીખળનો અનુભવ તો મને તરત જ થયો. પણ એક મહિનાની અંદર તો મિસ શ્લેશિને જ મને વશ કરી લીધો. રાત અને દહાડો ગમે ત્યારે કામ આપે. તેને સારુ કંઈ અશક્ય કે મુશ્કેલ તો મળે જ નહીં. આ વખતે તેની ડિંમર સોળ વર્ષની હતી. અસીલોનાં અને સત્યાગ્રહીઓનાં મન પણ પોતાની નિખાલસતા અને સેવાની તત્પરતાથી તેણે હરી લીધાં. ઓક્સિની અને લડતની નીતિની એ કુમારિકા ચોકીદાર અને રખેવાળ થઈ પડી. કોઈ પણ કાર્યની નીતિને વિશે તેને જરાયે શંકા આવે એટલે અતિશય છૂટથી મારી સાથે વાદવિવાદ કરે, અને હું જ્યાં સુધી તે વસ્તુની નીતિને વિશે તેની ખાતરી ન કરી આપું ત્યાં સુધી તેને સંતોષ વળે જ નહીં.

જ્યારે બધા પકડાયા અને આગેવાનોમાં લગભગ એક કાછલિયા જ બહાર હતા તે વખતે એ બાઈએ લાખો રૂપિયાનો હિસાબ સાચવ્યો, જુદી જુદી પ્રકૃતિના માણસોની પાસેથી કામ લીધું. કાછલિયા પણ તેનો આશ્રય લે, તેની સલાહ લે. અમે બધા જેલમાં ગયા ત્યારે ડોકે ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ની કમાન હાથમાં લીધી. પણ એ ધોળા વાળવાળો અનુભવી બુજરગ ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ને સારુ લખાયેલા લેખો મિસ શ્લેશિનની પાસે પાસ કરાવે! અને તેણે મને કહેલું, “જો મિસ શ્લેશિન ન હોત તો હું નથી જાણતો કે હું કંઈ રીતે મારા કામમાં મને પોતાને પણ સંતોષ આપી શકત. તેની મદદ અને તેની સૂચનાઓનું મૂલ્ય હું આંકી શકું એમ નથી.” અને ઘણી વખત તેણે સૂચવેલા સુધારાવધારા યોગ્ય જ હતા એમ ધારીને મેં કબૂલ કરેલા છે. પઠાણો, પટેલિયાઓ, ગિરમીટિયાઓ, બધી જાતના અને બધી ડિંમરના હિંદીઓ તેની આસપાસ વીંટળાઈ રહેતા, તેની સલાહ લેતા, અને તે કહે તેમ કરતા.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણે ભાગે ગોરાઓ હિંદીઓ સાથે આગગાડીમાં એક જ ડબ્બામાં બેસતા નથી. ટ્રાન્સવાલમાં તો બેસવાની મનાઈ

પણ કરે છે. સત્યાગ્રહીઓનો કાયદો તો ત્રીજા વર્ગમાં જ ફરવાનો હતો. તેમ છતાં મિસ શ્લેશિન ઇરાદાપૂર્વક હિંદીઓના જ ડબ્બામાં બેસે અને ગાર્ડની સાથે વઢવેડ પણ કરે. મને ભય હતો ને મિસ શ્લેશિનને હાંશ હતી કે કોઈ વખત પોતે પણ પકડાય. પણ તેની શક્તિ, તેનું લડાઈને લગતું પૂરું જ્ઞાન, અને સત્યાગ્રહીઓના હૃદય ઉપર તેણે મેળવેલું સામ્રાજ્ય એ ત્રણ વસ્તુ ટ્રાન્સવાલની સરકારના ધ્યાનમાં હોવા છતાં, મિસ શ્લેશિનને નહીં પકડવાની પોતાની નીતિ અને પોતાના વિવેકનો ટ્રાન્સવાલની સરકારે ત્યાગ ન જ કર્યો.

મિસ શ્લેશિને કોઈ દિવસ પોતાના માસિક છ પાઉન્ડમાં વધારો માગ્યો કે ઈચ્છ્યો જ નહીં. તેની કેટલીક હાજતોની મને જાણ થઈ ત્યારે તેને દસ પાઉન્ડ આપવાનું શરૂ કર્યું. તે પણ તેણે આનાકાનીથી લીધા. પણ તેથી આગળ વધવાની તો તેણે ચોખ્ખી ના જ પાડી : “તે ઉપરાંત મારી હાજત છે જ નહીં. તેમ છતાં જો હું લઉં તો જે નિષ્ઠાથી તમારી પાસે આવી છું તે ખોટી ઠરે.” આ જવાબથી હું ચૂપ રહ્યો. વાંચનાર કદાચ જાણવાને ઈચ્છે કે મિસ શ્લેશિનની કેળવણી શું હતી ? કેપ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમીડિયેટ પરીક્ષા તેણે પસાર કરેલી; શોર્ટહેન્ડ વર્ગેમાં પહેલા નંબરનાં પ્રમાણપત્ર મેળવેલાં. લડાઈમાંથી મુક્ત થયા પછી એ યુનિવર્સિટીની ગ્રેજ્યુએટ થઈ અને હાલ કોઈ ટ્રાન્સવાલની સરકારી છોકરીઓની નિશાળમાં મુખ્ય શિક્ષિકા છે.

હર્બટ કિચન એક શુદ્ધ હૃદયના વીજળીનું કામ જાણનાર અંગ્રેજ હતા. તેમણે બોઅર લડાઈમાં અમારી સાથે કામ કર્યું. તેઓ થોડી મુદત સુધી ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’ના અધિપતિ પણ હતા. તેમણે મરણપર્યંત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું.

હું ઉપર ગણાવી ગયો તે વ્યક્તિઓ તો મારા ખાસ પ્રસંગમાં આવેલી એવી વ્યક્તિઓ હતી. તેઓને ટ્રાન્સવાલના આગેવાન ગોરાઓમાં ન ગણી શકાય. છતાં તેઓની મદદ પુષ્કળ મળી હતી એમ કહી શકાય. પ્રતિષ્ઠાની દૃષ્ટિએ હોસ્કિનનું અગ્રસ્થાન છે. તેમની ઓળખાણ હું અગાઉ કરાવી ગયો છું. તેમના પ્રમુખપણા નીચે સત્યાગ્રહની લડતમાં સહાયકારી ગોરાઓનું સ્થાયી મંડળ પણ ઊભું કરવામાં આવ્યું

હતું. એ મંડળે પોતાથી બને તેટલી મદદ કરી હતી. લડતનો બરાબર રંગ જામ્યા પછી સ્થાનિક સરકારની સાથે મસલતનો વહેવાર તો કેમ જ રહી શકે? તે અસહકારના તત્ત્વને લીધે નહીં, પણ સરકાર જ તેના કાયદાનો ભંગ કરનારની સાથે મસલતનો વહેવાર ન રાખે, તેથી. આ વેળાએ ગોરાઓની કમિટી સરકાર અને સત્યાગ્રહીની વચ્ચે એક અનુસંધાનરૂપ હતી.

આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટની ઓળખાણ પણ હું આગળ કરાવી ગયો. ડોકના જ જેવો સંબંધ ધરાવનારા અને બહુ મદદ કરનારા એક બીજા પણ ભલા પાદરી હતા. તેમનું નામ રેવરંડ ચાર્લ્સ કિલિપ્સ. એ ટ્રાન્સવાલમાં ઘણાં વર્ષો થયાં 'કોંગ્રેગેશનલ મિનિસ્ટર' હતા. તેમનાં ભલાં પત્ની પણ મદદ દેતાં. એક ત્રીજા નામાંકિત પાદરી જેમણે પાદરીપણું છોડીને અખબારનું અધિપતિપણું ગ્રહણ કર્યું હતું તે બ્લૂમફોન્ટીનમાં પ્રકટ થતા 'ફ્રેન્ડ' નામના દૈનિકના અધિપતિ રેવરંડ ડુડની હુ. તેમણે ગોરાઓની અવગણના વહોરીને પણ પોતાના પત્રમાં હિંદીઓની હિમાયત કરી હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રસિદ્ધ વક્તાઓમાં તેમની ગણના થતી હતી.

એ જ પ્રમાણે સ્વતંત્રતાએ મદદ કરનાર 'પ્રિટોરિયા ન્યૂઝ'ના અધિપતિ વેરસ્ટેન્ટ હતા. એક વેળાએ પ્રિટોરિયા ટાઉનહોલમાં ત્યાંના મેયરના અધિપતિપણા નીચે ગોરાઓએ જંગી સભા બોલાવી હતી. તેનો હેતુ એશિયાટિકને વખોડવાનો અને ખૂની કાયદાને વખાણવાનો હતો. વેરસ્ટેન્ટે એકલાએ એ સભામાં વિરોધ કર્યો. પ્રમુખે બેસી જવાનું કહ્યું તે છતાં તેમણે બેસી જવાની ના પાડી. ગોરાઓએ તેમના શરીર પર હાથ નાખવાની ધમકી આપી. તેમ છતાં એ નર સિંહની માફક ગર્જતો એ ટાઉનહોલમાં અડગ રહ્યો, અને સભાને પોતાનો ઠરાવ પસાર કર્યા વિના વીખરાઈ જવું પડ્યું!

કોઈ પણ મંડળમાં દાખલ થયા વિના પણ મદદ કરવાનો એક પણ પ્રસંગ નહીં ભૂલનાર એવા બીજા ગોરાઓનાં પણ નામ હું ગણાવી શકું એમ છું. પણ વધુ ન લંબાવતાં ત્રણ સ્ત્રીઓની ઓળખાણ કરાવીને જ આ પ્રકરણ પૂરું કરવા ઈચ્છું છું. તેમાંથી એક મિસ હોબાહાકિસ, તે લૉર્ડ હોબાહાકિસની દીકરી. એ બાઈ બોઅરની લડાઈ

સમયે લૉર્ડ મિલ્નરની સામે થઈને ટ્રાન્સવાલમાં પહોંચી હતી. જ્યારે લૉર્ડ કિચનરે આખા જગતમાં ગવાયેલી અને વખોડાયેલી પોતાની 'કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ'* ટ્રાન્સવાલ અને ફ્રી સ્ટેટમાં જમાવી ત્યારે એ બાઈ એકલી બોઅર ઓરતોમાં ધૂમતી અને તેઓને મક્કમ રહેવાનું સમજાવતી ને શૂર ચડાવતી. બોઅર લડાઈને વિશે અંગ્રેજી રાજનીતિ કેવળ ખોટી છે એવી પોતાની માન્યતા હોવાથી, મરહૂમ સ્ટેડની માફક તે ઈચ્છતી અને ઈશ્વર પ્રત્યેની પ્રાર્થના કરતી કે અંગ્રેજોની હાર થાય. આટલી બધી બોઅરની સેવા કર્યા પછી જ્યારે તેણે જાણ્યું કે, બોઅરો—જે અન્યાયની સામે લડેલા તેઓ જ—હિંદીઓ પ્રત્યે, અજ્ઞાનથી દોરવાઈ જઈને, અન્યાય કરવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે તેનાથી તે સહન ન થઈ શક્યું. બોઅર પ્રજા તેના પ્રત્યે બહુ માન અને પ્રેમ રાખતી હતી. તેને જનરલ બોથાની સાથે ઘણો નિકટ સંબંધ હતો. તેને ત્યાં એ ઊતરતી. ખૂની કાયદો રદ થવા વિશે બોઅર મંડળોમાં તેનાથી બની શકે એટલું તેણે કહ્યું.

બીજી બાઈ ઓલિવ શ્રાઈનર. આ બાઈને વિશે હું પાંચમા પ્રકરણમાં લખી ગયો છું. એ દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રખ્યાત શ્રાઈનર કુટુંબમાં જન્મેલી વિદુષી બાઈ હતી. શ્રાઈનર નામ એટલું બધું પ્રખ્યાત છે કે જ્યારે તે પરાણી ત્યારે તેના ઘણીને તે નામ ગ્રહણ કરવું પડ્યું, કે જેથી ઓલિવનો શ્રાઈનર કુટુંબ સાથેનો સંબંધ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓમાં અલોપ ન થાય. એ કંઈ તેનું ખોટું સ્વાભિમાન નહોતું. મારો પરિચય તેમની સાથે સરસ હતો એમ હું માનું છું. પણ એ બાઈની સાદાઈ, નમ્રતા, એ એની વિદ્વત્તાના જેવાં જ તેનાં આભૂષણ હતાં. પોતાના હબસી નોકરો અને પોતાની વચ્ચે અંતર છે એમ તેણે કોઈ દિવસ માનેલું નહીં. જ્યાં અંગ્રેજી ભાષા બોલાય છે ત્યાં તેનું 'ડ્રીમ્સ' નામનું પુસ્તક આદરપૂર્વક વંચાય છે. એ ગદ્ય છે તે છતાં કાવ્યની પંક્તિમાં મુકાય છે. બીજું તો તેણે ઘણું લખેલું છે. એટલો કલમ ઊપરનો તેનો કાબૂ હોવા છતાં,

* એટલે લડાઈ કરનારા બોઅરોની સ્ત્રીઓને એકઠી કરી કેદમાં રાખવાની છાવણી.

પોતે ઘરની રસોઈ પોતાને હાથે કરતાં, ઘર સાફસૂક રાખતાં, વાસણ ઈત્યાદિ ધોતાં શરમાય નહીં—અચકાય નહીં. તે એમ માનતી કે એવી ઉપયોગી અંગમહેનત તેની લેખનશક્તિને મંદ કરવાને બદલે ઉત્તેજિત કરતી અને ભાપામાં અને વિચારોમાં એક પ્રકારનો વિવેક અને ઠાવકાઈ જાળવતી. એ બાઈએ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓમાં જે કંઈ વજન પડી શકે તે બધું હિંદીઓની તરફેણમાં વાપર્યું હતું.

ત્રીજી બાઈ માસ મોલ્ટીનો. એ પણ દક્ષિણ આફ્રિકાના પુરાણ મોલ્ટીનો કુટુંબની બુજરગ બાઈ હતી. તેણે પણ યથાશક્તિ મદદ કરી.

વાંચનાર પૂછે કે આ બધા ગોરાઓની મદદનું પરિણામ શું આવ્યું? તો હું જવાબ આપું કે, પરિણામ જણાવવા સારુ આ પ્રકરણ નથી લખાયું. કેટલાકનાં કામ જેનો ચિતાર અપાઈ ગયો છે તે જ તેના પરિણામની સાક્ષીરૂપે છે. પણ આવા હિતેચ્છુ ગોરાઓની સમસ્ત પ્રવૃત્તિનું શું પરિણામ આવ્યું? એ જ સવાલ ઉત્પન્ન થઈ શકે. આ લડત જ એવી હતી કે જેનું પરિણામ એ લડતમાં જ સમાયેલું હતું. જાતમહેનતની, જાતભોગની તથા ઈશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધાની આ લડત હતી.

ગોરા સહાયકોનાં નામ ગણાવી જવાનો એક હેતુ એ કે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઈતિહાસમાં જે તેઓએ કરેલી મદદની સ્તુતિ ન આવે તો એ ઈતિહાસની ખામી ગણાય. મેં કંઈ બધા ગોરા સહાયકોનાં નામ તો આપ્યાં નથી. પણ જેટલાં આપ્યાં છે તેથી સહાયકમાત્રનો આભાર આ પ્રકરણમાં આવી જાય છે. અને બીજું કારણ એ કે, જોકે આપણે અમુક પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ નથી શકતા તે છતાં શુદ્ધ ચિત્તથી થયેલી પ્રવૃત્તિનું પરિણામ શુભ આવે જ છે, પછી તે દશ્ય હો કે અદશ્ય, — એ સિદ્ધાંતને વિશેની સત્યાગ્રહી તરીકેની મારી શ્રદ્ધા પ્રગટ કરવી. વળી ત્રીજું સબળ કારણ એ કે, સત્ય પ્રવૃત્તિઓ આવી અનેક પ્રકારની શુદ્ધ અને નિઃસ્વાર્થ મદદો પોતાની તરફ વિના પ્રયાસે આકર્ષે જ છે, એ બતાવવું. જે આ પ્રકરણમાં હજુ સુધી એ વાત ન સમજાઈ ગઈ હોય તો હું સ્પષ્ટ કરવા ઈચ્છું છું કે, સત્યાગ્રહની લડતમાં

સત્યને જ જાળવવું એને જો પ્રયાસ ગણીએ તો એ પ્રયાસ ઉપરાંત બીજો કોઈ પણ પ્રયાસ આ ગોરાઓની મદદ લેવાને સારુ કરવામાં આવ્યો ન હતો. લડતના બળથી જ તેઓ આકર્ષાયા હતા.

૨૪. અંતરની વિશેષ મુસીબતો

એકવીસમા પ્રકરણમાં આપણને કંઈક અંતરની મુસીબતોનો ખ્યાલ આવ્યો. હુમલાને વખતે મારું કુટુંબ તો કિનિક્સમાં વસતું હતું. હુમલાથી તેઓનો જીવ ઊંચો થાય એ સ્વાભાવિક હતું. મને જોવાને કિનિક્સથી જોહાનિસબર્ગ પૈસા ખરચીને દોડી અવાય એવું તો ન જ બની શકે. એટલે સાજો થયે મારે જ જવાનું રહ્યું હતું. નાતાલ અને ટ્રાન્સવાલ વચ્ચે મારી આવજા તો કામ પ્રસંગે થયા જ કરતી. સમાધાની વિશે નાતાલમાં ખૂબ ગેરસમજૂતી ફેલાઈ હતી, એ મારી જાણ બહાર ન હતું. મારી ઉપર અને બીજાઓની ઉપર કાગળો આવતા, તેથી હું જાણતો; અને ઘણા કટાક્ષ કરનારા કાગળ 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન' ઉપર આવેલા તેનો થોકડો મારી પાસે હતો. જોકે હજી સુધી સત્યાગ્રહ તો ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ કરવાનો રહ્યો હતો. તોપણ નાતાલના હિંદીઓની સંમતિ અને લાગણી જાળવવી રહી હતી. ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ ટ્રાન્સવાલ નિમિત્તે આખા દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની લડત લડી રહ્યા હતા. તેથી નાતાલમાં થયેલી ગેરસમજૂતી દૂર કરવાને સારુ પણ મારે ડરબન જવાની જરૂર હતી. તેથી પહેલો જ પ્રસંગ લઈને હું ત્યાં ગયો.

ડરબનમાં હિંદીઓની જાહેર સભા ભરવામાં આવી. મને કેટલાક મિત્રોએ પહેલેથી જ જણાવી દીધું હતું કે, આ સભામાં મારી ઉપર હુમલો થવાનો છે, અને મારે કાં તો સભામાં જવાનું મુલતવી રાખવું અથવા રક્ષણને સારુ કંઈ ઉપાય લેવા. બેમાંથી એકે વસ્તુ મારાથી થઈ શકે તેમ ન હતી. સેવકને શેઠ બોલાવે અને તે બીકથી ન જાય એટલે તેનો સેવાધર્મ ગયો. અને શેઠની સેવાથી બીજાં તે સેવક શાનો? જાહેર સેવા સેવાની ખાતર કરવી એ ખાંડાની

ધારે ચાલવા જેવું છે. જાહેર સેવક સ્તુતિ લેવાને તૈયાર થઈ જાય છે, તો નિંદાથી કેમ ભાગી શકે? તેથી હું તો નીમેલે વખતે બરાબર હાજર થયો. સમાધાની કેમ થઈ એ સમજાવ્યું. સવાલો થયા તેના જવાબ પણ આપ્યા.

આ સભા રાતના આઠેક વાગ્યે થઈ હતી. કામ લગભગ પૂરું થવા આવ્યું હતું તેટલામાં એક પઠાણ પોતાની ડાંગ લઈને માંચડા ઉપર આવ્યો. તે જ વખતે બત્તીઓ ઠરી. હું સમજી ગયો. પ્રમુખ શેઠ દાઉદ મહમદ ટેબલ ઉપર ચડ્યા. લોકોને સમજાવવા લાગ્યા. મને બચાવ કરવાવાળાઓએ ઘેરી લીધો. મેં રક્ષણનાં પગલાં નહોતાં ભર્યાં. પણ મેં પાછળથી જોયું કે જંઓને હુમલાની બીક હતી તેઓ તો સજ્જ થઈને આવ્યા હતા. તેમાંથી એક તો પોતાના ખીસામાં રિવોલ્વર રાખીને આવેલો. અને તેનો એક ખાલી ભડાકો પણ કર્યો. દરમિયાન પારસી રુસ્તમજી જેમણે હુમલાની તૈયારીઓ જોઈ હતી એઓ વીજળીને વેગે દોડ્યા અને પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એલેક્ઝેન્ડરને ખબર આપી. તેણે પોતાની પોલીસની એક ટુકડી મોકલાવી. અને પોલીસ, એ ગરબડમાં રસ્તો કરી, મને પોતાની વચ્ચે રાખી, પારસી રુસ્તમજીને ત્યાં લઈ ગઈ.

બીજે દિવસે સવારે પારસી રુસ્તમજીએ ડરબનના પઠાણોને ભેળા કર્યા અને તેમને મારી સામે જે કંઈ ફરિયાદ હોય તે મારી પાસે મૂકવા કહ્યું. તેઓને હું મળ્યો. તેઓને શાંત કરવાની કોશિશ કરી, પણ મને લાગતું નથી કે તેઓને હું શાંત કરી શક્યો. વહેમની દવા દલીલથી કે સમજૂતીથી થઈ શકતી નથી. તેઓના મનમાં ઠસી ગયું હતું કે મેં કોમન દગો દીધો છે, અને એ મેલ જ્યાં સુધી તેમના મગજમાંથી ન નીકળે ત્યાં સુધી મારું સમજાવવું નકામું જ હોય.

તે જ દિવસે કિનિક્સ પહોંચ્યો. જે મિત્રો આગલી રાતે મારું રક્ષણ કરવામાં રોકાયા હતા તેઓએ મને એકલો મૂકવાની સાક્ષ ના પાડી અને પોતે કિનિક્સમાં પડાવ નાખશે એવું મને સંભળાવી દીધું. મેં કહ્યું, “તમે મારી ના ઉપરવટ થઈને આવવાને ઈચ્છશો તો હું રોકી નહીં શકું; પણ ત્યાં તો જંગલ છે અને ત્યાંના

વસનારાઓ અમે તમને ખાવાનું પણ નહીં આપીએ તો તમે શું કરશો?’ તેમાંના એકે જવાબ આપ્યો, ‘‘અમને એવો ડર બતાવવાની જરૂર નથી. અમારી સગવડ અમે કરી શકીશું. અને અમે જ્યાં સુધી સિપાઈગીરી કરતા હોઈશું ત્યાં સુધી તમારા કોઠારની લૂંટ કરતાં પણ અમને કોણ રોકનાર હતું?’’

એવા પ્રકારનો વિનોદ કરતાં અમે કિનિક્સ ગયા. આ ટુકડીનો મુખી એક હિંદીઓમાં પ્રખ્યાતિ પામેલો જેક મુડલી નામે હતો. તે નાતાલમાં તામિલ માબાપને ત્યાં જન્મ્યો હતો. તેણે મુક્કાબાજીની (બોક્સિંગની) ખાસ તાલીમ લીધી હતી, અને તે એમ માનતો હતો અને તેના સાથીઓ પણ એમ માનતા કે, મુક્કાબાજીમાં ગોરા કે કાળામાંથી કોઈ જેક મુડલીનો હરીફ થઈ શકે એવો ન હતો. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારી આદત, જ્યારે વરસાદ ન હોય ત્યારે, ઘણાં વરસ થયાં, તદ્દન બહાર ઊંધાડામાં સૂવાની હતી. તેમાં આવખતે ફેરફાર કરવા હું તૈયાર ન હતો. તેથી સ્વનિર્મિત રક્ષકોની ટુકડીએ રાતના મારા બિછાના પાસે પહેરા ભરવાનું નક્કી કર્યું. જોકે આ ટુકડીની ડરબનમાં મેં મજાક કરેલી ને તેઓને આવતા રોકવાનો પણ પ્રયત્ન કરેલો, છતાં મારે મારી એટલી નબળાઈ કબૂલ કરવી જોઈએ કે, જ્યારે તેઓએ પહેરો શરૂ કર્યો ત્યારે મને વધારે નિર્ભયતા લાગી, અને મનમાં એમ પણ થયું કે, જો તેઓ ન આવ્યા હોત, તો હું આટલો જ નિર્ભય થઈને સૂઈ શકત ખરો? મને એમ ભાસે છે કે કંઈ અવાજથી હું અવશ્ય ચમકી ઊઠત.

ઈશ્વર ઊપરની મારી શ્રદ્ધા અવિચળ છે એમ હું માનું છું. મોત એ મનુષ્યજિંદગીમાં એક મોટો ફેરફાર જ છે અને તે ગમે ત્યારે આવે ત્યારે આવકારદાયક જ છે, એમ પણ મારી બુદ્ધિ ઘણાંયે વર્ષો થયાં કબૂલ કરતી આવી છે. હૃદયમાંથી મોતનો તેમ જ બીજા ભયો કાઢી નાખવાને મેં જ્ઞાનપૂર્વક મહાપ્રયત્ન કરેલો છે. આમ છતાં મારી જિંદગીમાં એવા અવસરો મને યાદ આવી શકે છે કે જ્યારે મોતની ભેટનો વિચાર કરતાં, જેમ એક વિયોગી મિત્રની ભેટનો વિચાર કરતાં આપણે ઊંછળીએ, તેમ હું ઊંછળી શક્યો

નથી. આ પ્રમાણે સબળ થવા મહાપ્રયત્ન કરતા છતાં પણ મનુષ્ય ઘણી વાર નબળો રહે છે, અને બુદ્ધિમાં કરેલું જ્ઞાન અનુભવનો અવસર આવ્યે તેને બહુ ઉપયોગમાં નથી આવી શકતું. તેમાંયે વળી જ્યારે તેને બાહ્ય આશ્રય મળે છે અને તેનો તે સ્વીકાર કરી લે છે ત્યારે તો તે પોતાનું અંતરબળ ઘણે ભાગે ખોઈ બેસે છે. સત્યાગ્રહીને આવી જાતના ભયોમાંથી સદાય બચતા રહેવાનું છે.

ફિનિક્સમાં મેં એક જ ધંધો કર્યો. ગેરસમજૂતી દૂર કરવા સારું ખૂબ લખવાનું શરૂ કર્યું. અધિપતિ અને શંકાશીલ વાચકવર્ગની વચ્ચે એક કલ્પિત સંવાદ લખી નાખ્યો. તેમાં જે જે શંકાઓ અને આક્ષેપો મેં સાંભળ્યા હતા તે બધાનો, મારાથી બની શકે તેટલી વિગતથી, નિકાલ કર્યો. પરિણામ સારું આવ્યું એમ હું માનું છું. જેઓમાં ખરેખર ગેરસમજૂતી થઈ હોત અથવા રહી હોત તો દુઃખદ પરિણામ આવત, તેઓમાં ગેરસમજૂતીએ ઘર ન કર્યું એ તો જાહેર રીતે પ્રસિદ્ધ થયું. સમાધાનીને માન આપવું ન આપવું એ કેવળ ટ્રાન્સવાલમાં વસતા હિંદીઓનું કામ હતું. તેથી તેઓનાં કાર્યો ઉપરથી તેઓની કસોટી થનાર હતી અને મારી પણ નેતા અને સેવક તરીકેની પરીક્ષા હતી. ઘણા જ થોડા હિંદી રહ્યા હશે કે જેઓએ મરજિયાત પરવાના નહીં કઢાવ્યા હોય. પરવાના કાઢનાર અમલદારોને નિરાંત ન રહે એટલા બધા માણસો પરવાના કઢાવવા જતા હતા. અને ઘણી જ ત્વરાથી કોમે સમાધાનીની શરતોમાં પોતાને પાળવાની શરતોનું પાલન કરી બતાવ્યું. આ વાત સરકારને પણ કબૂલ કરવી પડી, અને હું જોઈ શક્યો કે ગેરસમજૂતીએ જોકે ઉગ્ર સ્વરૂપ પકડ્યું હતું પણ તેનું ક્ષેત્ર તો ઘણું જ સંકુચિત હતું. કેટલાક પઠાણોએ જ્યારે કાયદો પોતાના જ હાથમાં લીધો અને બલાત્કારનો રસ્તો ગ્રહણ કર્યો, ત્યારે મહા ખળભળાટ થયો. પણ તેવા ખળભળાટનું પૃથક્કરણ કરવા બેસીએ ત્યારે માલૂમ પડી જાય છે કે, તેને તળિયું હોતું નથી અને ઘણી વેળા તે માત્ર ક્ષણિક હોય છે. આમ છતાં તેનું જોર આજે પણ દુનિયામાં કાયમ છે, કેમ કે ખુનામરકીથી આપણે કંપી ઊઠીએ છીએ. પણ જો ધીરજપૂર્વક વિચાર કરવા બેસીએ તો તુરત માલૂમ પડે કે, કંપવાનું કંઈ જ કારણ નથી. ધારો કે મીરઆલમ

અને તેના સાથીઓના ધાર્થી જ મારું શરીર જખમી થવાને બદલે નાશ પામ્યું હોત, અને સાથે એમ પણ ધારો કે કોમ ઈરાદાપૂર્વક નિશ્ચિંત અને શાંત રહી હોત, મીરઆલમ પોતાની બુદ્ધિને અનુસરીને બીજું ન જ કરી શકે એમ જાણી તેના પ્રત્યે મિત્રભાવ અને ક્ષમાભાવ રાખ્યો હોત; તો કોમને નુકસાન ન થયું હોત, એટલું જ નહીં, પણ કોમને તેમાંથી અતિશય લાભ થયો હોત, કેમ કે કોમમાં તો ગેરસમજૂતીનો અભાવ હોત, તેથી કોમ બમણા જુસ્સાથી પોતાની પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેત અને પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરત. મને તો કેવળ લાભ થયો હોત. કેમ કે, સત્યાગ્રહીને પોતાના સત્યનો આગ્રહ રાખતાં સત્યાગ્રહના પ્રસંગમાં જ અનાયાસે મોતની ભેટ થાય તેના જેવું મંગલ પરિણામ બીજું તે કલ્પી જ ન શકે.

કિપરની દલીલો સત્યાગ્રહ જેવી લડતને જ લાગુ પડી શકે છે, કેમ કે તેમાં વેરભાવને સ્થાન જ નથી. આત્મશક્તિ અથવા સ્વાવલંબન એ જ એક સાધન છે. તેમાં એકે બીજાની સામે જોઈને બેસવાનું નથી રહ્યું. તેમાં કોઈ નેતા નથી, એટલે કોઈ સેવક નથી. અથવા તો સૌ સેવક અને સૌ નેતા છે. તેથી ગમે તેવા પીઠ માણસનું મૃત્યુ એ લડતને હાનવી નથી કરતું, એટલું જ નહીં, પણ લડતનો વેગ વધારે છે.

આ સત્યાગ્રહનું શુદ્ધ અને મૂળ સ્વરૂપ છે. અનુભવમાં આપણે એવું જોતા નથી, કેમ કે બધાએ વેરનો ત્યાગ કર્યો હોતો નથી. અનુભવમાં સૌ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજતા પણ જોવામાં આવતા નથી અને થોડાનું જોઈને ઘણા તેનું મૂઠ અનુકરણ કરે છે. વળી સામુદાયિક અને સામાજિક સત્યાગ્રહનો ટ્રાન્સવાલનો અખતરો એ, ટોલ્સ્ટોયના કહેવા પ્રમાણે તો, પહેલો જ ગણાય. હું પોતે શુદ્ધ સત્યાગ્રહના ઐતિહાસિક દાખલા જાણતો નથી. મારું ઐતિહાસિક જ્ઞાન નજીવું હોવાથી હું આ વિશે નિશ્ચયપૂર્વક અભિપ્રાય નથી બાંધી શકતો. પણ ખરું જોતાં આપણને એવા દાખલાઓની સાથે પણ સંબંધ નથી. સત્યાગ્રહનાં મૂળ તત્ત્વો સ્વીકારો એટલે મેં કહ્યાં એ પરિણામ તેમાં રહેલાં જ છે એમ જોઈ શકાશે. એનો અમલ કરવો એ મુશ્કેલ અથવા અશક્ય છે એમ દલીલ કરીને આવી અમૂલ્ય

વસ્તુને ડિડાવી ન શકાય. શસ્ત્રબળના બીજા અખતરાઓ તો હજારો વર્ષ થયાં થતા જ આવ્યા છે. તેનાં કડવાં પરિણામો આપણે સ્ત્યક્ષ જોઈએ છીએ. ભવિષ્યમાં તેમાંથી મીઠાં પરિણામો ઊપજવાની આશા થોડી જ બાંધી શકાય. અંધારામાંથી જો અજવાળું કિત્પન્ન કરી શકાતું હોય તો વેરભાવમાંથી પ્રેમભાવ પ્રકટાવી શકાય.

દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

દ્વિતીય ખંડ

૧. જનરલ સ્મટ્સનો વિશ્વાસઘાત (?)

આંતરિક મુસીબતોનું દર્શન વાંચનારે કંઈક કર્યું. તેમાં ઘણે ભાગે તો મારે આત્મકથા જ આપવી પડી. એ અનિવાર્ય હતું કેમ કે સત્યાગ્રહને લગતી મારી મુસીબતો એ સત્યાગ્રહીઓની પણ મુસીબતો થઈ પડી. હવે આપણે ફરી પાછા બાહ્ય મુસીબતો ઉપર આવીએ છીએ. આ પ્રકરણનું મથાળું લખતાં મને શરમ આવી છે અને આ પ્રકરણ લખતાં શરમ આવે છે, કારણ કે તેમાં મનુષ્યસ્વભાવની વકતાનું વર્ણન રહેલું છે. જનરલ સ્મટ્સ એ ૧૯૦૮ની સાલમાં પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો સૌથી વધારે હોશિયાર નેતા ગણાતા. આજે તો દુનિયામાં નહીં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં તે ઊંચા પ્રકારના કાર્યકુશળ પુરુષ ગણાય છે. તેની શક્તિ બહુ મોટી છે, તે વિશે મારા મનમાં શંકા નથી. તે જેવા કુશળ વકીલ તેવા જ કુશળ સેનાપતિ છે, અને તેવા જ કુશળ રાજ્યવહીવટ ચલાવનાર માણસ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં બીજા વહીવટદારો આવ્યા અને ગયા. પણ ૧૯૦૭ની સાલથી તે આજ લગી આ પુરુષ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રાજ્યકારભારની લગામ પોતાના હાથમાં રાખી રહ્યા છે. અને આજ પણ તેની હરીકાઈમાં ઊભી શકે એવો કોઈ માણસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી. મને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાને આ લખાવતી વેળા નવ વર્ષ થયાં. આજે તેને દક્ષિણ આફ્રિકા કયા વિશેષણથી ઓળખે છે તે હું નથી જાણતો. જનરલ સ્મટ્સનું પોતીકું નામ જેન છે અને તેને દક્ષિણ આફ્રિકાના લોકો 'સ્લિમ જેની'ના નામથી ઓળખે છે. 'સ્લિમ'નો અર્થ આ ઠેકાણે 'સરકી જાય એવો', 'ઝાલ્યો ઝલાય નહીં એવો', ગુજરાતી ભાષાનો તેને લગતો શબ્દ 'ખંધો', અથવા મીકું વિશેષણ વાપરીએ તો ઊલટા અર્થમાં 'ચાલાક' એ શબ્દ લાગુ પડી શકે. મને ઘણા અંગ્રેજ મિત્રોએ કહેલું - "જનરલ સ્મટ્સથી તું સાવધાન રહેજે. એ બહુ પહોંચેલ માણસ છે. એને ફરી જતાં વાર લાગે તેમ નથી. એના બોલવાનો અર્થ એ જ સમજી શકે. અને ઘણી વાર એવી રીતે બોલે છે કે બન્ને પક્ષ તેને પોતાને પ્રિય એવો અર્થ કરી શકે. વળી એ પોતે પ્રસંગ આવે ત્યારે બન્ને પક્ષના

અર્થને એક કોરે મેલીને પોતાનો ત્રીજો જ અર્થ બતાવે, તેને અમલમાં મૂકે અને તેના સમર્થનમાં એવી ચાલાક દલીલ આપે કે બંને પક્ષ ઘડીભર એમ માનતા થઈ જાય કે તેઓએ ભૂલ કરેલી હોવી જોઈએ, અને જનરલ સ્મટ્સ કરે છે એ જ ખરો અર્થ છે!" મારે જે વિષયનું આ પ્રકરણમાં વર્ણન કરવાનું છે તેને એ બીના જે વેળાએ બની તે વેળાએ વિશ્વાસઘાત માનેલ અને કહેલ. આજ પણ કોમની દષ્ટિએ એને હું વિશ્વાસઘાત ગણું છું. એમ છતાં એ શબ્દની પાછળ મેં પ્રશ્નાર્થચિહ્ન મૂક્યું છે તેનું કારણ એ છે કે વાસ્તવિક રીતે એનું કૃત્ય કદાચ ઈરાદાપૂર્વક વિશ્વાસઘાત ન હોય, અને જ્યાં ઘાતનો ઈરાદો નથી ત્યાં વિશ્વાસનો ભંગ કેમ માની શકાય? ૧૯૧૩-૧૪ની સાલમાં જનરલ સ્મટ્સનો મને જે અનુભવ થયો તે મેં તે વખતે કડવો નહોતો ગણ્યો અને આજે તેનો વિચાર વધારે તટસ્થતાએ કરી શકું છું ત્યારે પણ કડવો નથી ગણી શકતો. એવું તદ્દન સંભવિત છે કે તેની ૧૯૦૮ની હિંદીઓ તરફની વર્તણૂક જ્ઞાનપૂર્વક વિશ્વાસભંગ ન હોય.

આટલી પ્રસ્તાવના તેને ન્યાય આપવા સારુ અને તેમ છતાં મેં તેના નામની સાથે વિશ્વાસઘાત શબ્દનો જે ઉપયોગ કર્યો છે તેનો અને જે મારે આ પ્રકરણમાં કહેવું છે તેનો બચાવ કરવાને સારુ આપી છે. આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોયું કે હિંદીઓએ મરજિયાત પરવાના ટ્રાન્સવાલની સરકારને સંતોષ થાય એવી રીતે કઠાવી લીધા. હવે તે સરકારે ખૂની કાયદો રદ કરવાનો રહ્યો. અને જો તેમ કરે તો સત્યાગ્રહની લડત તો બંધ થાય. તેનો અર્થ એમ નહીં કે ટ્રાન્સવાલમાં હિંદી વિરુદ્ધ જે કંઈ કાયદા હોય તે બધા રદ થાય અથવા હિંદીઓનાં બધાં દુઃખ દૂર થાય. તે દૂર કરવાને સારુ તો જેમ પ્રથમ કાયદેસર લડત ચાલતી હતી તે પ્રમાણે ચલાવવી જ રહી. સત્યાગ્રહ તો ખૂની કાયદા૩પી નવું ધોર વાદળ દૂર કરવા પૂરતો જ હતો. તેનો સ્વીકાર કરવામાં કોમને નામોશી આવતી હતી અને કોમની પ્રથમ ટ્રાન્સવાલમાંથી અને છેવટે આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી હસ્તી નાબૂદ થતી હતી. પણ ખૂની કાયદો રદ કરવાનો ખરડો ઘડવાને બદલે જનરલ સ્મટ્સે તો નવું જ પગલું ભર્યું. તેણે

જે ખરડો બહાર પાડ્યો તે વડે ખૂની કાયદો બહાલ રાખ્યો અને મરજિયાત પરવાના કાયદેસર ગણ્યા. પણ તે પરવાનાવાળાને ખૂની કાયદો લાગુ ન પાડી શકાય એમ તેનાં ખરડાની અંદર તેણે કલમ નાખી. આનો અર્થ એમ થયો કે એક જ હેતુવાળા બે કાયદા સાથે સાથે ચાલે અને નવા આવનાર હિંદીઓને અથવા નવા પરવાના કઠાવનાર હિંદીઓને પણ ખૂની કાયદાની નીચે આવવું જોઈએ.

આ બિલ વાંચી હું તો દિગ્મૂઢ જ બની ગયો. કોમને હું શો જવાબ આપીશ? જે પઠાણ ભાઈએ પેલી મધરાતની સભામાં મારી ડિપર સખ્ત આક્ષેપો કર્યા હતા તેને કેવો સુંદર ખોરાક મળ્યો? પણ મારે કહેવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહ ડિપરનો મારો વિશ્વાસ આ આંચકાથી મોળો ન પડતાં વધારે તીવ્ર થયો. અમારી કમિટીની સભા ભરી તેઓને સમજાવ્યા. કેટલાકે મને ટાણો પણ માર્યો, “અમે તો તમને કહેતા આવ્યા છીએ કે તમે બહુ ભોળા છો. જે કંઈ કોઈ કહે તે માની બેસો છો. તમે જો તમારા ખાનગી કામમાં જ ભોળપણ રાખતા હો તો તો બળ્યું. પણ કોમી કામમાંયે એ ભોળપણ વાપરો છો તેથી કોમને ખમવું પડે છે. હવે પહેલાંનો જુસ્સો પાછો આવવો એ અમને તો બહુ મુશ્કેલ લાગે છે. આપણી કોમને તમે ક્યાં નથી જાણતા? એ તો સોડાવોટરની બોટલ છે. ઘડીમાં ઊભરો આવે તેનો ડિપયોગ થાય એટલો લેવો રહ્યો. એ ઊભરો શમ્યો એટલે ખલાસ.” આ શબ્દબાણમાં ઝેર ન હતું. એવા પ્રકારનું બીજે પ્રસંગે પણ મેં સાંભળેલું હતું. મેં હસીને જવાબ આપ્યો, “જેને તમે મારું ભોળપણ કહો છો એ તો મારી સાથે જડાઈ ગયેલી વસ્તુ છે. એ ભોળપણ નથી પણ વિશ્વાસ છે, અને વિશ્વાસ રાખવો એ તો મારોતમારો સૌનો ધર્મ સમજું છું. છતાં એને જો આપણે ખોડ ગણીએ તોપણ મારી સેવાથી કંઈ કાયદો થતો હોય તો મારી ખોડનું નુકસાન પણ સહન થવું જોઈએ. વળી, તમે માનો છો તેમ હું એમ પણ નથી માનતો કે, કોમનો જુસ્સો એ સોડાવોટરના ઊભરા જેવો છે. કામમાં તમે અને હું પણ છીએ. મારા જુસ્સાને તમે એવું વિશેષણ આપો તો હું જરૂર અપમાન માનું અને મારી ખાતરી છે કે તમે પણ તમને પોતાને અપવાદરૂપે

જ ગણતા હશે. અને જો તમે ન ગણતા હો તો અને તમારા માપથી કોમનું માપ કાઢતા હો તો તમે કોમનું અપમાન કરો. આવી મહાન લડાઈઓમાં ભરતીઓટ તો થયાં જ કરે. ગમે તેવી ચોખવટ કરી હોય તોપણ સામેનો માણસ વિશ્વાસભંગ કરવા બેસે તેને કોણ રોકી શકે? આ મંડળમાં એવા ઘણાય છે કે જે મારી પાસે પ્રોમિસરી નોટો દાવા કરવાને સારુ લાવે છે, પોતાના દસ્કત આપી જેણે કાંડાં કાપી દીધાં છે એનાથી વધારે ચોકસાઈ શી થઈ શકે? તે છતાં તેવાની ઊપર પણ કોરટમાં લડવું પડે છે. તેઓ સામે થાય છે, અનેક પ્રકારના બચાવ કરે છે, કેંસલા થાય છે, સેજીઓ કઢાય છે. આવા અઘટિત બનાવોને સારુ ક્યાં ચોકસી છે કે જેથી એવું ફરી ન જ બને? તેથી મારી સલાહ તો એ જ છે કે જે ગૂંચવણ આવી પડી છે તેને આપણે ધીરજથી કિકેલવી. આપણે ફરીથી લડવું પડે તો આપણે શું કરી શકીએ - એટલે બીજાઓ શું કરશે તેનો વિચાર કર્યા વિના દરેક સત્યાગ્રહી પોતે શું કરશે અથવા કરી શકે છે—એ જ વિચારવાનું રહ્યું. મને તો એમ લાગે છે કે આપણે આટલા સાચા રહીશું, તો બીજા પણ તેવા જ રહેવાના—અથવા જો કંઈ નબળાઈ તેઓમાં આવી હશે તો આપણો દાખલો લઈને તેઓ પોતાની નબળાઈને કાઢી નાખી શકશે.”

મને લાગે છે કે ફરી લડત ચાલી શકવા વિશે જેઓએ શુભ હેતુથી ટોણો મારવાને રૂપે શંકા બતાવી હતી તેઓ સમજી ગયા. આ અવસરે કાછલિયા પોતાનું ઝવેરાત દિવસે દિવસે બતાવી રહ્યા હતા. બધી બાબતમાં થોડામાં થોડું બોલી પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરી દેતા અને તેમાં અડગ રહેતા. અને મને એક પણ પ્રસંગ એવો યાદ નથી કે, જ્યારે તેમણે નબળાઈ બતાવી હોય અથવા તો છેવટના પરિણામ વિશે શંકા પણ બતાવી હોય. એવો અવસર નજીક આવી ગયો કે જ્યારે ઈસપમિયાં તોફાની સમુદ્રમાં સુકાની રહેવા તૈયાર ન હતા. તે વખત સૌએ કાછલિયાને એકમતે વધાવી લીધા, અને ત્યારથી તે છેવટની ઘડી સુધી તેમણે સુકાન ઊપરથી પોતાનો હાથ દૂર ન કર્યો. અને જે મુસીબતો ભાગ્યે જ કોઈ

માણસ સહન કરી શકે તે તેમણે નિશ્ચિત અને નિર્ભય થઈને સહન કરી. જેમ લડાઈ આગળ વધતી ગઈ તેમ એવો અવસર આવ્યો કે કેટલાકને સારુ તો જેલમાં જઈ બેસવું એ સહેલું કામ હતું— એ આરામ હતો, પણ બહાર રહી બધી વસ્તુ ઝીણવટથી તપાસવી, તેની ગોઠવણો કરવી, અનેક માણસોને સમજાવવા, એ બધું બહુ વધારે મુશ્કેલ હતું. એવો અવસર આવ્યો કે જ્યારે કાછલિયાને ગોરા લેણદારોએ તેમના સાણસામાં પકડ્યા.

ઘણા હિંદી વેપારીઓના વેપારનો આધાર ગોરા વેપારીઓની પેઢીઓ ઉપર હોય છે. તેઓ લાખો રૂપિયાનો માલ કંઈ પણ ખોળાધરી વિના હિંદી વેપારીઓને ધીરે છે. આવો વિશ્વાસ હિંદી વેપારીઓ સંપાદન કરી શક્યા છે એ હિંદી વેપારની સામાન્ય પ્રમાણિકતાનો એક સરસ પુરાવો છે. કાછલિયા શેઠને પણ ઘણી અંગ્રેજી પેઢીઓ તરફથી ધીરધાર હતી. કંઈક પણ સરકાર તરફની સીધી અથવા આડકતરી કિસ્કેરણીથી આ વેપારીઓએ કાછલિયાની પાસે રહેલાં પોતાનાં નાણાં તુરત માગ્યાં. તેમણે કાછલિયાને બોલાવી કહ્યું પણ ખરું “જો તમે આ લડતમાંથી નીકળી જાઓ તો અમને નાણાંની કંઈ જ કિતાવળ નથી. જો તમે તેમાંથી ન નીકળી જાઓ તો અમને ભય છે તમને સરકાર ગમે ત્યારે પકડી લે તો અમારાં નાણાંનું શું થાય? તેથી જો તમે આ લડતમાંથી ન જ નીકળી શકો તો અમારાં નાણાં તમારે તુરત ભરવાં જોઈએ.” આ વીર પુરુષે જવાબ આપ્યો: “લડત એ મારી પોતાની અંગત વાત છે. તેને મારા વેપારની સાથે કંઈ સંબંધ નથી. તે લડતમાં મારો ધર્મ, મારી પ્રજાનું માન અને મારું પોતાનું સ્વમાન સમાયેલાં છે. તમારી ધીરધારને સારુ હું તમારો આભાર માનું છું પણ તેને કે મારા વેપારને હું સર્વોપરી નથી ગણી શકતો. તમારા પૈસા સોનામહોર જેવા છે. હું જીવતો હોઉં ત્યાં સુધી વેચાઈને પણ તમારા પૈસા ભરું એમ છું, અને ધારો કે મને કંઈ થઈ ગયું તોપણ મારી કિઘરાણી અને માલ તમારે હસ્તક જ છે એમ તમે સમજી લો. આજ લગી તમે મારી ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે અને હું એમ ઈચ્છું છું કે હજુ પણ તમે વિશ્વાસ રાખો.” જોકે આ દલીલ તો તદ્દન વાજબી

જ હતી અને કાછલિયાની દઢતા એ વેપારીઓને સારુ એક વધારે વિશ્વાસનું કારણ હતું, તોપણ તેની અસર આ વખતે તેઓની ઉપર થાય એમ ન હતું. ઊંઘતાને આપણે જગાડી શકીએ છીએ, પણ જે જાગતો ઊંઘવાનો ડોળ કરતો હોય તેને જગાડી શકતા નથી, તેમ ગોરા વેપારીઓનું બન્યું. તેમને તો કાછલિયાને દબાવવા હતા, તેઓનાં લેણાં કંઈ જોખમમાં ન હતાં.

મારી ઓફિસમાં લેણદારોની મીટિંગ થઈ. તેઓને મેં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું કે કાછલિયા ઉપર જે દબાણ તેઓ ચલાવી રહ્યા છે તે વેપારીશાઈ નથી પણ રાજ્યપ્રકરણી છે, અને વેપારીઓને એમ કરવું શોભે નહીં. તેઓ ઊલટા ખિજાયા. કાછલિયા શેઠની પાસે જે માલ હતો તેની અને તેની ઉધરાણીની નાંધ મારી પાસે હતી તે મેં તેઓને બતાવી, અને તે ઉપરથી સિદ્ધ કરી આખ્યું કે તેઓને સોએ સો ટકા મળી શકે એમ છે. વળી જો આ વેપાર એઓ કોઈ બીજાને વેચી દેવા ઇચ્છે તો એ બધો માલ અને ઉધરાણી વેચાતાં લેનારને સોંપી દેવા કાછલિયા તૈયાર છે. જો તેમ ન કરે તો વેપારીઓ જે માલ દુકાનમાં હતો તે મૂળ દામે લઈ લે, અને તેમ કરતાં માલમાં કંઈ પણ ઓછું આવે તો તેના અવેજમાં તેઓ પસંદ કરે એવી ઉધરાણી તેઓ લઈ લે. વાંચનાર સમજી શકશે કે આ પ્રસ્તાવ કબૂલ કરવાથી ગોરા વેપારીઓને કશું ખોવું પડે એમ ન હતું, (અને આવી રીતે ઘણા અસીલોને સારુ ભીડને પ્રસંગે લેણદારોની સાથે હું બંદોબસ્ત કરી શક્યો હતો.) પણ આ પ્રસંગે વેપારીઓ ન્યાય નહોતા ઇચ્છતા. તેઓ તો કાછલિયાને નમાવવા ઇચ્છતા હતા. કાછલિયા ન નમ્યા, અને નાદાર દેવાદાર ઠર્યા.

આ નાદારી એ તેમને કલંકરૂપ ન હતી, પણ તેમનું ભૂપણ હતું. કોમમાં તેમની આબરૂ વધી અને તેમની દઢતા અને બહાદુરીને સારુ બધાએ તેમને મુબારકબાદી આપી. પણ આવી જાતની વીરતા અલૌકિક છે. સામાન્ય માણસ એ ન જ સમજી શકે. નાદારી એ નાદારી મટી, નામોશી મટી, આદર અને માનમાં ખપી શકે એવી કલ્પના પણ સામાન્ય માણસને નહીં આવી શકે. કાછલિયાને એ જ વસ્તુ સ્વાભાવિક લાગી. ઘણા વેપારીઓ કેવળ નાદારીના

ડરથી જ ખૂની કાયદાને વશ થયા હતા. કાછલિયા ધારત તો નાદારીમાંથી બચી શકત. લડત છોડીને બચવું એ ડિપાય તો હતો જ, પણ આ સ્થળે એ વાત મારા મનમાં નથી. કાછલિયાને ઘણા હિંદી મિત્રો હતા. તેઓ આવી ભીડને વખતે તેમને પૈસા ધીરી શકત. પણ તેવી ગોઠવણ કરી તેમણે પોતાનો વેપાર બચાવ્યો હોત તો તેમની બહાદુરી લજવાત. કેદમાં જવાનું જે જોખમ તેમની ડિપર હતું તે તો સૌ સત્યાગ્રહીઓની ડિપર હતું. એટલે કોઈ પણ સત્યાગ્રહીની પાસેથી પૈસા કાઢીને તેઓ ગોરાઓને ચૂકવે એ તો ન શોભે. પણ જેમ સત્યાગ્રહી વેપારીઓ તેમના મિત્ર હતા તેમ જેઓ કાયદાને વશ હતા તે પણ મિત્રો હતા. તેઓની મદદ મળી શકે તેમ હતી એ હું જાણું છું. મારી યાદ પ્રમાણે એવા એકબે મિત્રોએ તેમને કહેણ પણ મોકલ્યું હતું. પણ તેઓની મદદ લેવી એ તો ખૂની કાયદાને વશ થવામાં ડહાપણ છે એમ કબૂલ કર્યા બરાબર થતું હતું. તેથી તેવી મદદ ન જ લેવાય એમ અમે બંનેએ નિશ્ચય કર્યો. સિવાય અમે બંનેએ એમ પણ ધાર્યું કે, જો કાછલિયા પોતાને નાદાર ગણાવા દે તો તેમની નાદારી એ બીજાઓને ઢાલ સમાન થઈ પડે. કેમ કે જો સોએ સો ટકા નહીં તો નવ્વાણું ટકા નાદારીઓમાં લેણદાર કંઈક ને કંઈક તો ખુએ જ છે. જો ૫૦ ટકા મળે તો તો તેઓ ખુશ થાય છે, પોણો સો ટકા સો ટકા જેવા જ માની લે, કારણ કે દક્ષિણ આફ્રિકાના વેપારના મોટા વેપારીઓ સામાન્ય રીતે ૬૦ ટકા નફો નથી લેતા પણ ૨૫ ટકા લે છે. તેથી ૭૫ ટકા મળે ત્યાં સુધી તેઓ તેને ખોટનો વેપાર ગણે જ નહીં. પણ નાદારીમાં પૂરેપૂરું તો ભાગ્યે જ મળે. તેથી કોઈ પણ લેણદાર કરજદારને નાદાર કરવા તો ઈચ્છે જ નહીં.

એટલે કાછલિયાની નાદારીથી ગોરાઓ બીજાઓને ધમકી આપતા તો બંધ જ થઈ જાય તેમ હતું. અને થયું પણ તેમ જ. ગોરાઓનો હેતુ કાછલિયાની પાસે લડત મુકાવવાનો હતો અને તેમ ન કરે તો રોકડા સોએ સો ટકા વસૂલ કરવાનો હતો. બેમાંથી એકે હેતુ પાર ન જ પડ્યો, પણ ઊલટું અવળું પરિણામ આવ્યું. નાદારીને વધાવી લેનાર પ્રતિષ્ઠિત હિંદી વેપારીનો આ પહેલો દાખલો જોઈ

ગોરા વેપારીઓ સમસમી રહ્યા, અને હમેશાંને સારુ શાંત થઈ ગયા. એક વરસની અંદર કાછલિયા શેઠના માલમાંથી ગોરાઓને સોએ સો ટકા મળી ગયા. નાદારીમાં લેણદારોને સો ટકા મળ્યાનો મારી જાણમાં તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ પહેલો અનુભવ હતો. આથી લડાઈ ચાલતી હતી તે છતાં કાછલિયાનું માન ગોરા વેપારીઓમાં પણ અતિશય વધી ગયું, અને તે જ વેપારીઓએ લડાઈ ચાલતી હતી તે છતાં કાછલિયાને જોઈએ તેટલો માલ ધીરવા તૈયારી દેખાડી, પણ કાછલિયાનું બળ તો દિવસે દિવસે વધતું જતું હતું. લડતનું રહસ્ય પણ તેઓ સમજી જ ગયેલા. લડત કેટલી લાંબી ચાલશે એ પાછળથી તો કોઈ કહી શકે એવું હતું જ નહીં. તેથી નાદારી પછી અમે નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે લડત ચાલતાં સુધી લાંબા વેપારમાં પડવું જ નહીં. એક ગરીબ માણસ પોતાનું ખર્ચ ચલાવી શકે એટલું પેદા કરવા જોગી જ પ્રવૃત્તિ રાખીને બાકી વેપાર લડાઈ દરમિયાન ન જ કરવાનાં તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેથી ગોરાઓએ આપેલી સગવડનો તેમણે ઉપયોગ ન જ કર્યો. વાંચનાર સમજશે કે કાછલિયા શેઠના જીવનના જે બનાવોનું વર્ણન હું આપી ગયો છું તે બધા કંઈ આ પ્રકરણમાં વર્ણવેલી કમિટીની મીટિંગ પછી બન્યા એમ નથી. પણ એ વર્ણન એક જ વખતે આપી દેવું એ યોગ્ય ધારી તેને અહીં જગ્યા આપેલી છે. તારીખ-વાર જોતાં બીજી લડત શરૂ થઈ ત્યાર પછી કેટલેક કાળે કાછલિયા પ્રમુખ થયા, અને ત્યાર બાદ નાદાર ઠરતા પહેલાં કેટલોક કાળ વહી ગયો.

હવે આપણે કમિટીની મીટિંગના પરિણામ ઉપર આવીએ. એ મીટિંગ પછી જનરલ સમટ્સને મેં કાગળ લખ્યો કે નવો ખરડો એ સમાધાનીનો ભંગ છે. મારા કાગળમાં સમાધાની પછી એક અઠવાડિયાની અંદર તેણે ભાષણ કર્યું હતું તે તરફ પણ તેનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તે ભાષણમાં તેણે આ શબ્દો વાપર્યા હતા : “આ લોકો (એશિયાવાસી) એશિયન ટિક કાયદો રદ કરવાનું મને કહે છે. જ્યાં સુધી તેઓએ મરજિયાત પરવાના કઢાવી નથી લીધા ત્યાં સુધી તે કાયદો રદ કરવાની મેં ના પાડી છે.” પોતાને ગૂંચવણમાં લાવી

મૂકે એવી વસ્તુના અમલદાર વર્ગ જવાબ આપતા નથી. અને આપે છે તો તે ગોળગોળ હોય છે. જનરલ સ્મટ્સે આ કળાને સંપૂર્ણ રીતે ખીલવી હતી. તેને ગમે તેટલું લખો, ગમે તેટલાં ભાષણ કરો, પણ જ્યારે જવાબ આપવાની તેની ઈચ્છા ન હોય ત્યારે તેની પાસેથી જવાબ કઢાવી જ શકાય નહીં. તેને મળેલા કાગળોનો જવાબ આપવો જ જોઈએ એ સામાન્ય વિનય તેને બંધન કરનાર ન હતો. એટલે મારા કાગળોના જવાબમાં મને કશોય સંતોષ ન મળી શક્યો.

અમારા મધ્યસ્થ આલ્બર્ટ કાર્ટર ઈટને હું મળ્યો. તેઓ થીજી ગયા અને મને કહ્યું: “ખરોખર, હું આ માણસને સમજી જ નથી શકતો. એશિયાટિક કાયદો રદ કરવાની વાત મને ખરોખર યાદ છે. મારાથી બનતું હું કરીશ. પણ તું જાણે છે કે એ માણસે એક નિશ્ચય કર્યો હોય પછી એની પાસે કોઈનું ચાલતું નથી. અખબારોનાં લખાણ તો તેની ગણતરીમાં જ નથી. એટલે મને પૂરો ભય છે કે મારી મદદ તમને કિપયોગમાં નહીં આવી શકે.” હોસ્કિન વર્ગેને પણ મળ્યો. તેણે જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. તેને પણ ઘણો જ અસંતોષકારક જવાબ મળ્યો. વિશ્વાસઘાતના મથાળા નીચે મેં ‘ઈન્ડિયન ઓપીનિયન’માં લખાણો પણ લખ્યાં, પણ તેથી જનરલ સ્મટ્સને શું? તત્ત્વવેત્તા અથવા નિષ્કુર માણસને વિશે ગમે તેવાં કડવાં વિશેષણ વાપરો તેની તેના કિપર કંઈ અસર થતી નથી. તે પોતાનું ધારેલું કામ કરવામાં મચેલા રહે છે. હું નથી જાણતો કે જનરલ સ્મટ્સને વિશે બેમાંથી કયા વિશેષણનો કિપયોગ થઈ શકે. તેની વૃત્તિમાં એક પ્રકારની કિલસૂકી છે એમ તો મારું કબૂલ કરવું જોઈએ. જે વખતે અમારે પત્રવ્યવહાર ચાલતો હતો અને અખબારોમાં મારાં લખાણ ચાલતાં હતાં તે વખતે તો મેં તેને નિષ્કુર જ કહ્યેલા એમ યાદ છે, પણ આ હજુ લડાઈનો પહેલો ભાગ હતો. બીજું જ વર્ષ હતું, અને લડાઈ તો આઠ વર્ષ ચાલી. દરમિયાન હું તેને ઘણીયે વાર મળ્યો. પાછળની અમારી વાતો કિપરથી મને એમ લાગી આવતું કે જનરલ સ્મટ્સની લુચ્ચાઈને વિશે જે સામાન્ય માન્યતા દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેલી છે તેમાં ફેરફાર થવો

જોઈએ. બે વસ્તુ તો મને ચોક્કસ જણાઈ આવી કે, પોતાની રાજનીતિને વિશે કંઈક પણ ધોરણ અંશે રાખેલું છે અને તે કેવળ અનીતિમય તો નથી. પણ એની સાથે મેં એ પણ જોયું કે તેને રાજનીતિશાસ્ત્રમાં ચાલાકીને, પ્રસંગ પડ્યે સત્યાભાસને, સ્થાન છે.*

૨. લડતની પુનરાવૃત્તિ

એક તરફથી જનરલ સ્મટ્સને સમાધાનીની શરત પાળવાનું વીનવવામાં આવતું હતું, તેમ બીજી તરફથી કોમને પાછી જાગૃત કરવાનું કામ પણ કિત્સાહપૂર્વક ચાલી રહ્યું હતું. અનુભવ એવો થયો કે દરેક જગ્યાએ ફરી લડત ચાલુ કરવા અને જેલ જવા લોકો તૈયાર જ હતા. બધી જગ્યાએ સભાઓ શરૂ કરી દીધી. ચાલી રહેલો પત્રવ્યવહાર સમજાવ્યો. 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન'માં તો દરેક અઠવાડિયાની રોજનીશી આવતી જ હતી એટલે કોમ પૂરી માહિતગાર રહેતી, અને સૌને સમજાવવામાં આવ્યું કે મરજિયાત પરવાના નિષ્ફળ નીવડવાના છે. જો કેમે કરતાં ખૂની કાયદો રદ ન થાય તો તે આપણે બાળી નાખવા જોઈએ; જેથી સ્થાનિક સરકાર સમજી શકે કે કોમ અડગ છે, નિશ્ચિંત છે, અને જેલ જવા પણ તૈયાર છે. તેવા હેતુથી દરેક જગ્યાએથી પરવાનાઓ પણ એકઠા કરવામાં આવતા હતા.

સરકાર તરફથી જે ખરડા વિશે આપણે પાછલા પ્રકરણમાં વાંચી ગયા તે ખરડો પસાર કરવાની તૈયારીઓ ચાલી. ટ્રાન્સવાલની ધારાસભા મળી. તેમાં પણ કોમે અરજી મોકલી. તેનું પરિણામ પણ કંઈ ન આવ્યું. છેવટે સત્યાગ્રહીઓનું 'અલ્ટિમેટમ' મોકલવામાં આવ્યું. અલ્ટિમેટમ એટલે નિશ્ચયપત્ર અથવા ધમકીપત્ર, જે લડાઈના ઈરાદાથી જ મોકલવામાં આવે છે. અલ્ટિમેટમ શબ્દનો ઉપયોગ કોમ તરફથી નહોતો થયો, પણ કોમનો નિશ્ચય જણાવનારો જે પત્ર ગયો તેને

* આ છાપતી વેળા આપણને માલૂમ પડી ગયું છે કે જનરલ સ્મટ્સની સરદારીનો પણ અંત આવી શક્યો છે. —મોં ૩૦ ગાંધી

જનરલ સ્મટ્સે જ અલ્ટિમેટમ વિશેષણથી ધારાસભામાં ઓળખાવ્યો, અને સાથે સાથે તેમણે જણાવ્યું કે, “જે લોકો આવી ધમકી આ સરકારને આપી રહ્યા છે તેઓને સરકારની શક્તિનું ભાન નથી. મને દિલગીરી જ એટલી થાય છે કે કેટલાક ચળવળિયાઓ (એજીટેટર) ગરીબ હિંદીઓને ડિસ્કેરે છે, અને ગરીબ લોકોમાં તેઓનું જોર હશે તો તે ખુવાર થશે.” અખબારોના રિપોર્ટરે આ પ્રસંગનું વર્ણન કરતાં લખ્યું છે કે, ધારાસભાના ઘણા મેમ્બરો અલ્ટિમેટમનું સાંભળી ખૂબ ગુસ્સે થયા હતા. તેઓની આંખો લાલ થઈ હતી, અને તેઓએ જનરલ સ્મટ્સનો રજૂ કરેલો ખરડો એકમતે અને કિત્સાહપૂર્વક પસાર કર્યાં.

મજકૂર અલ્ટિમેટમમાં આટલી જ વાત હતી : “જે સમજૂતી હિંદી કોમ અને જનરલ સ્મટ્સની વચ્ચે થઈ હતી તેનો ચોખ્ખો મુદ્દો એ હતો કે, જે હિંદીઓ મરજિયાત પરવાના લે તો તે કાયદેસર ગણવાનો ખરડો ધારાસભા આગળ રજૂ કરવો અને એશિયાટિક કાયદો રદ કરવો. એ તો પ્રસિદ્ધ વાત છે કે સરકારના અમલદારોને સંતોષ થાય એવી રીતે હિંદી કોમે મરજિયાત પરવાના કઢાવી લીધા છે. એટલે હવે એશિયાટિક કાયદો રદ જ થવો જ જોઈએ. કોમે આ બાબત જનરલ સ્મટ્સને ખૂબ લખાણો કર્યાં. બીજા પણ જે કાયદેસર ઈલાજો લેવા જોઈએ તે ઈલાજો દાદ લેવા કર્યા; પણ હજુ લગી કોમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયેલ છે. ધારાસભામાં ખરડો પસાર થવાની અણી ડિપર છે, તે સમયે કોમમાં ફેલાયેલી બેકરારી અને લાગણી સરકારને જણાવવાની આગેવોનોની ફરજ છે. અને અમારે દિલગીરીની સાથે કહેવું પડે છે કે, જે સમાધાનીની શરત પ્રમાણે એશિયાટિક કાયદો રદ કરવામાં નહીં આવે તો, અને તેમ કરવાના નિશ્ચયની ખબર કોમને અમુક મુદત સુધીમાં નહીં કરવામાં આવે તો, કોમે એકઠા કરેલા પરવાનાઓ બાળી મૂકવામાં આવશે અને તેમ કરવાથી જે મુસીબતો કોમ ડિપર આવી પડશે તે વિનય અને દૃઢતાપૂર્વક સહન કરી લેશે.”

આવા કાગળને અલ્ટિમેટમ ગણવાનું એક કારણ તો એ હતું કે તેમાં જવાબને વાસ્તે મુદત આપવામાં આવી હતી. અને બીજું

કારણ હિંદીઓ એક જંગલી કોમ હોવા વિશે ગોરાઓમાં સામાન્ય માન્યતા. જો ગોરાઓ હિંદીઓને પોતાના જેવા ગણતા હોત તો આ કાગળને વિનયપત્ર ગણત અને તેની પર ધ્યાન પણ દેત. પણ ગોરાઓની એવી જંગલીપણાની માન્યતા એ જ હિંદીઓને ડિપર મુજબ કાગળ લખવાને સારું પૂરતું કારણ હતું. કોમની સામે બે સ્થિતિ હતી. એક તો એ કે તેવું જંગલીપણું કબૂલ રાખીને દબાઈ રહેવું અને બીજું એ કે જંગલીપણાનાં ઈન્કાર કરનારાં અમલી પગલાં ભરવાં. એવાં પગલાંમાં આ કાગળ એ પ્રથમ પગથિયું હતું. જો એ કાગળની પાછળ તેનો અમલ કરવાનો દઢ નિશ્ચય ન હોત તો એ કાગળ કિદ્દત ગણાત, અને કોમ વિચાર વિનાની અને આશ્ચર્ય છે એમ સાબિત થાત.

વાંચનારના મનમાં કાચ એવી શંકા આવશે કે જંગલીપણાનો ઈન્કાર કરનારું પગલું તો જ્યારે ૧૯૦૬ની સાલમાં સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ ત્યારે જ ભરાયું, અને જો એ બરાબર હોય તો આ કાગળમાં એવું શું નવું હતું કે જંથી હું તેને આવું મહત્ત્વ આપું છું, ને તે સમયથી કોમે જંગલીપણાનો ઈન્કાર કરવાનો આરંભ કર્યો એમ હું ગણું છું? એક દષ્ટિએ આવી દલીલ સાચી ગણાય. પણ વિશેષ વિચારથી માલૂમ પડશે કે ઈન્કારનો ખરો આરંભ નિશ્ચયપત્રથી થયો. સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞાનો બનાવ અનાયાસે બન્યો એ વાંચનારે યાદ રાખવું જોઈએ. ત્યાર પછીની કેદ વગેરે તો તેનું અનિવાર્ય પરિણામ હતું જ. તેમાં કોમ અજાણપણે પણ ચડી. કાગળ વખતે તો પૂરું જ્ઞાન અને પ્રતિષ્ઠાનો દાવો કરવાનો પૂરો ઈરાદો હતો. ખૂની કાયદો રદ કરાવવાં એ હેતુ તો હતો જ, જેમ પ્રથમ તેમ હવે. પણ તેની સાથે ભાષાની શૈલીમાં, કાર્ય કરવાની ઢબની પસંદગીમાં, વગેરેમાં તકાવત હતો. ગુલામ માલિકન મક્કામ કરે અને મિત્ર મિત્રને કરે — એ બંને સલામ તો છે જ, છતાં એ બંનેમાં એટલો બધો ભેદ છે કે, એ ભેદથી જ તટસ્થ જોનાર એકને ગુલામ તરીકે અને બીજાને મિત્ર તરીકે ઓળખી લેશે.

અલ્ટિમેટમ માંકલતી વખતે જ અમારામાં ચર્ચા તો થયેલી જ. મુદત ઠરાવીને જવાબ માગવો એ અવિનય નહીં ગણાય? એથી

સ્થાનિક સરકાર માગણી કબૂલ કરવાની હોય તોપણ ન કરે એવું નહીં બને? કોમનો નિશ્ચય આડકતરી રીતે સરકારને જાહેર કરીએ તો બસ નથી? આવા આવા વિચારો કર્યા પછી અમે સૌએ એકમત થઈને નિશ્ચય કર્યો કે જે ખરું અને યોગ્ય માનીએ છીએ તે જ કરવું. અવિનય ગણાવાનું આળ માથે ચડે તો તે વહોરી લેવું. સરકાર આપવાની હોય તે ખોટા રોપથી ન આપે તેનું જોખમ ઊઠાવવું. જે આપણે કોઈ પણ રીતે મનુષ્ય તરીકે આપણું ઊતરતાપણું કબૂલ રાખતા નથી અને ગમે તેટલું દુઃખ ગમે તેટલા કાળ સુધી પડ્યા કરે તે સહેવાની શક્તિ આપણામાં છે એમ માનીએ છીએ, તો આપણે જે યોગ્ય અને સીધો રસ્તો છે એ જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

હવે કદાચ વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ વખતના પગલામાં કંઈક નવીનતા અને વિશેષતા હતાં. તેનો પડઘો ધારાસભામાં અને બહાર ગોરા મંડળોમાં પણ પડ્યો. કેટલાંક હિંદીઓની હિંમતની તારીફ કરી, કેટલાક બહુ ગુસ્સે થયા. હિંદીઓને આ ઉદ્ધતાઈની પૂરી શિક્ષા મળવી જ જોઈએ એવા ઉદ્દગારો પણ તેઓએ કાઢ્યા. બંને પક્ષે પોતાની વર્તણૂકથી હિંદી પગલાની નવીનતા સ્વીકારી. જ્યારે સત્યાગ્રહ શરૂ થયો ત્યારે જોકે ખરેખરું જોતાં એ કેવળ નવીન પગલું હતું, છતાં તેથી જે ખળભળાટ થયો હતો તેના કરતાં આ પત્રથી બહુ વિશેષ થયો. તેનું એક કારણ પ્રસિદ્ધ છે જ. સત્યાગ્રહ શરૂ થયો તે વખતે કોમની શક્તિનું માપ કોઈને ન હતું. તે વખતે આવાં કાગળ કે તેની ભાષા શોભત નહીં. હવે, કોમની થોડીઘણી કસોટી થઈ ચૂકી હતી, કોમમાં સામાજિક મુસીબતોની સામે થવામાં દુઃખ પડે તે સાહન કરવાની શક્તિ છે એમ સૌ જોઈ શક્યા હતા; એટલે નિશ્ચયપત્રની ભાષા સ્વાભાવિક રીતે ઊગી નીકળી, અને તે અશોભતી ન લાગી.

૩. મરજિયાત પરવાનાની હોળી

અલ્ટિમેટમ અથવા નિશ્ચયપત્રની મુદત જે દિવસે બીજો એશિયાટિક કાયદો પસાર થવાનો હતો તે દિવસની જ નાખેલી હતી. મુદત વીત્યા પછી બેએક કલાકે પરવાના બાળવાની જાહેર ક્રિયા કરવાને સારુ સભા બોલાવવામાં આવી હતી. આણધારી રીતે કદાચ સરકારનો અનુકૂળ જવાબ ફરી વળે તોપણ તે સભા વ્યર્થ નહીં જાય એમ સત્યાગ્રહ કમિટીએ માન્યું હતું, કેમ કે તે સભા મારફતે સરકારનો અનુકૂળ ઠરાવ જાહેર કરી શકાય.

કમિટીની માન્યતા તો એવી હતી કે આ નિશ્ચયપત્રનો સરકાર કંઈ જવાબ જ નહીં આપે. અમે બધા વહેલા સભાસ્થાન ડિપર પહોંચી ગયા હતા. જો સરકારનો તારથી કંઈ પણ જવાબ આવે તો તે સભામાં તરત મળી શકે એવી પણ ગોઠવણ કરી હતી. સભાનો વખત ચાર વાગ્યાનો રાખવામાં આવ્યો હતો. નિયમ પ્રમાણે સભા મસ્જિદના ફળિયામાં કરવામાં આવી હતી. હિંદીઓથી યોગાન ઊભરાઈ ગયું હતું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં હબસીઓ પોતાની રસોઈને સારુ જરૂર પ્રમાણે ચાર પાયાવાળી નાની અથવા મોટી લોખંડની બનાવેલી કઢાઈઓ વાપરે છે. પરવાનાઓ બાળવા સારુ આવી એક કઢાઈ, જે મોટામાં મોટા કદની મળી શકી તેવી, એક હિંદી વેપારીની દુકાનમાંથી માગી આણવામાં આવી હતી. એ કઢાઈ એક ખૂણામાં માંચડા ડિપર ગોઠવવામાં આવી હતી.

સભા શરૂ કરવાનો સમય થયો તેટલામાં જ એક સ્વયંસેવક બાઈસિકલ ડિપર આવી પહોંચ્યાં. તેના હાથમાં તાર હતો. એ તાર સરકારી જવાબ હતો. જવાબમાં કોમના નિશ્ચયને સારુ દિલગીરી દર્શાવી હતી અને સરકાર પોતાનો નિશ્ચય બદલી શકે તેમ નથી એમ પણ જણાવ્યું હતું. એ તાર સભાને વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. સભાએ તેને વધાવી લીધો. કેમ જાણે સરકાર નિશ્ચયપત્રની માગણી કબૂલ રાખત તો કોમને પરવાનાઓની હોળી કરવાનું શુભ કાર્ય કરવાનો અવસર આવેલો હાથથી જત ! આવો હર્ષ યોગ્ય ગણાય કે અયોગ્ય એનો નિશ્ચય કરવો બહુ મુશ્કેલ છે. જેણે જેણે એ જવાબને તાળીઓના

અવાજથી વધાવી લીધો તેઓના હેતુ સમજ્યા વિના યોગ્યતાઅયોગ્યતાનો નિર્ણય ન થઈ શકે. પણ એટલું તો કહી શકાય કે એ ખુશાલી સભાના ઉત્સાહની સુંદર નિશાની હતી. સભાને પોતાની શક્તિનું કંઈક માપ આવ્યું હતું. સભા શરૂ થઈ. પ્રમુખે સભાને સાવધાન કરી. બધી સ્થિતિ સમજાવી. પ્રસંગને યોગ્ય ઠરાવો પસાર કર્યા. મેં જુદી જુદી સ્થિતિ ઊભી થયેલી હતી તે સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી, અને કહ્યું, “જેઓએ પોતાના પરવાના બાળવાને સારુ આપ્યા છે તેમાંથી કોઈ પાછા લેવા ઈચ્છે તો લઈ શકે છે. પરવાના બાળવાથી જ કંઈ ગુનો થતો નથી. અને તેટલા જ કાર્યથી જેલના હોંશીલાઓને જેલ મળવાની નથી. પરવાના બાળીને તો માત્ર આપણે આપણો નિશ્ચય જાહેર કરીએ છીએ કે અમે ખૂની કાયદાને વશ થવાના નથી. અને પરવાનો બતાવવા જેટલી શક્તિ પણ અમે અમારી પાસે રાખવા ઈચ્છતા નથી. પણ જે માણસ પરવાનો બાળવાની ક્રિયામાં આજે સામેલ થાય તે બીજે જ દિવસે જઈને નવો પરવાનો કઢાવી આણે તો કોઈ તેનો હાથ જાલે એમ નથી. આવું કુકર્મ કરવાનો જેનો ઈરાદો હોય અથવા જેને કસોટીને વખતે પોતાની શક્તિને વિશે શંકા હોય તેણે હજુ પોતાનો પરવાનો પાછો લઈ લેવાનો સમય છે, અને તે લઈ શકે છે. અત્યારે પોતાનો પરવાનો પાછો લેનારને શરમાવાનું કારણ નથી. હું તો તેને એક પ્રકારની હિંમત પણ ગણું. પણ પાછળથી પરવાનાની નકલ કઢાવવી એમાં શરમ ને નામોશી છે અને કોમને નુકસાન છે. વળી આ વખતે કોમે એ પણ સમજી રાખવું જોઈએ કે લડત લાંબી ચાલવાનો સંભવ છે. આપણામાંના કેટલાક પડી ગયા છે એ પણ આપણે જાણીએ છીએ. એટલે દરજ્જે કોમની ગાડી ખેંચનારા બાકી રહેલાઓને વધારે જોર કરવું પડશે એ દેખીતું છે. એ બધું વિચાર્યા પછી જ આજનું સાહસ આપણે કરવું એવી મારી સલાહ છે.”

મારા ભાણે દરમ્યાન જ સભામાંથી અવાજ તો આવ્યા જ કરતા હતા - “અમારે પરવાના પાછા નથી જોઈતા - એની હોળી કરો.” છેવટે કોઈને વિરોધ કરવો હોય અથવા સામે થવું હોય તો તેણે ઊભા થવું એમ મેં સૂચવ્યું. કોઈ ઊભું ન થયું.

આ સભામાં મીરઆલમ પણ હાજર હતો. તેણે મને મારવામાં પોતાની ભૂલ થઈ હતી એ જાહેર કર્યું અને પોતાનો અસલ પરવાનો બાળવા આપ્યો! તેણે મરજિયાત પરવાનો તો કઢાવ્યો જ ન હતો. મેં મીરઆલમનો હાથ પકડ્યો ને હર્ષથી ચાંપ્યો. મારા મનમાં તો કદી કશો રોપ ન હતો એ મેં એને ફરીથી જણાવ્યું. મીરઆલમના આ કાર્યથી સભાના હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

કમિટીની પાસે બાળવા સારુ ૨,૦૦૦ ડિપરાંત પરવાના આવી મૂક્યા હતા. તેની ગાંસડી પેલી કઢાઈમાં પધરાવી, ડિપર ઘાસતેલ રેડ્યું, અને મેં દીવાસળી મેલી. આખી સભા ઊભી થઈ ગઈ અને બાળવાની ક્રિયા ચાલી ત્યાં સુધી તાળીઓથી મેદાનને ગજવી મૂક્યું. કેટલાક જેમણે પોતાના પરવાના હજુ પોતાની પાસે રાખી મૂક્યા હતા તેનો માંચડા ડિપર વરસાદ થવા લાગ્યો, અને તે પણ પેલી કઢાઈમાં પડ્યા. હોળી સળગતાં લગી તે કેમ નહોતા આપવામાં આવ્યા, એનું કારણ પૂછતાં કોઈએ એમ જણાવ્યું કે હોળીને વખતે આપવા એ વધારે શોભે અને તેની અસર બીજાઓ ડિપર વધારે થાય એમ માનીને. બીજા કેટલાકે નિખાલસપણે કબૂલ કર્યું: “અમારી હિંમત ચાલતી ન હતી. છેલ્લી ઘડી સુધી એમ પણ હતું કે કદાચ પરવાના નયે બળે. પણ આ હોળી જોયા પછી અમારાથી રહેવાય એમ જ ન હતું. જે સૌનું થશે તે અમારું થઈ રહેશે.” આવી નિખાલસતાના અનુભવો આ લડતને વિશે અનેક થયા હતા. આ સભામાં અંગ્રેજી અખબારોના રિપોર્ટરો આવ્યા હતા. તેઓની ડિપર પણ આખા દશ્યની બહુ અસર પડી અને તેઓએ સભાનું આબેહૂબ વર્ણન પોતપોતાનાં અખબારોમાં આપ્યું. વિલાયતના ‘ડેલી મેલ’ના જાહાનિસબગના ખબરપત્રીએ મજકૂર છાપાને તેનું વર્ણન મોકલ્યું. તેમાં પરવાનાની હોળીને, અમેરિકાના અંગ્રેજોએ બોસ્ટન બંદરના દરિયામાં વિલાયતથી ગયેલી ચાની પેટીઓ ડુબાવી દીધી હતી અને ઇંગ્લેન્ડને વશ નહીં રહેવાનાં પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કર્યો હતો, તેની સાથે સરખાવી હતી. એક તરફ ૧૩,૦૦૦ હિંદીઓનો એક નિરાધાર સમુદાય ને એની સામે ટ્રાન્સવાલનું બાળવાન રાજ્ય, એ દક્ષિણ આફ્રિકાની સ્થિતિ; અને અમેરિકામાં ત્યાંના સર્વ વાતે

કુશળ લાખો ગોરાઓ અને તેની સામે અંગ્રેજી સલ્તનત; — એ બે સ્થિતિનો મુકાબલો કરી જોતાં 'ડેલી મેલ'ના ખબરપત્રીએ હિંદીઓને વિશે અતિશયોક્તિ કરી એમ મને નથી ભાસતું. હિંદી કોમનું હથિયાર પોતાના સત્ય ઉપર અને ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા એ સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું. એ હથિયાર શ્રદ્ધાળુને સારું સર્વોપરી છે એમાં કંઈ શંકા નથી. પણ જનસમાજમાં હજુ એ દષ્ટિ આવી નથી, ત્યાં લગી હથિયારરહિત ૧૩,૦૦૦ હિંદીઓ હથિયારબળિયા અમેરિકાના ગોરાઓને મુકાબલે નજીવા જ ગણાવાના. પણ ઈશ્વર તો નિર્બળનું જ બળ છે, એટલે જગત એમને નજીવા ગણે એ યથાસ્થિત જ છે.

૪. કોમ ઉપર નવા મુદ્દાનો આરોપ

ધારાસભાની જે બેઠકમાં એશિયાટિક કાયદો (બીજો) પાસ થયો તે જ બેઠકમાં એક બીજો ખરડો પણ જનરલ સ્મટ્સે રજૂ કર્યો. તેનું નામ 'ઈમિગ્રેન્ડ્સ રિસ્ટ્રિક્શન એક્ટ' હતું. એટલે નવી વસ્તી ઉપર અંકુશ મૂકનારો કાયદો. આ કાયદો બધાને લાગુ પડતો હતો. પણ તેનો મુખ્ય હેતુ નવા આવનાર હિંદીઓને અટકાવવાનો હતો. તે કાયદો ઘડવામાં નાતાલના તેવા કાયદાનું અનુકરણ હતું. પણ તેમાં એક કલમ એવી હતી કે પ્રતિબદ્ધ વસ્તીની વ્યાખ્યામાં, જેઓને એશિયાટિક કાયદો લાગુ પડે, તેઓનો પણ સમાવેશ થાય. એટલે આડકતરી રીતે કાયદામાં એક પણ નવો હિંદી દાખલ ન થઈ શકે એવી યુક્તિ રહેલી હતી. એની સામે થવું એ તો કોમને સારું આવશ્યક જ હતું. પણ તેનો સમાવેશ સત્યાગ્રહમાં કરવો કે કેમ એ સવાલ કોમની સામે આવી ઊભો. સત્યાગ્રહ ક્યારે અને ક્યા વિષયને વિશે કરવો એ બાબત કોમ કોઈની સાથે બંધાયેલી ન હતી, તેની મર્યાદા કેવળ કોમનાં વિવેક અને શક્તિમાં રહેલી હતી. વાતવાતમાં કોઈ સત્યાગ્રહ કરે તો એ દુરાગ્રહ થયો. તેમ શક્તિનું માપ લીધા વિના એ શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરે અને પછી

હાર ખાય, તેમાં પણ પાંતે તો કલંકિત થાય જ, પણ એવા અવિવેકથી શસ્ત્રને સુધ્ધાં એ દૂષિત કરે.

કમિટીએ જોયું કે હિંદી કોમનો સત્યાગ્રહ ખૂની કાયદાની સામે જ છે. ખૂની કાયદો નાબૂદ થાય તો વસ્તીને લગતા કાયદામાં રહેલું મેં ડિપર બતાવ્યું તે જેર પોતાની મેળે નાબૂદ થાય. આમ છતાં જો ખૂની કાયદો તો નાબૂદ થવો જ જોઈતો હતો, તો વસ્તીને લગતા કાયદાને અંગે જુદી ચર્ચા કે હિલચાલની જરૂર નથી એમ સમજી કોમ જેસી રહે તો હિંદીઓની નવી વસ્તીને લાગુ પાડનારા સંપૂર્ણ પ્રતિબંધનો તેણે સ્વીકાર કર્યા ગણાય. આમ તે કાયદાની સામે તો થવું જ રહ્યું. માત્ર તેને સત્યાગ્રહમાં દાખલ કરવો કે નહીં એ જ વિચારવું રહ્યું હતું. કોમે વિચાર્યું કે, સત્યાગ્રહ ચાલતી વખતે જ કોમની ડિપર નવા હુમલા થાય એ હુમલાને પણ સત્યાગ્રહમાં દાખલ કરવાનો તેનો ધર્મ તો રહ્યો જ. અશક્તિને લીધે તેમ ન થઈ શકે એ જુદી વાત. નેતાઓને લાગ્યું કે શક્તિના અભાવનું કે શક્તિની ઊણપનું બહાનું કાઢીને એ જેરી કલમને જતી કરાય જ નહીં અને તેને પણ સત્યાગ્રહમાં દાખલ કર્યે જ છૂટકો છે.

તેથી તે વિશે સ્થાનિક સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો. તેને લીધે કાયદામાં તો કંઈ ફેરફાર ન થયો, પણ જનરલ સ્મટ્સે તેમાં કોમને—અને ખરું જોતાં તો મને—વગોવવાનું નવું સાધન જોયું. તે જાણતા હતા કે, જેટલા ગોરાઓ જાહેર રીતે કોમને મદદ કરી રહ્યા હતા તેના કરતાં ઘણા વધારેની લાગણી કોમની તરફ ખાનગી રીતે તો હતી જ. એ લાગણી નાબૂદ કરી શકાય તો કરવી એમ તો તેમને સ્વાભાવિકપણે થાય જ. તેથી તેમણે મારા ડિપર નવો મુદ્દો ઊભો કર્યાનો આરોપ મૂક્યો અને પોતાની સાથેની વાતચીતમાં તેમ જ લખવામાં પણ અંગ્રેજ સહાયકોને જણાવ્યું કે, “ગાંધીને જેટલો હું ઓળખું તેટલો તમે લોકો નથી ઓળખતા. એને જો તમે એક તસુ આપો તો એ એક હાથ માગે એમ છે. એ બધું હું જાણું છું તેથી જ હું એશિયાટિક એક્ટ રદ નથી કરતો. સત્યાગ્રહ તેણે શરૂ કર્યા ત્યારે નવી વસ્તીની તો કંઈ વાત જ ન હતી. હવે ટ્રાન્સવાલના રક્ષણને ખાતર નવા હિંદીઓને આવતા અટકાવવાનો

કાયદો કરીએ છીએ તો તેમાંયે એ પોતાનો સત્યાગ્રહ ચલાવવા ઈચ્છે છે. આવી ચાલાકી (કનિંગ) ક્યાં સુધી ઊરદાસ્ત કરી શકાય? ભલે તેને કરવું હોય તે કરે, એકેએક હિંદી ખુવાર થઈ જશે ત્યાં સુધી હું કાયદો રદ કરવાનો નથી, અને હિંદીઓને વિશે સ્થાનિક સરકારે જે નીતિ ગ્રહણ કરી છે તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો નથી; અને આ ન્યાયી ધોરણને ટેકો આપવામાં દરેક ગોરાએ સંમત થવું જોઈએ.” જરાક વિચાર કરતાં ડિપ્લોમટી દલીલ તદ્દન ગેરવાજબી અને નીતિવિરુદ્ધ હતી એમ જોઈ શકાય તેવું છે. નવી વસ્તીની અટકાયત કરવાના કાયદાનો જન્મ જ નહોતો તે વેળાએ મારે અથવા કોમે તેની સામે કઈ રીતે થવું? મારી ‘ચાલાકી’ (કનિંગ)ના અનુભવની તેણે વાત કરી. છતાં એવો એક પણ દાખલો એ ટાંકી નહોતા શક્યા. અને હું પોતે તો જાણું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એટલાં બધાં વરસ રહ્યો તેમાં મેં ક્યાંયે ચાલાકી વાપરી હોય એવું મને સ્મરણ જ નથી. બલ્કે આ પ્રસંગે તો હું આગળ વધીને એટલે સુધી પણ કહેતાં અચકાતો નથી કે મારી આખી જિંદગીમાં મેં ચાલાકીનો ડિપયોગ જ નથી કર્યો. તેનો ડિપયોગ નીતિવિરુદ્ધ છે એમ હું માનું છું, એટલું જ નહીં પણ હું તો તેને યુક્તિવિરુદ્ધ પણ માનું છું. તેથી વ્યવહારદષ્ટિએ પણ તેનો ડિપયોગ મેં સદાયે નાપસંદ કર્યો છે. મારા બચાવમાં આટલું લખવાનીયે જરૂર હું નથી માનતો. મારો બચાવ જે વાચકવર્ગને સારું હું આ લખું છું તેની સામે મારે મુખેથી કરતાં હું શરમાઉં. હું ચાલાકીરહિત માણસ છું એ વાતનો જો હજુ સુધી તેઓને અનુભવ ન થયો હોય તો મારા બચાવથી હું એ વાત સિદ્ધ કરી શકવાનો જ નથી. ડિપરનાં વાક્યો મેં લખ્યાં છે તેનો હેતુ માત્ર એટલો જ છે કે, કેવા સંકટ વચ્ચે સત્યાગ્રહની લડત લડવાની હતી એનો વાંચનારને ખ્યાલ આવી શકે અને કોમ નીતિના ધોરી સ્ત્રોતથી જરા પણ ચલાયમાન થવાથી લડત કેવી જોખમમાં આવી જત એ વાંચનાર સમજે. બજાણિયા વીસ ફૂટ ઊંચા ટેકા ડિપર લટકાવેલી દોરી ડિપર જ્યારે ચાલે છે ત્યારે તેમને જેમ એકાગ્ર નજરે જ ચાલવું પડે છે અને જો જરાયે નજર ચૂકે તો ગમે તે બાજુએ પડે તોપણ તેને સારું મોત જ

રહેલું હોય છે; તેમ તેનાથી વધારે એકાગ્ર નજર રાખીને સત્યાગ્રહીએ ચાલવાનું રહ્યું છે એવો અનુભવ મેં આઠ વરસના બહોળા સમય દરમ્યાન લઈ લીધો હતો. જે મિત્રો આગળ જનરલ સ્મટ્સે પેલો આરોપ મૂક્યો હતો તે મિત્રો મને સારી પેઠે ઓળખતા હતા, તેથી તેઓની ડિપર જનરલ સ્મટ્સે ધારેલું તેથી ઊલટી જ અસર થઈ. તેઓએ મારો કે લડતનો ત્યાગ ન કર્યો એટલું જ નહીં, પણ મદદ કરવામાં તેમને વધારે હાંશ આવી, અને કોમે પાછળથી જોઈ લીધું કે નવી વસ્તીના કાયદાને સત્યાગ્રહમાં દાખલ ન કર્યો હોત તો ભારે મુસીબતમાં પડવું પડત.

દરેક શુદ્ધ લડતને વિશે, જેને હું વૃદ્ધિનો કાયદો કહું છું, તે લાગુ પડે છે એમ મારો અનુભવ મને શીખવે છે. પણ સત્યાગ્રહને વિશે તો હું એ વસ્તુ સિદ્ધાંતરૂપે માનું છું. જેમ ગંગા નદી જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેને અનેક નદીઓ આવી મળે છે અને તેના મુખ આગળ તો તેનો પટ એટલો બધો વિશાળ બની જાય છે કે ડાબી કે જમણી કોઈ બાજુ તરફ કિનારો દેખી શકાતો નથી અને વહાણમાં બેઠેલા કિતારુને વિસ્તારમાં સમુદ્રમાં અને તેનામાં કશો તકાવત જણાતો નથી, તે જ પ્રમાણે સત્યાગ્રહની લડત જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમાં અનેક વસ્તુઓ ભળતી જાય છે અને તેથી તેમાંથી નીપજનારા પરિણામમાં વૃદ્ધિ થતી જાય છે. સત્યાગ્રહનું આ પરિણામ અનિવાર્ય છે એમ હું માનું છું. તેનું કારણ તેના મૂળ તત્ત્વમાં જ રહેલું છે. કેમ કે સત્યાગ્રહમાં ઓછામાં ઓછું એ વક્તામાં વક્તું છે. એટલે ઓછામાં ઓછામાંથી ઘટાડવાપણું તો કશું રહ્યું જ નહીં. તેથી એનાથી પાછા હઠી જ ન શકાય, એટલે સ્વાભાવિક ક્રિયા વૃદ્ધિની જ થઈ શકે. બીજી લડતો શુદ્ધ હોય છતાં માગણીમાં ઓછું કરવાનો અવકાશ પ્રથમથી જ રાખવામાં આવે છે, તેથી વૃદ્ધિનો કાયદો વગર અપવાદે લાગુ પાડવામાં મેં શંકા બતાવી. પણ જ્યારે ઓછામાં ઓછું એ વધુમાં વધુ પણ છે ત્યારે વૃદ્ધિનો કાયદો કેમ લાગુ પડી શકે એ સમજાવવાનું બાકી રહે છે. વૃદ્ધિ શોધવાને સારુ જેમ ગંગા નદી પોતાની ગતિ છોડતી નથી તેમ સત્યાગ્રહી પણ પોતાનો તલવારની ધાર જેવો રસ્તો છોડતાં

નથી. પણ જેમ ગંગા નદીનો પ્રવાહ આગળ ચાલતો જાય છે તેમ તેમ બીજાં પાણી પોતાની મેળે તેમાં ભળે છે તેવું સત્યાગ્રહી ગંગાને વિશે પણ છે. વસ્તીનો કાયદો સત્યાગ્રહમાં દાખલ થયો ત્યાર પછી અને તે જોઈને સત્યાગ્રહના સિદ્ધાંતો નહીં જાણનારા હિંદીઓએ આગ્રહ કર્યો કે ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ વિરુદ્ધના બધા કાયદા તેમાં દાખલ કરવા. બીજા કેટલાંકે વળી એમ કહ્યું કે લડત ચાલે છે તેવામાં નાતાલ, કેપ કોલોની, ઓરેંજ હી સ્ટેટ ઇ. બધાને નિમંત્રણ કરી દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ વિરુદ્ધના એકેએક કાયદાની બાબતમાં સત્યાગ્રહ કરી નાખવો. આ બંને વાતમાં સિદ્ધાંતભંગ હતો. મેં ચોખ્ખું જણાવ્યું કે, જે સ્થિતિ સત્યાગ્રહ શરૂ થયો તે વખતે આપણે નહોતી ઊભી કરી તે હવે લાગ જોઈને ઊભી કરવી એ અપ્રમાણિક છે. આપણી શક્તિ ગમે તેટલી હોય તોપણ આ સત્યાગ્રહ તો જે માગણીને સારુ થયેલ છે તે માગણી કબૂલ થયે આટોપવો જ જોઈએ. જો આ સિદ્ધાંતને અમે ન વળગી રહ્યા હોત તો જીતને બદલે હાર જ થાત એવો મારો દઢ વિશ્વાસ છે એટલું જ નહીં, પણ જે લાગણી અમે મેળવી શક્યા હતા તે પણ ગુમાવી બેસત. એથી ઊલટું જ્યારે ચાલતે સત્યાગ્રહ પ્રતિપક્ષી પોતે જ નવી આપત્તિઓ ઉત્પન્ન કરે તો તે અનાયાસે જ સત્યાગ્રહમાં દાખલ થઈ જાય. સત્યાગ્રહી પોતાની દિશામાં જતો જતો તેને રસ્તે આવી ભળતી વસ્તુઓને પોતાનો સત્યાગ્રહ છોડ્યા વિના અવગણી શકતો જ નથી. અને પ્રતિપક્ષી સત્યાગ્રહી હોતો જ નથી (સત્યાગ્રહની સામે સત્યાગ્રહ અસંભવિત જ છે.) તેથી તેને ઓછાવત્તાનું બંધન હોતું જ નથી. કોઈ નવી જ વસ્તુ ઊભી કરી સત્યાગ્રહીને ડરાવવા ધારે ત્યારે તે ડરાવી શકે છે. પણ સત્યાગ્રહીએ ભય તો છોડ્યો છે એટલે પ્રતિપક્ષી નવી આપત્તિઓ શરૂ કરે તેની સામે પણ તે પોતાનો મંત્રોચ્ચાર કરે છે, અને શ્રદ્ધા રાખે છે કે વચમાં આવતી બધી આપત્તિઓની સામે એ મંત્રોચ્ચાર ફલદાયી થશે જ. તેથી જ સત્યાગ્રહ જેમ લંબાય—એટલે પ્રતિપક્ષી તેને જેમ લંબાવ્યા કરે — તેમ તેની દૃષ્ટિએ તો તેને ગુમાવવાનું જ રહ્યું, અને સત્યાગ્રહીએ

વધારે કમાવાનું રહ્યું. આ નિયમના લાગુપણાનાં બીજાં દષ્ટાંતો આપણે આ લડતના ઇતિહાસમાં જ જોઈશું.

૫. સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયા

હવે જ્યારે નવી વસ્તીની વાત પણ લડતમાં દાખલ થઈ ત્યારે નવી વસ્તીને દાખલ કરવાની કસોટી પણ સત્યાગ્રહીએ જ કરવાની રહી. ગમે તે હિંદીની મારફતે એ કસોટી ન કરાવવી એવો કમિટીનો નિશ્ચય હતો. નવી વસ્તીના કાયદામાં પ્રતિબંધની જે બીજી શરતો હતી અને જેની સામે અમારે કંઈ પણ વિરોધ ન હતો તે શરતોનું પાલન કરી શકે એવા માણસને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ કરી જેલ મહેલમાં બેસાડી દેવો એવી ધારણા હતી. આમ કરી સત્યાગ્રહ એ મર્યાદા-ધર્મ છે એમ સાબિત કરવું હતું. એક કલમ એ કાયદામાં એવી હતી કે નવા દાખલ થનારને યુરોપની કોઈ પણ ભાષાનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ. તેથી અંગ્રેજી જાણનાર હિંદી જે ટ્રાન્સવાલમાં અગાઉ ન રહી ગયેલ હોય તેને દાખલ કરવાની કમિટીની ધારણા હતી. કેટલાક હિંદી નૌજવાનોએ કહેણ મોકલ્યું હતું, પણ તેમાંથી સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયાનું જ કહેણ કસોટીના કેસ-(ટેસ્ટ કેસ)ને સારુ કબૂલ રાખવામાં આવ્યું.

નામ ઉપરથી જ વાંચનાર સમજી શકશે કે સોરાબજી પારસી હતા. આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પારસીની વસ્તી સૌથી વધારે નહીં હોય. પારસીઓને વિશે જે અભિપ્રાય મેં હિંદુસ્તાનમાં આપેલો છે તે જ હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ ધરાવતો હતો. આખી દુનિયામાં એક લાખથી વધારે પારસીઓ નહીં હોય. એટલી નાની કોમ પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રહી છે, પોતાના ધર્મને વાળગી રહી છે, અને ઉદારતામાં દુનિયાની એક પણ કોમ તેને નથી પાછોચી શકતી, એટલી જ વાત એ કોમની ઉચ્ચતાનું પ્રમાણપત્ર છે. તેમાં પણ સોરાબજી તો અનુભવ થતાં રતન નીવડ્યા. જ્યારે એઓ લડાઈમાં દાખલ થયા તે વખતે એમને હું સંહજસાજ ઓળખતો. લડતમાં

આવવા વિશેના તેમના પત્રવ્યવહારે મારા ડિપર સારી છાપ પાડી હતી. પારસીના ગુણોનો જેમ હું પૂજારી છું, તેમ એક કોમ તરીકે તેઓમાં જે કેટલીક ખોડ છે, તેથી હું અજાણ ન હતો અને નથી. તેથી ખરે અવસરે સોરાબજી નભી શકશે કે નહીં એ વિશે મારા મનમાં શક હતો, પણ સામેનો માણસ પોતે એથી વિરુદ્ધ વાત કરતો હોય ત્યારે એવા શક ડિપર અમલ ન કરવો એ મારો કાયદો હતો. એટલે મેં તો સોરાબજીએ જે દઢતા પોતાના કાગળમાં બતાવી હતી તે માની લેવાની ભલામણ કમિટીને કરી અને પરિણામે તો સોરાબજી પ્રથમ પંક્તિના સત્યાગ્રહી નીવડ્યા. લાંબામાં લાંબી જેલ ભોગવનારા સત્યાગ્રહીઓમાં તે એક હતા, એટલું જ નહીં પણ તેમણે લડતનો એટલો બધો ડિંગ અભ્યાસ કરી લીધો કે લડતને વિશે એ જે કંઈ કહે તે બધાને સાંભળવું પડતું. તેમની સલાહમાં હમેશાં દઢતા, વિવેક, ઉદારતા, શાંતિ વગેરે જોવામાં આવતાં. ડિવાવળે તો વિચાર બાંધે જ નહીં અને વિચાર બાંધ્યા પછી ફેરવે જ નહીં. જેટલે દરજ્જે તેમનામાં પારસીપણું હતું—અને તે ખૂબ હતું—તેટલે જ દરજ્જે હિંદીપણું હતું. સંકુચિત જાતિઅભિમાનની ગંધ સરખી તેમનામાં કોઈ દિવસ નથી આવી. લડત પૂરી થયા પછી સારા સત્યાગ્રહીઓમાંથી કોઈને વિલાયત મોકલી બેરિસ્ટર બનાવવા સારુ દાક્તર મહેતાએ શિષ્યવૃત્તિ આપી હતી. તેની પસંદગી તો મારે જ કરવાની હતી. બેત્રણ લાયક હિંદીઓ હતા, પણ બધા મિત્રમંડળને એમ જ લાગ્યું કે સોરાબજીના પીઠપણાની અને ઠરેલપણાની હરીકાઈ કરી શકે એવું બીજું કોઈ ન હતું. તેથી તેમને જ ચૂંટવામાં આવ્યા હતા. એવા એક હિંદીને વિલાયત મોકલવાનો એ હેતુ હતો કે, તે દક્ષિણ આફ્રિકા પાછા આવી મારી જગ્યા લઈ શકે અને કોમની સેવા કરે. કોમનો આશીર્વાદ અને કોમનું માન લઈને સોરાબજી વિલાયત ગયા. બેરિસ્ટર થયા. ગોખલેના પ્રસંગમાં તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ આવ્યા હતા પણ વિલાયતમાં વધુ નિકટ આવ્યા. તેમનું મન સોરાબજીએ હરી લીધું. જ્યારે હિંદુસ્તાન જાય ત્યારે સોરાબજીને ‘હિંદ સેવક સમાજ’માં દાખલ થવાનો આગ્રહ પણ કર્યો. સોરાબજી વિદ્યાર્થીવર્ગમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા. દરેકના દુઃખમાં ભાગ

લે, વિલાયતના આડંબરની કે એશઆરામની તેમના મન ઉપર જરાયે અસર ન થઈ. જ્યારે વિલાયત ગયા ત્યારે સોરાબજીની ઉંમર ત્રીસ વરસથી વધારે હતી. તેમનો અંગ્રેજી અભ્યાસ ઊંચા પ્રકારનો ન હતો. વ્યાકરણ વગેરે કટાઈ ગયાં હતાં. પણ મનુષ્યના ખંતની આગળ આવી અગવડો નભી શકતી નથી. શુદ્ધ વિદ્યાર્થીજીવન ગાળી સોરાબજી પોતાની પરીક્ષાઓમાં પાસ થતા ગયા. મારા જમાનાની બેરિસ્ટરની પરીક્ષા પ્રમાણમાં સહેલી હતી. આજકાલના બેરિસ્ટરોને પ્રમાણમાં બહુ વધારે અભ્યાસ કરવો પડે છે. પણ સોરાબજી હાર્યા નહીં. વિલાયતમાં જ્યારે 'એમ્બુલન્સ કોર' થઈ ત્યારે આરંભ કરનારાઓમાં તે હતા ને છેવટ સુધી તેમાં રહ્યા. એ ટુકડીને પણ સત્યાગ્રહ કરવો પડ્યો હતો. તેમાં ઘણા પડી ગયા હતા. જેઓ અડગ રહ્યા તેમાં અગ્રેસર સોરાબજી હતા. હું અહીં કહી નાખું કે એ ટુકડીના સત્યાગ્રહમાં પણ જય જ મળ્યો હતો.

વિલાયતમાં બેરિસ્ટર થયા પછી સોરાબજી બોહાનિસબર્ગ ગયા. ત્યાં સેવા અને વકીલાત બંને શરૂ કર્યાં. દક્ષિણ આફ્રિકાથી મને જે કાગળો આવ્યા તેમાં સૌ સોરાબજીનાં વખાણ જ કરતા હતા — 'જેવા સાદા હતા તેવા જ છે. આડંબર મુદલ નથી. નાનામોટા બધાની સાથે હળોમળો છે.' પણ ઈશ્વર જેવો દયાળુ લાગે છે તેવો જ નિર્દય પણ લાગે છે. સોરાબજીને તીવ્ર ક્ષય થયો અને થોડા મહિનામાં કોમનો નવો પ્રેમ સંપાદન કરી કોમને રોતી મૂકી ચાલતા થયા! એમ ઈશ્વરે કોમની પાસેથી થોડા કાળમાં બે પુરુપરત્ન છીનવી લીધાં—કાછલિયા અને સોરાબજી.

પસંદગી કરવી હોય તો બેમાંથી હું કોને પ્રથમ પદ આપું? હું પસંદગી કરી જ ન શકું. બંને પોતાના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ હતા. અને જેમ કાછલિયા જેટલા શુદ્ધ મુસલમાન તેટલા જ શુદ્ધ હિંદી હતા, તેમ સોરાબજી પણ જેટલા શુદ્ધ પારસી તેટલા જ શુદ્ધ હિંદી હતા.

આ સોરાબજી પ્રથમ સરકારને નોટિસ આપી ટેસ્ટને જ ખાતર ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા. સરકાર આ પગલાને સારું મુદલ તૈયાર ન હતી. તેથી સોરાબજીનું શું કરવું એનો તાબડતોબ નિશ્ચય કરી

શકી નહીં. સોરાબજી જાહેર રીતે સરહદ વટાવી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા. પરવાના તપાસનાર સરહદી અમલદાર તેમને જાણતો હતો. સોરાબજીએ કહ્યું : 'હું ટ્રાન્સવાલમાં ઈરાદાપૂર્વક કસોટી ખાતર દાખલ થાઉં છું. મારી અંગ્રેજીની પરીક્ષા લેવી હોય તો તું લે અને મને પકડવો હોય તો તું પકડ.' અમલદારે જવાબ આપ્યો : 'તમે અંગ્રેજી જાણો છો એ તો મને ખબર છે એટલે એ પરીક્ષા લેવાપણું છે જ નહીં. તમને પકડવાનો મને હુકમ નથી. તેથી તમે સુખેથી જાઓ. જ્યાં જશો ત્યાં તમને સરકાર પકડવા હશે તો પકડશે.'

એટલે આજઘારી રીતે સોરાબજી તો જોહાનિસબર્ગ સુધી પહોંચ્યા. અમે બધાએ તેમને હર્ષભર વધાવી લીધા. કોઈએ આશા રાખી જ ન હતી કે સરકાર સોરાબજીને ટ્રાન્સવાલની સરહદના વોકસરસ્ટ સ્ટેશનથી જરા પણ આગળ વધવા દે. ઘણી વેળા એવું બને છે કે, જ્યારે આપણે આપણાં પગલાં વિચારપૂર્વક અને નિર્ભયતાથી તરત લઈએ છીએ ત્યારે તેના વિરોધની તૈયારીઓ સરકારે કરેલી હોતી નથી. પ્રત્યેક સરકારનો આ સ્વભાવ ગણી શકાય. અને સામાન્ય હિલચાલોમાં સરકારનો કોઈ પણ અમલદાર એટલે સુધી પોતાનું ખાતું પોતાનું નથી કરતો કે જેથી તેણે દરેક બાબતના વિચાર પહેલેથી ગોઠવી લીધા હોય અને તૈયારીઓ રાખી હોય. વળી, અમલદારને એક જ કામ નથી હોતું પણ અનેક હોય છે, જેમાં તેનું ધ્યાન વહેંચાઈ જાય છે. તે ઉપરાંત અમલદારને સત્તાનો મદ હોવાથી તે બેકિકર રહે છે અને માની લે છે કે, ગમે તેવી હિલચાલને પણ પાડોંચી વળવું એ સત્તાધિકારીને સારુ રમત વાત છે. આથી ઊલટું હિલચાલ કરનારો પોતાનું ધ્યેય જાણતો હોય, સાધન જાણતો હોય, અને તેની યોજના વિશે દઢ હોય, તો તે તો પૂરો તૈયાર હોય છે અને તેને તો એક જ કામનો વિચાર રાતદિવસ કરવાનો હોય, તેથી જો એ ખરાં પગલાં સચોટપણે લઈ શકે તો સરકારથી હમેશાં આગળ આગળ જ ચાલે. ઘણી હિલચાલો નિષ્ફળ જાય છે તેનું કારણ સરકારની અપૂર્વ સત્તા એ નથી હોતું, પણ સંચાલકોમાં ઉપર બતાવ્યા ગુણની ઊણપ એ હોય છે.

સારાંશ, સરકારની ગફલતને લીધે કે ઈરાદાપૂર્વક કરેલી યોજનાને લીધે સોરાબજી જોહાનિસબર્ગ સુધી પહોંચી શક્યા અને સોરાબજીના જેવા કેસમાં અમલદારનું જે કર્તવ્ય હોય તેનો ખ્યાલ અથવા તે વિશે તેના ડિપરીની સૂચના સ્થાનિક અમલદારને નહોતાં. સોરાબજીના આ પ્રમાણે આવવાથી કોમી કિત્સાહમાં બહુ વધારો થયો, અને કેટલાક જુવાનોને તો એમ જ લાગ્યું કે સરકાર હારી ગઈ, અને થોડા વખતમાં જ સમાધાની કરી લેશે. તેવું કંઈ ન હતું એમ આ યુવકમંડળે તરત જ સિદ્ધ થયેલું જોયું. બલ્કે એ પણ જોયું કે સમાધાની થતા પહેલાં તો કદાચ ઘણા યુવાનોને પોતાના બલિદાન આપવાં પડે.

સોરાબજીએ જોહાનિસબર્ગમાં પોતાના આગમનની ખબર જોહાનિસબર્ગના પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટને આપી, અને એમાં જણાવ્યું કે ટ્રાન્સવાલમાં રહેવાનો પોતે નવી વસ્તીના કાયદા પ્રમાણે પોતાને હકદાર માને છે. કારણમાં પોતાનું અંગ્રેજી ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન ટાંક્યું અને જે અમલદાર પરીક્ષા લેવા ધારે તો તે આપવાને સારું પોતાની તૈયારી જાહેર કરી. આ કાગળનો કશો જવાબ ન મળ્યો. અથવા તો એ કાગળના જવાબમાં કેટલેક દિવસે સમન્સ મળ્યો. કોર્ટમાં કેસ ચાલ્યો. હિંદી પ્રેક્ષકોથી કોર્ટ ચિકાર ભરાઈ ગઈ. કેસ શરૂ થતા પહેલાં કોર્ટના આંગણમાં જ, જે હિંદીઓ ત્યાં આવેલા હતા, તેમને અંકઠા કરી તેમની એક તાત્કાલિક સભા ભરી અને સોરાબજીએ શૌર્યભર્યું ભાષણ કર્યું. તેમાં જીત ન મળે ત્યાં સુધી જેટલી વાર જેલમાં જવું પડે તેટલી વાર જવાને તૈયાર રહેવા અને ગમે તે સંકટો આવી પડે તે સહન કરવા પ્રતિજ્ઞા લીધી. આ અરસો એટલો લાંબો હતો કે તે દરમિયાન સોરાબજીની મેં સારી રીતે ઓળખાણ કરી લીધી હતી અને હું સમજી ગયો હતો કે સોરાબજી જરૂર શુદ્ધ રત્ન નીવડશે. કેસ ચાલ્યો. હું વકીલ તરીકે ઊભો રહ્યો. સમન્સમાં કેટલાક દોષ હતા તે દોષથી સોરાબજીની સામેનો સમન્સ કાઢી નાખવાની મેં માગણી કરી. સરકારી વકીલે પોતાની દલીલ રજૂ કરી. પણ કોર્ટે મારી દલીલો માન્ય કરી સમન્સ કાઢી નાખ્યો! કોમ હર્ષિલેલી થઈ. પરિણામ તો હર્ષિલેલી

થવાનું કારણ પણ હતું એમ કહી શકાય. બીજા સમન્સ કાઢી તરતમાં સોરાબજીની ડિપર કામ ચલાવવાની સરકારની કેમ હિંમત ચાલી શકે? અને ન જ ચાલી. તેથી સોરાબજી જાહેર કામ કરવામાં ગૂંથાઈ ગયા.

પણ એ કંઈ હમેશાંનો છુટકારો ન હતો. સ્થાનિક હિંદીઓને સરકાર પકડતી જ ન હતી. સરકારે એમ જોયું હતું કે પોતે જેમ જેમ પકડવાનું કરે છે તેમ તેમ કોમમાં જોસ વધે છે. વળી કોઈ કેસમાં કોઈ ને કોઈ કાયદાની બારીકીને કારણે હિંદી છૂટી જાય છે તો તેથી પણ જોસ વધે છે. સરકારને કાયદા કરવાના હતા તે પાસ કરી દીધા હતા. પરવાના ઘણા હિંદીઓએ બાળી નાખ્યા હતા એ ખરું, પણ તેઓ પરવાના લઈ પોતાનો રહેવાનો હક સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે. એટલે તેઓને જેલ મોકલવાની ખાતર જ તેઓની ડિપર કામ ચલાવવામાં સરકારે કંઈ કાયદો જોયો નહીં અને એમ માન્યું કે, સરકાર ખામોશ રહેશે તો હિલચાલ કરનારા તેઓની પાસે હિલચાલ કરવાનું કંઈ બારું ડિઘાડું ન રહેવાથી પોતાની મેળે ધીમા પડી જશે. પણ સરકારની એ ગણતરી ખોટી હતી. કોમે સરકારની ખામોશીનો તાગ કાઢવા એવું નવું પગલું ભર્યું કે જેથી તે તાગ આવી ગયો, અને છેવટે સોરાબજી પર ફરી કામ ચાલ્યું.

૬. શેઠ દાઉદ મહમદ વગેરેનું લડતમાં દાખલ થવું

જ્યારે કોમે જોયું કે સરકાર કોમને કંઈ જ પગલાં ન ભરી થકવી દેવા માંગે છે ત્યારે કોમને બીજાં પગલાં લેવાની ફરજ પડી. સત્યાગ્રહીમાં જ્યાં લગી દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હોય ત્યાં સુધી તે થાકતો જ નથી. તેથી સરકારની ગણતરી કોમ ખોટી પાડવા સમર્થ હતી.

નાતાલમાં એવા હિંદીઓ વસતા હતા કે જેઓને ટ્રાન્સવાલના વસવાટના પુરાણા હક હતા. તેમને ટ્રાન્સવાલમાં વેપાર અર્થે દાખલ થવાની જરૂર ન હતી. પણ તેઓને આવવાનો હક હતો એવી

કોમની માન્યતા હતી. વળી તેઓને થોડુંધણું અંગ્રેજી જ્ઞાન તો હતું જ. એ ઉપરાંત સોરાબજીના જેટલી તાલીમવાળા હિંદીઓને પણ દાખલ કરવામાં તો સત્યાગ્રહના નિયમનો કંઈ ભંગ હતો જ નહીં. એટલે બે પ્રકારના હિંદીઓને દાખલ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એક તો જેઓ પૂર્વ ટ્રાન્સવાલમાં રહી ગયા હતા તેઓ, અને બીજા જેઓએ ખાસ અંગ્રેજી તાલીમ લીધી હતી તેવા કે જે 'કેળવાયેલા' વિશેષણથી ઓળખાતા હતા.

આમાં શેઠ દાઉદ મહમદ, પારસી રુસ્તમજી એ બે મોટા વેપારીઓમાંથી હતા અને સુરેન્દ્રરાય મેઠ, પ્રાગજી ખંડુભાઈ દેસાઈ, હરિલાલ ગાંધી, રતનશી સોઠા વગેરે કેળવાયેલામાંથી હતા.

શેઠ દાઉદ મહમદની ઓળખાણ કરાવું. એ નાતાલ ઈન્ડિયન કોંગ્રેસના પ્રમુખ હતા. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હિંદી વેપારીઓમાં છેક પુરાણા હતા. તેઓ સુરતી સુન્નત જમાતના વોરા હતા. ચતુરાઈમાં તેમની સરખામણી કરી શકે એવા થોડા જ હિંદીઓ મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં જોયેલા. તેમની સમજશક્તિ ઘણી સરસ હતી. તેમનું અક્ષરજ્ઞાન થોડું હતું પણ અનુભવથી તેઓ અંગ્રેજી ને ડચ સારું બોલી જાણતા. અંગ્રેજી વેપારીઓની સાથે પોતાનું કામ સારી રીતે ચલાવતા. તેમની સખાવત પ્રખ્યાત હતી. તેમને ત્યાં હમેશાં પચાસેક મહેમાનોનું જમવાનું તો હોય જ. કોમી કાળાઓમાં તેમનું નામ અગ્રેસરોમાં જ હોય. તેમને અમૂલ્ય દીકરો હતાં. તે તેમનાથી ચારિત્ર્યમાં બહુ જ ચડી જાય. એનું હૃદય સ્ફટિકમણિ સમાન હતું. એ દીકરાના ચારિત્ર્યવેગને દાઉદ શેઠે કદી રોકેલ નહીં. પોતાના દીકરાને દાઉદ શેઠ પૂજતા એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પોતાની એક પણ અંબ હસનમાં ન હોય એમ ઈચ્છતા. તેને વિલાયત મોકલી સરસ તાલીમ આપી હતી. પણ દાઉદ શેઠ તે રત્નને ભરજીવાનીમાં ખોઈ બેઠા. હસનને ક્ષયના રોગે ઘેરી લીધો ને તેના પ્રાણનું હરણ કર્યું. એ જખમ કદી રુઝાયો નહીં. હસનની સાથે હિંદી કોમની મહાન આશાઓ પણ ડૂબી. હસનને હિંદુ-મુસલમાન ડાબીજમણી આંખ હતા. તેનું સત્ય તેજસ્વી હતું. આજે દાઉદ શેઠ પણ નથી. કાળ કોઈને ક્યાં મૂકે છે ?

પારસી રુસ્તમજીની ઓળખ હું કરાવી ગયો છું. કેળવાયેલાઓમાંના ઘણાખરાને વાંચનાર જાણે છે. કંઈ પણ સાહિત્ય પાસે રાખ્યા વિના આ પ્રકરણો હું લખી રહ્યાં છું. તેથી નામો રહી ગયાં હશે. તેને સારુ તે તે ભાઈઓ મને માફ કરશે. આ પ્રકરણો નામો અમર રાખવા સારુ નથી લખાતાં, પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય સમજાવવા તથા એનો વિજય કેમ થયો, તેમાં કેવાં વિધનો આવે છે અને તેમને કેમ દૂર કરી શકાય, તે બતાવવા લખાય છે. જ્યાં જ્યાં નામો અને નામધારીઓની ઓળખ આપું છું ત્યાં પણ મુદ્દો એ જ છે કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં નિરક્ષર ગણાય એવા માણસોએ કેવાં પરાક્રમ કર્યાં. ત્યાં પણ હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે કેમ સાથે મળી શક્યા તે કેમ વેપારી, કેળવાયેલા વગેરેએ પોતાની કરજ બજાવી, એ વાંચનાર જાણી શકે. જ્યાં ગુજીની ઓળખ કરાવી છે ત્યાં તેનું નહીં પણ કેવળ તેના ગુણનું સ્તવન કર્યું છે.

આમ જ્યારે દાઉદ શેઠ પોતાની સત્યાગ્રહી કોજ લઈને ટ્રાન્સવાલની સરહદ પર પહોંચ્યા ત્યારે સરકાર તૈયાર હતી. આટલા દળને તે ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરવા દે તો તેની હાંસી થાય, એટલે તેઓને તો પકડયે જ છૂટકો. તેઓ પકડાયા. કેસ ચાલ્યો ને વોકસરસ્ટ સરહદી શાંડરની જેલમાં દાખલ થયા. કોમી જુસ્સો વધ્યો. નાતાલથી મદદે આવેલાઓને છોડાવી ન શકે તો છેવટે તેમને સાથ તો ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ દે, આ વિચારથી ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ પણ જેલનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા.

તેઓને પકડવાના ઘણાંયે રસ્તા હતા. જે રહીશ પરવાના ન બતાવે તો વેપારના પરવાના ન મળે. વેપારના પરવાના વિના વેપાર કરે તો ગુનો ગણાય. નાતાલમાંથી સરહદમાં દાખલ થવું હોય તો પરવાના બતાવવા જોઈએ. તે ન બતાવે તો પકડાય. પરવાના તો બાળ્યા જ હતા, એટલે રસ્તો સાફ હતો. બંને રસ્તા લીધા. કોઈ વગર પરવાને ફેરી કરવા લાગ્યા ને કોઈ સરહદમાં દાખલ થતાં પરવાના ન બતાવ્યાથી પકડાવા લાગ્યા.

હવે લડત જમી કાંડવાય. બધાની કસોટી થવા લાગી. નાતાલથી બીજા આવ્યા. જાહાનિસબગમાં પણ પકડાપકડી શરૂ થઈ. જન.

ઇચ્છા હોય તે પકડાઈ શકે એવી સ્થિતિ થઈ રહી. જેલો ભરાવા માંડી.

હવે કંઈ સોરાબજી છૂટા રહી શકે? તેઓ પણ પકડાયા. નાતાલથી આવેલા બધાને છ છ માસની જેલ મળી, ટ્રાન્સવાલનાને ચાર દિવસથી ત્રણ માસની.

આમ પકડાયેલામાં આપણા ઈમામસાહેબ બાવાઝીર પણ હતા. તેમની શરૂઆત ચાર દિવસથી થયેલી. ફેરી કરીને પકડાયેલા. તેમનું શરીર એવું નાજુક હતું કે લોકો તેમના જવાથી હસતા. મને આવીને કટલાક કાઢી જતા કે, “ભાઈ, ઈમામસાહેબને ન લો તો સારું. તે કોમને લજવશે.” મેં એ ચેતવણી ન ગણકારી. ઈમામસાહેબની શક્તિનો આંકનાર હું કોણ? ઈમામસાહેબ કોઈ દહાડો ઉઘાડે પગે ન ચાલતા, શોખીન હતા, તેમને મલાયી ઓરત હતી, ઘર શણગારેલું રાખતા અને ઘોડાગાડી વિના કયાંય જતા નહીં. એ બધું સાચું, પણ તેમના મનને કોણ જાણતું હતું? એ ઈમામસાહેબ ચાર દિવસની જેલ ભોંગવી પાછા પણ જેલમાં ગયા. તેમાં આદર્શ કેદી તરીકે રહ્યા, ત્યાં સખત મજૂરી કરીને જમે, ને નિત્ય નવા ખોરાક ખાવાની ટેવ હતી. તેમણે મકાઈના આટાની રાખ પીને ખુદાનો પાડ માન્યો. તે હાર્યા તો નહીં જ, પણ તેમણે સાદાઈ ગ્રહણ કરી, કેદી તરીકે પથ્થર ફોંડ્યા, ઝાડુ વાળ્યું ને બીજા કેદીઓની હારે ઊભા રહ્યા. છેવટે ફિનિક્સમાં પાણી ભર્યાં ને છાપખાનામાં બીબાં પણ ગોઠવ્યાં. ફિનિક્સ આશ્રમમાં રહેનારને બીબાં ગોઠવવાની કળા જાણી લેવાની ફરજ હતી. તે ફરજ ઈમામસાહેબે યથાશક્તિ જાણી લીધી હતી. આ ઈમામસાહેબ અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં પોતાનો કાળો ભરી રહ્યા છે.

પણ એવા તો ઘણાંયે જેલમાં શુદ્ધ થયા.

એસક રોયપેન બેરિસ્ટર, કેમ્બ્રિજનો ગ્રેજ્યુએટ, નાતાલમાં ગિરમીટિયા માખાપને ઘેર જન્મેલ, પણ સાહેબલોક થઈ ગયેલ; તે તો વળી ઘરમાંયે બૂટ વિના ન ચલાવે. ઈમામસાહેબને વજૂ કરતી વેળા પગ ધોવા જોઈએ. નમાજ ઉઘાડે પગે પઢવી જોઈએ. બિચારા રોયપેનને તો એટલુંય નહીં. બેરિસ્ટરીનો ત્યાગ કરી બગલમાં ભાજીપાલાની ટોપલી નાખી, ફેરી શરૂ કરીને પકડાયો. તેણે પણ જેલ ભોંગવી.

‘પણ મારે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરવી?’ રોયપેને પૂછ્યું. ‘જે તમે પોહલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરો તો મારે કોની પાસે ત્રીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરાવવી? જેલમાં તમને બેરિસ્ટર તરીકે કોણ ઓળખશે?’ મેં જવાબ આપ્યો. જોસફ રોયપેનેને સારું એ જવાબ બસ હતો. તે પણ જેલમાં સિધાવ્યા.

સોળ વર્ષના જુવાનો તો કેટલાયે જેલમાં પહોંચ્યા.

જેલમાં સત્તાવાળાઓએ દુઃખ દેવામાં બાકી ન રાખી. પાચખાનાં સાફ કરાવ્યાં. તે હિંદી કેદીઓએ હસતે મુખે સાફ કર્યાં. પથ્થર ફોડાવ્યાં. અલ્લા કે રામનું નામ લેતાં તે તેમણે ફોડ્યાં. તળાવો ખાલ્યાં. પથ્થરવાળી જમીનો ખોદાવી. હાથમાં આંટણો પડ્યાં, કોઈ અસહ્ય દુઃખથી મૂર્છા પણ પામ્યા; પણ હાર્યા નહીં.

જેલમાં માંહોમાંહ તકરારો ને અદેખાઈ ન થાય એમ કોઈએ ન સમજવું. વધારે જોરાવર તકરાર ખાવા વિશે હોય તેમાંથી પણ અમે ઊગર્યાં.

હું પણ બીજી વાર પકડાયો હતો. વોકસરસ્ટની જેલમાં એક વેળા અમે લગભગ ૭૫ હિંદી કેદીઓ ભેગા થયેલાં. અમારી રસોઈ અમે અમારે હાથ લીધી. તકરારોનું નિવારણ મારે જ હાથે થાય એમ હતું. તેથી હું રસોઈયાં બન્યો. પ્રેમને વશ થઈ મારે હાથે થયેલી કાચીપાકી, સાકરખાંડ વિનાની રાબ પણ સાથીઓ પી લેતા.

સરકારને લાગ્યું કે મને નોખો પાડે તો હું પણ જરા તવાકિં ને કેદીઓ હારે. એવો રૂડો અવસર તેણે ન જોયો.

મને પ્રિટોરિયા લઈ ગયા. ત્યાં તોફાની કેદીઓને સારું રાખવામાં આવતી એકાંત કોટડીમાં મને પૂર્યાં. માત્ર બે વખત કસરતને સારું બહાર કાઢે. વોકસરસ્ટમાં ઘી અપાય. અહીં તો તે પણ નહીં. આ જેલનાં પેટા દુઃખોમાં હું પડવા નથી ઈચ્છતો. જેને જિજ્ઞાસા હોય તેણે દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલના મારા અનુભવો વાંચી લેવા.*

આમ છતાં હિંદીઓ ન હાર્યા. સરકાર વિમાસણમાં પડી. જેલમાં કેટલા હિંદીઓને પુરાય? ખર્ચ વધે. હવે શું કરે?

* ‘મારો જેલનો અનુભવ’, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ-૧૪

૭. દેશનિકાલ

‘ખૂની’ કાયદામાં ત્રણ પ્રકારની સજા હતી. દંડ, કેદ અને દેશનિકાલ. આ ત્રણે સજા સાથે કવનો અદાલતને અખત્યાર હતો. અને તે અખત્યાર નાના મેજિસ્ટ્રેટોને પણ આપવામાં આવ્યો હતો. પ્રથમ તો, હદપાર એટલે ટ્રાન્સવાલની હદ બહાર નાતાલ કે ફ્રી સ્ટેટની કે ડેલાગોઆ બેની હદમાં અપરાધીને લઈ જઈને મેલી આવવા. જેમ કે નાતાલ તરફથી આવેલા હિંદીઓને વોકસરસ્ટ સ્ટેશનની હદની બહાર લઈ જઈ છોડી મૂકે. આવી રીતે હદપાર કરવામાં અગવડ ઉપરાંત કશી હરકત ન હતી. આ તો કેવળ કારસ હતું. હિંદીઓમાં આથી ઊલટો વધારે ગુસ્સો આવતો હતો.

તેથી સ્થાનિક સરકારને પજવાણીની નવી યુક્તિ શોધવી પડી. જેલમાં જગ્યા સહી ન હતી. સરકારે વિચાર્યું કે, જો હિંદીઓને હિંદુસ્તાન લગી હદપાર કરી શકાય તો તેઓ જરૂર હેબતાઈ જઈ શરણ આવે. આ ગણતરીમાં કંઈક સત્ય હતું ખરું. સરકારે એક મોટા જથ્થાને આ પ્રમાણે હિંદુસ્તાન માંકલ્યાં. અને ઘણી હાડમારીઓ વેઠવી પડી. ખાવાપીવાનું પણ સરકાર કરે તે જ, એટલે અત્યંત અગવડ. બધાને કેકમાં જ મોકલે. વળી આમ દેશપાર થનારને પોતાની જમીન હોય, બીજી મિલકત હોય, પોતાનો ધંધો હોય, પોતાના આશ્રિતો હોય, કેટલાકને કરજ પણ માથે હોય. શક્તિ છતાં આ બધું ગુમાવવા—નાદાર થવા ઘણા માણસો તૈયાર ન હોય.

આમ છતાં ઘણા હિંદીઓ તો સંપૂર્ણ રીતે મક્કમ રહ્યા. ઘણા મોળા પણ પડ્યા. મોળા પડ્યા તેઓ બાણીબેદન પકડાતા અટક્યા. તેમાંના ઘણાએ બાળલા પરવાના પાછા કઢાવવા સુધીની નબળાઈ તો ન બતાવી. પણ ઘણાએ બીકના માર્યા ફરી પરવાના પાછા કઢાવ્યા.

છતાં જંઓ દઢ રહ્યા હતા તેઓની સંખ્યા નાખી દેવા લાયક ન હતી. તેઓની બહાદુરીનો પાર ન હતો. હું માનું છું કે તેમાંના કેટલાક હસંત ચોંડેરે ફાંસીએ પણ ચડે એવા હતા. માલમતાની દરકાર

તો છોડી જ દીધી હતી. પણ જંઓને હિંદુસ્તાન મોકલી દેવામાં આવ્યા તેઓમાંના ઘણા તો ગરીબ અને ગભરુ હતા; કેવળ વિશ્વાસથી જ લડતમાં જોડાયા હતા. તેઓની ઊપર આટલો જુલમ થાય એ અસહ્ય લાગ્યું. તેઓને મદદ પણ કંઈ રીતે દેવાય તે સમજવું મુશ્કેલ હતું. પૈસા તો થોડા જ હતા. આવી લડતમાં પૈસાની મદદ દેવા જતાં લડત ખોઈ જાય; તેમાં લાલચુ માણસો દાખલ થઈ જાય. તેથી પૈસાની લાલચે તો એક પણ માણસને ભેળવવામાં આવતો નહોતો. લાગણીની મદદ દેવી એ ધર્મ હતો.

મેં અનુભવે જોયું છે કે લાગણી, મીઠો બોલ, મીઠી નજર જે કામ સાથે છે તે પૈસો નથી સાધી શકતો. પૈસાના લાલચુને પણ જો લાગણી ન મળે તો તે છેવટે ત્યાગ કરે છે, એથી ઊલટું પ્રેમને વશ રહેલા અનેક સંકટો સહન કરવા તૈયાર રહે છે.

તેથી આ દેશનિકાલીઓને સારું લાગણી જે કંઈ કરી શકે તે કરવાનો ઠરાવ કર્યો. તેઓને આશ્વાસન આપ્યું કે હિંદુસ્તાનમાં તેઓને સારું ઘટતો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે. વાંચનારે જાણવું જોઈએ કે આમાંના ઘણા તો ગિરમીટમુક્ત હતા. તેઓને સગાંસાંઈ હિંદુસ્તાનમાં ન મળે. કોઈ તો વળી દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ જન્મેલા હોય. બધાને હિંદુસ્તાન પરદેશ જેવાં તો ખરે જ. આવા નિરાધાર માણસોને હિંદુસ્તાનને કિનારે ઊતારી મેલીને રજળતા મૂકવામાં આવે, એ તો ઘાતકીપણું જ ગણાય. તેથી એઓને ખાતરી આપી કે તેઓને સારું હિંદુસ્તાનમાં બધો બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે.

આ બધું કરવા છતાં તેઓની સાથે કોઈ મદદગાર ન હોય ત્યાં લગી તેમને શાંતિ ન જ મળે. આ દેશનિકાલ થનારાઓની પાંહલી ટુકડી હતી. સ્ટીમર ઊપડવાને થોડા જ કલાક બાકી હતા. પસંદગી કરવાને વખત ન હતો. સાથીઓમાંના ભાઈ પી. કે. નાયડુ ઊપર મારી નજર પડી. મેં પૂછ્યું:

‘તમે આ ગરીબડા ભાઈઓને વળાવવા હિંદુસ્તાન જશો?’

‘કેમ નહીં?’

‘પણ સ્ટીમર તો હમણાં જ ઊપડશે.’

‘ભલે ને ઊપડે.’

‘પણ તમારાં લૂગડાંલત્તાનું શું? ભાતાનું શું?’

‘લૂગડાં પાંડેર્યાં છે તે જ; ભાતુ સ્ટીમરમાંથી મળી રહેશે.’

મારા હર્ષનો ને આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. પારસી રુસ્તમજીના મકાન ડિપર આ વાત ચાલેલી. ત્યાં જ તેમને સારુ કંઈ કપડાં, કામળા વગેરે ભીખી, તેમને રવાના કર્યાં.

‘જાંજાં, રસ્તામાં આ ભાઈઓની પૂરી સંભાળ રાખજાં, સુવાડીને સૂજાં. હું મદ્રાસમાં મિ. નટેશનને તાર કરું છું. તે કહે તેમ કરજાં.’

‘હું સાચાં સિપાહી નીવડવા પ્રયત્ન કરીશ.’ આટલું કહી તે રવાના થયા. જ્યાં આવા વીર પુરુષો હોય ત્યાં હારવાનું હોય જ નહીં એમ મેં વિચારી લીધું. ભાઈ નાયડુનો જન્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં થયો હતો. તેમણે હિંદુસ્તાન કદી જોયું ન હતું. મેં મિ. નટેશન ડિપર ભલામણપત્ર આપ્યો હતો. મિ. નટેશનને તાર પણ કર્યો.

એ વખતે હિંદુસ્તાનમાં પરદેશોમાં વસતા હિંદીઓનાં દુઃખોનો અભ્યાસ કરનાર, તેમને મદદ કરનાર, તેમને વિશે રીતસર ને જ્ઞાનપૂર્વક લખનાર મિ. નટેશન એક જ હતા, એમ કહીએ તો ચાલે. તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર નિયમિતપણે ચાલ્યા કરતો. જ્યારે આ દેશનિકાલ થયેલા ભાઈઓ મદ્રાસ પહોંચ્યા, ત્યારે તેમને મિ. નટેશને સંપૂર્ણ મદદ કરી. ભાઈ નાયડુ જેવા સમજદાર માણસ સાથે હોવાથી મિ. નટેશનને પણ ઠીક મદદ મળી. તેમણે સ્થાનિક ડિઘરાણું કરી, તેઓ દેશનિકાલ થઈ આવ્યા છે, એવું તેઓને જણાવા જ ન દીધું.

સ્થાનિક સરકારનું આ કામ જેટલું ઘાતકી હતું તેટલું જ ગેરકાયદેસર હતું. સરકાર પણ એ જાણતી હતી. સામાન્ય રીતે લોકોને ખબર નથી રહેતી કે સરકાર ઘણી વેળા પોતાના કાયદાનો ઈરાદાપૂર્વક ભંગ કર્યે જ જાય છે. ભીડ આવે ત્યારે નવા કાયદા કરવાનો વખત રહેતો નથી, એટલે કાયદા તોડીને પોતાનું મનમાન્યું કરી લે છે ને પછી કાં તો નવા કાયદા કરાવે છે અથવા કાયદાનો થયેલો ભંગ પ્રજાની પાસે ભુલાવી દે છે.

હિંદીઓ તરફથી આ સરકારે કરેલા કાયદા બાબત ખૂબ હિલચાલ થઈ. હિંદુસ્તાનમાં પણ શોર મચ્યો ને સ્થાનિક સરકારને આમ ગરીબ હિંદીઓને દેશપાર કરવું ભારે થઈ પડ્યું. હિંદીઓએ ભરવાં

જોઈએ તે કાયદેસર પગલાં પણ ભર્યાં. અપીલો કરી તેમાં પણ જય મળ્યો, ને છેવટે હિંદુસ્તાન લગી દેશપાર કરવાની પ્રથા તો અંધ થઈ.

પણ આની અસર સત્યાગ્રહી લશ્કર ડિપર પડ્યા વિના ન રહી. હવે જેઓ રહ્યા તે ખાસ લડવૈયા રહ્યા. 'રખેને હિંદુસ્તાન મોકલી દેશે તો', એ ધાર્સ્તીનો ત્યાગ બધા ન કરી શક્યા.

કોમનો જુસ્સો ભાંગવાનું ડિપરનું એક જ પગલું સરકારે નહોતું ભર્યું. ગયા પ્રકરણમાં હું જણાવી ગયો છું કે સત્યાગ્રહી કેદીઓની ડિપર દુઃખ પાડવામાં સરકારે મુદ્દલ કસર નહોતી રાખી. તેઓની પાસે પથ્થર ફોડાવવા સુધીનું કામ કરાવતા હતા. આટલેથી બસ ન થયું. પ્રથમ બધા કેદીઓને સાથે રાખતા, હવે તેઓને નોખા રાખવાની નીતિ ગ્રહણ કરી ને દરેક જેલમાં કેદીઓને ખૂબ તાવ્યા. ટ્રાન્સવાલનો શિયાળો બહુ સખત હોય છે. ઠંડી એટલી બધી પડે કે, સવારના કામ કરતાં હાથ ઠંડા થઈને અકડાઈ જાય. તેથી કેદીઓને સારુ શિયાળો કઠણ થઈ પડે. આવી સ્થિતિમાં કેટલાક કેદીઓને એક નાની જેલમાં રાખ્યા - જ્યાં કોઈ તેઓને મળવા પણ ન જઈ શકે. આ ટુકડીમાં નાગાપન કરીને એક નવજુવાન સત્યાગ્રહી હતો. તેણે જેલના નિયમો પાળ્યા. જેટલી સાંખવામાં આવી તેટલી મજૂરી કરી. સવારે વહેલો સડકોની પૂરણી ભરવા જતો. તેમાંથી તેને સખત કેશાંનો વરમ લાગુ પડ્યો ને છેવટે તેણે પોતાનો વહાલો પ્રાણ આપ્યો. નાગાપનના સાથીઓ કહે છે કે તેણે અંત લગી લડતનું જ સ્તવન કર્યું. જેલ જવાથી તેને પશ્ચાત્તાપ ન થયો. દેશને ખાતર મળેલા મોતની તેણે મિત્રની જેમ ભેટ કરી. આ નાગાપન આપણા ગજ પ્રમાણે માપતાં નિરક્ષર ગણાય. અંગ્રેજી, જૂલુ વગેરે ભાષા અનુભવથી બોલી જાણે. અંગ્રેજી જેવું તેવું કદાચ લખતોયે હોય, પણ એને વિદ્વાનની પંક્તિમાં તો ન જ મુકાય. છતાં નાગાપનની ધીરજ, તેની શાંતિ, તેની દેશભક્તિ, તેની મરણાન્ત લગીની દૃઢતાનો વિચાર કરીએ, ત્યારે તેને વિશે કંઈ વધારે ઈચ્છવાપણું રહે? ભારે વિદ્વાનો ન ભળ્યા છતાં ટ્રાન્સવાલની

લડત ચાલી શકી, પણ નાગાપન જેવા સિપાહી ન મળ્યા હોત તો લડાઈ ચાલી શકત ?

જેમ નાગાપનનું મૃત્યુ જેલના દુઃખથી થયું તેમ નારાણસામીનું દેશનિકાલ થતાં થયું. તેને દેશનિકાલની હાડમારી મૃત્યુરૂપ નીવડી. આ બનાવોથી કોમ હારી નહીં, પણ નબળા માણસો તેમાંથી ખસ્યા. નબળા પણ યથાશક્તિ ભોગ આપી ચૂક્યા. નબળા જાણી તેમની અવગણના ન કરીએ. એવો સિવાજ પડી ગયો છે કે આગળ વધનારા પાછળ રહેનારનો તિરસ્કાર કરે છે ને પોતાને ભારે માને છે. હકીકત તો ઘણી વાર તેથી ઊલટી હોય છે. જેની પાસે પચાસ રૂપિયા આપવાની શક્તિ હોય તે પચીસ રૂપિયા આપી બેસી જાય ને પાંચની શક્તિવાળો પૂરા પાંચ આપે, તો પાંચ આપનારે વધારે આપ્યું એમ જ આપણે ગણીશું. છતાં પચીસ આપનાર પેલા પાંચ આપનારની સામે ઘણી વાર કુલાય છે. પણ આપણે સમજીએ છીએ કે તેને કુલાવાનું કંઈ જ કારણ નથી. તેમ જ પોતાની નબળાઈને લીધે આગળ નહીં ચાલનાર જો પોતાની બધી શક્તિ વાપરી ચૂક્યાં હોય, તો મન ચોરનાર ભલે માપ જોતાં વધારે શક્તિ વાપરતો હોય છતાં તેના કરતાં પેલો વધારે યોગ્ય છે. તેથી જેઓ લડત સખત થતાં ખસી ગયા તેમણે પણ દેશસેવા તો કરી જ. હવે એવો વખત આવ્યો કે જ્યારે વધારે સહનશક્તિની ને વધારે હિંમતની જરૂર હતી. તેમાં પણ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓ પાછા ન પડ્યા. લડત ચલાવવાને સારું જાંઈએ તેટલા તો રહ્યા જ.

પણ આમ દિવસે દિવસે લોકોની કસોટી થતી ચાલી, હિંદીઓ જેમ વધારે બળ બતાવવા લાગ્યા તેમ સરકારે પણ વધારે બળ વાપર્યું. તોફાની કેદીઓને અથવા જેમને ખાસ નમાવવા હોય એવાને સારું હિંમેશાં કેટલાંક ખાસ કેદખાનાં રાખવામાં આવે છે; તેમ ટ્રાન્સવાલમાં પણ હતું. આવા એક કેદખાનાનું નામ 'ડાયક્લુફ' હતું. ત્યાંનો દરોગો પણ સખત, ત્યાંની મજૂરી પણ સખત. છતાં તેને પણ પૂરા પડે તેવા કેદીઓ મળી ચૂક્યા. તેઓ મજૂરી કરવા તૈયાર હતા પણ અપમાન સહન કરવા તૈયાર ન હતા. દરોગાએ તેમનું અપમાન કર્યું એટલે તેઓએ ઊપવાસ શરૂ કર્યા. શરત આ હતી :

“જ્યાં લગી તમે આ દરોગાને દૂર નહીં કરો અથવા અમારી જેલ નહીં બદલો, ત્યાં લગી અમે ખોરાક લેવાના નથી.” આ ઉપવાસ શુદ્ધ હતા. ઉપવાસ કરનારા છૂપી રીતે કંઈ ખાય તેવા ન હતા. વાંચનારે જાણવું જોઈએ કે, આવા કેસમાં જે ઊંડાપોંડ આડી થઈ શકે છે તેને સારુ ટ્રાન્સવાલમાં બહુ અવકાશ ન હતો. વળી ત્યાંના નિયમો કઠણ હતા. આવે સમયે પણ કેદીઓને જોવા જવાનો રિવાજ ન હતો. સત્યાગ્રહી કેદખાનામાં ગયો એટલે ઘણે ભાગે તેને પોતાનું સંભાળી લેવું પડતું. લડાઈ ગરીબોની હતી ને ગરીબાઈથી ચાલતી હતી, એટલે આવી પ્રતિજ્ઞાનું જોખમ બહુ હતું. છતાં આ સત્યાગ્રહીઓ દઢ રહ્યા. તે વખતનું તેમનું કાર્ય આજના કરતાં વધારે સ્તુત્ય ગણાય, કેમ કે, તે વેળા આવા ઉપવાસની ટેવ પડી ન હતી. પણ આ સત્યાગ્રહીઓ અડગ રહ્યા ને તેમને ક્તોહ મળી. સાત ઉપવાસ પછી તેઓને બીજી જેલમાં મોકલવાનો હુકમ નીકળ્યો.

૮. કરી ડેપ્યુટેશન

આમ સત્યાગ્રહીઓને જેલમાં મોકલવાનું અને દેશપાર કરવાનું ચાલી રહ્યું હતું. તેમાં ભરતીઆંટ થતી હતી. બંને પક્ષ કંઈક માંગા પણ પડ્યા હતા. સરકારે જોયું કે જેલ ભરવાથી ચુસ્ત રહેલા સત્યાગ્રહીઓ હારવાના નથી. દેશનિકાલથી સરકારની અવગણના થતી હતી. કોઈક કેસો અદાલતોમાં જતા હતા તેમાં તેની હાર પણ થતી હતી. હિંદીઓ પણ જલદ મુકાબલો કરવા તૈયાર ન હતા. તેટલી સંખ્યામાં સત્યાગ્રહી રહ્યા પણ નહોતા. કેટલાક કાયર થયા હતા. કેટલાક છોક હારી ગયા હતા ને ચુસ્ત રહેલાઓને મૂરખ ગણી કાઢતા હતા. મૂરખ પોતાને ડાહ્યા જોઈ ઈશ્વર ઉપર અને લડાઈની તથા પોતાના સાધનની સત્યતા ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી બેઠા હતા. તેઓ માનતા હતા કે અંતે સત્યનો જ જય છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાનાં રાજ્યવાહીવટ તો એક ક્ષણ પણ રોકાતાં ન હતો. બોઅર અને અંગ્રેજો દક્ષિણ આફ્રિકાનાં બધાં સંસ્થાનો એકત્ર

કરી વધારે સ્વતંત્રતા ચાહતા હતા. જનરલ હર્ટઝોગ બ્રિટિશ સંબંધ તદ્દન નાબૂદ કરવા ઇચ્છતા હતા. બીજાઓ બ્રિટિશનો નામનો સંબંધ પસંદ કરતા હતા. અંગ્રેજો સંબંધનો સંપૂર્ણ ભંગ તો સહન કરે તેમ ન હતું. જે કાંઈ મેળવવું હતું તે બ્રિટિશ પાર્લિમેન્ટ મારફતે જ મળે તેમ હતાં. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકા તરફથી એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત જાય ને દક્ષિણ આફ્રિકાનો કેસ બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ આગળ રજૂ કરે, એવો બોચર અને બ્રિટિશોએ ઠરાવ કર્યો હતો.

હિંદવાસીઓએ જોયું કે જો એકત્રતા—યુનિયન—થાય તો તેમની સ્થિતિ છે તેના કરતાં વધારે કશોડી થશે. બધાં સંસ્થાનો હિંદીઓ ઉપર હિંમેશા વધારે ને વધારે દબાણ કરવા માગતાં હતાં. એટલે એ બધા વિરોધીઓ વધારે એકત્ર થાય તો હિંદીઓ ઉપર વધારે દબાણ થાય એ દેખીતું હતું. જોકે હિંદીઓનો અવાજ નગારા આગળ તત્કીના સમાન હતો, છતાં એક પણ પ્રયત્ન જતો ન કરવો એ હતુથી આ સમયે ફરી હિંદીઓનું એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવાનો ઠરાવ થયો. આ વેળા ડેપ્યુટેશનમાં મારી સાથે પોરબંદરના મેમ્બર શેઠ હાજી હબીબને નીમવામાં આવ્યા હતા. એમનો ટ્રાન્સવાલનો વેપાર ઘણા જૂના વખતનો હતો. અનુભવ બાહોળો હતો. અંગ્રેજી કેળવણી નહોતી છતાં અંગ્રેજી, ડચ, જૂલુ વગેરે ભાષાઓ સહેલાઈથી સમજી લેતા હતા. એમની દિલસોજી સત્યાગ્રહીઓ તરફ હતી પણ પોતે સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહી ન કહેવાય. અમે બંને ભાઈઓ કેપટાકિનથી જે આગબોટમાં વિદાય થયા તેમાં દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રખ્યાત બુઝુર્ગ મેરીમેન પણ હતા. તેઓ યુનિયન સાંધવા સારુ જતા હતા. જનરલ સ્મટ્સ વગેરે તો અગાઉથી પહોંચ્યા હતા. નાતાલ તરફથી પણ એક નોખું હિંદી ડેપ્યુટેશન આ વેળા વિલાયત ગયું હતું. એ સત્યાગ્રહને અંગે ન હતું, પણ નાતાલમાં પડતી મુશ્કેલીઓને અંગે હતું.

આ વખતે લોર્ડ કુ સંસ્થાનોના પ્રધાન હતા અને લોર્ડ મોર્લી હિંદના વજીર હતા. ખૂબ ચર્ચા થઈ. અમે ઘણાને મળ્યા. એક પણ અધિપતિ કે આમ કે ઉમરાવની સભાના એક પણ મેમ્બર જેને મળી શકાય તેમ હતું તેને મળ્યા વિના ન રહ્યા. લોર્ડ એમ્પ્ટહીલની મદદ બેહદ હતી એમ કહી શકાય. તેઓ સાહેબ મિ. મેરીમેન,

જનરલ બોથા વગેરેને મળ્યા કરતા હતા અને છેવટે જનરલ બોથા તરફથી એક સંદેશો લાવ્યા. તેમાં કહ્યું : “જનરલ બોથા તમારી લાગણીને સમજે છે. તમારી પરચૂરણ માગણીઓ કબૂલ રાખવા તૈયાર છે. પણ ‘એશિયાટિક એક્ટ’ રદ કરવા ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવા આવનારાઓ વિશેના કાયદામાં ફેરફાર કરવા તૈયાર નથી. કાયદામાં રહેલો કાળાધોળા વચ્ચેનો ભેદ તમે રદ કરાવવા માગો છો તે રદ કરવાની તેઓ ના પાડે છે. ભેદ રાખવો એ જનરલ બોથા સિદ્ધાંત સમજે છે અને કદાચ તેમને લાગે કે રદ કરવો, તોપણ તે વાત દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ કદી સહન ન કરે. જનરલ સ્મટ્સનો પણ જનરલ બોથાના જેવો જ મત છે. તેઓ બંને કહે છે કે આ તેમનો છેવટનો નિર્ણય છે, નં છેવટનું કહેણ છે. આથી વધારે તમે માગશો તો દુઃખી થશો ને તમારી કોમ પણ દુઃખી થશે. માટે તમે કરો તે નિર્ણય જોઈ વિચારીને કરજો. આમ તમને કહેવા અને તમારી જવાબદારીનો તમને ચિતાર આપવા જનરલ બોથાએ મને કહ્યું છે.” આટલો સંદેશો આપી લૉર્ડ એમ્પ્ટહીલ બોલ્યા :

“જુઓને, તમારી બધી વહેવારુ માગણીઓ તો જનરલ બોથા કબૂલ રાખે છે અને આ દુનિયામાં આપલે તો આપણે કરવી જ પડે છે. આપણે ઈચ્છીએ છીએ તે બધું મળી શકતું નથી. એટલે હવે મારી તમને ખાસ સલાહ છે કે તમારે આ કહેણ કબૂલ રાખવું. તમારે સિદ્ધાંતને ખાતર લડવું હોય તો આગળ ડિપર તમે લડી શકશો. આ વાતનો તમે બંને વિચાર કરી જોજો અને પછી જોઈએ તો જવાબ દેજો.”

આ સાંભળી મેં શેઠ હાજી હાજી તરફ જોયું. તેઓએ કહ્યું : “મારી વતી કહો કે હું સમાધાની પક્ષ તરફથી કહું છું કે મને જનરલ બોથાનું કહેણ મંજૂર છે. એટલું જો તેઓ સાંજે આપે તો આપણે હાલ સંતોષ વાળીએ ને સિદ્ધાંતને સારુ પાછળથી લડી લઈએ. હવે કોમ વધારે ખુવાર થાય એ મને ગમતું નથી. જે પક્ષની વતી હું બોલું છું તે પક્ષની સંખ્યા વધારે છે ને તેની ખાસ પૈસો પણ વધારે છે.” મેં આ વાક્યોનો અક્ષરેઅક્ષર તરજુમો કરી આપ્યો. ને પછી મારા પક્ષ તરફથી હું બોલ્યાં : “આપે

જે તરફી લીધી છે તેને સારુ અમે બંને આપના આભારી છીએ. મારા સાથીએ જે કહ્યું તે બરોબર છે. તેઓ સંખ્યામાં ને પૈસામાં વધારે બળવાન પક્ષની વતી બોલે છે. હું જેમની વતી બોલું છું તેઓ પ્રમાણમાં ગરીબ છે ને સંખ્યામાં થોડા છે. પણ તેઓ મરણિયા છે. તેમની લડાઈ વ્યવહાર તેમ જ સિદ્ધાંત બંનેને સારુ છે. જે બેમાંથી એક જતું જ કરવું પડે તો તેઓ વ્યવહારને જવા દઈ સિદ્ધાંતને સારુ જૂઝશે. જનરલ બ્રાંથાની સત્તાનું અમને માપ છે. પણ અમારી પ્રતિજ્ઞાને અમે તેના કરતાં પણ વધારે વજનદાર સમજીએ છીએ. તેથી પ્રતિજ્ઞાના પાલનને અર્થ અમે ખુવાર થવા રાજી છીએ. અમે ધીરજ રાખીશું. અમારો વિશ્વાસ છે કે અમે અમારા નિશ્ચય ઉપર કાયમ રહીશું તો જે ઈશ્વરને નામે અમે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે તેને પૂરી કરશે.

“આપની સ્થિતિ હું પૂરી સમજું છું. આપે અમારે સારુ ઘણું કર્યું છે. હવે આપ અમને મૂઠીભર સત્યાગ્રહીઓને વધુ સાથ ન દઈ શકો તો અમને તેનો ધોખો નહીં થાય. અને તેથી આપે કરેલો ઉપકાર પણ અમે નહીં ભૂલીએ. આપ પણ અમે આપની સલાહ કબૂલ નથી રાખી શકતા તેને સારુ અમને માફ કરશો, એવી અમને ઉમેદ છે. જનરલ બ્રાંથાને અમારી બંનેની વાત આપ સુખેથી સંભળાવજો ને કહેજો કે, અમે જે થોડા છીએ તે પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાના જ છીએ ને આશા રાખવાના છીએ કે, અમારી દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ અંતે તેમના હૃદયને પણ ભેદશે ને તેઓ ‘અંશિયાટિક એક્ટ’ રદ કરશે.”

લૉર્ડ એમ્પ્ટાહીલે ઉત્તર આખ્યાં :

“તમે અંમ ન જાણજો કે હું તમને છોડી દઉં. મારે પણ મારી સજ્જનતા તો જાળવવી રહેલી જ છે. જે કામ એક વાર હાથ ધર્યું તેને અંગ્રેજ એકાએક છોડતા નથી. તમારી લડત વાજબી છે. તમે શુદ્ધ સાધનોથી લડો છો. હું તમને કેમ છોડું? પણ મારી સ્થિતિ તમે સમજી શકો છો. દુઃખ તો તમારે ભોગવવાનું રહ્યું. એટલે જરા પણ સમાધાની થઈ શકે તો તે કબૂલ કરવાની સલાહ આપવી એ મારો ધર્મ ગણાય, પણ તમે જે દુઃખ સહન

કરનારા છો તે પોતે તમારી ટકને સારુ ગમે તેટલું દુઃખ સહન કરવા તૈયાર હો તો હું તમને કેમ રોકું? હું તો તમને ધન્યવાદ જ આપું. એટલે તમારી કમિટીનો પ્રમુખ તો હું રહીશ જ ને મારાથી બનતી મદદ પણ જરૂર કર્યા કરીશ. પણ તમારે એટલું ધ્યાનમાં રાખવું રહ્યું છે કે કિમરાવની સભામાં હું એક નાનો સભાસદ ગણાઉં. મારું વજન બહુ ન ગણાય. છતાં જે કાંઈ છે તે તમારે સારુ વપરાયા જ કરશે, એ વિશે તમે નિઃશંક રહેજો.”

આ કિત્તેજનનાં વચન સાંભળી અમે બંને રાજી થયા.

વાંચનારે આમાં એક મધુર વસ્તુ કદાચ નહીં પારખી હોય. શેઠ હાજી હુબીબ અને હું કિપર જણાવ્યું તેમ મતભેદ ધરાવતા હોવા છતાં, અમારી વચ્ચે એટલી મીઠાશ હતી અને એટલો વિશ્વાસ હતો કે શેઠ હાજી હુબીબે પોતાનું વિરોધી વાણ મારી મારફતે જ કાંઈવડાવવામાં આંચકો ન ખાધો. તેઓ એટલો વિશ્વાસ રાખી શકતા હતા કે હું તેમનો કેસ લોર્ડ એમ્પટીલ પાસે બરાબર રજૂ કરીશ.

અહીં વાંચનારને એક અપ્રસ્તુત વાત પણ કહી દઉં. વિલાયતમાં હું રહ્યો તે દરમિયાન મારે ઘણા અરાજકતાવાદીઓ સાથે વાતાં થયેલી. તે બધાની દલીલોનું ખંડન કરતાં ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેવા માણસો હતા તેમનું સમાધાન કરવામાંથી ‘હિંદ સ્વરાજ’ની કિત્પત્તિ થઈ. તેનાં મુખ્ય તત્ત્વો મેં લોર્ડ એમ્પટીલની સાથે પણ ચર્ચેલા હતાં તે એવા જ ઈરાદાથી કે, તેઓ સાંજે એવો ખ્યાલ મુદલ ન લાવે કે મેં મારા વિચારો દબાવીને તેમના નામનો ને તેમની મદદનો દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને સારુ ગેરકિપયોગ કર્યો. તેઓ સાંજે સાથેની આ વિશેની મારી ચર્ચા મને હમેશાં યાદ રહી છે. તેમને ત્યાં માંદગી હતી છતાં મને તેઓ મળ્યા હતા. અને જોકે ‘હિંદ સ્વરાજ’ના મારા વિચારોને તેઓ મળતા ન આવ્યા, છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતમાં તેમણે પોતાનો હિસ્સો છેવટ લગી પૂરેપૂરો આપ્યો અને અમારી વચ્ચેનો મીઠાં સંબંધ છેવટ લગી કાયમ રહ્યો.

૯. ટોલ્સ્ટોય કાર્મ - ૧

આ વેળા વિલાયતથી જે ડેપ્યુટેશન પાછું કર્યું તે સારા સમાચાર તો ન લાવ્યું. લોકો લોર્ડ એમ્પટહીલિંગ કરેલી વાતોનો સાર શો કાઢશે એની મને ઓછી ચિંતા હતી. મારી સાથે છેવટ લગી કોણ ઊભા રહેશે એ હું જાણતો હતો. સત્યાગ્રહ વિશે મારા વિચારો વધારે પરિપક્વ થયા હતા. તેની વ્યાપકતા અને અલૌકિકતા હું વધારે સમજી શક્યો હતો તેથી હું શાંત હતો. વિલાયતથી પાછા ફરતાં જ મેં આગળોટમાં 'હિંદ સ્વરાજ' લખ્યું હતું. તેનો મુદ્દો કેવળ સત્યાગ્રહની ભવ્યતા બતાવવાનો હતો. એ પુસ્તક મારી શ્રદ્ધાનું માપ છે. તેથી લડનારાની સંખ્યાનો મારી આગળ સવાલ જ નહોતો.

પણ મને પૈસાની ચિંતા રહેતી હતી. લાંબા કાળ સુધી લડત ચલાવવી ને પાસે નાણાં ન હોય, એ દુઃખ મોટું થઈ પડ્યું. પૈસા વિના લડત ચાલી શકે, પૈસા ઘણી વેળા સત્યની લડતને દૂષિત કરે છે. પ્રભુ હંમેશાં સત્યાગ્રહીને — મુમુક્ષુને — આવશ્યકતા ઉપરાંત સાધન આપતો જ નથી — એ હું ત્યારે એટલું સ્પષ્ટ નહોતો સમજતો, જેટલું આજ સમજું છું. પણ હું આસ્તિક છું. મને પ્રભુએ ત્યારે પણ સાથ દીધો. મારી ભીડ ભાંગી. એક તરફથી મારે દક્ષિણ આફ્રિકાને કિનારે ઊતરતાં કોમને નિષ્ફળતાના ખબર આપવાના હતા તો બીજી તરફથી મને પ્રભુએ નાણાંની તંગીથી મુક્ત કર્યાં. કેમ કે કેપટાઉન ઊતરતાં જ વિલાયતથી તાર મળ્યો કે સર રતન તાતાએ રૂ. ૨૫,૦૦૦ આપ્યા છે. એટલાં નાણાં તે વેળા ઘણાં થઈ પડ્યાં. કામ ચાલ્યું.

પણ તે નાણાંથી અથવા ગમે તેટલાં નાણાંથી સત્યાગ્રહની — સત્યની — આત્મશુદ્ધિની — આત્મબળની લડત ન ચાલી શકે. એ લડતને સારુ ચારિત્ર્યની મૂડી જોઈએ. ઘણી વિનાનો મહેલ પણ જેમ ખંડિયેર જેવો લાગે તેમ ચારિત્ર્યહીન મનુષ્યનું અને તેની મિલકતનું સમજવું. સત્યાગ્રહીઓએ જોયું કે હવે લડત કેટલી લાંબી ચાલશે તેનું માપ કોઈથી ન કઢાય. ક્યાં જનરલ બોથાની ને જનરલ સ્મટ્સની એક તસુ પણ ન હઠવાની પ્રતિજ્ઞા ને ક્યાં સત્યાગ્રહીની મરણ

પર્યંત જૂઝવાની પ્રતિજ્ઞા! હાથી ને કીડી વચ્ચેનું યુદ્ધ હતું. હાથીના એક પગની નીચે અસંખ્ય કીડીઓ કચરાઈ શકે. સત્યાગ્રહી પોતાના સત્યાગ્રહની મુદતને વાડથી બાંધી શકતા ન હતા. વર્ષ લાગે કે વર્ષો, બધું તેને મન એક જ હતું. તેને તો લડવું એ જ જય હતો. લડવું એટલે જેલ જવું, દેશનિકાલ થવું. તે દરમ્યાન કુટુંબનું શું? નિરંતર જેલ જનારને નોકરી તો કોઈ ન જ આપે. જેલમાંથી છૂટે ત્યારે પોતે ખાય શું, ખવડાવે શું? ક્યાં રહે? ભાડું કોણ આપે? આજીવિકા વિના સત્યાગ્રહી પણ મૂંઝાય. ભૂખે મરી, પોતાનાંને ભૂખે મારીને પણ લડત લડનારા જગતમાં ઘણા ન જ હોઈ શકે.

આજ લગી તો જેલ જનારનાં કુટુંબોનું ભરણ તેમને દર માસે પૈસા આપીને થતું હતું. સૌને તેની આવશ્યકતા મુજબ અપાતું હતું. કીડીને કણ અને હાથીને હારો. બધાને એકસરખું તો ન જ દેવાય. પાંચ બાળકોવાળા સત્યાગ્રહીને અને બ્રહ્મચારી, જેને કોઈ આશ્રિત નથી, તેને એક પંક્તિમાં તો ન જ મુકાય. અથવા કેવળ બ્રહ્મચારીને જ ભરતીમાં લેવાનું તો ન જ બને. ત્યારે કયા ધોરણ મુજબ દ્રવ્ય અપાય? ઘણે ભાગે દરેક કુટુંબની ઊપર વિશ્વાસ મેલીને, તે ઓછામાં ઓછો આંક મૂકે તે પ્રમાણે ખર્ચ આપવામાં આવતો હતો. આમાં કપટને પુષ્કળ અવકાશ હતો. કપટીઓએ તેનો કંઈક લાભ પણ લીધો. બીજા નિખાલસ હૃદયના પણ અમુક ધોરણ મુજબ રહેનારા હોઈ મદદની આશા રાખતા હતા. મેં જોયું કે આ પ્રમાણે લડત લાંબી મુદત ચલાવવી અશક્ય હતી. લાયકને અન્યાય થવાનો ને નાલાયક પોતાના પાખંડમાં કાવી જવાનો ભય રહેતો હતો. આ મુશ્કેલીનો ઊકેલ એક જ રીતે થાય તેમ હતું — બધાં કુટુંબોને એક સ્થળે રાખવાં ને બધાંએ સાથે રાહી કામ કરવું. આમાં કોઈને અન્યાયનો ભય તો ન જ રહ્યો. પાખંડને કંઈ જ અવકાશ ન રહ્યો એમ પણ કહી શકાય. જાહેર પૈસાનો બચાવ થાય ને સત્યાગ્રહી કુટુંબોને નવા અને સાદા જીવનની તથા ઘણાની સાથે હળીમળીને રહેવાની તાલીમ મળે. આવી રીતે ઘણા પ્રાંતના ને ઘણા ધર્મના હિંદીઓને પણ સાથે રહેવાનું મળે.

અંવી જગ્યા ક્યાંથી મળે? શહેરમાં રહેવા જતાં તો બકરી કાઢતાં ઊંટ પેસવાનો ભય હતો. માસિક ખર્ચ જેટલું કઢાય ભાડું જ આપવું પડે ને કુટુંબોને શહેરમાં સાદાઈથી રહેવામાં મુસીબતો પડે. વળી શહેરમાં અંવી જગ્યા તો ન જ મળી શકે કે જ્યાં ઘણાં કુટુંબો ઘેર બેઠે કંઈ ઉપયોગી ધંધો કરી શકે. તેથી શહેરથી બહુ દૂર પણ નહીં, બહુ નજીક પણ નહીં, એવું ક્ષેત્ર પસંદ કરવું બેઠુંએ એ સમજી શકાયું. કિનિક્સ તો હતું જ. ત્યાં 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન' ચાલતું હતું. થાંડી ખેતી પણ થતી હતી. સગવડો ઘણી તૈયાર હતી. પણ કિનિક્સ જોહાનિસબર્ગમાંથી ત્રણસો માઈલ દૂર હતું અથવા ત્રીસ કલાકની મુસાફરીનો રસ્તો હતો. એટલે દૂર કુટુંબોને લાવવાં લઈ જવાં વિકટ અને માંધું કાર્ય હતું. વળી કુટુંબો પોતાનાં ઘરબાર છોડીને એટલે દૂર જવાને તૈયાર ન થાય. થાય તોય એટલે દૂર તેઓને અને જેલીઓ છૂટે ત્યારે તેમને ત્યાં મોકલવાનું વર્ગે અશક્ય જેવું લાગ્યું.

ત્યારે જગ્યા તો ટ્રાન્સવાલમાં જ અને તે પણ જોહાનિસબર્ગની નજદીક હોવી બેઠુંએ. મિ. કેલનબેકની હું ઓળખાણ કરાવી ગયો છું. તેમણે ૧૧૦૦ એકર જમીન વેચાતી લીધી અને તેનો ઉપયોગ સત્યાગ્રહીઓને સારુ આપ્યો. તે જમીનમાં ફળઝાડો હતાં ને એક પાંચસાત માણસ રહી શકે એવું નાનું મકાન હતું. પાણીનો ઝરો હતો. ત્યાંથી સ્ટેશન એક માઈલ જેટલું દૂર હતું, અને જોહાનિસબર્ગ ૨૧ માઈલ હતું. આ જ જમીન ઉપર મકાન બાંધવાનો અને કુટુંબ વસાવવાનો નિશ્ચય થયો.

૧૦. ટોલ્સ્ટોય કાર્મ - ૨

આ જમીન ૧૧૦૦ એકર હતી ને તેની ટોચે નાની ટેકરી હતી, જ્યાં એક નાનકડું મકાન હતું. ત્યાં ફળઝાડ હતાં. તેમાં નારંગી, એપ્રિકોટ, પ્લમ પુષ્કળ ઊગતાં હતાં — એટલાં કે મોસમમાં સત્યાગ્રહીઓ પેટ ભરીને ખાય છતાં બચે. પાણીનો એક નાનો ઝરો હતો. તેમાંથી

પાણી મળી રહેતું. જે જગ્યાએ રહેવાનું હતું ત્યાંથી ૫૦૦ વાર દૂર હશે. એટલે પાણી કાવડોમાં ભરીને લાવવાની મહેનત હતી જ. આ સ્થાનમાં નોકર મારફતે કંઈ પણ ઘરકામ, તેમ જ બને તેટલું વાડીનું અને બાંધકામનું પણ કામ ન લેવું એવો આગ્રહ હતો. એટલે પાપખાનાથી માંડીને રસોઈ સુધીનું બધું કામ હાથે જ કરવાનું હતું. કુટુંબોને રાખવાનાં હતાં, પણ પ્રથમથી જ નિશ્ચય કરી લીધો હતો કે સ્ત્રીઓ અને પુરુષોને નોખાં રાખવાં. તેથી મકાનો નોખાં અને થોડાં દૂર બનાવવા એમ ઠર્યું. દસ સ્ત્રીઓ અને સાઠ પુરુષો રહી શકે એટલાં મકાન તરત બનાવવાનો નિશ્ચય થયો. મિ. કેલનબેકને રહેવાનું પણ એક મકાન બનાવવાનું હતું ને તેની જ સાથે એક નિશાળનું. આ ઉપરાંત એક કારખાનું સુતારકામ, મોચીકામ ઇત્યાદિ માટે બનાવવાનું હતું.

જેઓ આ સ્થાનમાં રહેવા આવવાના હતા તેઓ ગુજરાતના, મદ્રાસના, આંધ્ર દેશના અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના હતા. ધર્મે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી હતા. લગભગ ચાલીસ જુવાન, બેત્રણ વયોવૃદ્ધ, પાંચ ઓરત અને વીસથી ત્રીસ બાળકો હતાં. તેમાં ચારપાંચ બાળાઓ હતી.

ઓરતોમાંની જે ખ્રિસ્તી હતી તેમને અને બીજીને માંસાહારની ટેવ હતી. આ સ્થાનમાં માંસાહાર ન દાખલ કરવો પડે તો સારું, એમ મિ. કેલનબેકનો તેમ જ મારો અભિપ્રાય હતો. પણ જેઓને તેને વિશે જરાયે બાધ ન મળે, જેઓ સંકટ સમયે આવે સ્થાને આવવાના હતા, જેઓને જન્મથી તે વસ્તુનો અભ્યાસ, તેઓને માંસાહાર અમુક મુદતને સારું પણ છોડવાનું કેમ કહી શકાય? ન કહેવાય તો ખર્ચ કેટલું થાય? વળી જેમને ગોમાંસની ટેવ હોય તેને ગોમાંસ પણ આપવું? કેટલાં રસોડાં ચલાવવાં? મારો ધર્મ શો હતો? આવાં કુટુંબોને પૈસા આપવાનું નિમિત્ત થઈને પણ હું માંસાહાર ને ગોમાંસાહારને મદદ તો કરતો જ હતો. જો હું એવો નિયમ કરું કે માંસાહારીને મદદ નહીં જ મળે, તો મારે સત્યાગ્રહ કેવળ નિરામિત્ત ભોજન કરનારની મારફતે જ લડવો જોઈએ. તે પણ કેમ થાય? લડત તો હિંદીમાત્રને સારું હતી. મારો ધર્મ હું સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શક્યો.

જો ખ્રિસ્તી કે મુસલમાન ભાઈઓ ગોમાંસ પણ માગે તો મારે તેમને તે પૂરું પાડ્યે છૂટકો. હું તેઓને આ સ્થાનમાં આવવાની મનાઈ ન જ કરી શકું.

પણ પ્રેમનો બેલી ઈશ્વર છે જ. મેં તો સરળભાવે ખ્રિસ્તી બહેનોની આગળ મારું સંકટ મૂક્યું. મુસલમાન માબાપોએ તો કેવળ નિરામિત્ત રસોડું ચલાવવાની મને રજા આપી દીધી હતી. બહેનોની સાથે મારે હિસાબ કરવાનો હતો. તેમના ઘણી કે પુત્ર તો જલમાં જ હતા. તેમની સંમતિ મને હતી. તેમની સાથે આવા પ્રસંગો મને ઘણી વેળાં આવેલા. કેવળ બહેનોની સાથે આવો નિકટ પ્રસંગ આ પહેલો જ આવ્યો. તેમની પાસે મકાનની અગવડની, પૈસાની અને મારી લાગણીની મેં વાત કરી. સાથે મેં તેમને નિર્ભય કરી કે તેઓ માગશે તો હું ગોમાંસ પણ પૂરું પાડીશ. બહેનોએ પ્રેમભાવથી માંસ ન મંગાવવાનું સ્વીકાર્યું. રસોઈનો કારભાર તેમના હાથમાં સોંપાયો. તેમને મદદ કરવામાં અમારામાંથી એકબે પુરુષો રોકાયા. આમાંનો હું તો એક ખરો જ. મારી હાજરી ઝીણા કંકાસોને દૂર રાખી શકતી હતી. રસોઈ સાદામાં સાદી કરવી એ ઠરાવ થયો. ખાવાના ટંક મુકરર થયા. રસોડું એક જ ઠર્યું. બધા એક પંગતે જ જમે. સૌએ પોતપોતાનાં વાસણ માંજીધોઈને સાફ રાખવાનાં. સામાજિક વાસણો વારાફરતી માંજવાનો ઠરાવ થયો. મારે કહેવું જોઈએ કે ટોલ્સ્ટોય કાર્મ લાંબી મુદત સુધી ચાલ્યું છતાં બહેનોએ કે ભાઈઓએ કદી માંસાહારની માગણી ન કરી. શરાબ, તમાકુ વગેરે તો બંધ હતાં જ.

મકાનો બાંધવામાં પણ હાથે થઈ શકે તેટલું કામ કરવું એ આગ્રહ હતો, એમ હું આગળ લખી ગયો છું. સ્થપતિ તો મિ. કેલનબેક હતા જ. તેમણે એક યુરોપના કડિયાને મેળવ્યો. એક ગુજરાતી સુધારે પોતાની મદદ મક્ત આપી અને બીજાની મદદ આંછે દામે આણી આપી. કેવળ મજૂરીનું કામ અમે હાથે જ કર્યું. અમારામાંના જે શરીર વાળવે ચાલાક હતા તેમણે તો હદ વાળી. સુધારનું અર્ધું કામ તો એક વિહારી કરીને સરસ સત્યાગ્રહી હતાં તેણે ઊપાડી લીધું. સાફસૂફ રાખવું, શહેરમાં જવું, ત્યાંથી બધો સામાન લાવવો વગેરે કામ સિંહ જેવા થંબી નાયડુએ ઊંચકી લીધું હતું.

આ ટુકડીમાં ભાઈ પ્રાગજી હતા. તેમણે જિંદગીમાં કદી ટાઢતડકો સહન જ ન કરેલો. અહીં તો ટાઢ હતી, તડકો હતો, વરસાદ હતો. અમારી શરૂઆત તો તંબૂમાં થયેલી. મકાન બંધાય ત્યારે તેમાં સુવાય. બે માસમાં મકાન તૈયાર થયાં હશે. મકાનો પતરાંનાં હતાં એટલે તેને કરતાં વખત જ ન જાય. લાકડાં પણ જે માપનાં જોઈએ તેવાં તૈયાર મળી શકે. એટલે માત્ર માપસર ટુકડા કરવાનું જ રહે. બારીબારણાં થોડાં કરવાનાં હતાં. એથી જ એટલી ટૂંકી મુદતમાં આટલાં બધાં મકાનો તૈયાર થઈ શક્યાં. પણ આ મજૂરીના કામે ભાઈ પ્રાગજીની પૂરી હાજરી લીધી. જેલના કરતાં કાર્મનું કામ કઠણ હતું જ. એક દિવસ તો થાકથી અને તાપથી બેભાન થઈ પડ્યા. પણ પ્રાગજી ઝટ હારે તેમ ન હતા. તેમણે પોતાના શરીરને અહીં પૂરું કસી લીધું ને છેવટે તો મહેનતમાં સહુની સાથે ઊભા રહે એવી શક્તિ મેળવી લીધી હતી.

એવા જ બીજા જોસફ રોયપેન હતા. એ તો બેરિસ્ટર, પણ તેમને બેરિસ્ટરપણાનું ગુમાન ન હતું. અતિશય મજૂરી તેમનાથી ન થઈ શકતી. ટ્રેનમાંથી બોબો ઊંચકવા ને તેને ગાડી ઉપર લાદવા, એ બધું કામ તેમને માટે અઘરું હતું, પણ તેમણે તે યથાશક્તિ કર્યું.

ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં નબળા સબળા થયા ને મજૂરી સૌને સદી.

બધાને કંઈ ને કંઈ પ્રસંગે જોહાનિસબર્ગ જવાનું થાય. બાળકોને સહેલને ખાતર જવાની ઈચ્છા થાય. મારે પણ કામસર જવું પડે. ઠરાવ એવો થયો કે સામાજિક કામસર જવું હોય તેને જ રેલથી જવાની રજા મળે. ત્રીજા વર્ગ સિવાય તો જવાનું હોય જ નહીં. અને સહેલને ખાતર જવું હોય તેણે ચાલીને જવું. સાથે ખાવાનો નાસ્તો બંધાવી દેવો. કોઈનાથી ખાવાનું ખર્ચ શહેરમાં ન થાય. આવા કડક નિયમો ન રાખ્યા હોત તો જે પૈસા બચાવવા ખાતર જંગલવાસ પસંદ કરવામાં આવ્યો હતો તે પૈસા રેલભાડામાં ને બજારના નાસ્તામાં ઊડી જત. ઘરનો નાસ્તો પણ સાદો જ હતો. ઘેર બનાવેલી વગર ચાળેલા ને ઘેર દળેલા જાડા લોટની રોટી, તેની ઉપર ભોંયશિંગનું ઘેર બનાવેલું માખણ ને ઘેર બનાવેલાં નારંગીની છાલનો મુરખ્ખો. લોટ દળવાને સારુ હાથે ચલાવવાની લોખંડની ઘંટી

લીધી હતી. ભોયરિંગને ભૂજીને પીસવાથી માખણ બને છે. તેની કિંમત દૂધના માખણ કરતાં ચારગણી ઓછી પડતી. નારંગી તો કાર્મમાં જ પુષ્કળ થતી. ગાયનું દૂધ તો ભાગ્યે જ લેતા. ડબ્બાનું દૂધ વાપરતા.

પણ આપણે પાછા મુસાફરી પર આવીએ. જેમને જોહાનિસબર્ગ જવાનો શોખ થાય તે અઠવાડિયામાં એક વખત કે બે વખત ચાલીને જાય અને તે જ દિવસે પાછા આવે. આગળ જણાવી ગયો છું કે આ પંથ ૨૧ નાઈલનો હતો. પગપાળા જવાના આ એક નિયમથી સેંકડો રૂપિયા બચી ગયા, ને ચાલીને જનારને ઘણો ફાયદો થયો. કેટલાકને ચાલવાની નવી ટેવ પડી. નિયમ એવો હતો કે, આમ જનારે બે વાગ્યે ઊઠવું અને અઢી વાગ્યે ચાલી નીકળવું. બધા છથી સાત કલાકની અંદર જોહાનિસબર્ગ પહોંચી શકતા. ઓછામાં ઓછો સમય લેનારા ચાર કલાક અઠાર મિનિટે પહોંચતા.

વાંચનાર એમ ન માને કે આ નિયમો બોજરૂપ હતા. સહુ તેનું પ્રેમપૂર્વક પાલન કરતા. બળાત્કારે હું એક પણ માણસને ન રાખી શકત. યુવકો મુસાફરીમાં કે આશ્રમ પર બધું કામ હસમુખે વઢને તે કલ્લોલ કરતાં કરતા. મજૂરીના કામને વખતે તેઓને મસ્તી કરતા સેંકવા મુશ્કેલ પડતું. રીઝવીને લઈ શકાય એટલું જ કામ લેવાનો નિયમ રાખ્યો હતો. આથી કામ થોડું થયાનું મને નથી ભાસ્યું.

પાયખાનાની કથા સમજવા જેવી છે. એવડી વસ્તી હતી છતાં ક્યાંયે કચરો કે મેલું કે અંઠવાડ કોઈના જોવામાં ન જ આવે. બધો કચરો જમીન ખોદી રાખી હતી તેમાં દાટી દેવામાં આવતો. પાણી કોઈથી રસ્તામાં ઢોળાય નહીં. બધું વાસણમાં એકઠું કરવામાં આવતું ને તે ઝાડને જતું, અંઠવાડનું અને શાકના કચરાનું ખાતર બનતું. પાયખાનાને સારુ રહેવાના મકાનની નજીક એક ચોરસ ટુકડો દોઢ ફૂટ ઊંડો ખોદી રાખ્યો હતો તેમાં બધું પાયખાનું દાટવામાં આવતું. તેની ઊપર ખોદેલી માટી ખૂબ દાટવામાં આવતી હતી, તેથી જ એ દુર્ગંધ નહોતી રહેતી. માખી પણ ત્યાં ન બણબણે અને ત્યાં મેલું દાટલું જ એવો કોઈને ખ્યાલ પણ ન આવે. સાથે

કાર્મને અમૂલ્ય ખાતર મળતું હતું. જો આપણે મેલાનો સદુપયોગ કરીએ તો લાખો રૂપિયાનું ખાતર બચાવીએ. ને અનેક રંગોમાંથી બચીએ. પાયખાના વિશેની આપણી કુટેવને લીધે આપણે પવિત્ર નદીના કિનારા બગાડીએ છીએ, માખીઓની કિત્પત્તિ કરીએ છીએ ને નાહીધોઈ સાફ થયા પછી પાછા જે માખી આપણી દોષમય બેદરકારીથી ઉઘાડી મેલેલી વિષ્ટા ઉપર બેઠી છે તે માખીને આપણા શરીરનો સ્પર્શ કરવા દઈએ છીએ. એક નાનકડી સરખી કોઠાળી આપણને ઘણી ગંદકીમાંથી બચાવે તેમ છે. ચાલવાને રસ્તે મેલું નાખવું, થૂંકવું, નાક સાફ કરવું, એ ઈશ્વર પ્રત્યે તેમ જ મનુષ્ય પ્રત્યે પાપ છે. તેમાં દયાનો અભાવ છે. જે માણસ જંગલમાં રહે તોયે પોતાનું મેલું ઢાટે નહીં, તે દંડને લાયક છે.

અમારું કામ સત્યાગ્રહી કુટુંબોને ઉદ્યોગી રાખવાનું, પૈસા બચાવવાનું અને છેવટે સ્વાશ્રયી થવાનું હતું. આમ કરી શકીએ તો અમે ગમે તેટલી મુદત લગી જૂઝી શકીએ. જોડાનું ખર્ચ તો હતું જ. બંધ જોડાથી ગરમ હવામાં તો નુકસાન જ છે. પસીનો બધો પગ ચૂસે ને નાજુક થાય. મોજાની જરૂર તો આપણા જેવી હવામાં ન જ હોય. પણ કાંટા, પથરા વગેરેથી બચવા સારું કંઈક રક્ષણની આવશ્યકતા અમે માની હતી. તેથી અમે કાંટારખાં એટલે ચંપલ બનાવવાનો ધંધો શીખવાનું ઠરાવ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રેપિસ્ટ નામના રોમન કેથલિક પાદરીઓનો મઠ છે ત્યાં આવા ઉદ્યોગો ચાલે છે. તેઓ જર્મન હોય છે. તેમાંના એક મઠમાં મિ. કેલનબેક ચંપલ બનાવવાનું શીખી આવ્યા. તેમણે મને શીખવ્યું અને બીજા સાથીઓને. આમ કેટલાક જુવાનિયા ચંપલ બનાવતાં શીખી ગયા. અને અમે મિત્રવર્ગને વેચતા પણ થઈ ગયા. મારે કહેવાની જરૂર તો ન જ હોવી જોઈએ કે મારા ઘણા શિષ્યો મારા કરતાં આ કસબમાં ચડી સહેજે ચડી ગયા. બીજું કામ સુધારનું દાખલ કર્યું. એક ગામડું વસાવીને રહ્યા ત્યાં પાટલાથી માંડીને પેટી સુધીની અનેક નાનીમોટી વસ્તુઓ જોઈએ; તે અમે હાથે જ બનાવતા. પેલા પરોપકારી મિસ્ત્રીઓએ તો અમને કેટલાક માસ લગી મદદ દીધી જ હતી. આ કામનું ઉપરીપણું

મિ. કેલનબેંકે પોતાને હસ્તક રાખ્યું હતું. તેમની સુઘડતા ને ચોકસાઈનો અનુભવ અમને પ્રત્યેક ક્ષણે થતો.

યુવકો, બાળકો અને બાળાઓને સારું નિશાળ તો જોઈએ જ. આ કામ સહુથી મુશ્કેલ માલૂમ પડ્યું ને સંપૂર્ણતાને છેવટ લગી ન જ પહોંચ્યું. શિક્ષણનો બોજો મુખ્ય ભાગે મિ. કેલનબેંક અને મારી ઉપર હતો. નિશાળ બપોરે જ ચલાવી શકાય. અમે બંને મજૂરી કરીને ખૂબ થાક્યા હોઈએ. નિશાળિયા પણ થાકેલા હોય જ. એટલે ઘણી વાર તેઓ ઝોલાં ખાય અને અમે પણ ઝોલાં ખાઈએ. આંખે પાણી છાંટીએ, બાળકોની સાથે ગેલ કરી તેમનું અને અમારું આળસ ભાંગીએ પણ તે કેટલીક વાર નિરર્થક જતું. જે આરામ શરીર માગે તે લીધે જ છોડે. આ તો એક અને નાનામાં નાનું વિઘ્ન વર્ણવ્યું. કેમ કે અંમ ઝોલાં ખવાઈ જતાં છતાં વર્ગ તો ચાલતા જ. પણ તામિલ, તેલુગુ અને ગુજરાતી આમ ત્રણ ભાષા બોલવાવાળાને શું અને કઈ રીતે શીખવાય? માતૃભાષા વાટે શીખવવાનો લોભ ખરો જ. તામિલ થોડુંઘણું હું જાણું. તેલુગુનો તો અક્ષર સરખાંચે નહીં. આવી સ્થિતિમાં એક શિક્ષક શું કરે? જે યુવકો હતા તેમાંથી કેટલાકનો શિક્ષક તરીકે ઉપયોગ કર્યો. તે પ્રયોગ સફળ થયો ન ગણી શકાય. ભાઈ પ્રાગજીનો ઉપયોગ તો થતો જ હતો. યુવકોમાંના કેટલાક ખૂબ તોફાની અને આળસુ હતા. ચોપડી સાથે તો હંમેશાં લડાઈ જ કરે. એવા વિદ્યાર્થી શિક્ષકને શાના ગાઈ? વળી મારું કામ અનિયમિત હતું. મારે જરૂર પડ્યે જોહાનિસબર્ગ જવું પડે. તેવું જ મિ. કેલનબેંકનું હતું. બીજી મુસીબત ધાર્મિક શિક્ષણની હતી. મુસલમાનોને કુરાન શીખવવાનો તો લોભ રહે જ. પારસીને અવેસ્તા શીખવવાની ઈચ્છા થાય. એક ખોજનો બાળક હતો તેને ખાસ ખોજ પંથની નાનકડી પોથી હતી તે શીખવવાનો બોજો તેના પિતાએ મારે માથે મૂક્યો હતો. મેં મુસલમાની અને પારસી પુસ્તકો ભેળાં કર્યાં. હિંદુ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વો મને સમજાય તેટલાં લખી કાઢ્યાં—મારાં જ બાળકોને અંગે કે કાર્મમાં જ એ હું ભૂલી ગયો છું. મારી પાસે જે એ વસ્તુ હોત તો હું મારી પોતાની પ્રગતિ કે ગતિના માપને અર્થ તે અહીં છાપી નાખત.

પણ આવી વસ્તુઓ તો ઘણીયે મેં મારી જિંદગીમાં નાખી દીધી છે કે બાળી નાખી છે. એ વસ્તુઓને સંઘરી રાખવાની આવશ્યકતા મને જેમ જેમ ઓછી જણાતી ગઈ અને જેમ જેમ મારો વ્યવસાય વધતો ગયો તેમ તેમ મેં આવી વસ્તુઓનો નાશ કર્યો. મને તેનો પશ્ચાત્તાપ નથી. એ વસ્તુઓનો સંગ્રહ મને બાંજરૂપ ને બહુ ખરચાળ થઈ પડત. તેને સાચવવાનાં સાધન મારે કિત્પત્ર કરવાં પડત. એ મારા અપરિગ્રહી આત્માને અસહ્ય થાત.

પણ આ શિક્ષણપ્રયોગ વ્યર્થ ન ગયો. છોકરાંઓમાં કદી અસહિષ્ણુતા નહોતી આવી. એકબીજાના ધર્મ પ્રત્યે ને એકબીજાના રીતરિવાજો પ્રત્યે કિદારતા શીખ્યા. તેઓ બધા સગા ભાઈની જેમ રહેતાં શીખ્યા. એકબીજાની સેવા શીખ્યા. સભ્યતા શીખ્યા. કિધમી થયા અને આજ પણ તે બાળકોમાંના જેમની પ્રવૃત્તિની મને કંઈયે ખબર છે તે કિપરથી હું જાણું છું કે તેઓએ ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં જે મેળવ્યું તે નિર્રર્થક નથી ગયું. અધૂરો તોપણ એ વિચારમય અને ધાર્મિક પ્રયોગ હતો. અને ટોલ્સ્ટોય કાર્મનાં અત્યંત મીઠાં સ્મરણોમાં આ શિક્ષણના પ્રયોગનાં સ્મરણો ઓછાં મીઠાં નથી.

પણ તે સ્મરણોને સારુ નવું પ્રકરણ ઘટ્ટે છે.

૧૧. ટોલ્સ્ટોય કાર્મ - ૩

આ પ્રકરણમાં ટોલ્સ્ટોય કાર્મનાં ઘણાં સ્મરણોનો સંગ્રહ હશે. એટલે તે સ્મરણો અસંબદ્ધ લાગશે. તેને સારુ વાંચનાર ક્ષમા બક્ષે.

શિક્ષણ માટે જે વર્ગ મને મળ્યો હતો તેવો ભાગ્યે કોઈને નસીબે આવ્યો હશે. સાતેક વર્ષનાં બાળકો અને બાળિકાઓથી માંડીને વીસ વર્ષના જુવાનિયા ને બારતેર વર્ષની બાળાઓ આ વર્ગમાં હતી. કેટલાક છોકરા જંગલી ગણી શકાય તેવા હતા, તોફાન પણ ખૂબ કરે.

આ સંઘને શું શીખવવું? બધા સ્વભાવને કેમ અનુકૂળ થવું? વળી બધા જોડે કઈ ભાષામાં મારે વાતો કરવી? તામિલ ને તેલુગુ

છોકરાં કાં તો તેમની માતૃભાષા સમજે અથવા તો અંગ્રેજી. થોડું ડચ પણ જાણે. મારે તો અંગ્રેજીથી જ કામ લેવું રહ્યું હતું. ગુજરાતી જોડે ગુજરાતીમાં અને બાકીના જોડે અંગ્રેજીમાં એમ વિભાગ પાડ્યા. મુખ્ય ભાગે તેઓને કંઈક રસિક વાતો કહેવી અથવા વાંચી સંભળાવવી એમ ગોઠવણ રાખી. તેઓને એકસાથે બેસતાં, મિત્રભાવ — સેવાભાવ — કેળવતાં કરી મૂકવાં એટલો ઉદ્દેશ રાખ્યો હતો. થોડું ઇતિહાસ-ભૂગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવું ને થોડું લખતાં શીખવવું. કેટલાકને અંકગણિત. આમ ગાડું રેડવતો. પ્રાર્થના અર્થે કેટલાંક ભજન શીખવાતાં. તેમાં તામિલ બાળકોને પણ ભળવા લલચાવતો.

બાળકો અને બાળાઓ છૂટથી સાથે બેસતાં. ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં મારો આ પ્રયોગ વધારેમાં વધારે નિર્ભય હતો. જે છૂટ હું ત્યાં આપી તેમ જ કેળવી શક્યો હતાં તે છૂટ આપવાની કે કેળવવાની મારી હિંમત પણ આજે ન ચાલે. તે વેળા મારું મન આજ છે તેના કરતાં વધારે નિર્દોષ હતું એમ મને લાગ્યા કર્યું છે. આનું કારણ મારું અજ્ઞાન હોઈ શકે. ત્યાર બાદ હું ડંભાયો છું. મને કડવા અનુભવો થયા છે. જેને હું છેક નિર્દોષ સમજતો તે દોષિત નીવડ્યા છે. મારામાં પણ મેં ઊંડો ઊંડો વિકારો ભાળ્યા છે. તેથી મન રાંક બન્યું છે.

મને મારા પ્રયોગને વિશે પશ્ચાત્તાપ નથી. એ પ્રયોગને લીધે તો કંઈ જ ખરાબી નથી થઈ એમ પણ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે. પણ જેમ દૂધનો દાઝયો છાશ કૂકીને પીએ તેવું મારે વિશે ગણી શકાય.

મનુષ્ય શ્રદ્ધા કે હિંમત બીજા પાસેથી ચોરી નથી શકતો. સંજ્ઞાત્મા વિનયતિ। ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં મારી હિંમત અને શ્રદ્ધા પરાકાષ્ઠાએ પહોંચેલાં હતાં. એ શ્રદ્ધા ને હિંમત કરી આપવા હું ઈશ્વરને વીનવી રહ્યો છું. પણ તે સાંભળે ત્યારે ના! તેની પાસે તો મારા જેવા અસંખ્ય ભિખારીઓ છે. આશ્વાસન માત્ર આ છે ખરું કે જેમ તેને અસંખ્ય ભિખારી છે, તેમ તેને અસંખ્ય કાન પણ છે. એટલે તેના ઉપર મારી શ્રદ્ધા પૂરી છે. જ્યારે હું યોગ્ય બનીશ ત્યારે તે મારી અરજ સાંભળશે એમ પણ હું જાણું છું.

આ મારો પ્રયોગ :

લુચ્યા ગણાતા છોકરાઓ ને નિર્દોષ જુવાન બાળાઓને હું સાથે નાહવા મોકલતો. બાળકોને મર્યાદાધર્મ વિશે ખૂબ સમજાવ્યું હતું. મારા સત્યાગ્રહથી તેઓ બધાં પરિચિત હતાં. મારો તેઓના પ્રત્યેનો સ્નેહ માના જેટલો જ હતો એમ હું તો જાણતો જ હતો, પણ તે છોકરાંઓ પણ માનતાં હતાં. વાંચનાર પેલો પાણીનો ઝરો યાદ રાખે. રસોડાથી તે દૂર હતો. ત્યાં આવો સંગમ થવા દેવો ને નિર્દોષિતાની આશા રાખવી! મારી આંખ તો જેમ માની આંખ દીકરીની પાછળ જ કર્યા જ કરે તેમ પેલી બાળાઓની પાછળ કરતી જ રહેતી. વખત નિમાયેલા હતા. નાહવા બધા છોકરા ને બધી છોકરીઓ સાથે જતાં. સંઘમાં એક પ્રકારની સુરક્ષિતતા રહેલી છે તે અહીં હતી. ક્યાંયે એકાંત તો ન જ હોય. ઘણે ભાગે એ જ વખતે હું તો પહોંચેલો જ હોઉં.

ખુલ્લી ઓશરીમાં બધાં સૂતાં. બાળકો, બાળાઓ મારી આસપાસ પડ્યાં હોય, પથારીઓની વચ્ચે ભાગ્યે જ ત્રણેક ફૂટનું અંતર હોય. પથારીના કમમાં સાવધાની હતી ખરી. પણ દોષિત મનને એ સાવધાની શું કરી શકે? આ બાળકો અને બાળાઓ વિશે પ્રભુએ જ લાજ રાખી એમ હવે જોઉં છું. બાળાઓ અને બાળકો આવા નિર્દોષિપણે સાથે ભળી શકે એવી માન્યતાથી મેં આ પ્રયોગ કર્યો. માબાપોએ મારા પર અનહદ વિશ્વાસ મૂકી તે પ્રયોગ કરવા દીધો.

એક દિવસ આ બાળાઓએ જ કે કોઈ બાળકે મને ખબર આપી કે એક જુવાનિયાએ આ બે બાળાઓની મશકરી કરેલી. હું ધૂન્યો. મેં તપાસ કરી. વાત ખરી હતી. જુવાનિયાને સમજાવ્યું. પણ એટલેથી બસ ન હતું. બંને બાળાઓના શરીર ઉપર મેં એવું ચિહ્ન ઇચ્છ્યું કે જેથી દરેક યુવક સમજી શકે અને જાણે કે એ બાળાઓ ઉપર કુદષ્ટિ કરાય જ નહીં. બાળાઓ પણ સમજે કે પોતાની પવિત્રતા ઉપર કોઈ હાથ નાખી જ ન શકે. સીતાને વિકારી રાવાણ સ્પર્શ સરખો ન કરી શક્યો. રામ તો દૂર હતા. એવું ક્યું ચિહ્ન હું એ બાળાઓને આપું કે જેથી તેઓ પોતાને સુરક્ષિત સમજે અને બીજા તેમને જોઈ નિર્વિકાર રહે? રાત જાગ્યો. સવારમાં

બાળાઓને વીનવી, તેઓને ભડકાવ્યા વિના સમજાવીને સૂચવ્યું કે તેઓએ પોતાના સુંદર લાંબા વાળ કાપી નાખવાની મને રજા આપવી. કાર્મ પર હજામત અને વાળ કાપવાનું અમે અરસપરસ કરી લેતા. તેથી સંચાકાતર અમારી પાસે રહેતાં. પ્રથમ તો તે બાળાઓ ન સમજી. મોટી સ્ત્રીઓને સમજાવી મૂકી હતી. તેમનાથી મારી સૂચના સાંભળ તો ન થઈ પણ તેઓ મારો હેતુ સમજી શકી હતી. તેઓની મને મદદ હતી. છોકરીઓ બંને ભવ્ય હતી. આહો! એક આજે નથી. તે તેજસ્વિની હતી. બીજી હયાત છે. તે પોતાનો ગૃહસંસાર ચલાવી રહી છે. છેવટે તે બંને સમજી. તે જ ક્ષણે જે હાથ આ પ્રસંગ ચીતરી રહેલ છે તે હાથે આ બાળાઓના વાળ પર કાતર ચલાવી! ને પછી વર્ગમાં આ કાર્યનું પૃથક્કરણ કરી બધાને સમજાવ્યું. પરિણામ સુંદર આવ્યું. ફરી મેં મશકરીની વાત ન સાંભળી. એ બાળાઓએ કંઈ ખોયું તો નહીં જ. કેટલું મેળવ્યું તે તો દેવ જાણે. યુવકો આજ પણ આ પ્રસંગ યાદ કરતા હશે અને પોતાની દષ્ટિને શુદ્ધ રાખતા હશે એમ હું આશા રાખું છું.

આવા પ્રયોગ અનુકરણને સારુ નથી નોંધાતા. કોઈ પણ શિક્ષક આવા પ્રયોગનું અનુકરણ કરે તો તે મોટું જોખમ વહોરે. આ પ્રયોગની નોંધ મનુષ્ય ક્યાં સુધી અમુક સ્થિતિમાં જઈ શકે છે તે બતાવવા તથા સત્યાગ્રહની લડતની વિશુદ્ધતા સૂચવવા લીધી છે. એ વિશુદ્ધતામાં જ વિજયનું મૂળ હતું. એ પ્રયોગને સારુ શિક્ષકે મા અને બાપ બંને થવું જોઈએ ને પોતાનું માથું કોરે મૂકીને જ તેવા પ્રયોગ થાય. તેની પાછળ કઠણ તપશ્ચર્યા જોઈએ.

આ કાર્યની અસર કાર્મવાસીની તમામ રહેણીકરણી ડિપર થયા વિના રહી નહીં. ઓછામાં ઓછા ખર્ચથી રહેવું એ હેતુ હોવાથી પોશાકમાં પણ ફેરફાર કર્યો. ત્યાં શહેરોમાં સામાન્ય રીતે આપણા પુરુષવર્ગનો પોશાક યુરોપિયન ઢબનો જ હોય; સત્યાગ્રહીઓનો પણ હતો. કાર્મ પર એટલાં કપડાંની જરૂર ન હોય. અમે બધા મજૂર બન્યા હતા, તેથી પોશાક રાખ્યો મજૂરનો પણ યુરોપિયન ઢબનો; એટલે કે કેવળ મજૂરિયા પાટલૂન અને મજૂરિયા ખમીસ. આમાં જોલનું અનુકરણ હતું. જાડાં આસમાની કપડાંના સસ્તાં પાટલૂન ને

ખમીસ મળતાં તે સહુ વાપરતા. ઓરતોમાં ઘણીખરી સીવાણનું કામ સુંદર રીતે કરી શકતી, તેઓએ બધું સીવાણકામ માથે લીધું.

ખોરાકમાં ચોખા, દાળ, શાક અને રોટલી, અને કોઈ વેળા ખીર, એમ સામાન્ય નિયમ હતો. આ બધું એક જ વાસણમાં પીરસાતું. વાસણમાં થાળીને બદલે જેલના જેવી તાંસળી રાખી હતી અને લાકડાના ચમચા હાથે બનાવી લીધેલા. ખોરાક ત્રણ ટંક અપાતો. સવારના છ વાગ્યે રોટી અને ઘઉંની કોફી, અગિયાર વાગ્યે દાળભાત તથા શાક અને સાંજે સાડા પાંચ વાગ્યે ઘંશ અને દૂધ અથવા રોટી ને ઘઉંની કાફી. રાત્રિના નવ વાગે એટલે સહુએ સૂઈ જવું જોઈએ. જમ્યા પછી સાત કે સાડા સાત વાગ્યે પ્રાર્થના, પ્રાર્થનામાં ભજન. કોઈ વેળા રામાયણ હોય, અને કંઈક ઈસ્લામનાં પુસ્તકોમાંથી. ભજનોમાં અંગ્રેજી, હિંદી ને ગુજરાતી. કોઈ વેળા ત્રણેમાંથી તો કોઈ વેળા એક જ.

કાર્મ પર ઘણાં એકાદશી વ્રત પાળતાં. ત્યાં ભાઈ કોતવાલ પહોંચ્યા હતા. તેમણે કિપવાસ આદિ ઠીક કેળવ્યાં હતાં. તેમનું જોઈ ઘણાંએ ચાતુર્માસ કરેલા. આ જ અરસામાં રોજ પણ આવતા હતા. અમારામાં મુસલમાન જુવાનિયા હતા. તેમને રોજ રાખવામાં કિત્તેજન આપવું એ અમને ધર્મ લાગ્યો. તેમને સરગીની તેમ જ રાત્રિભોજનની સગવડ કરી આપી. તેમને સારુ રાત્રે ખીર ઈત્યાદિ પણ રંધાતાં. માંસાહાર તો નહોતો જ. કોઈએ માગણી પણ નહોતી કરી. એમના માન અર્થે અમે એકટાણું રાખતા અને પ્રહોપ કરતા. સામાન્ય નિયમ સૂર્યાસ્ત પહેલાં જમી લેવાનો હતો. ને મુસલમાન છોકરા થોડા જ હતા તેથી બીજા સૂર્યાસ્ત પહેલાં ખાઈને તૈયાર થઈ જતા એટલો જ તકાવત હતો. મુસલમાન નવયુવકોએ પણ પોતાના રોજ રાખતાં એટલો બધો વિનય વાપર્યો કે કોઈને વધારે પડતી તકલીફ ન આવવા દીધી. પણ આમ ગેરમુસ્લિમ બાળકોએ તેઓને ખાવાના સંયમમાં સાથ આપ્યો તેની અસર સહુની કિપર સરસ પડી. હિંદુ-મુસલમાન બાળકો વચ્ચે ધર્મને લીધે ઝઘડો કે ભેદ થયો એવું મને એક પણ સ્મરણ નથી. એથી ઊલટું હું જાણું છું કે બધા પોતપોતાના ધર્મમાં ચુસ્ત રહેતા છતાં એકબીજા પ્રત્યે સંપૂર્ણ માનથી રહેતા

હતા અને એકબીજાને પોતાના ધર્મની ક્રિયા કરવામાં મદદ દેતા હતા.

એટલે દૂર રહેતાં છતાં, માંદગીને સારુ સામાન્ય સગવડો રાખવામાં આવે છે તેવી કંઈ જ રાખી ન હતી. એ વેળા બાળકોની નિર્દોષતા વિશે મને જે શ્રદ્ધા હતી તેવી શ્રદ્ધા માંદગીમાં કેવળ કુદરતી ઊપાયો લેવા વિશે પણ હતી. સાદા જીવનને અંગે માંદગી હોય જ શેની, પણ આવશે તો તેને પહોંચી વળાશે એમ લાગતું. મારું આરોગ્યનું પુસ્તક મારા પ્રયોગોની અને મારી તે વેળાની શ્રદ્ધાની નોંધપોથી છે. મારે તો માંદા પડવાપણું જ ન હતું એમ હું અભિમાન રાખતો. કેવળ પાણીના, માટીના કે ઊપવાસના પ્રયોગોથી ને ખોરાકના ફેરફારોથી બધી જાતની માંદગીને પહોંચી વળાય એમ માનતો. અને કાર્મમાં એક પણ માંદગીના સમયે દવાનો કે દાક્તરનો ઊપયોગ કર્યો જ નહોતો. એક સિત્તેર વર્ષનો બુઢો ઉત્તર હિંદુસ્તાનનો હતો તેને દમ અને ખાંસી હતાં, તે પણ કેવળ ખોરાકના ફેરફારથી અને પાણીના પ્રયોગથી મટ્યાં. પણ એવા પ્રયોગો કરવાની હિંમત હવે હું ખોઈ બેઠો છું અને હું પોતે બે વેળા માંદો પડ્યા પછી અધિકાર પણ હારી બેઠો છું એમ માનું છું.

કાર્મ ચાલતું હતું તે જ દરમ્યાન સ્વ. ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકા આવ્યા હતા. તે મુસાફરીના વર્ણનને સારુ તો નોખું પ્રકરણ જોઈશે. પણ એક કડવુંમીઠું સ્મરણ છે તે આપી દઉં. અમારું જીવન તો વાંચનારે જાણ્યું. કાર્મમાં ખાટલા જેવી વસ્તુ ન હતી. પણ ગોખલેજીને સારુ એક માગી આણ્યો. તેમને સંપૂર્ણ એકાંત રહે તેવી કોટડી ન હતી. બેસવાને નિશાળના બાંકડા હતા. આવી સ્થિતિમાંયે નાજુક શરીરવાળા ગોખલેજીને કાર્મ પર લાવ્યા વિના કેમ ચાલે? તેમ તેઓ તે જોયા વિના પણ શેના રહે? મારા મનમાં એમ હતું કે તેમનું શરીર એક રાતની અગવડ સહન કરી શકશે ને તેઓ સ્ટેશનથી કાર્મ સુધી — દોઢેક માઈલ ચાલી પણ શકશે. મેં પૂછી મૂક્યું હતું ને પોતાની સરળતાને લીધે તેમણે વગર વિચાર્યે મારા પર વિશ્વાસ રાખીને બધી વ્યવસ્થા કબૂલ કરી લીધી હતી. ભોગજોગે તે જ દિવસે વરસાદ પણ આવ્યો. મારાથી એકાએક કશો ફેરફાર

ન થઈ શકે તેમ હતું. આમ અજ્ઞાનમય પ્રેમને લીધે મેં તે દિવસ તેમને જે કષ્ટ આપ્યું તે કદી વીસર્યો નથી. આટલો બધો ફેરફાર સહન ન જ થાય. તેમને તો ટાઢ ચઢી. તેમને ખાવાને રસોડું ન લઈ જઈ શકાય. મિ. કેલનબેકની ઓરડીમાં તેમને કિતારો આપ્યો હતો. ત્યાં જન્મવાનું પહોંચાડતાં ઠંડુ તો થાય જ. તેમને સારુ હું ખાસ 'સૂપ' બનાવતો. ભાઈ કોતવાલ ખાસ લોટની રોટી બનાવતા. પણ તે ગરમ કેમ રહી શકે? જેમ તેમ કરી સંકેલ્યું. તેમણે મને કંઈ જ ન સંભળાવ્યું. પણ તેમના ચહેરા કિપરથી હું સમજી ગયો ને મારી મૂર્ખતા પણ સમજી ગયો. જ્યારે તેમણે જાણ્યું કે અમે બધા ભોંય કિપર સૂતા હતા ત્યારે તેમને પોતાને સારુ ખાટલો હતો તે દૂર કરાવી પોતાની પથારી પણ ભોંય કિપર કરાવી. એ રાત્રિ મેં પશ્ચાત્તાપમાં ગાળી. ગોખલેને એક ટેવ હતી, જેને હું કુટેવ કહેતાં. તે નાંકરની જ ચાકરી લેતા. આવી મુસાફરીમાં નાંકરને સાથે ફેરવતા નહીં. મિ. કેલનબેકે, મેં તેમના પગ ચાંપવા દેવા બહુ વીનવ્યા. તે એકના બે ન થયા. અમને સ્પર્શ સરખો ન કરવા દીધો. ઊલટા અરધા ખીજમાં અને અરધા હાંસીમાં કહે : "તમે બધા એમ જ સમજતા લાગો છો કે દુઃખ અને અગવડ ભોગવવા એક તમે જ જન્મ્યા છો ને અમારા જેવા તમારે પંપાળવા સારુ જ જન્મ્યા છીએ. આ તારી અતિશયતાની સજા આજે તું પૂરી ભોગવી લે. હું તને મારો સ્પર્શ જ નહીં કરવા દઉં. તમે બધા નિત્યક્રિયા કરવા દૂર જશો ને મારે સારુ તમે પેટી રાખશો એમ કે? હું ગમે તેટલી અગવડ ભોગવીશ, પણ તમારો ગર્વ કિતારીશ." વચન તો વજ્ર સમ હતું. કેલનબેક અને હું ખિન્ન થયા. પણ તેમના મુખ કિપર હાસ્ય હતું એટલું આશ્વાસન હતું. અર્જુને કૃષ્ણને અજ્ઞાણપણે બહુયે દૂલવ્યા હશે, એ કંઈ કૃષ્ણે યાદ રાખ્યું હોય? ગોખલેએ તો સેવાનો ભાવ જ યાદ રાખ્યો. સેવા તો કરવા ન જ દીધી. તેમનો માંખાસાથી લખેલ પ્રેમળ કાગળ મારી છાતીમાં કોતરાઈને અંકિત છે. તેમણે દુઃખ વેઠ્યું, પણ જે સેવા અમે કરી શકતા હતા તે છેવટ લગી ન જ કરવા દીધી. ખાવાનું વગેરે તો અમારે હાથે ન લે તો જાય ક્યાં?

બીજે દિવસે સવારે ન આરામ લીધો પોતે, ન દીધો અમને. પોતાનાં ભાષણો જે અમે પુસ્તકરૂપે છાપવાના હતા તે બધાં સુધાર્યાં. કંઈક પણ લખવાનું હોય ત્યારે તેમને આંટા મારી તે વિચારી લેવાની ટેવ હતી. એક નાનો સરખો કાગળ લખવાનો હતો. મેં માન્યું કે તે તો તરત લખી નાખશે, પણ નહીં. મેં ટીકા કરી એટલે મને વ્યાખ્યાન મળ્યું : 'મારું જીવન તું શેનો જાણે? હું નાનામાં નાની વસ્તુ પણ ઊતાવળે નથી કરતો; તેનો વિચાર કરું, તેનું મધ્યબિંદુ વિચારું; વિષયને લગતી ભાષા વિચારું ને પછી લખું. એમ બધા કરે તો કેટલો વખત બચી જાય? ને પ્રજા પણ આજે તેને જે અધકચરા વિચારો મળી રહ્યા છે તેના મારમાંથી બચે.'

જેમ ગાંખલેની મુલાકાતના વર્ણન વિના ટોલ્સ્ટોય કાર્મનાં સ્મરણો અધૂરાં ગણાય તેમ કેલનબેકની રહેણીને વિશે કહી શકાય. એ નિર્મળ પુરુષનો પરિચય હું આગળ કરાવી ગયો છું. મિ. કેલનબેકનું ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં આપણા લોકોના સમુદાયમાં તેને જેવા જ થઈને રહેવું, એ જ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ હતી. ગાંખલે સામાન્ય વસ્તુથી આકર્ષાય એવા ન હતા. પણ કેલનબેકના જીવનના મહાન પરિવર્તનથી એ પણ અત્યંત આકર્ષાયા હતા. કેલનબેકે કોઈ દણડો ટાઢતડકો સહન કર્યા જ નહોતાં. એક પણ પ્રકારની અગવડ ન ભોગવેલી. એટલે કે સ્વચ્છંદને ધર્મ કરી મૂક્યો હતો. દુનિયાના વૈભવો ભોગવવામાં કશી ઊણપ નહોતી રાખી. દ્રવ્ય જે વસ્તુ મેળવી શકે તે વસ્તુ પોતાના સુખને સારુ મેળવવામાં તેણે કદી પાછી પાની ન કરી હતી.

આવા માણસનું ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં રહેવું અને સૂવુંબેસવું, ખાવુંપીવું અને કાર્મવાસીઓની સાથે ઓતપ્રોત થઈ જવું, એ જેવી તેવી વસ્તુ ન હતી. આપણા લોકોને આનું સાનંદાશ્ચર્ય થયું અને કેટલાક ગોરાઓએ મિ. કેલનબેકને 'મૂરખ' અથવા તો દીવાના ગણી મૂક્યા. બીજા કેટલાકનું તેની ત્યાગ કરવાની શક્તિને લીધે તેમના પ્રત્યેનું માન વધ્યું. કેલનબેકે પોતાના ત્યાગને કદી દુઃખરૂપ ન માન્યો. જેટલો આનંદ તેમણે પોતાના વૈભવમાંથી મેળવ્યો તેના કરતાં વિશેષ તેમને તેમના ત્યાગમાંથી મળ્યો. સાદાઈના સુખનું વર્ણન કરતાં તે તેમાં

તલ્લીન થઈ જતા અને ક્ષણવાર તો સાંભળનારને પણ એ સુખ ભોગવવાની ઈચ્છા થઈ જતી. નાનાંમોટાં બધાંની સાથે એ એટલા પ્રેમથી ભળી જતા કે તેમનો અલ્પ વિયોગ પણ સૌને સાલ્યા વિના ન રહે. કળાકાંડનો અત્યંત શોખ હોવાથી માળીનું કામ મિ. કેલનબેકે પોતાના હાથમાં રાખ્યું હતું. અને હંમેશાં સવારે બાળકો અને મોટાંઓની પાસેથી કળાકાંડને સમારવાનું કામ લેતા. મહેનત પૂરી કરાવે અને છતાં તેમની સાથે કામ કરવું સૌને ગમે, એવો હસમુખો ચહેરો અને આનંદી સ્વભાવ એમનો હતો. જ્યારે જ્યારે સવારના બે વાગ્યે ઊઠીને ટોલ્સ્ટોય કાર્મથી જોહાનિસબર્ગની મુસાફરી કરનારા નીકળે ત્યારે ત્યારે મિ. કેલનબેક એ ટોળીમાં હોય જ.

એમની સાથે ધાર્મિક સંવાદો હંમેશાં થાય. મારી પાસે અહિંસા, સત્ય ઇત્યાદિ યમો સિવાય બીજી વાત તો શી હોઈ શકે? સર્પાદિ જાનવરોને મારવામાં પાપ છે એ વાતથી પ્રથમ તો જેમ મારા બીજા અનેક યુરોપિયન મિત્રોને થયું તેમ મિ. કેલનબેકને પણ આઘાત પહોંચ્યો પણ છેવટે તાત્ત્વિક દષ્ટિએ એ સિદ્ધાંત તેમણે કબૂલ કર્યો. જે વસ્તુનો બુદ્ધિ સ્વીકાર કરે તે વસ્તુનો અમલ કરવો યોગ્ય છે અને ધર્મ છે, એમ તેમણે અમારા સંબંધના આરંભમાં જ સ્વીકારી લીધું હતું અને તેથી જ તેઓ પોતાના જીવનમાં મહત્ત્વના ફેરફારો એક ક્ષણમાં વગર સંકોચે કરી શક્યા હતા. હવે જો સર્પાદિને મારવા એ અયોગ્ય હોય તો તેમની મિત્રતા કેળવવાની મિ. કેલનબેકને ઈચ્છા થઈ. પ્રથમ તો જુદી જુદી જાતના સર્પોની ઓળખ કરવાની ખાતર સર્પો વિશેનાં પુસ્તકો તેમણે એકઠાં કર્યાં. તેમાં તેમણે જોયું કે બધા સર્પો જેરી નથી હોતા અને કેટલાક તો ખેતરોના પાકની રક્ષા કરનારા હોય છે. અમને બધાને સર્પોની ઓળખ કરતાં શીખવ્યું અને છેવટે એક જબરદસ્ત અજગર જે કાર્મમાંથી મળી આવ્યો હતો તેને પાળ્યો. એને હંમેશાં પોતાને હાથે ખાવાનું આપે. નરમાશથી મેં મિ. કેલનબેકની સાથે દલીલ કરી કે, 'જોકે તમારો ભાવ શુદ્ધ છે, છતાં અજગર તેને ન ઓળખી શકે, કેમ કે તમારી પ્રીતની સાથે ભય રહેલો છે. એને છૂટો રાખી એની સાથે ગેલ કરવાની તમારી કે મારી કોઈની હિંમત નથી. અને જે વસ્તુ આપણે કેળવવા

ઇચ્છીએ છીએ એ તો એવા પ્રકારની હિંમત. તેથી આ સર્પને પાળવામાં હું સદ્ભાવ જોડી હું પણ તેમાં અહિંસા નથી. આપણું કાર્ય તો એવું હોવું જોઈએ કે જેને એ અજગર ઓળખી શકે. પ્રાણીમાત્ર ભય અને પ્રીતને ઓળખે છે એવો તો આપણો હંમેશનો અનુભવ છે. વળી એ સર્પને તમે જેરી તો માનતા જ નથી. એની રીતભાત, એની ટેવો ઇત્યાદિ જાણવાને ખાતર એને કેદ કરેલો છે. એ એક પ્રકારનો સ્વચ્છંદ છે. મૈત્રીમાં એને પણ સ્થાન નથી.’

મિ. કેલનબેક આ દલીલને સમજ્યા. પણ એ અજગરને ઝટપટ છૂટો કરવાની એમને ઇચ્છા ન થઈ. મેં કશા પ્રકારનું દબાણ તો નહોતું જ કર્યું. સર્પના વર્તનમાં હું પણ રસ લેતો હતો અને બાળકો તો અત્યંત આનંદ લઈ રહ્યાં હતાં. તેની પજવણી કરવાની સૌને મનાઈ હતી. પણ આ કેદી પોતે જ પોતાનો રસ્તો કાઢી રહ્યો હતો. પાંજરાનું બારણું ઊઘાડું રહી ગયું હશે કે યુક્તિથી પોતે તેને ખોલી શક્યો હશે, ગમે તે કારણ હોય—બે ચાર દિવસની અંદર જ એક સવારે મિ. કેલનબેક તેના કેદી મિત્રની મુલાકાત લેવા જાય છે તો તેમણે પાંજરું ખાલી જોયું. એ રાજી થયા અને હું પણ રાજી થયો. પણ આ અખતરાથી સર્પ એ અમારી વાતનો હંમેશનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. મિ. કેલનબેક એક ગરીબ જર્મનને ક્ષર્મ પર લાવ્યા હતા. એ ગરીબ હતો તેમ અપંગ પણ હતો. તેની ખૂંધ એટલી બધી વળી ગઈ હતી કે લાકડીના ટેકા વિના તે ચાલી જ ન શકે. તેની હિંમતનો પાર ન હતો. શિક્ષિત હોવાથી સૂક્ષ્મ વાતોમાં બહુ રસ લેતો. ક્ષર્મમાં તે પણ હિંદીઓના જેવો જ થઈને સહુની સાથે હળીમળીને રહેતો. તેણે નિર્ભયપણે સર્પોની સાથે ખેલવું શરૂ કર્યું. અને નાનકડા સર્પોને પોતાના હાથમાં લઈ આવે, અને હથેળી ઉપર રમાડે પણ ખરો. જો ક્ષર્મ લાંબા વખત સુધી ચાલ્યું હોત તો આ જર્મન જેનું નામ ઓલ્બર્ટ હતું તેના અખતરાનું શું પરિણામ આવત તે તો દૈવ જાણે.

આ અખતરાઓને પરિણામે જોકે સર્પ બાબતનો ભય ઓછો થયો, છતાં કોઈ એમ ન માને કે ક્ષર્મની અંદર કોઈને સર્પનો ભય જ ન હતો અથવા તો સર્પાદિને મારવાની સહુને મનાઈ હતી. અમુક

વસ્તુમાં હિંસા છે અથવા પાપ છે એ એક સ્થિતિ છે અને તે પ્રમાણે આચરણ કરવાની શક્તિ હોવી એ બીજી સ્થિતિ છે. જેનામાં સર્પનો ભય રહ્યો છે, અને જે પોતે પ્રાણત્યાગ કરવા તૈયાર નથી, તે ભીડમાં આવ્યે સર્પને છોડવાનો નથી. કાર્મમાં એવો એક કિસ્સો બન્યો હતો તે મારા સ્મરણમાં છે. ત્યાં સર્પોનો ઊપદ્રવ ઠીક હતો એમ તો વાંચનારે કલ્પી લીધું હશે. આ કાર્મમાં જ્યારે અમે ગયા ત્યારે કાંઈ જ વસ્તી ન હતી. અને કેટલોક કાળ થયાં તે નિર્જન હતું. એક દિવસ મિ. કેલનબેકની જ કોટડીમાં એક સર્પ એવી જગ્યાએ જોવામાં આવ્યો કે જ્યાંથી તેને ભગાડવો અથવા પકડવો અસંભવિત જેવું લાગ્યું. કાર્મના એક વિદ્યાર્થીએ તેને જોયો. મને બોલાવ્યો અને પૂછ્યું કે હવે શું કરવું? મારવાની તેણે પરવાનગી માગી. એ પરવાનગી વિના સર્પને તે મારી શકતો હતો, પણ સામાન્ય રીતે વિદ્યાર્થીઓ કે બીજાઓ પણ આવું પગલું મને પૂછ્યા વિના ન ભરે. મારવાની રજા દેવાનો હું ધર્મ સમજ્યો અને મેં રજા દીધી. આ લખતી વેળાએ પણ મને એમ નથી લાગતું કે મેં રજા દેવામાં કાંઈ પણ ખોટું કર્યું હતું. સર્પને હાથે પકડવાની અથવા કાર્મવાસીઓને બીજી કોઈ પણ રીતે નિર્ભય કરવાની મારામાં શક્તિ ન હતી અને આજ લગી તે કેળવી શક્યો નથી.

કાર્મમાં સત્યાગ્રહીઓની ભરતીઓટ થયાં કરે એ વાંચનાર સહેજે સમજી શકશે. કેદમાં જનારા અને કેદમાંથી છૂટેલા એવા સત્યાગ્રહીઓ કોઈ ને કોઈ હોય જ. તેમાંના બે એવા આવી પહોંચ્યા કે જેમને મેન્જિસ્ટ્રેટે જાતમુચરકા પર છોડ્યા હતા અને જેઓને સજા સાંભળવાને સારુ બીજે દિવસે હાજર રહેવાનું હતું. વાતો કરતા બેઠા હતા ત્યાં જે છેલ્લી ટ્રેન લેવાની હતી તેનો સમય ભરાઈ જવા આવ્યો અને ટ્રેન પકડી શકાશે કે નહીં એ પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. બંને જુવાનિયા હતા અને કસરતમાં કુશળ હતા. તેઓ અને અમે કેટલાક વળાવનારા દોડ્યા. રસ્તામાં જ ટ્રેન આવવાની સીટી મેં સાંભળી; ટ્રેન ચાલવાની સીટી થઈ ત્યાં અમે સ્ટેશનની બહાર લગી પહોંચ્યા. આ બંને ભાઈઓ તો વધારે ને વધારે દોડતા જ જાય. હું પાછળ પડી ગયો. ટ્રેન ચાલી. આ બંનેને દોડતા જોઈ સ્ટેશનમાસ્તર ચાલતી

ટ્રેનને રોકી અને જુવાનોને બેસાડી લીધા. મેં પહોંચીને તેનો ઉપકાર માન્યો. આ વર્ણન આપતાં હું બે વસ્તુ જણાવી ગયો છું. એક સત્યાગ્રહીઓની જેલમાં જવાની અને પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવાની ધગશ અને સ્થાનિક અમલદારોની સાથે સત્યાગ્રહીઓએ કેળવેલો મીઠો સંબંધ. આ જુવાનિયા બે એ ટ્રેન ન પકડી શક્યા હોત તો બીજે દિવસે કોર્ટમાં હાજર ન રહી શકત. તેઓના કોઈ બીજા જમીન નહીં હતા, કે નહોતા તેઓની પાસે કાંઈ પૈસા મુકાબ્યા. માત્ર તેઓની સારમાણસાઈ પર છોડેલા. સત્યાગ્રહીઓની શાખ એવી પડી ગઈ હતી કે તેઓ જેલમાં જવાને આતુર હોવાથી તેઓની પાસેથી જમીન લેવાની જરૂર કોર્ટના અમલદારો ન માનતા. આ કારણથી જુવાન સત્યાગ્રહીઓને ટ્રેન ચૂકવાના ભયથી ઘણો ખેદ થયો હતો; તેથી તેઓ પવનવેગે દોડ્યા. સત્યાગ્રહના આરંભમાં અમલદારો તરફનો કંઈ ત્રાસ હતો એમ કહી શકાય. જેલના અમલદારો કોઈ કોઈ જગ્યાએ અતિશય કડક હતા એમ પણ કહી શકાય. પણ જેમ જેમ લડત આગળ વધતી ગઈ તેમ તેમ એકંદરે અમે જોયું કે અમલદારો ઓછા કડવા થયા અને કેટલાક મીઠા પણ થયા. અને જ્યાં તેઓ જોડે લાંબો પ્રસંગ થતો ત્યાં આ સ્ટેશનના અમલદારની માફક મદદ કરતા પણ થયા. કાંઈ વાંચનાર એમ ન માને કે સત્યાગ્રહીઓ અમલદારોને કોઈ પ્રકારની લાંચ આપીને તેમની પાસેથી સગવડ મેળવતા હતા. એવી અયોગ્ય સગવડ મેળવવાની કદી ધારણા જ નહોતી રાખી. પણ સભ્યતાની સગવડ લેવાની કોને હોંશ ન હોય ? અને તેવી સગવડો સત્યાગ્રહીઓ ઘણી જગ્યાએ મેળવી શક્યા હતા. સ્ટેશનમાસ્તર ઊલટો થાય તો નિયમોની હદમાં રહેવા છતાં ઘણી કનડગત કરી શકે. આવી કનડગતની સામે ફરિયાદ પણ ન થઈ શકે અને સવળો થાય તો નિયમોની અંદર રહેવા છતાં ઘણી સગવડો આપી શકે. આવી બધી સગવડો અમે આ કાર્મની નજીક લોલી સ્ટેશનના સ્ટેશનમાસ્તર પાસેથી મેળવી શક્યા હતા. અને તેનું કારણ સત્યાગ્રહીઓનો વિવેક અને તેઓનું ધૈર્ય તથા દુઃખ સહન કરવાની શક્તિ હતી.

એક અપ્રસ્તુત પ્રસંગની નોંધ અહીં લેવી અયોગ્ય નહીં ગણાય. મને ખોરાકના સુધારા અને અખતરાઓ ધાર્મિક, આર્થિક અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ કરવાનો શોખ લગભગ ૩૫ વર્સ થયાં છે. એ શોખ હજીયે મંદ પડ્યો નથી. એ અખતરાઓની અસર મારી આસપાસનાઓ ઉપર તો પડે જ. એ અખતરાઓની સાથે સાથે દવાઓની મદદ લીધા વિના કુદરતી — જેવા કે પાણીના અને માટીના — ઉપચારોથી દરદ મટાડવાના અખતરાઓ પણ હું કરતો. વકીલાત કરતો તે વખતે અસીલોની સાથે મારો સંબંધ કૌટુંબિક જેવો થઈ જતો. તેથી તેઓ પોતાના સુખદુઃખમાં મને ભાગીદાર બનાવતા. કેટલાક આરોગ્ય વિશેના મારા અખતરાઓથી માહિતગાર હોઈ તે વિષયમાં મારી મદદ લેતા. ટોલ્સ્ટોય કાર્મ પર આવી મદદ લેનારા કોઈ કોઈ વખત ચડી આવતા. આમાંનો એક કિતર હિંદુસ્તાનનો પ્રથમ ગિરમીટમાં આવેલો લુટાવન નામનો બુઢો અસીલ હતો. તેની કિંમત સિત્તેર વર્સ ઉપરની હશે. તેને ઘણાં વર્સનાં દમ અને ઉધરસનો વ્યાધિ હતો. વૈદોની કાકી અને દાકતરોની બાટલીનો તેણે પુષ્કળ અનુભવ મેળવ્યો હતો. એ વખતના મારા ઉપચારો વિશેના મારા વિશ્વાસનો પણ પાર ન હતો. જે મારી બધી શરતોનું પાલન કરે અને કાર્મ પર રહે તો તેની ઉપર મારા અખતરા અજમાવવાનું મેં કબૂલ કર્યું. તેની દવા કરવાનું મેં કબૂલ કર્યું એમ તો કેમ જ કહી શકાય! તેણે મારી શરતો કબૂલ કરી. લુટાવનને તમાકુનું ભારે વ્યસન હતું. તમાકુ છોડવી એ શરતોમાંની એક શરત હતી. લુટાવનને એક દિવસનો ઉપવાસ કરાવ્યો. હંમેશાં બાર વાગ્યે તડકામાં કચુની બાથ આપવાનો આરંભ કર્યો. ત્યારની ઋતુ તડકામાં બેસી શકાય તેવી હતી. ખોરાકમાં થોડો ભાત, થોડું ઓલિવ ઓઈલ (જેતૂનનું તેલ), મધ અને સાથે કોઈ વખતે ખીર અને મીઠી નારંગી અથવા દ્રાક્ષ તથા ભૂંજેલા ઘઉંની કાકી; નિમક અને મસાલામાત્ર બંધ હતા. જે મકાનમાં હું સૂતો હતો તે જ મકાનમાં પણ અંદરના ભાગમાં લુટાવનની પથારી હતી. પથારીમાં બધાને બે કામળા રહેતા, એક પાથરવાનો અને એક ઓઢવાનો; અને લાકડાનો તકિયો. એક અઠવાડિયું ગયું. લુટાવનના શરીરમાં તેજ આવ્યું. દમ ઓછો થયો. ખાંસી પણ

ઓછી થઈ. પણ રાતના દમ અને ખાંસી બન્ને ઊપડે. મને તમાકુ વિશે શક ગયો. મેં તેને પૂછ્યું. લુટાવને કહ્યું: 'હું નથી પીતો.' એક બે દિવસ ગયા. હજુ ફેર ન પડ્યો એટલે લુટાવને છૂપી રીતે તપાસવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. બધા ભોંય પર સૂએ, સપાઈનો ભય તો ખરો જ. તેથી મિ. કેલનબેકે મને વીજળીની ચોરબત્તી આપી હતી અને પોતે પણ એ રાખતા. એ મશાલ પાસે રાખીને હું સૂતો. એક રાતે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં જાગવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. દરવાજાની પાસે બહાર ઓસરીમાં મારી પથારી હતી, અને દરવાજાની અંદર પડખે જ લુટાવની હતી. લુટાવને મધરાતે ખાંસી ખાધી. દીવાસળી સળગાવી બીડી શરૂ કરી. એટલે ધીમેથી હું તેની પથારી પાસે ઊભો અને પેલી બત્તીની ચાંપ દાબી. લુટાવન ગભરાયો, સમજી ગયો, બીડી બંધ કરી બેઠો થયો અને મારા પગ ઝાલ્યા. 'મૈને બડા ગુના ક્રિયા. અબ મૈ કભી તમાકુ નહીં પીઊંગા. આપકો મૈને ધોખા દિયા. મુઝકો આપ માફ કરે.' એમ કહેતાં કહેતાં લુટાવન ગળગળો થયો. મેં આશ્વાસન આપ્યું અને કહ્યું કે બીડી નહીં પીવામાં તેનો સ્વાર્થ હતો. મારી ગણતરી પ્રમાણે ખાંસી મટવી જ જોઈતી હતી તે ન મટી તેથી મને શક ગયો. લુટાવની બીડી ગઈ અને તેની સાથે બે કે ત્રણ દિવસમાં દમ અને ખાંસી મોળાં પડ્યાં, અને એક માસની અંદર બન્ને બંધ થયાં. લુટાવનમાં ખૂબ તેજ આવ્યું, અને તેણે વિદાયગીરી માગી.

સ્ટેશનમાસ્તરના દીકરાને—બે વર્ષનો હશે—ટાઈકોઈડ તાવ હતો. તેને પણ મારા ઉપચારોની ખબર હતી જ. મારી સલાહ માગી. એ બાળકને મેં પહેલે દિવસે તો કાંઈ જ ખાવાનું ન આપ્યું. અને બીજે દિવસથી અડધું કેળું—ખૂબ છૂદેલું, તેમાં એક ચમચી ઓલિવ ઓઈલ અને થોડાં લીંબુનાં ટીપાં; એ સિવાય બીજો બધો ખોરાક બંધ. એ બચ્ચાને પેટે રાત્રે માટીના પાટા બાંધ્યા. એને પણ આરામ થઈ ગયો. એમ હોઈ શકે કે દાકતરોનું નિદાન ખોટું હતું અને એ તાવ ટાઈકોઈડ ન હતો.

આવા તો ઘણાંયે અખતરા મેં કાર્મમાં કરેલા. એકેમાં નિષ્ફળતા થઈ એવું સ્મરણ નથી. પણ આજે એ જ ઉપચારો કરવાની મારી

હિંમત ન ચાલે. ટાઈફોઈડ થયેલા દરદીને ઓલિવ ઓઈલ અને કેળું આપતાં તો મને ધુજરી જ છૂટે. ૧૯૧૮માં હિંદુસ્તાનમાં મને મરડો થયો તેનો જ ડિપાય હું નહોતો કરી શક્યો. અને આજ લગી મને ખબર નથી કે, જે ડિપયારો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સફળ થતા હતા તે જ ડિપયારો એટલે અંશે અહીં સફળ નથી થતા તેમાં મારા આત્મવિશ્વાસની ન્યૂનતા હશે કે અહીંના વાતાવરણને તે ડિપયારો પૂરા અનુકૂળ નહીં હોય, એ હશે. એટલું જ હું જાણું છું કે આવા ઘરગથ્યુ ડિપયારોથી અને ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં દાખલ કરેલ સાદાઈથી કોમના કંઈ નહીં તોયે બેત્રણ લાખ રૂપિયા બચી ગયા, રહેનારાઓમાં કૌટુંબિક ભાવના ઉત્પન્ન થઈ, સત્યાગ્રહીઓને શુદ્ધ આશ્રયસ્થાન મળ્યું, અપ્રમાણિકતા અને દંભને અવકાશ ન રહ્યો; મગ અને કાંકરી નોખાં પડી ગયાં.

ડિપરના કિસ્સાઓમાં આવી ગયેલ ખોરાકના અખતરા આરોગ્યની દષ્ટિએ થયેલા. પણ આ કાર્મની અંદર જ મેં મારી ડિપર એક અત્યંત અગત્યનો અખતરો કર્યો. તે કેવળ આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ થયેલો.

નિરામિષ ભોજન કરનાર તરીકે દૂધ લેવાનો અધિકાર આપણને કેટલો છે અથવા નથી, તેનો વિચાર તો મેં ખૂબ કરેલો, તે વિશે ખૂબ વાંચેલું પણ. પણ કાર્મમાં રહેતી વખતે મારા હાથમાં કાંઈ પુસ્તક અથવા તો છાપું આવેલું તેમાં મેં જોયું કે કલકત્તામાં ગાય-ભેંસોને નિયોવીને તેનું દૂધ કાઢવામાં આવે છે. એ લખાણમાં ફૂંકવાની ઘાતકી અને ભયાનક ક્રિયાનું પણ વર્ણન હતું. એક સમયે મિ. કેલનબેકની સાથે દૂધ લેવાની આવશ્યકતા વિશે ચર્ચા ચલાવી રહ્યો હતો તેને અંગે આ ક્રિયાની વાત પણ મેં કરી. દૂધના ત્યાગના બીજા કેટલાક આધ્યાત્મિક કાયદાઓ પણ મેં વર્ણવ્યા, અને દૂધનો ત્યાગ થઈ શકે તો સારું એમ પણ મેં કહ્યું. મિ. કેલનબેક અતિશય સાહસિક હોવાથી દૂધ છોડવાનો અખતરો કરવા તરત તૈયાર થઈ ગયા. તેમને મારી કરેલી વાત બહુ પસંદ પડી. અને તે જ દિવસે અમે બન્નેએ દૂધ છોડ્યું, અને છેવટે અમે બન્ને જણા કેવળ સૂકાં અને લીલાં ફળની ડિપર આવીને ઊભા. રાંધેલો ખોરાક પણ બંધ કર્યો. એ

અખતરાનો અંત શો આવ્યો એનો ઇતિહાસ આપવાનું આ સ્થળ નથી, પણ એટલું તો કહી જઈ કે કેવળ ફળાહાર ઉપર જ હું પાંચ વર્ષ સુધી રહ્યો તેથી મેં નથી અનુભવી નબળાઈ કે નથી અનુભવ્યો કોઈ પણ જાતનો વ્યાધિ. વળી એ દરમ્યાન મારામાં શારીરિક કામ કરવાની સંપૂર્ણ શક્તિ હતી, તે એટલે સુધી કે હું એક દિવસની અંદર પગે ચાલીને પપ માઈલની મુસાફરી કરી શક્યો હતો — ૪૦ માઈલની મુસાફરી સહેજ વાત હતી. એ અખતરાનાં આધ્યાત્મિક પરિણામ ઘણાં સુંદર આવ્યાં હતાં એવો મને દઢ વિશ્વાસ છે. એ અખતરાનો થોડે અંશે ત્યાગ કરવો પડ્યો એનું મને હંમેશાં દુઃખ રહ્યું છે, અને જો હું રાજપ્રકરણી વ્યવસાયોમાં જેટલે દરજ્જે ગૂંથાયેલો પડ્યો છું તેમાંથી મુક્ત થઈ શકું તો ફરીથી આટલી ઉંમરે અને શરીરને જોખમે આધ્યાત્મિક પરિણામ તપાસવાની ખાતર આજે પણ એ અખતરો હું કરી જોઉં. દાક્તરો અને વૈદોમાં આધ્યાત્મિક દષ્ટિનો અભાવ એ પણ મારા માર્ગમાં અમને વિઘ્નકર્તા થઈ પડેલ છે.

પણ હવે આ મધુર અને અગત્યનાં સ્મરણોની સમાપ્તિ થવી જોઈએ. આવા સખત પ્રયોગો આત્મશુદ્ધિની લડતને અંગે જ થઈ શકે. છેવટના યુદ્ધને સારુ ટોલ્સ્ટોય કાર્મ એ આધ્યાત્મિક શુદ્ધિનું અને તપશ્ચર્યાનું સ્થાન નીવડ્યું. જો આવું સ્થાન ન મળ્યું હોત અથવા ન મેળવ્યું હોત તો આઠ વરસ સુધી લડત ચાલી શકત કે નહીં, વધારે પૈસા મળી શકત કે નહીં, અને છેવટે જે હજારો માણસોએ લડતમાં ભાગ લીધો એ એ ભાગ લેત કે નહીં એ વિશે મને સંપૂર્ણ શંકા છે. ટોલ્સ્ટોય કાર્મની નોખત વગાડવાનો નિયમ રાખ્યો જ નહોતો. એમ છતાં જે વસ્તુ દયાને પાત્ર ન હતી તે વસ્તુએ લોકોના દયાભાવને જાગ્રત કર્યો, પોતે જે વસ્તુ કરવાને તૈયાર નથી અને જેને પોતે દુઃખ માને છે તે વસ્તુ કાર્મવાસીઓ કરી રહ્યા છે એમ લોકોએ માન્યું. આ તેઓનો વિશ્વાસ એ ૧૯૧૩ની સાલમાં જે મોટા પાયા પર ફરી લડાઈ શરૂ થઈ તેને સારુ ભારે મૂડીરૂપ થઈ પડ્યો. એવી મૂડીના વળતરનો હિસાબ નથી થઈ શકતો. વળતર ક્યારે મળે છે તે પણ કોઈ કહી જ ન શકે.

પણ મળે જ છે એને વિશે મને તો શંકા નથી જ અને કોઈ શંકા ન કરે.

૧૨. ગોખલેનો પ્રવાસ

આમ ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં સત્યાગ્રહીઓ પોતાનું જીવન ગાળી રહ્યા હતા, અને પોતાને નસીબે જે કાંઈ નિર્માયું હોય તેને માટે તૈયાર થઈ રહ્યા હતા. ક્યારે લડત પૂરી થશે તેની તેઓને ખબર ન હતી, ન તેની ચિંતા હતી. તેઓની પ્રતિજ્ઞા એક જ હતી. કાળા કાયદાને વશ ન થવું અને તેમ કરતાં જે કાંઈ દુઃખ પડે તે સહન કરવું. લડવૈયાને સારું લડવું એ જ જીત છે, કારણ કે તેમાં જ તે સુખ માને છે, અને લડવાનું પોતાને હાથ હોવાથી હારજીતનો આધાર અને સુખદુઃખનો આધાર પોતાની ઊપર રહે છે. અથવા તો દુઃખ અને પરાજય જેવી વસ્તુ તેના શબ્દકોશમાં હોતી નથી. ગીતાના શબ્દોમાં કહીએ તો તેને સુખદુઃખ, હારજીત સમાન છે.

છૂટાછવાયા સત્યાગ્રહી કેદમાં જતા હતા. એવો પ્રસંગ ન આવતો હોય ત્યારે કાર્મની બાહ્ય પ્રવૃત્તિ જોઈને કોઈ એમ માને નહીં કે અહીં સત્યાગ્રહીઓ રહેતા હશે, અથવા તેઓ લડાઈની તૈયારી કરી રહ્યા હશે. તે છતાં કોઈ નાસ્તિક આવી ચડે ત્યારે મિત્ર હોય તો અમારી ઊપર દયા આણે અને ટીકાકાર હોય તો અમને નિંદે. 'આળસ ચડ્યું છે તેથી અને જંગલમાં પડ્યાં પડ્યાં રોટલો ખાઓ છો, જેલથી હારી ગયા છો, તેથી સુંદર ફળવાડીમાં વસી નિયમિત જીવન ગાળી શહેરની જંગલમાંથી છૂટી ભોગ ભોગવી રહ્યા છો.' આવા ટીકાકારને કેમ કરી સમજવાય કે સત્યાગ્રહી અયોગ્ય રીતે નીતિનો ભંગ કરી જેલમાં જઈ શકતો જ નથી. એને કોણ સમજાવે કે સત્યાગ્રહીની શાંતિમાં, તેના સંયમમાં લડાઈની તૈયારી છે. એને કોણ સમજાવે કે સત્યાગ્રહીએ મનુષ્યસહાયનો વિચાર સુધ્ધાં છોડી કેવળ ઈશ્વરનો જ આશરો લીધેલો હોય છે. પરિણામ પણ એવું આવ્યું કે કોઈએ નહોતા ધાર્યા એવા સંજોગો આવી ચડ્યા અથવા

ઈશ્વરે મોકલ્યા. નહોતી ધારી એવી મદદ પણ આવી પડી. અને અણધાર્યે કસોટી આવી અને છેવટે દુનિયા સમજી શકે એવો બાહ્ય વિજય પણ થયો.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવીને હિંદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા હું ગોખલેને અને બીજા નેતાઓને વીનવી રહ્યો હતો. પણ કોઈ આવશે કે નહીં એ વિશે મને સંપૂર્ણ શંકા હતી. મિ. રિચ કોઈ પણ નેતાને મોકલવાની કોશિશ કરી રહ્યા હતા. પણ જ્યારે લડાઈ છેક મંદ પડી ગઈ હોય તેવે સમયે આવવાની હિંમત કોણ કરે? સન ૧૯૧૧ની સાલમાં ગોખલે વિલાયતમાં હતા. તેમણે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો અભ્યાસ તો કરેલો જ હતો. વડી ધારાસભાઓમાં ચર્ચાઓ પણ કરી હતી, અને ગિરમીટિયાઓને નાતાલ મોકલવાનું બંધ કરવાનો ઠરાવ પણ ધારાસભામાં લાવ્યા હતા, જે પાસ થયો હતો. તેમની સાથે મારો પત્રવ્યવહાર ચાલુ જ હતો. હિંદી વજીરની સાથે તેઓ મસલતો પણ ચલાવી રહ્યા હતા, અને દક્ષિણ આફ્રિકા આવી આખા પ્રશ્નનો અભ્યાસ કરવાની વાત હિંદી વજીરને જણાવી હતી. વજીરે તેમનો તે ઈરાદો પસંદ કર્યો હતો. ગોખલેએ છ અઠવાડિયાંના પ્રવાસની યોજના ગોઠવવા મને લખી મોકલ્યું અને દક્ષિણ આફ્રિકા છોડવાની છેલ્લામાં છેલ્લી તારીખ પણ મોકલી. અમારી ખુશાલીનો તો પાર જ ન રહ્યો. કોઈ પણ નેતાએ હજી સુધી દક્ષિણ આફ્રિકાની મુસાફરી કરી નહોતી. દક્ષિણ આફ્રિકાની તો શું પણ હિંદુસ્તાનની બહારના એક પણ સંસ્થાનની મુલાકાત ત્યાં વસતા હિંદીઓની સ્થિતિ તપાસવાના હેતુથી કરી ન હતી. એટલે અમે બધા ગોખલે જેવા મહાન નેતાની મુલાકાતનું મહત્ત્વ સમજી શક્યા. બાદશાહને પણ કોઈ દિવસ માન ન અપાયું હોય એવા પ્રકારનું માન ગોખલેને આપવું એવો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાનાં મુખ્ય શહેરોમાં તેમને લઈ જવા એવો ઠરાવ થયો. સત્યાગ્રહીઓ અને બીજા હિંદીઓ સ્વાગતની તૈયારીઓમાં ખુશીથી જોડાયા. આ સ્વાગતમાં ગોરાઓને જોડાવાનું પણ નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યું અને લગભગ બધી જગ્યાએ તેઓ જોડાયા. જ્યાં જ્યાં જાહેર સભાઓ થાય ત્યાં ત્યાં તે જગ્યાના મેયર જે કબૂલ કરે તો ઘણે ભાગે તેને જ પ્રમુખસ્થાન આપવું

એ પણ ઠરાવ થયો અને જ્યાં જ્યાં ટાકિનહોલનો ઉપયોગ મળી શકે ત્યાં ટાકિનહોલમાં જ સભા ભરવી એમ નિશ્ચય થયો. મુખ્ય સ્ટેશનો પણ રેલવે ખાતાની રજા લઈ શણગારવાનું કાર્ય અમે માથે લીધું. અને ઘણાંખરાં સ્ટેશનોની ઉપર શણગાર કરવાની પરવાનગી પણ મળી. સામાન્ય રીતે આવી પરવાનગી આપવામાં નથી આવતી. પણ સ્વાગતની અમારી ભારે તૈયારીઓની અસર સત્તાવાળાઓ ઉપર થઈ અને તેમાં જેટલી સહાનુભૂતિ આપી શકાય તેટલી તેઓએ આપી. દાખલા તરીકે, જોહાનિસબર્ગમાં જ તેના રેલવેસ્ટેશન ઉપર શણગાર કરવાને સારુ અમે લગભગ ૧૫ દિવસ લીધા હશે. કેમ કે ત્યાં એક સુંદર ચીતરેલો દરવાજો બનાવ્યો હતો.

દક્ષિણ આફ્રિકા શું છે તેનો અનુભવ ગોખલેને વિલાયતમાં જ મળ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારને હિંદી વજીરે ગોખલેનો દરજ્જો, તેમનું સામ્રાજ્યમાં સ્થાન ઈત્યાદિ જણાવી મૂક્યાં હતાં, પણ સ્ટીમર કંપનીની ટિકિટોનું અથવા તો કેબિનની સગવડ કરવાનું કોઈને કેમ સૂઝી શકે? ગોખલેની તબિયત નાજુક તો રહે જ એટલે તેમાં સારી કેબિન જોઈએ, એકાંત જોઈએ. એવી કેબિન જ નથી એવો રોકડો જવાબ મળ્યો! મને બરાબર યાદ નથી કે ગોખલેએ પોતે કે તેમના કોઈ મિત્રે ઈન્ડિયા ઓફિસમાં ખબર આપી. કંપનીના ડિરેક્ટરને ઈન્ડિયા ઓફિસ તરફથી કાગળ ગયો અને નહોતી ત્યાં ગોખલેને સારુ સારામાં સારી કેબિન તૈયાર થઈ! આ પ્રારંભિક કડવાશનું પરિણામ મીઠું આવ્યું. સ્ટીમરના કેપ્ટન ઉપર પણ ગોખલેનું સુંદર સ્વાગત કરવાની ભલામણ થઈ હતી. તેથી ગોખલેના આ મુસાફરીના દિવસો આનંદમાં અને શાંતિમાં ગયા. ગોખલે જેટલા ગંભીર હતા તેટલા જ આનંદી અને વિનોદી હતા. તેઓ સ્ટીમરની રમતોગમતોમાં સારી પેઠે ભાગ લેતા અને સ્ટીમરના મુસાફરોમાં ખૂબ લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા. યુનિયન સરકારે ગોખલેને તેમના પરોણા થવાનું અને સરકાર તરફથી રેલવેનું સ્ટેટ સલૂન સ્વીકારવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. સલૂનનો અને પ્રિટોરિયામાં સરકારી પરોણાગતના સ્વીકારનો નિશ્ચય મારી સાથે મસલત કર્યા પછી તેમણે કર્યા.

ઊતરવાનું બંદર કેપટાઉન હતું. ગોખલેની તબિયત હું ધારતો હતો તેના કરતાં અતિશય નાજુક હતી. તેમનાથી અમુક ખોરાક જ લઈ શકાતો હતો, અને ઘણો પરિશ્રમ વેઠી શકે એવી પણ તબિયત નહોતી. ઘડેલો કાર્યક્રમ તેમને સારુ અસહ્ય હતો. બની શકે તેટલા ફેરફાર તો કર્યા જ. જો ફેરફાર ન જ થઈ શકે તો તબિયતને જોખમે પણ આખો કાર્યક્રમ રાખવા તેઓ તૈયાર થયા. તેમને પૂછ્યા વિના કઠિન કાર્યક્રમ ઘડી નાખવામાં મેં કરેલી મૂર્ખતાનો મને બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો. કેટલાક ફેરફારો તો કર્યા, પણ ઘણું તો જેમનું તેમ કાયમ રાખવું પડ્યું. ગોખલેને અત્યંત એકાંત આપવાની આવશ્યકતા હતી એ હું નહોતો સમજી શક્યો. એ એકાંત આપવામાં મને વધારેમાં વધારે મુસીબત પડેલી; પણ મારે નમ્રતાપૂર્વક એટલું તો સત્યની ખાતર કહેવું પડશે કે, મને માંદાની અને વડીલોની સારવાર કરવાનો અભ્યાસ અને શોખ હોવાથી મારી મૂર્ખતા જાણ્યા પછી એટલે સુધી સુધારા કરી શક્યો કે તેમને પુષ્કળ એકાંત અને શાંતિ આપી શક્યો હતો. આખી મુસાફરીમાં તેમના મંત્રીનું કામ તો મેં જ કર્યું હતું. સ્વયંસેવકો એવા હતા કે જે કાળી રાતે પણ જવાબ આપી શકે. એટલે સેવકોને અભાવે તેમને દુઃખ કે અગવડ વેઠવાં પડ્યાં હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. કેલનબેક પણ એ સ્વયંસેવકોમાંના એક હતા.

કેપટાઉનમાં સારામાં સારી સભા થવી જોઈએ એ તો સ્પષ્ટ હતું. શ્રાઈનર કુટુંબ વિશે હું પ્રથમ ખંડમાં લખી ચૂક્યો છું. તેમાંના મુખ્ય ડબલ્યુ પી. શ્રાઈનરને પ્રમુખપદ લેવાની વિનંતી કરી તે તેઓએ સ્વીકારી. વિશાળ સભા થઈ. મોટી સંખ્યામાં હિંદીઓ અને ગોરાઓ આવ્યા. મિ. શ્રાઈનરે મધુર શબ્દોમાં ગોખલેનું સ્વાગત કર્યું, અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પ્રત્યે પોતાની દિલસોજી જાહેર કરી. ગોખલેનું ભાષણ ટૂંકું, પક્ષ, વિચારોથી ભરેલું, દઢ તેમ જ વિનયી હતું. તેથી હિંદીઓ રાજી થયા અને ગોખલેએ ગોરાઓના મનનું હરાણ કર્યું. એટલે એમ કહી શકાય કે ગોખલેએ જે દિવસે દક્ષિણ આફ્રિકાની ભૂમિમાં પ્રવેશ કર્યો તે જ દિવસે તેના પચરંગી લોકાના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો.

કેપટાકિનથી જોહાનિસબર્ગ જવાનું હતું. બે દિવસની રેલવેની મુસાફરી હતી. લડાઈનું કુરુક્ષેત્ર ટ્રાન્સવાલ હતું. કેપટાકિનથી આવતાં ટ્રાન્સવાલનું સરહદી મોટું સ્ટેશન ક્લાર્કસડોર્પ આવતું. ત્યાં હિંદીઓની વસ્તી પણ સારા પ્રમાણમાં હતી. તેથી ક્લાર્કસડોર્પમાં તેમ જ જોહાનિસબર્ગ પહોંચતા પહેલાં આવતાં એવાં જ બીજાં શહેરમાં રોકાવાનું અને સભામાં હાજર થવાનું હતું, તેથી ક્લાર્કસડોર્પથી સ્પેશિયલ ટ્રેન કરવામાં આવી હતી. બન્ને જગ્યાએ તે તે ગામના મેયર પ્રમુખ હતા. અને એકે જગ્યાને એક કલાકથી વધારે સમય આપવામાં નહોતો આવ્યો. જોહાનિસબર્ગ ટ્રેન ઠીક વખતસર પહોંચી, એક મિનિટનો પણ ફરક નહોતો પડ્યો. સ્ટેશન ડિપર ખાસ ગાલીચા વર્ગે બિછાવ્યા હતા. એક માંચડો પણ બનાવવામાં આવ્યો હતો. જોહાનિસબર્ગના મેયર અને બીજા ગૌરવો હાજર હતા. તેમણે ગોખલેને જોહાનિસબર્ગના નિવાસ દરમ્યાન પોતાની મોટર વાપરવા આપી. ગોખલેને માનપત્ર સ્ટેશન ડિપર જ આપવામાં આવ્યું હતું. દરેક સ્થળે માનપત્ર તો હતાં જ. જોહાનિસબર્ગનું માનપત્ર દક્ષિણ આફ્રિકાના લાકડા ડિપર જડેલી જોહાનિસબર્ગની ખાણમાંથી નીકળેલા સોનાની હૃદયના આકારની તકતી ડિપર કોતરવામાં આવ્યું હતું. લાકડાની ડિપર હિંદુસ્તાનના કેટલાક દેખાવોનું સુંદર કોતરકામ હતું. ગોખલેની બધાની સાથે ઓળખાણ કરવી, માનપત્ર વંચાવું અને તેનો જવાબ અને બીજાં માનપત્ર લેવાં, એ બધી ક્રિયા વીસ મિનિટની અંદર ઉકેલવામાં આવી હતી. માનપત્ર વાંચતાં પાંચ મિનિટથી વધારે નહીં ગઈ હોય એટલું તે ટૂંકું હતું. ગોખલેનો જવાબ પાંચ મિનિટથી વધારે નહીં જ હોય. સ્વયંસેવકોનો બંદોબસ્ત એટલો બધો સુંદર હતો કે પ્લેટફોર્મ ડિપર ધારેલા માણસો કરતાં વધારે નહોતા આવ્યા. ઘાંઘાટ મુદ્દલ નહોતો. બહાર લોકાની ઠઠ હતી. છતાં કોઈને આવજા કરવામાં કશી મુશ્કેલી આવી નહીં.

તેમનું રહેવાનું મિ. કેલનબેકની જોહાનિસબર્ગથી પાંચ માઈલ પર એક ટેકરી ડિપર આવેલી સુંદર બંગલીમાં હતું. ત્યાંનો દેખાવ એટલો બધો ભવ્ય હતો, ત્યાંની શાંતિ એટલી આનંદદાયક હતી અને બંગલી સાદી છતાં એટલી બધી કળાથી ભરેલી હતી કે ગોખલેને તે અતિશય ગમી ગઈ હતી. બધાંને મળવાનું શહેરમાં રાખ્યું હતું. અને તેને

સારુ ખાસ ઓક્સ ભાડે રાખવામાં આવી હતી. તેમાં એક ઓરડી તેમને ખાસ આરામ લેવાને સારુ, બીજી મુલાકાતને સારુ અને ત્રીજે એક ઓરડો મળવા આવનારાઓને સારુ. જોહાનિસબર્ગના કેટલાક નામાંકિત ગૃહસ્થોની ખાનગી મુલાકાતને સારુ પણ ગોખલેને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. આગેવાન ગોરાઓની પણ એક ખાનગી સભા કરી હતી, જેથી તેમના દષ્ટિબિંદુનો ગોખલેને પૂરો ખ્યાલ આવી શકે. સિવાય જોહાનિસબર્ગમાં તેમના માનમાં એક મોટું ખાણું પણ આપવામાં આવ્યું હતું. ૪૦૦ માણસોને નિમંત્રણ હતું. તેમાં લગભગ ૧૫૦ ગોરાઓ હશે. હિંદીઓ ટિકિટથી જ આવી શકતા હતા; તેની કિંમત એક ગીની રાખવામાં આવી હતી. તે ટિકિટમાંથી એ ખાણાનું ખર્ચ નીકળ્યું. ખાણું કેવળ નિરામિષ અને મધપાનરહિત હતું. રસોઈ પણ કેવળ સ્વયંસેવકોએ જ બનાવી હતી. આ વસ્તુનો ચિતાર અહીં આપવો મુશ્કેલ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા લોકો હિંદુ, મુસલમાન છૂતઅછૂતને જાણતા નથી, સાથે બેસીને ખાય છે. નિરામિષ-આહારી હિંદીઓ પોતાનું નિરામિષ-આહારીપણું જાળવે છે. હિંદીઓમાં કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ પણ હતા. તેઓની સાથે પણ મારો તો બીજાઓ જેટલો જ ગાઢ પરિચય હતો. તેઓ ઘણાખરા ગિરમીટિયા માબાપની પ્રજામાંથી હોય છે. અને તેઓમાંના ઘણા હોટલોમાં રસોઈનું અને પીરસવાનું કામ કરે છે. આ લોકોની મદદથી આટલા માણસની રસોઈને પહોંચી વળાયું. પંદરેક વાનીઓવાળું ભોજન હશે. દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને સારુ આ તદ્દન નવો અને અજાયબીભરેલો અનુભવ હતો. આટલા બધા હિંદીઓની સાથે એકપંક્તિએ ખાવા બેસવું, નિરામિષ ભોજન કરવું અને મધપાન વિના ચલાવવું — ત્રણે અનુભવો તેમાંના ઘણાને સારુ નવા; બે તો બધાને સારુ નવા.

આ મેળાવડા આગળ દક્ષિણ આફ્રિકામાંનું ગોખલેનું મોટામાં મોટું અને મહત્વનું ભાષણ થયું. ગોખલે બરાબર ૪૫ મિનિટ બોલ્યા. એ ભાષણની તૈયારીને સારુ તેમણે અમારી પુષ્કળ હાજરી લીધી હતી. સ્થાનિક માણસોના દષ્ટિબિંદુની અવગણના ન થાય અને તેને મળી શકાય એટલે દરજ્જે મળવું, એ એમનો જિંદગીભરનો નિશ્ચય જણાવ્યો, અને તેથી મારી દષ્ટિએ હું તેમની પાસેથી બોલાવવા

શું ઈચ્છું તે માગે. એ મારે ઘડીને આપવું જોઈએ અને તેની સાથે એ શરત કે, તેમાંનું એક પણ વાક્ય અથવા વિચારનો ઉપયોગ તેઓ ન કરે તો મારે દુઃખ ન માનવું, ન લાંબુ કર્યું પાલવે, ન ટૂંકું, છતાં કોઈ પણ અગત્યની હકીકત ન રહી જાય. એ બધી શરતોનું પાલન કરીને એમને સારુ મારે ટાંચણ બનાવવાં પડતાં હતાં. મારી ભાષાનો તો એમણે મુદ્દલ ઉપયોગ ન કર્યો એમ કહી નાખું. અંગ્રેજી ભાષામાં પારંગત થયેલ ગોખલે મારી ભાષાનો ક્યાંયે ઉપયોગ કરે એવી આશા હું રાખુંયે શેનો? મારા વિચારોનો તેમણે ઉપયોગ કર્યો એમ પણ હું ન કહી શકું. પણ મારા વિચારોનું ઉપયોગીપણું તેમણે સ્વીકાર્યું, તેથી મેં મનને મનાવી લીધેલું કે વિચારોનો કોઈ પણ પ્રકારે તેમણે ઉપયોગ કર્યો હશે. પણ તેમની વિચારશ્રેણી એવી હતી કે, તેમાં કઈ જગ્યાએ આપણા વિચારને સ્થાન આપ્યું છે અથવા આપ્યું છે કે નહીં તેની આપણને તો ખબર ન જ પડે. ગોખલેનાં બધાંયે ભાષણ વખતે હું ાજર હતો, પણ મને એવો પ્રસંગ યાદ નથી કે જ્યારે મેં એમ ઈચ્છ્યું હોય કે અમુક વિચાર અથવા અમુક વિશેષણ તેમણે ન વાપર્યું હોત તો સારું. તેમના વિચારની સ્પષ્ટતા, દઢતા વિનય ઈત્યાદિ તેમના અત્યંત પરિશ્રમને અને સત્યપરાયણતાને આભારી હતાં.

જોહાનિસબર્ગમાં કેવળ હિંદીઓની જંગી સભા પણ થવી જોઈએ જ. માતૃભાષાની મારફતે જ બોલવું, અથવા તો રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીની મારફતે જ બોલવું, એ મારો આગ્રહ પૂર્વકાળથી જ ચાલુ છે. એ આગ્રહથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સાથેનો મારો સંબંધ સરળ અને નિકટ થઈ શક્યો. એથી હું ઈચ્છતો હતો કે હિંદીઓની પાસે ગોખલે પણ હિંદુસ્તાની ભાષામાં બોલે તો સારું. આ બાબતમાં ગોખલેના વિચારો હું જાણતો હતો. ભાંગીતૂટી હિંદીથી તો પોતાનું કામ ન જ ચલાવે એટલે કાં તો મરાઠીમાં અથવા તો અંગ્રેજીમાં જ બોલે. મરાઠીમાં બોલવું તેમને કૃત્રિમ લાગ્યું અને તેમાં બોલે તોયે ગુજરાતીઓને સારુ અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનના નિવાસી શ્રોતાઓને સારુ તેનો હિંદુસ્તાનીમાં તો તરજુમો કરવો જ રહ્યો. તો પછી અંગ્રેજીમાં કાં નહીં? સારે નસીબે મરાઠી બોલવાને સારુ ગોખલે

સ્વીકારી શકે એવી એક વિશેષ દલીલ મારી પાસે હતી. જોહાનિસબર્ગમાં કોંકણના ઘણા મુસલમાનો વસતા હતા. થોડા મહારાષ્ટ્રી હિંદુઓ તો હતા જ. એ બધાની ગોખલેનું મરાઠી સાંભળવાની બહુ ઈચ્છા હતી. અને તેમને મરાઠીમાં બોલવા વીનવવા તેઓએ મને કહી રાખ્યું હતું. મેં તેમને કહ્યું, 'તમે મરાઠીમાં બોલશો તો એ લોકો રાજી થશે અને તમે બોલશો તેનો હિંદુસ્તાનીમાં તરજુમો હું કરીશ.' એટલે એ ખડખડ હસી પડ્યા. 'તારું હિંદુસ્તાનીનું જ્ઞાન તો મેં ખૂબ જાણી લીધું. એ હિંદુસ્તાની તને મુબારક હજો. પણ હવે તારે મરાઠીનો તરજુમો કરવો છે? કહે તો ખરો કે એવડું મરાઠી ક્યાંથી શીખ્યો?' મેં કહ્યું, 'જેમ મારા હિંદુસ્તાનીનું કહ્યું તેમ મારા મરાઠીનું સમજવું. મરાઠીનો એક અક્ષરે હું બોલી ન શકું, પણ જે વિષયનું મને જ્ઞાન છે તે વિષય ઉપર તમે મરાઠીમાં બોલશો તેનો ભાવાર્થ હું જરૂર સમજી જવાનો. લોકોની પાસે તેનો અનર્થ તો નહીં જ કરું એ તમે જોશો. બીજા જેઓ મરાઠી સારી રીતે જાણે છે તેવા તરજુમા કરવાવાળાને તો હું અવશ્ય મૂકી શકું છું પણ એ તમે પસંદ કરવાના નથી. એટલે મને નિભાવી લેજો, પણ મરાઠીમાં જ બોલજો. જેમ કોંકણીભાઈઓને છે તમે મને પણ તમારું મરાઠી ભાષણ સાંભળવાની હોંશ છે.' 'તારો કક્કો જ તું ખરો રાખજે. અહીં તારે પનારે પડ્યો છું એટલે મારાથી થોડું જ છૂટી શકાય તેમ છે?' એમ કહી મને રીઝવ્યો અને ત્યાર પછી આવી સભાઓમાં છેક ઝાંઝીબાર સુધી તેઓ મરાઠીમાં જ બોલ્યા અને હું તેમનો ખાસ નિમાયેલો ભાષાંતરકાર રહ્યો. બની શકે ત્યાં સુધી માતૃભાષા મારફતે જ અને વ્યાકરણશુદ્ધ અંગ્રેજીના કરતાં વ્યાકરણરહિત ભાંગીતૂટી હિંદીમાં બોલવું એ ઈષ્ટ છે, એ હું તેમને ગળે ડિતારી શક્યો કે નહીં એ તો હું જાણતો નથી. પણ એટલું જાણું છું કે, દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો કેવળ મને રીઝવવાની ખાતર તેઓ મરાઠીમાં બોલેલા. બોલ્યા પછી એનું પરિણામ તેમને પણ ગમ્યું એ હું જોઈ શક્યો, અને જ્યાં સિદ્ધાંતનો પ્રશ્ન ન હોય ત્યાં સેવકોને રીઝવવામાં ગુણ છે એમ ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં પોતાના અનેક પ્રસંગે કરેલા વર્તનથી બતાવી દીધું હતું.

૧૩. ગોખલેનો પ્રવાસ (ચાલુ)

જોહાનિસબગથી અમારે પ્રિટોરિયા જવાનું હતું. પ્રિટોરિયામાં યુનિયન સરકાર તરફથી નિમંત્રણ હતું તે પ્રમાણે તેઓએ હોટલમાં તેમને સારુ રોકેલી જગ્યામાં ઊતરવાનું હતું. અહીં ગોખલેને યુનિયન સરકારના પ્રધાનમંડળને મળવાનું હતું. તેમાં જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટ્સ પણ હતા. ઊપર જણાવી ગયો છું તે પ્રમાણે કાર્યક્રમ એવો બનાવ્યો હતો કે હમેશાં કરવાનાં કાર્યોની ખબર હું તેમને સવારના આપતો હતો, અથવા તો તે પૂછે તો આગલી રાત્રે. પ્રધાનમંડળને મળવાનું કાર્ય ઘણું જવાબદારીનું હતું. અમે બન્નેએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે મારે તેમની સાથે ન જવું, જવાની માગણી ન કરવી. મારી હાજરી હોવાથી પ્રધાનમંડળ અને ગોખલેની વચ્ચે કંઈક ને કંઈક અંતરપટ પડે, તેઓ પેટ ભરીને સ્થાનિક હિંદીઓની અને ઈચ્છામાં આવે તો મારી જે ભૂલ માનતા હોય તે ન બતાવી શકે. તેઓ કંઈ કરવાને માગતા હોય તો તે પણ મોકળે મને ન કહી શકે. તેથી ગોખલેની જવાબદારી બેવડી થતી હતી. કંઈક હકીકતની ભૂલ થાય અથવા તો નવી હકીકત તેઓ કહે તેનો ઉત્તર ગોખલેની પાસે ન હોય અથવા હિંદીઓની વતી કંઈ કબૂલાત આપવાની હોય તો શું કરવું એ મારી હાજરી વિના અથવા દક્ષિણ આફ્રિકાના કોઈ પણ હિંદી જવાબદાર નેતા હાજર ન હોય ત્યારે શું કરવું તેનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. પણ તેનો નિકાલ ગોખલેએ જ તુરત કર્યો. મારે તેમને સારુ અથથી તે ઈતિ સુધી હિંદવાસીઓની સ્થિતિનું તારણ તૈયાર કરવું. હિંદીઓ ક્યાં લગી જવાને તૈયાર હોય તે પણ લખી નાખવું. તેની બહારનું કંઈ પણ આવે તો ગોખલેએ પોતાનું અજ્ઞાન કબૂલ કરી લેવું, એ નિશ્ચય કર્યો અને નિશ્ચયની સાથે જ નિશ્ચિંત થયા. હવે વાત માત્ર એવું તારણ તૈયાર કરવાની અને તેમણે તે વાંચી લેવાની રહી. વાંચવા જેટલો વખત તો મેં રાખ્યો જ ન હતો. ગમે તેટલું ટૂંકું તારણ કરું છતાં અઢાર વર્ષનો ચાર સંસ્થાનોનો હિંદી સ્થિતિનો ઈતિહાસ હું દસ વીસ પાનાં વિના કંઈ રીતે આપી શકું? વળી તારણ વાંચ્યા પછી તેમને સૂઝે તેવા કંઈક સવાલો

તો હોય જ. પણ તેમની સ્મરણશક્તિ જેટલી તીવ્ર હતી તેવી જ મહેનત કરવાની શક્તિ અગાધ હતી. આખી રાત્રિ જાગ્યા અને પોલાકને અને મને જગાડ્યા. એકેએક વસ્તુની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવી અને પોતે બરાબર સમજ્યા છે કે નહીં તેનો પડતાળો પણ મેળવી લીધો. પોતાના વિચાર મારી પાસે કહી જાય. અંતે એમને સંતોષ થયો. હું તો નિર્ભય હતો જ.

લગભગ બે કલાક કે તેથી ઊપરાંત પ્રધાનમંડળની પાસે બેઠા અને આવીને મને કહ્યું: 'તારે એક વરસની અંદર હિંદુસ્તાન પાછું આવવાનું છે. બધી વાતનો ફેસલો થઈ ગયો છે. કાળો કાયદો રદ થશે. ઈમિગ્રેશન કાયદાનો રંગભેદ નીકળશે. ત્રણ પાર્ટિડનો કર રદ થશે.' મેં કહ્યું: 'મને પૂરી શંકા છે. પ્રધાનમંડળને હું ઓળખું છું તેટલું તમે નથી ઓળખતા. તમારો આશાવાદ મને પ્રિય છે, કેમ કે હું પોતે પણ આશાવાદી છું, પણ અનેક વેળાએ ડંભાયેલો હું આ વિષયમાં તમારા જેટલી આશા નથી રાખી શકતો, પણ મને ભય નથી. તમે વચન લાવ્યા તેટલું મારે સારુ બસ છે. મારો ધર્મ માત્ર આવશ્યક હોય ત્યારે લડી લેવાનો છે; અને લડાઈ ન્યાયની છે એવું સિદ્ધ કરવાનો છે. એ સિદ્ધિમાં તમને અપાયેલું વચન અમને ઘણો કાયદો આપશે, અને લડવું જ પડશે તોયે લડવામાં અમને બમણું જોર આપશે. પણ વધારે હિંદીઓ જેલમાં ગયા વિના અને એક વર્ષમાં હું હિંદુસ્તાન આવી શકું એમ મને ભાસતું નથી.'

એટલે તેઓ બોલ્યા: 'હું તને કહું છું તેમાં ફેર પડવાનો જ નથી. મને જનરલ બોથાએ વચન આપ્યું કે કાળો કાયદો રદ થશે અને ત્રણ પાર્ટિડનો કર નીકળશે. તારે બાર માસમાં હિંદુસ્તાન આવ્યે છૂટકો છે. હું એક પણ બહાનું સાંભળવાનો નથી.'

જોહાનિસબર્ગનું ભાષણ પ્રિટોરિયાની મુલાકાત પછી થયું હતું.

ટ્રાન્સવાલથી ડરબન, મેરિત્સબર્ગ વગેરે જગ્યાએ ગયા. ત્યાં પણ ઘણા ગૌરાઓના પ્રસંગમાં આવ્યા. કિંબરલીની હીરાની ખાણ જોઈ. કિંબરલી અને ડરબનમાં પણ સ્વાગતમંડળે જોહાનિસબર્ગ જેવાં ખાણાં કર્યાં હતાં. તેમાં ઘણા અંગ્રેજોએ હાજરી આપી હતી. આમ હિંદીઓનાં

તેમ જ ગોરાઓનાં મન હરણ કરી ગોખલેએ દક્ષિણ આફ્રિકાનો કિનારો છોડ્યો. તેમની ઈચ્છાથી કેલનબેક અને હું તેમને ઝાંઝીબાર લગી વળાવવા ગયા હતા. તેમને સારુ સ્ટીમરમાં અનુકૂળ આવે એવા ખોરાકની સગવડ કરી હતી. રસ્તામાં ડેલાગોઆ બે, ઈન્હામબેન, ઝાંઝીબાર વગેરે બંદરો પર તેમને ખૂબ માન આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્ટીમરમાં અમારી વચ્ચે વાતો કેવળ હિંદુસ્તાનની અથવા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ધર્મની જ થાય. દરેક વાતમાં તેમની કોમળ લાગણી, તેમની સત્યપરાયણતા અને તેમનું સ્વદેશાભિમાન ઝળકી ઊઠતું. મેં જોયું કે સ્ટીમરમાં તે રમત રમતા તેમાંયે રમતના કરતાં હિંદુસ્તાનની સેવાનો ભાવ વિશેષ હતો. તેમાંયે સંપૂર્ણતા તો જોઈએ જ.

સ્ટીમરમાં અમને નિરાંતે વાતો કરવાની કુરસદ તો મળતી જ. તેમાં તેમણે મને હિંદુસ્તાનને સારુ તૈયાર કરેલો. હિંદુસ્તાનના દરેક નેતાનું પૃથક્કરણ કરી બતાવ્યું હતું. તે વર્ણનો એટલાં આબેહૂબ હતાં કે તે તે નેતાઓ વિશે મેં જે અનુભવ્યું તેમાં ને તેમના આલેખન વચ્ચે ભાગ્યે જ તફાવત મેં જોયો છે.

દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોખલેના પ્રવાસમાં તેમની સાથેના સંબંધનાં એવાં તો ઘણાંયે પવિત્ર સ્મરણો છે કે જે હું અહીં આપી શકું; પણ સત્યાગ્રહના ઈતિહાસ સાથે તેનો સંબંધ થી તેથી માં અનિચ્છાએ પણ મારી કલમને રોકવી પડે છે. ઝાંઝીબારમાં થયેલો ત્રિયોગ અમને બંનેને અતિશય દુઃખદાયક હતો, પણ દેહધારીઓના નિકટમાં નિકટ સહવાસ પણ છેવટે બંધ થાય જ છે એમ સમજીને કેલનબેકે અને મેં સંતોષ વાળ્યો, અને બંનેએ આશા રાખી કે ગોખલેની ભવિષ્યવાણી કળો અને અમે બંને એક વર્ષની અંદર હિંદુસ્તાન જઈ શકીએ. પણ એ અસંભવિત થયું.

એમ છતાં ગોખલેની દક્ષિણ આફ્રિકાની મુલાકાતે અમને વધારે દૃઢ કર્યા, અને જ્યારે લડત ફરી પાછી તીવ્ર રૂપે શરૂ થઈ ત્યારે એ મુલાકાતનો મર્મ અને તેની આવશ્યકતા વધારે સમજાયાં. જો ગોખલેનો પ્રવાસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં ન થયો હોત, પ્રધાનમંડળની મુલાકાત તેમને ન થઈ હોત તો ત્રણ પાઉંડના કરને લડતનો વિષય અમે ન જ કરી શકત. જો કાળો કાયદો રદ થઈ સત્યાગ્રહની

લડત બંધ થઈ હોત તો ત્રણ પાર્ટિડના કરને વિશે નવો સત્યાગ્રહ કરવો પડત અને તે કરતાં અથાગ દુઃખ સહન કરવું પડત, એટલું જ નહીં પણ લોકો તેને સારુ તુરત તૈયાર થઈ શકત કે નહીં એ વિશે પણ શંકા તો ખરી જ. એ કર નાબૂદ કરાવવો એ સ્વતંત્ર હિંદીઓની ફરજ હતી. તે નાબૂદ કરવાને અંગે અરજીઓ વગેરે બધા ઈલાજ લેવાઈ ચૂક્યા હતા. 'દેપની સાલથી કર અપાયા કરતો હતો. પણ ગમે તેવું ઘોર દુઃખ હોય તે પણ જો લાંબા સમય સુધી ચાલે તો લોકો તેને ટેવાઈ જાય છે, અને તેની સામે થવાનો ધર્મ તેમને સમજાવવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે, અને તેની ઘોરતા જગતને સમજાવવી તેટલી જ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. ગોખલેને અપાયેલા વચને સત્યાગ્રહીઓનો માર્ગ સરળ કરી મૂક્યો. કાં તો સરકાર વચને પ્રમાણે તે કર કાઢી નાખે અને ન કાઢે તો એવો વચનભંગ એ જ લડાઈનું સબળ કારણ થઈ પડે. થયું પણ તેમ જ. સરકારે એક વર્ષની અંદર કર નાબૂદ ન કર્યો એટલું જ નહીં પણ, એ કર કાઢી નહીં શકાય તેમ ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું.

એટલે ગોખલેના પ્રવાસથી ત્રણ પાર્ટિડનો કર સત્યાગ્રહની મારફતે કઢાવવામાં અમને મદદ મળી એટલું જ નહીં, પણ તેમના પ્રવાસથી ગોખલે દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રશ્નના ખાસ જાણકાર તરીકે ગણાયા. તેમના દક્ષિણ આફ્રિકા વિશેના બોલનું વજન પણ વધ્યું, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેતા હિંદીઓ વિશેના અંગત જ્ઞાનને લીધે હિંદુસ્તાને શું કરવું જોઈએ તે તેઓ વધારે સમજી શક્યા, અને હિંદુસ્તાનને સમજાવવા પણ શક્તિમાન થયા. જ્યારે ફરી લડત જાગી ત્યારે હિંદુસ્તાનમાંથી પૈસાનો વરસાદ વરસ્યો અને લોર્ડ હાર્ડિંગે સત્યાગ્રહીઓના તરફ લાગણી બતાવી તેઓને ઉત્તેજન આપ્યું. હિંદુસ્તાનથી મિ. એન્ડ્રૂઝ અને મિ. પિયર્સન દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવ્યા એ બધું ગોખલેના પ્રવાસ વિના ન બની શકત. વચનભંગ કેમ થયો અને પછી શું થયું તે નવા પ્રકરણનો વિષય છે.

૧૪. વચનભંગ

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈના સત્યાગ્રહમાં એટલી બધી સૂક્ષ્મતા વાપરવામાં આવી હતી કે પ્રચલિત નીતિની વિરુદ્ધ એક પણ પગલું નહોતું ભરાતું, એટલું જ નહીં પણ અયોગ્ય રીતે સરકારને ન રંજાડી શકાય એ વસ્તુ પણ ધ્યાનમાં રાખવામાં આવતી હતી, જેમ કે કાળો કાયદો કેવળ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ લાગુ પાડવામાં આવ્યો હતો તેથી સત્યાગ્રહનીતિમાં કેવળ ટ્રાન્સવાલના હિંદીઓને જ ઠાપલ કરવામાં આવતા હતા. નાતાલ, કેપકોલોની ઇત્યાદિથી ભરતી કરવાનો કાંઈ પણ પ્રયત્ન નહોતો કરવામાં આવ્યો, એટલું જ નહીં પણ ત્યાંથી આવેલાં કહેણ પણ પાછાં વાળવામાં આવ્યાં હતાં, અને લડાઈની મર્યાદા પણ એ કાયદો રદ કરાવવા પર્યતની જ હતી. આ વસ્તુને નહોતા ગોરાઓ સમજી શકતા, નહોતા હિંદીઓ સમજી શકતા. આરંભકાળમાં હિંદીઓ તરફથી એવી માગણી થયા કરતી કે, જો લડાઈ શરૂ કર્યા પછી કાળા કાયદા સિવાયનાં બીજાં દુઃખોને પણ લડાઈના હેતુઓમાં ભેળવી શકાય તો કેમ ન ભેળવીએ ? ધીરજથી મેં સમજાવ્યું કે, તેમાં સત્યનો ભંગ થાય એવું છે અને જ્યાં સત્યનો જ આગ્રહ છે ત્યાં સત્યના ભંગ જેવી વાત કેમ થઈ શકે ? શુદ્ધ લડાઈમાં તો લડાઈ કરતાં કરતાં લડવૈયાનું બળ વધતું જોવામાં આવે તોયે તે આરંભકાળે નીમેલા હેતુ ઉપરાંત આગળ જઈ જ ન શકે, અને તેથી ઊલટું જે હેતુને સારું લડાઈ કરી હોય તે હેતુનો, લડવાનું બળ વખત જતાં ક્ષીણ થાય છતાં, ત્યાગ પણ ન કરી શકાય. આ બંને સિદ્ધાંતનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં સંપૂર્ણ અમલ થયો. લડાઈના આરંભમાં જે બળ ઉપર હેતુ રચવામાં આવ્યો હતો તે બળ પાછળથી ખોટું નીવડ્યું એ આપણે જોઈ શક્યા, છતાં મૂઠી જેટલા બાકી રહેલા સત્યાગ્રહીઓ એ લડાઈને છોડી ન શક્યા. આમ ઝૂઝવું પ્રમાણમાં સહેલું હતું, પણ બળની વૃદ્ધિ થવા છતાં હેતુમાં વૃદ્ધિ ન કરવી એ વધારે કઠિન છે અને તેમાં વધારે સંયમ રહેલો છે. એવી લાલચો દક્ષિણ આફ્રિકામાં અનેક જગ્યાએ પ્રાપ્ત થઈ, પણ તેનો લાભ એક પણ વેળાએ નથી ઉઠાવ્યો એમ

હું નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકું છું, અને તેથી ઘણીયે વેળા મેં કહ્યું છું કે સત્યાગ્રહીને સારુ એક જ નિશ્ચય હોય. તે નથી ઓછું કરી શકતો, નથી વધારે કરી શકતો, તેમાં નથી ક્ષયને અવકાશ કે નથી વૃદ્ધિને અવકાશ. મનુષ્યો જે માપ પોતાને સારુ આકે તે માપથી જગત પણ તેને આંકતું થઈ જાય છે. આવી સૂક્ષ્મ નીતિનો સત્યાગ્રહી દાવો કરે છે એમ સરકારે જાણ્યું એટલે, જોકે એવું નીતિનું એકે ધોરણ પોતાને લાગુ ન પડે છતાં, સરકારે સત્યાગ્રહીઓને તેઓએ રચેલા માપથી માપવાનું શરૂ કર્યું, અને બેચાર વેળા નીતિભંગનો આરોપ સત્યાગ્રહીઓ ઉપર મૂક્યો. કાળા કાયદા પછી હિંદીઓની સામે નવા ધારા ઘડાય તેનો સમાવેશ લડાઈમાં થઈ શકે છે એ બાબક પણ સમજી શકે એવી વાત છે, છતાં જ્યારે નવા દાખલ થનાર હિંદીઓ ઉપર નવો અંકુશ મૂકવામાં આવ્યો ને તેને લડાઈના હેતુમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો ત્યારે સરકારે નવી વસ્તુઓ ભેળવ્યાનો આરોપ મૂક્યો. એ તદ્દન અયોગ્ય આરોપ હતો. જે નવા દાખલ થનાર હિંદીઓને પૂર્વે ન હતી એવી અટકાયત કરવામાં આવે તો તેઓને પણ લડાઈમાં દાખલ કરવાનો હક હોવો જોઈએ અને તેથી સોરાબજી વગેરે દાખલ થયા એ આપણે જોઈ ગયા. સરકારથી આ સાંખી ન શકાય, પણ નિષ્પક્ષપાત લોકોને આ પગલાંની યોગ્યતા સમજાવતાં મને જરાયે મુશ્કેલી નહોતી આવી. આવો પ્રશ્ન ગોખલે જતાં ફરી ઉત્પન્ન થયો. ગોખલેએ તો ધાર્યું હતું કે ત્રણ પાર્ટિડનો કર એક વર્ષની અંદર રદ થશે જ, અને તેના જવા પછી બેસનારી દક્ષિણ આફ્રિકાની પાર્લિમેન્ટમાં રદ કરવાનો કાયદો દાખલ થશે. તેને બદલે જનરલ સ્મટ્સે તે પાર્લિમેન્ટમાં એમ જાહેર કર્યું કે, નાતાલના ગોરાઓ એ કર રદ કરવા તૈયાર ન હોવાથી દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર તે રદ કરવાનો કાયદો પસાર કરવા અસમર્થ છે. વસ્તુતઃ એવું કાંઈ નહોતું. યુનિયન પાર્લિમેન્ટમાં ચાર સંસ્થાનો છે તેમાં એક નાતાલના સભ્યોનું કાંઈ ચાલી શકે તેમ નહોતું. વળી પ્રધાનમંડળે રજૂ કરેલો કાયદો પાર્લિમેન્ટ નામંજૂર કરે ત્યાં લગી તેણે પહોંચવાની આવશ્યકતા હતી. તેમાંનું કાંઈ જનરલ સ્મટ્સે નહોતું કર્યું. તેથી અમને આ ઘાતકી કરને પણ લડાઈના કારણમાં દાખલ

કરવાનો શુભ પ્રસંગ સહેજે પ્રાપ્ત થયો. કારણો બે મળ્યાં. ચાલતી લડાઈ દરમિયાન સરકાર તરફથી જે કાંઈ વચન આપવામાં આવે તે વચનનો ભંગ થાય તો તે ચાલુ સત્યાગ્રહમાં દાખલ થાય એ એક, અને બીજું હિંદુસ્તાનના ગોખલે જેવા પ્રતિનિધિનું એવા વચનભંગથી અપમાન થાય અને તેથી સમસ્ત હિંદુસ્તાનનું અપમાન ગણાય અને તે અપમાન ન સાંખી શકાય. બે માત્ર પહેલું જ હોત અને સત્યાગ્રહીઓની શક્તિ ન હોત તો કરને રદ કરવાને સારુ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાનું તેઓ છોડી શકત, પણ હિંદુસ્તાનનું અપમાન થાય એ વસ્તુને સાંખવાનું તો ન જ બની શકે તેથી ત્રણ પાકિડના કરને લડાઈમાં દાખલ કરવાનો સત્યાગ્રહીઓનો ધર્મ સમજાયો, અને જ્યારે ત્રણ પાકિડના કરને લડાઈમાં સ્થાન મળ્યું ત્યારે ગિરમીટિયા હિંદીઓને પણ સત્યાગ્રહમાં ભાગ લેવાનું સ્થાન મળ્યું. આજ લગી એ લોકોને લડાઈની બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા એ વાંચનારે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. એટલે એક તરફથી લડાઈનો બોજો વધ્યો અને બીજી તરફથી લડવૈયા પણ વધવાનો સમય દેખાયો.

ગિરમીટિયાઓમાં આજ લગી સત્યાગ્રહની કાંઈ પણ ચર્ચા કરવામાં નહોતી આવી; તેઓને તેની તાલીમ તો ક્યાંથી અપાય જ ? તેઓ નિરક્ષર એટલે 'ઈન્ડિયન ઓપીનિયન' અથવા તો બીજાં છાપાં ક્યાંથી વાંચે ? એમ છતાં મેં જોયું કે એ ગરીબ લોકો સત્યાગ્રહનું નિરીક્ષણ કરી રહ્યા હતા, જે ચાલી રહ્યું હતું તે સમજતા હતા અને તેમાંનાં કેટલાકને લડાઈમાં દાખલ ન થઈ શકવાનું દરદ પણ થતું હતું. પણ જ્યારે વચનભંગ થયો ત્યારે અને ત્રણ પાકિડનાં કર પણ લડાઈના હેતુમાં દાખલ કરવાની નોટિસ આપવામાં આવી ત્યારે, તેઓમાંના કોણ દાખલ થશે એની મને મુદ્દલ ખબર નહોતી.

વચનભંગ થવાની વાત મેં ગોખલેને લખી. તેમને અત્યંત દુઃખ થયું. તેમને મેં લખ્યું કે તમારે નિર્ભય રહેવું; અમે મરણપર્યંત ઝૂઝીશું અને કર રદ કરાવીશું. માત્ર એક વર્ષની અંદર મારે હિંદુસ્તાનમાં જવાનું હતું તે ટળ્યું અને પછી ક્યારે જઈ શકાય તે કહેવું અશક્ય થઈ પડ્યું. ગોખલે તો આંકડાશાસ્ત્રી હતા. તેમણે મારી પાસે વધારેમાં વધારે અને ઓછામાં ઓછા લડવૈયાઓનાં નામ માગ્યાં. મેં મને

અત્યારે યાદ છે તે પ્રમાણે ૬૫ કે ૬૬ વધારેમાં વધારે નામ મોકલ્યાં, અને ૧૬ ઓછામાં ઓછાં. આટલી નાનકડી સંખ્યાને સારુ હિંદુસ્તાનથી પૈસાની મદદની હું અપેક્ષા નહીં રાખું એ પણ જણાવ્યું. અમારે વિશે નિશ્ચિંત રહેવા અને પોતાના શરીરને ઘસી ન નાખવાની પણ વિનંતી કરી. દક્ષિણ આફ્રિકાથી મુંબઈ પાછા ફર્યા પછી તેમની પર નબળાઈ ઇત્યાદિના કેટલાક આક્ષેપો મૂકવામાં આવ્યા હતા તેનું મને વર્તમાનપત્રો દ્વારા તેમ જ બીજી રીતે જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું હતું, તેથી હું ઇચ્છતો હતો કે હિંદુસ્તાનમાં અમને પૈસા મોકલવાની કંઈ પણ હિલચાલ એઓ ન કરે. પણ ગોખલેનો કડક ઉત્તર મને મળ્યો : 'જેમ તમે લોકો તમારો ધર્મ દક્ષિણ આફ્રિકામાં સમજો છો તેમ અમે પણ કાંઈક અમારો ધર્મ સમજતા હોઈશું. અમારે શું કરવું યોગ્ય છે એ તમને નહીં કહેવા દઈએ. મેં તો માત્ર ત્યાંની સ્થિતિ જાણવાને ઇચ્છ્યું હતું. અમારા તરફથી શું થવું જોઈએ એ વિશે સલાહ નહોતી માગી.' આ શબ્દોનો ભેદ હું સમજ્યો. મેં ત્યાર પછી કોઈ દિવસે આ વિશે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યો નહીં, લખ્યો નહીં. તેમણે એ જ કાગળમાં મને આશ્વાસન આપ્યું હતું અને ચેતવણી પણ આપી હતી. જ્યારે આ રીતે વચનભંગ થયો ત્યારે લડત બહુ લંબાશે એવો તેમને ભય રહ્યો અને ખોબા જેટલા માણસથી 'ક્યાં લગી ટકકર ઝીલી શકાશે એ વિશે તેમને શંકા રહી. અહીં અમે તૈયારીઓ માંડી. હવેની લડાઈમાં શાંતિથી બેસવાનું તો હોય જ નહીં. જેલ લાંબી ભોગવવી પડશે એ પણ સમજાયું. ટોલ્સ્ટોય કાર્મ બંધ કરવાનો નિશ્ચય થયો. કેટલાંક કુટુંબો પોતાનો પુરુષવર્ગ જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ પોતપોતાને ઘેર ગયાં. બાકી રહેનારામાં મુખ્ય ભાગે કિનિક્સના હતા. એટલે હવે પછી સત્યાગ્રહીઓનું મથક કિનિક્સ કરવું એવો નિશ્ચય થયો. વળી ત્રણ પાર્કિંગની લડતની અંદર જો ગિરમીટિયા ભાગ લે, તો તેઓને મળવું વગેરે પણ નાતાલમાં વધારે સગવડવાળું થઈ શકે તેથી પણ કિનિક્સ મથક કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હજી લડત શરૂ કરવાની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી તેટલામાં એક નવું વિધન આવી પડ્યું, જેથી સ્ત્રીઓને પણ લડાઈમાં દાખલ થવાની તક મળી. કેટલીક બહાદુર સ્ત્રીઓએ તેમાં ભાગ લેવાની

માગણી પણ કરી હતી, અને જ્યારે ફેરીના પરવાના બતાવ્યા વિના ફેરી કરી જેલમાં જવાનું શરૂ થયું હતું ત્યારે ફેરી કરનારની સ્ત્રીઓએ પણ જેલમાં જવાની ઈચ્છા બતાવી હતી. પણ તે વખતે પરદેશમાં સ્ત્રીવર્ગને જેલમાં મોકલવાનું અમને સૌને અયોગ્ય લાગ્યું. જેલમાં મોકલવાનું કારણ પણ નહીં જણાયું અને તેઓને જેલમાં લઈ જવાની મારી તો તે વખતે હિંમત પણ નહોતી. અને તેની સાથે એમ પણ જણાયું કે જે કાયદો મુખ્યત્વે કરીને પુરુષવર્ગને જ લાગુ પડતો હોય તે કાયદાને રદ કરાવવામાં સ્ત્રીઓને હોમવી એમાં પુરુષવર્ગને હીણપત પણ લાગે. પણ હવે એક બનાવ એવો બન્યો કે જેમાં સ્ત્રીઓનું ખાસ અપમાન થતું હતું, અને જે અપમાન દૂર કરવાને સારુ સ્ત્રીઓ પણ હોમાય તો ખોટું નહીં એમ જણાયું.

૧૫. વિવાહ તે વિવાહ નહીં

કેમ જાણે અદૃશ્ય રહ્યો ઈશ્વર હિંદુઓની જીતની સામગ્રી તૈયાર ન કરી રહ્યો હોય અને દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓનો અન્યાય હજુ પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવવા ન ઈચ્છતો હોય એમ કોઈએ ન ધારેલો એવો બનાવ બન્યો. હિંદુસ્તાનથી ઘણા વિવાહિત માણસો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હતા, અને કેટલાક ત્યાં જ પરણ્યા હતા. હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય વિવાહ રજિસ્ટર કરવાનો કાયદો તો છે જ નહીં. ધાર્મિક ક્રિયા બસ ગણાય છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ હિંદુસ્તાનીઓને વિશે એ જ પ્રથા હોવી જોઈએ, અને ચાલીસ વર્ષ થયાં હિંદીઓ દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા આવ્યા હતા, છતાં કોઈ વખત હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ધર્મ મુજબ થયેલા વિવાહ રદ ગણાયા ન હતા. પણ આ સમયે એક કેસ એવો થયો કે જેમાં ન્યાયાધીશે ઠરાવ આપ્યો કે દક્ષિણ આફ્રિકાના કાયદામાં ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણે થયેલ વિવાહ — વિવાહના અમલદારની પાસે જ રજિસ્ટર થયેલ હોય તે — સિવાયના વિવાહને સ્થાન નથી, એટલે કે હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયા પ્રમાણે થયેલા વિવાહ

મજદૂર ભયંકર ચુકાદાથી દક્ષિણ આફ્રિકામાં રદ ગણાયા અને તેથી તે કાયદા અન્વયે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઘણી પરણેલી હિંદી સ્ત્રીઓનો દરજ્જો તેમના પતિની ધર્મપત્નીઓ તરીકેનો મટી રાખેલી સ્ત્રીઓ તરીકે ગણાયો, અને એ સ્ત્રીઓની પ્રજાને પોતાના બાપના વારસાનો હક પણ ન રહ્યો. આ સ્થિતિ ન સ્ત્રીઓ સહી શકે, ન પુરુષ સહન કરી શકે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓમાં ભારે ખળભળાટ વર્ત્યો. મારા સ્વભાવ પ્રમાણે મેં સરકારને પૂછ્યું કે શું તેઓ ન્યાયાધીશના ઠરાવને કબૂલ રાખશે? કે તેણે કરેલો કાયદાનો અર્થ ખરો હોય તોપણ તે અનર્થ છે એમ સમજી નવો કાયદો પસાર કરી હિંદુ-મુસલમાન ઇત્યાદિ ધર્મક્રિયાઓ પ્રમાણે થયેલા વિવાહને કાયદેસર ગણશે? સરકાર કાંઈ એ વખતે દાદ દે તેવી હતી નહીં. જવાબ નકારમાં આવ્યો. પેલા ઠરાવની સામે અપીલ કરવી કે નહીં એ વિચાર કરવા સત્યાગ્રહમંડળ બેઠું. છેવટે બધાએ નિશ્ચય કર્યો કે આવી બાબતમાં અપીલ હોઈ જ ન શકે. જો અપીલ કરવી હોય તો સરકાર કરે અથવા સરકાર ઇચ્છે તો ખુલ્લી રીતે તેના વકીલ મારફત હિંદીઓનો પક્ષ લે તો જ હિંદીઓથી કરી શકાય. એ વિના અપીલ કરવી એ અમુક રીતે હિંદુ-મુસલમાન વિવાહ રદ થવાનું સાંખ્યા બરાબર થાય. વળી તેવી અપીલ કર્યા પછી પણ જો તેમાં હાર થાય તો સત્યાગ્રહ જ કરવાનો હોય, તો પછી આવા અપમાનને વિશે અપીલ કરવાપણું હોય જ નહીં.

હવે સમય એવો આવ્યો કે શુભ ચોઘડિયા કે શુભ તિથિની રાહ જોવાય જ નહીં. સ્ત્રીઓનું અપમાન થયા પછી ધીરજ કેમ રહે? થોડા કે ઘણા, જેટલા મળે તેટલાથી, સત્યાગ્રહ તીવ્ર રૂપે શરૂ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. હવે સ્ત્રીઓને લડાઈમાં જોડાતાં ન રોકી શકાય, એટલું જ નહીં પણ સ્ત્રીઓને લડાઈમાં દાખલ થવાને નોતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રથમ તો જે બહેનો ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં રહી હતી તેઓને નોતરી. તે બહેનો તો દાખલ થવા તલપી રહી હતી. મેં તેમને લડતનાં બધાં જોખમોનું ભાન કરાવ્યું. ખાવાપીવામાં, પોશાકમાં, સૂવાબેસવામાં અંકુશ હશે એ સમજાવ્યું. જેલોમાં સખ્ત મજૂરી સોંપે, કપડાં ધોવડાવે, અમલદારો અપમાન કરે વગેરે બાબતની ચેતવણી

આપી. પણ આ બહેનો એક પણ વસ્તુથી ડરી નહીં. બધી બહાદુર હતી. એકને તો કેટલાક માસ ચંડયા હતા; કોઈને બાળક હતાં. તેવીઓએ પણ દાખલ થવાનો આગ્રહ કર્યો. હું તેમાંની કોઈને રોકવા અસમર્થ હતો. આ બધી બહેનો તામિલ હતી. તેઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. શ્રીમતી થંબી નાયડુ, ૨. શ્રીમતી એન પિલ્લે, ૩. શ્રીમતી કે. મુરગેસા પિલ્લે, ૪. શ્રીમતી એ. પી. નાયડુ, ૫. શ્રીમતી પી. કે. નાયડુ, ૬. શ્રીમતી ચિન્નસ્વામી પિલ્લે, ૭. શ્રીમતી એન. એસ. પિલ્લે, ૮. શ્રીમતી આર. એ. મુદલિંગમ, ૯. શ્રીમતી ભવાની દયાલ, ૧૦. શ્રીમતી એમ. પિલ્લે, ૧૧. શ્રીમતી એમ. બી. પિલ્લે.

આમાંથી છ બહેનો ધાવણાં બાળકો સાથે હતી.

ગુનો કરીને કેદ થવું સહેલું છે. નિર્દોષ રહેતાં છતાં પકડાવું મુશ્કેલ છે. ગુનેગાર પકડાવા ઈચ્છતો નથી તેથી પોલીસ તેની પૂઠે ઊભેલી હોય છે અને તેને પકડે છે. સ્વેચ્છાએ અને નિર્દોષ રહી જેલમાં જનારને પોલીસ ન ચાલતાં જ પકડે છે. આ બહેનોનો પ્રથમ ચત્તન નિષ્કળ ગયો. તેમણે વગર પરવાને ફેરી કરી પણ પોલીસે તેમને પકડવા ના પાડી. તેમણે ફીનિખનથી ઓરેન્જિયાની સરહદમાં વિના પરવાનગીએ પ્રવેશ કર્યો છતાં કોઈ પકડે નહીં. હવે કઈ રીતે પકડાવું એ સ્ત્રીઓને સવાલ થઈ પડ્યો. પકડાય તેવા મરદો ધણા તૈયાર ન હતા. જે તૈયાર હતા તેમને પકડાવું સહેલું નહોતું.

છેલ્લો રસ્તો ધાર્યો હતો તે લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પગલું ઘણું તેજસ્વી નીવડ્યું. મેં ધાર્યું હતું કે છેવટને સમયે મારી સાથે કિનિક્સમાં રહેલા બધાને હોમવા છે. એ મારે સારુ આખરનો ત્યાગ હતો. કિનિક્સમાં રહેનાર અંગતના સાથીઓ અને સગાં હતાં. છાપું ચલાવવા જેટલા માણસો જોઈએ તે અને સોળ વર્ષની અંદરનાં બાળકોને છોડી બાકીના બધાને જેલયાત્રા કરવા મોકલવા એ ધારણા હતી. આથી વધારે ત્યાગ કરવાનું સાધન મારી પાસે ન હતું. ગોખલેને લખતાં જે છેવટના સોળ જણ ધારેલા તે આમાંના જ હતા. આ મંડળીને સરહદ ઓળંગાવી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ કરીને દાખલ થતાં

વગર પરવાને પ્રવેશ કરવાના ગુના સારુ પકડાવી દેવાની હતી. એવો ભય હતો કે જો પ્રથમથી આ પગલાની વાત જાહેર કરવામાં આવે તો તેઓને સરકાર ન પકડે તેથી બેચાર મિત્રો સિવાય કોઈને આ વાતની જાણ મેં કરી નહોતી. સરહદ ઓળંગતી વેળા પોલીસના અમલદાર હમેશાં નામઠામ પૂછે. આ વખતે નામઠામ ન આપવાં એ પણ યોજનામાં હતું. અમલદારને નામઠામ ન આપવાં એ પણ એક નોખો ગુનો ગણાતો હતો. નામઠામ આપતાં તેઓ મારા સગાંસંબંધીમાંના છે એમ જાણે તો પોલીસ ન પકડે એ ભય હતો, તેથી નામઠામ ન આપવાનો ઇરાદો કર્યો હતો, અને આ પગલાની સાથે જ જ બહેનો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાનો પ્રયત્ન કરી રહી હતી તે બહેનોને નાતાલમાં દાખલ થવાનું હતું. જેમ નાતાલમાંથી ટ્રાન્સવાલમાં પરવાના વિના દાખલ થવું એ ગુનો ગણાતો તેમ જ ટ્રાન્સવાલમાંથી નાતાલમાં દાખલ થવા વિશે પણ હતું. એટલે આ બહેનોએ જો તેમને પકડે તો નાતાલમાં પકડાવાનું હતું, અને જો ન પકડે તો તેઓએ નાતાલમાં કોલસાની ખાણો હતી તેના મથક ન્યૂકેસલમાં જઈ ત્યાં મજૂરોને નીકળી જવા વીનવવા એમ ઠર્યું હતું. આ બહેનોની માતૃભાષા તામિલ હતી; તેમને થોડુંઘણું હિંદુસ્તાની પણ આવડે જ, અને મજૂરવર્ગનો ઘણો ભાગ મદ્રાસ ઇલાકાનો તામિલ, તેલુગુ ઇત્યાદિ હતો. બીજા પણ પુષ્કળ હતા. જો મજૂરો આ બહેનોની વાત સાંભળી પોતાનું કામ છોડે તો તેઓને મજૂરોની સાથે સરકાર પકડ્યા વિના ન જ રહે; તેથી મજૂરોમાં વધારે ઉત્સાહ આવે એવો પૂરો સંભવ હતો. આ પ્રમાણે વ્યૂહરચના મનમાં ગોઠવી ટ્રાન્સવાલની બહેનોને સમજણ આપી હતી.

પછી હું કિનિક્સ ગયો. કિનિક્સમાં સૌને સાથે બેસીને વાત કરી. પ્રથમ તો કિનિક્સમાં રહેતી બહેનોની સાથે મસલત કરવાની હતી. બહેનોને જેલમાં મોકલવાનું પગલું ઘણું ભયંકર છે એ હું જાણતો હતો. કિનિક્સમાં રહેનારી ઘણી બહેનો ગુજરાતી હતી. તેથી પેલી ટ્રાન્સવાલવાળી બહેનોના જેવી કસાયેલી અથવા અનુભવવાળી ન ગણાય. વળી ઘણીખરી મારી સગી એટલે કેવળ મારી શરમને લીધે જ જેલમાં જવાનો વિચાર કરે, અને પછી અણીને વખતે

ગભરાઈને અથવા જેલમાં ગયા પછી અકળાઈ માફી વગેરે માગે તો મને આઘાત પહોંચે, લડાઈ એકદમ નબળી પડી જાય, એ વસ્તુ પણ રહી હતી. મારી પત્નીને તો મારે ન જ લલચાવવી એ નિશ્ચય હતો. તેનાથી નાચે ન પડાય અને હા પાડે તો તે હાની પણ કેટલી કિંમત કરવી એ હું ન કહી શકું. આવા જોખમના કામમાં સ્ત્રી પોતાની મેળે જે પગલું ભરે તે જ પુરુષે સ્વીકારવું જોઈએ અને ન ભરે તો પતિએ તેને વિશે જરાયે દુઃખી ન થવું જોઈએ એ હું સમજતો હતો, તેથી મેં તેની સાથે કંઈ પણ વાત ન કરવી એમ ધાર્યું. બીજી બહેનોની સાથે મેં વાત કરી. તેઓએ ટ્રાન્સવાલની બહેનોની જેમ બીડું ઝડપી લીધું અને જેલયાત્રા કરવાને તૈયાર થઈ. ગમે તે દુઃખ સહન કરીને પણ જેલ પૂરી કરીશું એવી મને ખાતરી આપી. આ બધી વાતનો સાર મારી પત્નીએ પણ જાણી લીધો; અને મને કહ્યું: 'મને આ વાતની ખબર નથી આપતા એનું મને દુઃખ થાય છે. મારામાં એવી શી ખાંખી છે કે હું જેલમાં ન જઈ શકું? મારે પણ એ જ રસ્તો લેવો છે કે જે લેવાની આ બહેનોને તમે સલાહ આપી રહ્યા છો.' મેં કહ્યું: 'મારે તને દુઃખ લગાડવાનું હોય જ નહીં. આમાં અવિશ્વાસની વાત નથી. હું તો તારા જવાથી રાજી જ થાઉં. પણ મારી માગણીથી તું ગઈ છે એવો આભાસ સરખો મને ન ગમે. આવાં કામ સૌ પોતાની હિંમતથી જ કરે. હું કહું એટલે સહેજે મારું વચન રાખવાની ખાતર તું ચાલી જાય, પછી કોરટમાં ઊભતાં જ ધૂજી જાય અને હારે અથવા તો જેલનાં દુઃખથી ત્રાસે તો તેમાં તારો દોષ તો હું ન ગણું, પણ મારા હાલ શા થાય? હું તને કઈ રીતે સંઘરી શકું અને જગતની સામે કઈ રીતે ઊભી શકું, એવા ભયથી જ મેં તને લલચાવી નથી.' મને જવાબ મળ્યો: 'હું હારીને છૂટી આવું તો મને ન સંઘરવી. મારાં છોકરાંયે સહન કરી શકે, તમે બધાં સહન કરી શકો અને હું જ એકલી ન સહન કરી શકું, એવું તમારાથી કેમ ધારી શકાય? મારે આ લડતમાં દાખલ થયે જ છૂટકો છે.' મેં જવાબ આપ્યો: 'તો મારે તને દાખલ કર્યે જ છૂટકો છે. મારી શરત તો તું જાણે છે, મારો સ્વભાવ તું

જાણે છે. હજુ પણ વિચાર કરવો હોય તો ફરી વિચાર કરજે અને પુખ્ત વિચાર કર્યા પછી ન ભળવું એમ લાગે તો તને છૂટ છે એમ સમજજે. અને નિશ્ચય બદલવામાં હજુ કશી શરમ પણ નથી એ પણ જાણજે.' મને જવાબ મળ્યો : 'વિચારબિચાર કાંઈ કરવાના છે જ નહીં. મારો નિશ્ચય જ છે.' કિનિક્સમાં બીજા નિવાસીઓ હતા તેઓને પણ સ્વતંત્રપણે નિશ્ચય કરવાનું મેં સૂચવ્યું હતું. લડાઈ થોડી મુદત ચાલો કે લાંબી મુદત, કિનિક્સ કાયમ રહો કે જમીનદોસ્ત થાઓ, જનારા સાજા રહો કે માંદા પડો, પણ કોઈથી ન જ છૂટી શકાય, એ શરતો ફરી ફરીને અને પેરે પેરે કરીને મેં સમજાવી હતી. સૌ તૈયાર થયાં. કિનિક્સની બહારનામાં એકમાત્ર રુસ્તમજી જીવણજી ઘોરખોદુ હતા. તેમનાથી આ બધી મસલતો હું છૂપી રાખી શકું એમ ન હતું. તે પાછળ રહે એમ પણ ન હતું. તેમણે જેલ તો ભોગવી જ હતી, પણ ફરી જવાનો એમનો આગ્રહ હતો. આ દુકડીનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. સૌ. કસ્તૂર મોહનદાસ ગાંધી, ૨. સૌ. જયાકુંવર મણિલાલ ડોક્ટર, ૩. સૌ. કાશી છગનલાલ ગાંધી, ૪. સૌ સંતોક મગનલાલ ગાંધી, ૫. શ્રી પારસી રુસ્તમજી જીવણજી ઘોરખોદુ, ૬. શ્રી છગનલાલ ખુશાલચંદ ગાંધી, ૭. શ્રી રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ, ૮. શ્રી મગનભાઈ હરિભાઈ પટેલ, ૯. શ્રી સોલોમન રોયપન, ૧૦. ભાઈ રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી, ૧૧. ભાઈ રાજુ ગોવિંદુ, ૧૨. ભાઈ શિવપૂજન બદ્રી, ૧૩. ભાઈ ગોવિંદ રાજુલુ, ૧૪. કુપ્પુસ્વામી મુદલિયાર, ૧૫. ભાઈ ગોકળદાસ હંસરાજ, ૧૬. ભાઈ રેવાશંકર રતનશી સોઢા.

પછી શું થયું તે હવેના પ્રકરણમાં.

૧૬. સ્ત્રીઓ કેદમાં

આ દુકડી સરહદ ઓળંગી વગર પરવાને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા સારુ કેદમાં જવાની હતી. નામો ડિપરથી વાંચનાર જોશે કે એ નામોમાંનાં કેટલાંક એવાં છે કે પ્રસિદ્ધ થયે પોલીસ તેઓને કદાચ ન પકડે. મારે વિશે એમ જ થયું હતું. બેએક વાર પકડ્યા પછી સરહદ ઓળંગતી વેળા મને પકડવાનું પોલીસે છોડી દીધું હતું. આ દુકડીના નીકળવાની ખબર કોઈને નહોતી આપવામાં આવી. છાપાંને તો શાની અપાય? વળી તેઓને એવી સમજૂતી આપવામાં આવી હતી કે, તેઓએ પોલીસને પણ પોતાનાં નામઠામ ન આપવાં અને પોલીસને કહેવું કે અદાલતમાં નામ આપીશું.

પોલીસની આગળ આવા કેસ ઘણી વેળા આવતા. હિંદીઓને પકડાવાની આદત પડ્યા પછી ઘણી વેળા તો કેવળ મીઠી પજવણી કરવાને સારુ પણ તેઓ નામ ન આપતા. એટલે પોલીસને આ વેળા કંઈ વિચિત્ર ન લાગ્યું. પોલીસે આ દુકડીને પકડી. કેસ ચાલ્યો ને બધાને ત્રણ ત્રણ માસની સખત મજૂરીની કેદ મળી.

જે બહેનો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાના પ્રયત્નમાં નિરાશ થઈ હતી તે નાતાલમાં દાખલ થઈ. તેઓને વગર પરવાને દાખલ થવા સારુ પોલીસે ન પકડી. જો ન પકડે તો તેઓએ ન્યૂકેસલમાં થાણું કરી કોલસાની ખાણના હિંદી મજૂરોને પોતાનું કામ છોડવા વીનવવા એમ ઠર્યું હતું. ન્યૂકેસલ નાતાલમાં કોલસાની ખાણોનું મથક છે. આ ખાણોમાં મુખ્યત્વે હિંદી મજૂરો હતા. બહેનોએ કામ શરૂ કર્યું. તેની અસર વીજળીની જેમ ફેલાઈ. ત્રણ પાકિડના કરની હકીકતે મજૂરોને પિગળાવ્યા. તેઓએ પોતાનું કામ છોડ્યું. મને તાર મળ્યો. હું રાજી થયો પણ તેટલો જ ગભરાયો. મારે શું કરવું? હું આ અદ્ભુત જાગૃતિને સારુ તૈયાર ન હતો. મારી પાસે પૈસા ન હતા; ન હતા એટલા માણસો કે જેઓ આ કાર્યને પહોંચી વળે. મારી ફરજ હું સમજતાં હતો. મારે ન્યૂકેસલ જવું ને જે થાય તે કરવું. હું ઊપડ્યો.

આ બહાદુર બહેનોને હવે કંઈ સરકાર છોડે? તે પકડાઈ અને પહેલી દુકડીને મળી. તેઓને પણ એ જ સજા મળી અને એ જ જગ્યાએ કેદમાં રાખી. દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ જાગ્યા. તેઓની નિદ્રા ભાંગી. તેઓમાં નવું ચેતન આવ્યું જણાયું. પણ સ્ત્રીઓનાં બલિદાને હિંદુસ્તાનને પણ જગાડ્યું. સર કિરોજશા મહેતા આજ લગી તટસ્થ હતા. ૧૯૦૧ની સાલમાં મને તેમણે ઠપકો આપી ત્યાં ન જવા સમજાવ્યો હતો. તેમનો અભિપ્રાય હું અગાઉ જણાવી ગયો છું. સત્યાગ્રહની લડતે પણ તેમની ઉપર થોડી જ છાપ પાડી હતી. પણ સ્ત્રીઓની કેદે તેમના ઉપર જાદુઈ અસર કરી. તેમણે પોતે જ પોતાના ટાઉનહોલના ભાષણમાં જણાવ્યું કે સ્ત્રીઓની કેદે તેમની શાંતિ પણ ભાંગી છે. હિંદુસ્તાનથી હવે શાંત રહી બેસાય જ નહીં.

સ્ત્રીઓની બહાદુરીની શી વાત! બધીને નાતાલની રાજધાની મારિત્સબર્ગમાં રાખવામાં આવી. અહીં તેઓને ઠીક દુઃખ દેવામાં આવ્યું. ખોરાકમાં તેઓની જરા પણ કાળજી ન રાખવામાં આવી. મજૂરીમાં તેઓને ધોબીનું કામ આપવામાં આવ્યું. બહારથી ખોરાક આપવાની સખત મનાઈ લગભગ આખર સુધી રખાઈ. એક બહેનને અમુક જ ખોરાક લેવાનું વ્રત હતું. તેને તે ખોરાક ઘણી મુસીબતે આપવાનો ઠરાવ થયો, પણ તે એવો ખરાબ કે ખાધો જાય નહીં. ઓલિવ ઓઈલની ખાસ જરૂર હતી. તે પ્રથમ તો ન જ મળ્યું. પછી મળ્યું; પણ તે જૂનું ને ખોરું. પોતાને ખર્ચે મંગાવવાની વિનંતી કરવામાં આવી તેના જવાબમાં, 'આ કંઈ હોટેલ નથી. જે મળે તે ખાવું પડશે;' એવો જવાબ મળ્યો. આ બહેન જ્યારે જેલમાંથી નીકળી ત્યારે તે માત્ર હાડપિંજર રહી હતી. મહાપ્રયાસે તે બચી.

બીજી એક જીવલેણ તાવ લઈને નીકળી. તેના તાવે જેલમાંથી નીકળ્યા બાદ તેને થોડા જ દિવસમાં પ્રભુને ત્યાં પહોંચાડી. એને હું કેમ ભૂલું! વાલિયામા અઢાર વર્ષની બાળા હતી. હું તેની પાસે ગયો ત્યારે તે પથારીવશ હતી. તે કદમાં ઊંચી હોવાથી તેનું લાકડી જેવું શરીર બિહામણું લાગતું હતું.

'વાલિયામા, જેલ જવાનો પશ્ચાત્તાપ તો નથી ના?'

‘પશ્ચાત્તાપ શાને હોય ! મને ફરી પકડે તો હું હમણાં જ જેલ જવા તૈયાર છું.’

‘પણ આમાંથી મોત નીપજે તો?’ મેં પૂછ્યું.

‘ભલે નીપજે. દેશને ખાતર મરવું કોને ન ગમે?’

આ વાત પછી વાલિયામા થોડા દિવસમાં મૃત્યુ પામી. તેનો દેહ ગયો, પણ આ બાળા પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. વાલિયામાની પાછળ શોક દર્શાવનારી સભાઓ ઠેકઠેકાણે થઈ અને કોમે આ પવિત્ર બાઈનાં સ્મરણાર્થે ‘વાલિયામા હોલ’ બાંધવાનો ઠરાવ કર્યો. આ હોલ બાંધવાનો ધર્મ હજુ કોમે પાળ્યો નથી. તેમાં વિધનો આવ્યાં છે. કોમમાં કુસંપ પેઠો. મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ એક પછી એક ચાલ્યા ગયા. પણ પથ્થર ને ચૂનાનો હોલ બંધાઓ વા ન બંધાઓ, વાલિયામાની સેવાનો નાશ નથી. એ સેવાનો હોલ તો તેણે પોતાને હાથે જ બાંધ્યો. તેની મૂર્તિ ઘણાં હૃદયમંદિરોમાં આજ પણ બિરાજે છે. અને જ્યાં લગી ભારતવર્ષનું નામ છે ત્યાં લગી દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં વાલિયામા છે જ.

આ બહેનોનું બલિદાન વિશુદ્ધ હતું. એ બિચારી કાયદાની બારીકીઓ જાણતી ન હતી. તેમાંની ઘણીને દેશનું ભાન ન હતું. તેમનો દેશપ્રેમ કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર નિર્ભર હતો. તેમાંની કેટલીક નિરક્ષર હતી, એટલે છાપું ક્યાંથી વાંચી જાણે? પણ તે જાણતી હતી કે કોમના માનવસ્ત્રનું હરણ થતું હતું. તેમનું જેલ જવું તેમનો આર્તનાદ હતો; શુદ્ધ યજ્ઞ હતો. આવી હૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. યજ્ઞની શુદ્ધતામાં તેની સફળતા રહેલી છે. પ્રભુ ભાવનાનો ભૂખ્યો છે. ભક્તિપૂર્વક, એટલે કે નિઃસ્વાર્થ બુદ્ધિથી અપાયેલું પાંદડું, પુષ્પ કે પાણી પણ ઈશ્વર હેતે સ્વીકારે છે ને તેનું કરોડ ગણું ફળ દે છે. સુદામાના ઘેલા ચપટી ચોખાની ભેટે તો તેની વર્ષાની ભૂખ ભાંગી. ઘણાના જેલમાં જવાથી ફળ નયે આવો, પણ એક જ શુદ્ધ આત્માએ ભક્તિપૂર્વક કરેલું અર્પણ કોઈ કાળે અફળ જાય નહીં. કોણ જાણે છે કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં કોનો કોનો યજ્ઞ ફળ્યો? પણ એટલું તો આપણે જાણીએ જ છીએ કે વાલિયામાનો તો ફળ્યો જ. બહેનોનો તો ફળ્યો જ.

સ્વદેશયજ્ઞમાં, જગતયજ્ઞમાં અસંખ્ય હોમાયા છે, હોમાઈ રહ્યા છે ને હોમાશે. એ જ યથાર્થ છે. કેમ કે કોઈ જાણતું નથી કે કોણ શુદ્ધ છે. પણ સત્યાગ્રહીઓ આટલું તો સમજે જ કે તેમનામાં એક પણ શુદ્ધ હોય તો તેનો યજ્ઞ કળ નિપજાવવાને સારુ બસ છે. પૃથ્વી સત્યના બળ પર ટકેલ છે. અસત્—અસત્ય—એટલે 'નથી', સત્—સત્ય—એટલે 'છે'. અસત્ને જ્યાં હસ્તી જ નથી ત્યાં તેની સકળતા શી હોય? અને 'છે' તેનો નાશ કોણ કરી શકનાર છે? આટલામાં સત્યાગ્રહનું આખું શાસ્ત્ર છે.

૧૭. મજૂરોની ધારા

બહેનોના આ ત્યાગની અસર મજૂરો પર અદ્ભુત થઈ. ન્યૂકેસલની નજીકની ખાણોમાંના મજૂરોએ પોતાનાં ઓળાર છોડ્યાં. તેઓની ધારા ચાલી. મને ખબર પડતાં મેં કિનિક્સ છોડ્યું ને હું ન્યૂકેસલ પહોંચ્યો.

આવા મજૂરોને પોતાનાં ઘર હોતાં નથી. માલિકો જ તેઓને સારુ ઘર બનાવે છે, માલિકો જ તેઓના રસ્તાઓ ઉપર દીવાબત્તી મૂકે છે, માલિકો જ તેઓને પાણી પણ આપે છે. એટલે મજૂરો દરેક રીતે પરાધીન થાય છે. અને તુલસીદાસે કહ્યું છે તેમ—

‘પરાધીન સપને સુખ નાહી.’

મારી પાસે અનેક જાતની ફરિયાદો આ હડતાળિયા લાવવા માંડ્યા. કોઈ કહે માલિકો રસ્તાની બત્તીઓ બંધ કરે છે. કોઈ કહે પાણી બંધ કરે છે. કોઈ કહે તેઓ હડતાળિયાઓનો સરસામાંન તેઓની કોટડીઓ બહાર ફેંકી દે છે. એક પઠાણે આવી મારી પાસે પોતાનો વાંસો બતાવ્યો ને બોલ્યો, ‘યહ દેખો મુજે કેસે મારા હૈ. મૈને આપકે લિયે બદમાશકો છોડ દિયા હૈ. આપકા યહી હુકમ હૈ. મૈ પઠાન હૂં. ઔર પઠાન કભી માર ખાતા નહીં હૈ. માર મારતા હૈ.’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘તુમને બહુત હી અચ્છા કામ કિયા. ઈસીકો મૈ સચ્ચી બહાદુરી કહતા હૂં. તુમારે જૈસે લોગોંસે હમ જીતેંગે.’

મેં આમ મુબારકબાદી તો આપી. પણ મનમાં વિમાસ્યું કે આવું ઘણાને બને તો હડતાળ નહીં ચાલે. મારનું છોડીએ તો માલિકોની ફરિયાદ પણ શી કરવી? હડતાળ કરનારનાં બત્તી, પાણી વગેરેની સગવડો માલિકો કાપી નાખે તો તેમાં ફરિયાદને ઝાઝું સ્થાન નથી. હો કે ન હો, લોકો એવી સ્થિતિમાં કેમ નભી શકે? મારે કંઈક ઉપાય વિચારી લેવો જોઈએ. અથવા તો લોકો કેવળ થાકીને કામ ઉપર ચડે તો તેના કરતાં તેઓ પોતાની હાર કબૂલ કરીને પાછા કામે જાય એ જ સારું. પણ એવી સલાહ મારે મુખેથી લોકો ન જ સાંભળે. રસ્તો એક જ હતો કે, લોકોએ માલિકોની કોટડીઓ છોડવી. એટલે 'હિજરત' કરવી.

મજૂરો પાંચપચીસ ન હતા. સેંકડો હતા; હજારો થતાંયે વાર ન લાગે, તેઓને સારુ મકાન ક્યાંથી કાઢું? ખાવાનું ક્યાંથી લાવું? હિંદુસ્તાનથી પૈસા મંગાવવા નહોતા. ત્યાંથી જે પૈસાનો વરસાદ વરસેલો તે હજુ વરસવો શરૂ નહોતો થયો. હિંદી વેપારીઓ એટલા ડરી ગયા હતા કે તેઓ મને જાહેર રીતે કંઈ મદદ આપવા તૈયાર ન હતા. તેઓનો વેપાર ખાણના માલિકો સાથે ને બીજા ગોરાઓની સાથે રહ્યો એટલે તેઓ ખુલ્લી રીતે મને કેમ મળે? હું જ્યારે જ્યારે ન્યૂકેસલ જતો ત્યારે તેમને ત્યાં ઊતરતો. આ વેળા મેં પોતે જ તેમનો રસ્તો સરળ કરી મૂક્યો. બીજા જગ્યાએ જ ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હું જણાવી ગયો છું કે જે બહેનો ટ્રાન્સવાલથી આવી હતી તેઓ દ્રાવિડ પ્રાંતની હતી. તેમનો કિતારો એક દ્રાવિડ કુટુંબ જે ખ્રિસ્તી હતું તેમને ત્યાં હતો. એ કુટુંબ મધ્યમ સ્થિતિનું હતું. તેને નાનો જમીનનો ટુકડો હતો ને બેત્રણ કોટડીવાળું ઘર હતું. મેં અહીં ઊતરવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઘરઘણીનું નામ લેઝરસ હતું. ગરીબને કોની બીક હોય? આ બધા મૂળ ગિરમીટિયા કુટુંબના હોય એટલે તેમને અથવા તેમનાં સગાંને ત્રણ પાઉંડ દેવાના હોય. ગિરમીટિયાનાં દુઃખોનો તેમને પૂરો પરિચય હોય જ, એટલે તેમના પ્રત્યે લાગણી પણ પૂરી હોય. આ કુટુંબે મને વધાવી લીધો. મને વધાવી લેવો એ કોઈ કાળે મિત્રોને સારુ સંહલું તો રહ્યું જ નથી. પણ આ વેળા મને

વધાવવો એટલે આર્થિક નાશને વધાવવો, કદાચ જેલને પણ વધાવવી પડે એવું હતું. આવી સ્થિતિમાં મુકાવાને તૈયાર ધનિક વેપારી થોડા જ હોઈ શકે. મારે મારી અને તેમની મર્યાદા સમજી તેમને કશોડી સ્થિતિમાં ન મૂકવા જોઈએ. લેઝરસને બિચારાને થોડો પગાર ખોવો પડે તો તે ખુએ. તેને કેદમાં કોઈ લઈ જાય તો ભલે, પણ તે પોતાનાથી પણ ગરીબ એવા ગિરમીટિયાનું દુઃખ કેમ નિરાંત સાંખે? તેને ત્યાં જ રહેલી બહેનો આ ગિરમીટિયાની મદદે આવતાં જેલમાં જતી તેણે જોઈ. તેમના પ્રત્યે પણ પોતાની ફરજ છે એમ ભાઈ લેઝરસે વિચાર્યું ને મને સંઘર્યો, સંઘર્યો તો ખરો પણ પોતાનું સર્વસ્વ આપ્યું. મારા તેને ત્યાં જવા પછી તેનું ઘર ધર્મશાળા થયું. સેંકડો માણસો ગમે તેવા આવે ને જાય. તેના ઘરની આસપાસની જમીન માણસોથી ખદબદી ઊઠી. તેને ઘેર ચોવીસ કલાક રસોડું ચાલ્યું. તેમાં તેની ધર્મપત્નીએ કાળજાતૂટ મહેનત કરી. અને એમ છતાં બંનેનો હસમુખો ચહેરો કાયમ હતો. મેં તેમની મુખાકૃતિમાં કદી અણગમો ન જોયો.

પણ લેઝરસ કંઈ સેંકડો મજૂરોને ખાવાનું પૂરું પાડી શકે? મજૂરોને મેં સંભળાવી દીધું કે તેઓએ પોતાની હડતાળ કાયમની સમજી પોતાના માલિકોએ આપેલાં ઝૂંપડાં છોડવાં રહ્યાં. સામાન વેચવા જવો હોય તે વેચી નાખે. બાકીનો પોતાની કોટડીમાં મૂકી રાખે. માલિકો તેને હાથ નહીં લગાડે, અને વધારે વેર વાળવા સામાન ફેંકી દે તો તે જોખમ પણ મજૂરોએ ખેડવું. મારી પાસે તેઓ પોતાનાં પહેરવાનાં કપડાં ને ઓઢવાની કામળી ડિપરાંત કંઈ પણ ન લાવે. જ્યાં લગી હડતાળ ચાલે ને જ્યાં લગી તેઓ જેલ બહાર રહે ત્યાં લગી હું તેઓની જોડે જ રહીશ ને ખાઈશપીશ. આ શરતે તેઓ બહાર નીકળી આવે તો અને તો જ તેઓ ટકી શકે ને કોમની જીત થાય. તેમ કરવાની જેની હિંમત ન હોય તેણે પોતાના કામ પર જોડાઈ જવું. જે જોડાય તેનો કોઈએ તિરસ્કાર ન કરવો. કોઈએ તેની પજવણી ન કરવી. આ શરતોનો કોઈએ ઈનકાર કર્યો હોય એવું મને યાદ નથી. મેં કહ્યું તે જ દિવસથી હિજરત કરનાર — ઘરત્યાગીઓની કતાર જામી. સૌ પોતાનાં બૈરાંછોકરાંને

લઈ માથે પોતાનાં પોટલાં મૂકી આવવા લાગ્યા. મારી આગળ ઘરને સારુ માત્ર જમીન હતી. સારે નસીબે આ મોસમમાં વરસાદ ન હતો, તેમ ટાઢ પણ ન હતી.

ખોરાકને સારુ મારો વિશ્વાસ હતો કે વેપારીવર્ગ પાછી પાની નહીં કરે. ન્યૂકેસલના વેપારીઓએ રાંધવા વાસણો આપ્યાં ને ચાવલ તથા દાળના બસ્તા (ગૂણો) મોકલ્યા. બીજાં ગામોમાંથી પણ દાળ, ચાવલ, લીલોતરી, મસાલા વગેરેનો વરસાદ વરસ્યો. હું ધારતો હતો તેના કરતાં આ વસ્તુઓ મારી પાસે વધારે આવવા લાગી. સહુ જેલ જવા તૈયાર ન થાય પણ સહુની દિલસોજી તો હતી જ. સહુ યથાશક્તિ મદદનો ફાળો ભરવા રાજી હતા. જેઓ કંઈ આપી શકે તેવા ન હતા તેવાઓએ પોતાની ચાકરી દઈને મદદ કરી. આ અજાણ્યા, અશિક્ષિત માણસોને સંભાળવા સારુ જાણીતા ને સમજુ સ્વયંસેવકો તો જોઈએ જ; તે મળી ગયા. અને તેઓએ અમૂલ્ય મદદ કરી. તેમાંના ઘણા તો પકડાયા પણ ખરા. આવી રીતે બધાએ યથાશક્તિ મદદ આપી અને માર્ગ સરળ થયો.

માણસોની ભીડ જમી. આટલા બધા અને નિરંતર વધતા જતા મજૂરોને એક જ સ્થળે ને વગર ધંધે સાચવવા અશક્ય નહીં તો ભયાનક કામ હતું. તેઓની શૌચાદિની ટેવો તો સારી હોતી જ નથી. આ સંઘમાં કેટલાક ગુનો કરી જેલ જઈ આવેલા પણ હતા. કોઈ તો ખૂનના ગુનાવાળા હતા; કોઈ ચોરીને સારુ કેદ ભોગવી છૂટેલા હતા. કોઈ વ્યભિચારને સારુ કેદ ભોગવી આવેલા હતા. હડતાળિયા મજૂરોમાં મારાથી નીતિના ભેદ પડાય નહીં. ભેદ પાડું તોપણ કોણ કહે રાંપીનો ઘા? હું કાજી થવા બેસું તો વિવેકહીન બનું. મારું કાર્ય કેવળ હડતાળ ચલાવવાનું હતું. આમાં બીજા સુધારાને ભેળવી શકાય તેમ ન હતું. છાવણીમાં નીતિ જાળવવાનું કામ મારું હતું. આવનારા ભૂતકાળમાં કેવા હતા તેની તપાસ કરવાનો મારો ધર્મ ન હતો. આવો શંભુમેળો સ્થિર થઈને બેસે તો ગુના થયા વિના ન જ રહે. જંટલા દિવસ મેં કાઢ્યા તેટલા દિવસ શાંતિથી ગયા એ જ ચમત્કાર હતો. કેમ જાણે સહુ પોતાનો આપદ્ધર્મ સમજી ગયા હોય નહીં એવી રીતે શાંતિથી રહ્યા.

મને ઈલાજ મળ્યો. મારે આ ટુકડીને ટ્રાન્સવાલમાં લઈ જવી, ને જેમ પેલા સોળ પકડાઈ ગયા તેમ આમને જેલમાં બેસાડી દેવા. આ લોકોને થોડા થોડાની સંખ્યામાં વહેંચી નાખી તેમની પાસે સરહદ ઓળંગાવવી, એ વિચાર થયો તેવો જ મેં રહ કર્યો. તેમાં ઘણો સમય જાય ને જે સામુદાયિક પગલાંની અસર પડે તે થોડા થોડાના જેલ જવાની ન પડે.

મારી પાસે લગભગ પાંચ હજાર માણસ એકઠા થયા હશે. તે બધાને ટ્રેનથી ન લઈ જવાય. એટલા પૈસા ક્યાંથી કાઢું? અને એમાં લોકોની પરીક્ષા ન થઈ શકે. ન્યૂકેસલથી ટ્રાન્સવાલની સરહદ ૩૬ માઈલ હતી. નાતાલનું સરહદી ગામ ચાર્સટાઉન હતું; ટ્રાન્સવાલનું વોક્સરસ્ટ હતું. અંતે પગપાળા મુસાફરી કરવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. મજૂરોની સાથે મસલત કરી. તેમાં સ્ત્રીઓ, બચ્ચાં વગેરે હતાં. કેટલાકે આનાકાની કરી. હૃદય કઠણ કર્યા વિના મારી પાસે બીજો ઈલાજ ન હતો. જેને પાછું ખાણો ડિપર જવું હોય તે જઈ શકે છે, એમ જણાવ્યું. કોઈ પાછા જવાને તૈયાર ન હતા. જેઓ અપંગ હતા તેઓને ટ્રેનથી મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો. બાકીના બધાએ પગે ચાલીને ચાર્સટાઉન જવાની તૈયારી જાહેર કરી. આ મજલ બે દિવસમાં પૂરી કરવાની હતી. આમ કરવાથી છેવટે તો સહુ રાજી થયા. બિચારા લેઝરસ કુટુંબને પણ કંઈક રાહત મળશે એમ પણ લોકો સમજ્યા, અને ન્યૂકેસલમાં ગોરાઓ મરકીનો ભય રાખતા હતા ને અનેક પ્રકારનાં પગલાં ભરવા ઈચ્છતા હતા તેઓ ભયમુક્ત થયા ને તેઓનાં પગલાંના ભયમાંથી અમે મુક્ત થયા.

આ કૂચની તૈયારી ચાલતી હતી તેવામાં ખાણના માલિકોને મળવાનું મને કહેણ આવ્યું. હું ડરબન ગયો. પણ આ કિસ્સો નવું પ્રકરણ માગે.

૧૮. ખાણના માલિકો પાસે અને પછી

ખાણના માલિકોની માગણીથી હું તેમની પાસે ડરબન પહોંચ્યો. હું સમજ્યો કે માલિકો ડિપર કંઈક અસર થઈ છે. ત્યાંથી કંઈ વળે એમ મેં નહોતું માન્યું; પણ સત્યાગ્રહીની નમ્રતાને હદ નથી, નથી હોતી. તે સમજૂતીનો એક પણ અવસર જવા દેતો નથી, તેથી તેને કોઈ બીકણ ગણે તો તે પોતાને બીકણ ગણાવા દે છે. જેના હૃદયમાં વિશ્વાસ છે અને વિશ્વાસથી નીપજતું બળ છે તેને બીજાની અવગણનાનો શોચ નથી થતો. તે પોતાના અંતરબળ ડિપર નિર્ભર રહે છે. આથી સહુને નમતો તે જગતનો મત કેળવે છે, ને તેને પોતાના કાર્ય તરફ આકર્ષે છે.

એથી મને માલિકોનું આમંત્રણ આવકારદાયક લાગ્યું. હું તેમની પાસે પહોંચ્યો. મેં જોયું કે હવામાં ગરમી હતી. મારી પાસેથી સમજવાને બદલે તેમના પ્રતિનિધિએ મારી ઊલટપાસ શરૂ કરી. તેમને મેં યોગ્ય ડિપર વાળ્યા. તેમને કહ્યું કે, 'આ હડતાળ બંધ કરવી તમારા હાથમાં છે.'

'અમે કંઈ અધિકારી નથી,' તેઓ તરફથી કહેવામાં આવ્યું.

મેં કહ્યું, 'તમે અધિકારી નથી છતાં ઘણું કરી શકો છો. તમે મજૂરોનો કેસ લડી શકો છો. તમે સરકારની પાસે ત્રણ પાર્ટિડનો કર દૂર કરવાની માગણી કરો તો તે ન કરે એમ હું માનતો નથી; તમે બીજાઓનો મત કેળવી શકો છો.'

'પણ સરકારે મૂકેલા કરની સાથે હડતાળને શો સંબંધ? માલિકો મજૂરોને દુઃખ દેતા હોય તો તમે તેમને કાયદેસર અરજી કરો.'

'મજૂરોની પાસે હડતાળ સિવાય બીજો રસ્તો હું જોતો નથી. ત્રણ પાર્ટિડનો કર પણ માલિકોને ખાતર મૂકવામાં આવ્યો છે. માલિકો મજૂરોની મજૂરી માગે છે, પણ તેઓની સ્વતંત્રતા નથી ઈચ્છતા. તેથી એ કર દૂર કરાવવાને સારું મજૂરોની હડતાળમાં હું ક્યાંયે અનીતિ, એટલે કે માલિકો પ્રત્યે અન્યાય જોતો નથી.'

'ત્યારે તમે મજૂરોને કામ પર જવાનું નહીં કહો?'

'હું લાચાર છું.'

‘તમે પરિણામ જાણો છો?’

‘હું સાવધાન છું. મારી જવાબદારીનો મને પૂરો ખ્યાલ છે.’

‘હાસ્તો, તમારું શું જવાનું છે? પણ જે નુકસાન આ ભોળવાયેલા મજૂરોને થાય છે એ તમે આપશો કે?’

‘મજૂરોએ સમજપૂર્વક અને નુકસાનને ધ્યાનમાં રાખીને આ હડતાળ પાડી છે. સ્વમાનહાનિ કરતાં બીજું વધારે મોટું નુકસાન હું સમજી શકતો નથી. મજૂરો આ વાત સમજ્યા છે એ જ મને સંતોષ છે.’

આવા પ્રકારની વાતો થઈ. આખી વાત મને આ વેળા યાદ નહીં આવી શકે. મને જે મુદ્દાઓ યાદ રહ્યા છે તે મેં ટૂંકામાં આપ્યા છે. માલિકોને પોતાનો કેસ લૂલો લાગ્યો એમ તો હું જોઈ શક્યો; કેમ કે તેઓની મસલત સરકાર સાથે તો ચાલતી જ હતી.

જતાં ને વળતાં મેં જોયું કે ટ્રેનના ગાર્ડ વર્ગેની ડિપર આ હડતાળની અને લોકોની શાંતિની છાપ પણ બહુ સારી પડી હતી. મારી મુસાફરી તો ત્રીજા વર્ગમાં ચાલતી હતી. પણ ત્યાંયે ગાર્ડ વર્ગે અમલદારો મને ઘેરી લેતા, ખંતપૂર્વક હકીકત પૂછતા ને સૌને ક્ષતેહ ઈચ્છતા. મને અનેક પ્રકારની ઝીણી સગવડો કરી આપતા. મારો તેમની સાથેનો સંબંધ હું નિર્મળ રાખતો. એક પણ સગવડને સારુ હું તેઓને લાલચ ન આપતો. પોતાની ઈચ્છાએ વિનય જાળવે તો તે મને સુચિકર હતું, પણ વિનય વેચાતો લેવાનો પ્રયત્ન જ નહોતો કર્યો. ગરીબ, અભણ, અણસમજુ મજૂરો આટલી દઢતા જાળવી શકે એ તેમને આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. ને દઢતા તેમ જ બહાદુરી એવા ગુણ છે કે જેની છાપ વિરોધીઓની ડિપર પણ પડ્યા વિના નથી રહેતી.

હું ન્યૂકેસલ પાછો પહોંચ્યો. લોકોની ધારા તો ચાલી જ રહી હતી. લોકોને બધી વાત ઝીણવટથી સમજાવી. તેમને પાછા જવું હોય તો જઈ શકે છે એમ પણ કહ્યું. માલિકોની ધમકીની વાત પણ કરી; ભવિષ્યમાં રહેલાં જોખમોનું વર્ણન પણ કરી બતાવ્યું. લડાઈ ક્યારે પૂરી થશે એ પણ ન કહી શકાય. જેલનાં દુઃખો સમજાવ્યાં, પણ લોકો અડગ રહ્યા. ‘તમે લડવા તૈયાર હશો ત્યાં

લગી અમે હારવાના જ નથી, અમે દુઃખ સમજીએ છીએ, અમારી ચિંતા ન કરજો.' એવો નિર્ભય જવાબ મને મળ્યો.

મારે હવે તો કૂચ કરવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. એક દિવસ મળસંક ઊઠીને કૂચ કરવાનું લોકોને કહી દીધું. રસ્તે ચાલવાના નિયમો સંભળાવ્યા. પાંચછ હજારનું ટોળું સાચવવું એ જેવી તેવી વાત ન હતી. તેઓની ગણતરી તો મારી પાસે હતી જ નહીં. નહોતાં નામઠામ. જે રહ્યા તે રહ્યા એ હિસાબ હતો. સૌને સવા શેર રોટી અને અઢી રૂપિયાભાર ખાંડ સિવાય બીજો ખોરાક આપવાની શક્તિ ન હતી. આ ઉપરાંત રસ્તામાં જો હિંદી વેપારીઓ કંઈ આપે તો તે માગી લઈશ એમ કહ્યું હતું. પણ લોકોએ રોટી અને ખાંડથી સંતોષ વાળવાનો હતો. મને બોચર લડાઈ તથા હબસીની લડાઈમાં મળેલો અનુભવ ખૂબ કામમાં આવ્યો. સાથે જોઈ તે કરતાં વધારે કપડાં ન જ રખાય એ શરત તો હતી જ. રસ્તામાં કોઈનો માલ ન લેવાય, અમલદારો અથવા કોઈ અંગ્રેજ મળે, ગાળો દે અથવા માર પણ મારે તે સહન કરવો, કેદ કરે તો થઈ જવું, હું પકડાઈ જાઉં તોપણ તેઓએ કૂચ ચાલુ રાખવી વગેરે વાતોની સમજણ પાડી. એક પછી એક માણસો મારી અવેજીમાં કોણ કોણ નિમાશે એ પણ જણાવ્યું:

લોકો સમજ્યા. કાફલો સહીસલામત ચાર્સટાઉન પહોંચ્યો. ચાર્સટાઉનમાં વેપારીઓએ ખૂબ મદદ કરી. પોતાનાં મકાનોનો ઉપયોગ આપ્યો. મસ્જિદના ફળિયામાં રસોઈ કરવાની રજા આપી. કૂચને વખતે જે ખોરાક અપાતો તે સ્થાયી મુકામમાં ન જ હોય એટલે રસોઈનાં વાસણો જોઈએ જ. તે પણ તેઓએ ખુંશીથી આપ્યાં. ચોખા વગેરે તો મારી પાસે ખૂબ થઈ ગયા હતા. તેમાં પણ વેપારીઓએ પોતાનો હિસ્સો આપ્યો.

ચાર્સટાઉન નાનું સરખું ગામડું ગણાય. તેમાં આ વેળા ભાગ્યે ચારપાંચ હજારની વસ્તી હશે; તેમાં આટલા માણસોને સમાવવા મુશ્કેલીની વાત હતી. બૈરાંછોકરાં વગેરેને જ મકાનોમાં રાખ્યાં. ઘણાંને તો મેદાનમાં જ મૂકી દીધાં હતાં.

અહીંનાં મધુર સ્મરણો ઘણાં છે ને કેટલાંક કડવાં પણ છે. મધુર સ્મરણમાં મુખ્યત્વે ચાર્સટાઉનના આરોગ્યખાતાનું ને તેના આરોગ્યખાતાના

અમલદારનું છે. તેઓ આવડી વસ્તી વધેલી જોઈ ગભરાયા, પણ કંઈ પણ આકરા ઉપાય લેવાને બદલે મને જ મળ્યા, ને કેટલીક સૂચનાઓ કરીને મને મદદ કરવાનું પણ કહ્યું. ત્રણ વસ્તુની સંભાળ યુરોપના લોકો રાખે છે, આપણે નથી રાખતા. પાણીની સ્વચ્છતા, રસ્તાની અને પાચખાનાની સ્વચ્છતા. મારે પાણી ના ઢોળાંવા દેવું, જ્યાંત્યાં લોકોને લઘુશંકા ન કરવા દેવી અને ક્યાંયે કચરો ન નાખવા દેવો; તેઓ બતાવે તે જ જગ્યાએ લોકોને મારે રાખવા અને ત્યાંની સ્વચ્છતાને સારુ મારે જવાબદાર થવું. આ બધું મેં ઉપકાર સાથે કબૂલ કર્યું. મને પૂરી શાંતિ થઈ.

આપણા માણસોની પાસે આ નિયમોનું પાલન કરાવવું એ ઘણું કઠિન કામ છે. પણ લોકોએ અને સાથીઓએ તે સહેલું કરી મૂક્યું. મારો અનુભવ સદાય એવો છે કે, સેવક સેવા કરે ને હુકમ ન કરે તો ઘણું થઈ શકે છે. સેવક પોતે પોતાનું શરીર વાળે તો બીજા પણ વાળશે. આનો પૂરતો અનુભવ આ છાવણીમાં મળ્યો. મારા સાથીઓ અને હું ઝાડુ વાળવાનું, મેલું ઉપાડવાનું વગેરે કામ કરતાં જરાયે આંચકો ન ખાતા. તેથી લોકો તે કામ હાંશે ઊંચકી લેતા. આમ ન કરીએ તો કોને હુકમ કરાય? સૌ સરદાર થઈને બીજાને હુકમ કરે ને છેવટે કામ થાય જ નહીં. પણ જ્યાં સરદાર પોતે જ સેવક બને ત્યાં બીજા સરદારીનો દાવો જ કેમ કરી શકે ?

સાથીઓમાં કેલનબેક પહોંચી ગયા હતા. મિસ રલેશિન પણ હાજર થઈ ગઈ હતી. એ બાઈની મહેનત, કાળજી ને પ્રામાણિકપણાની સ્તુતિ જોટલી કરું તેટલી ઓછી છે. હિંદીઓમાં મરહૂમ પી. કે. નાયડુ અને કિસ્તોક્ષરનાં નામ મને અત્યારે તો યાદ આવે છે, બીજા પણ હતા. તેઓએ પણ ખૂબ મહેનત કરીને મદદ દીધી. રસોઈમાં ચોખા ને દાળ અપાતાં. લીલોતરી ખૂબ આવી પડી હતી, પણ તે નોખી રાંધી શકાય તેવી સ્થિતિ જ નહોતી એટલે તે દાળમાં નાખવામાં આવતી. નોખું રાંધવાનો વખત ન મળે, તેટલાં વાસણ પણ ન હોય. રસોડું ચોવીસ કલાક ચાલતું, કેમ કે માણસો ભૂખ્યાંતરસ્યાં ગમે ત્યારે આવી પહોંચે. ન્યૂકેસલમાં કોઈને રહેવાપણું

જ ન હતું. બધાને રસ્તાની ખબર હતી એટલે ખાણમાંથી નીકળીને સીધા ચાર્સટાકિન પહોંચે.

માણસોની ધીરજનો ને સહનશીલતાનો વિચાર કરું છું ત્યાં મારી આગળ ઈશ્વરનો મહિમા ખડો થાય છે. રસોઈ કરનારમાં મુખિયો હું રહ્યો. કોઈ વેળા દાળમાં વધારે પાણી પડે તો કોઈ વેળા તે કાચી રહે. કોઈ વેળા શાક ન ચડ્યું હોય ને કોઈ વેળા ભાત પણ કાચો રહી જાય. આવું ખાણું હસતે ચહેરે લઈ જમનારા મેં જગતમાં ઘણા ભાળ્યા નથી. એથી ઊલટું દક્ષિણ આફ્રિકાની જેલમાં એવો પણ અનુભવ લીધો કે સારા શિક્ષિત ગણાતાનો મિજાજ જરા ઓછું કે મોળું કે કાચું મળ્યું છે તો ગયો છે.

રાંધવા કરતાં પીરસવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; અને તે તો મારે હસ્તક જ રહે. કાચાપાકાનો હિસાબ તો મારે જ આપવો રહ્યો. ખોરાક ઓછો હોય ને માણસો વધી પડે ત્યારે ઓછું આપી સંતોષવાનું પણ મારે હાથ જ રહ્યું. એ બહેનો કે જે મેં ઓછું આપ્યું હોય ત્યારે પણ વાર મારા સામું ઠપકાની નજરે જોઈને પછી મને સમજી હસીને ચાલતી થાય એ દશ્ય જિંદગીભર ન ભુલાય તેવાં છે. હું કહી દઉં કે, 'હું લાચાર બન્યો છું. મારી પાસે પકાવેલું થોડું છે ને જણાં ઘણાં છે એટલે મારે ભાગે પડતું જ આપવું રહ્યું.' આટલું સમજે એટલે 'સંતોષમ્' કહી હસીને રવાના થાય.

આ તો બધાં મધુર સ્મરણો. કડવાં એ હતાં કે, માણસોને ઘડી નવરાશ મળી એટલે માંહોમાંહે ટંટાના અને તેથી પણ નઠારા વ્યભિચારના દાખલા મળી આવે. સ્ત્રીપુરુષોને સાથે રાખવાં જ પડતાં હતાં. ભીડ પણ એટલી જ. વ્યભિચારીને શરમ તો હોય જ શાને? આ દાખલાઓ બનતાં હું જઈ પહોંચ્યો. માણસો શરમાયા. તેઓને અલગ રાખ્યા. પણ મારી જાણમાં નહીં આવ્યા હોય એવા કિસ્સા કેટલા બન્યા હશે તે કોણ કહી શકે? આ વસ્તુનું વધારે વર્ણન કરવું નિર્રથક. બધું સીધું જ સીધું ન હતું એ જણાવવા ખાતર, તેમ જ આવા કિસ્સા બન્યા ત્યારે પણ કોઈએ ઉદ્ધતાઈ નથી વાપરી એ બતાવવા, મેં આટલું વર્ણન દાખલ કર્યું છે. જંગલી

જેવા, નીતિ-અનીતિનો ભેદ બહુ ન જાણનારા લોકો પણ સારા વાતાવરણમાં કેવા સીધા ચાલે છે એ મેં આવે અનેક સમયે અનુભવ્યું છે. અને એ જાણવું વધારે આવશ્યક ને લાભદાયી છે.

૧૯. ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ

આપણે હવે સન ૧૯૧૩ના નવેમ્બરની શરૂઆતમાં છીએ. કૂચ કરીએ તેના પહેલાં બે બનાવોની નોંધ લઈ જઈએ. ન્યૂકેસલમાં દ્રાવિડ બહેનો જેલ ગઈ તેથી બાઈ કાતમા મહેતાબથી ન રહેવાયું એટલે તે પણ પોતાની મા અને સાત વર્ષના બચ્ચા સાથે જેલ જવા ઊપડી ગઈ! મા-દીકરી તો પકડાયાં, પણ બચ્ચાને લેવાની સરકારે ચોખ્ખી ના પાડી. બાઈ કાતમાનાં આંગળાંની છાપ લેવાની પોલીસે કોશિશ કરી. પણ બાઈ કાતમા નીડર રહી અને પોતાનાં આંગળાં ન જ આપ્યાં.

આ વખતે હડતાળ પુરજોરમાં ચાલી રહી હતી. તેમાં જેમ પુરુષો તેમ સ્ત્રીઓ પણ આવતી. આમાંની બે માતાઓ પોતાનાં બાળકડાં સહિત હતી. એક બાળકને કૂચમાં શરદી થઈ ને તે મરણને શરણ થયું. બીજાનું બાળક એક વોંકળો ઓળંગતાં તેની કાખેથી પડી ગયું અને ધોધમાં તણાઈ ડૂબી મૂકિં. પણ માતા નિરાશ ન થઈ. બંનેએ પોતાની કૂચ જારી રાખી. એકે કહ્યું: 'આપણે મૂએલાંનો શોક કરીને શું કરશું? તે કાંઈ પાછાં આવશે? જીવતાંની સેવા કરવી એ આપણો ધર્મ છે.' આવા શાંત બહાદુરીના, આવી ઈશ્વરઆસ્થાના, આવા જ્ઞાનના દાખલા ગરીબોમાં મેં અનેક વેળા અનુભવ્યા છે.

આવી દઢતાથી ચાર્લ્સટાઉનમાં સ્ત્રીપુરુષો પોતાનો કઠિન ધર્મ પાળી રહ્યાં હતાં. પણ અમે ચાર્લ્સટાઉનમાં કંઈ શાંતિને સારું નહોતા આવ્યા. શાંતિ જેને જોઈએ તેણે અંતરમાંથી મેળવી લેવી. બહાર તો જ્યાં જુઓ ને જોતાં આવડે તો 'અહીં શાંતિ નથી મળતી' એવાં પાટિયાં નજરે પડે છે. પણ એ અશાંતિની વચ્ચે મીરાંબાઈ જેવી ભક્તારણી

હાથમાં ઝેરનો ખ્યાલો રાખી મોઢે માંડતી હસે છે. પોતાની અંધારી કોટડીમાં બેઠેલો સોક્રેટિસ પોતાના હાથમાં ઝેરનો ખ્યાલો રાખે છે, ને પોતાના મિત્રને ગૂઢ જ્ઞાન આપે છે અને આપણને શીખવે છે : 'જેને શાંતિ જોઈએ તેણે પોતાના હૃદયમાંથી શોધી લેવી.'

આવી જ શાંતિમાં સત્યાગ્રહીની ટુકડી છાવણી નાખી પ્રાતઃકાળે શું થશે તેની ચિંતા કરતી પડી હતી.

મેં તો સરકારને કાગળ લખ્યો હતો કે અમે ટ્રાન્સવાલમાં નિવાસ કરવાના હેતુથી પ્રવેશ નથી કરવા માગતા. અમારો પ્રવેશ સરકારના વચનભંગ સામેનો અમલી પોકાર છે; અને અમારા સ્વમાનભંગથી થતા દુઃખની શુદ્ધ નિશાની છે. અમને તમે અહીં જ — ચાર્લ્સટાઉનમાં — પકડી લેશો તો અમે નિશ્ચિંત થઈશું. જો તમે નહીં જ કરો ને અમારામાંના કોઈ છાની રીતે ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ જશે તો તેને સારુ અમે જવાબદાર પણ નહીં રહીએ. અમારી લડતમાં છાનું કાંઈ જ નથી. વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કોઈને સાધવો નથી. કોઈ છાનો પ્રવેશ કરે તે અમને ન ગમે. પણ જ્યાં હજારો અજાણ્યા માણસોની સાથે કામ લેવાનું છે ને જ્યાં પ્રેમ સિવાય બીજું બંધન નથી, ત્યાં કોઈના કાર્યને વિશે અમે જવાબદાર નહીં થઈ શકીએ. વળી એટલું પણ જાણજો કે જો તમે ત્રણ પાર્ટિડનો કર કાઢી નાખો તો ગિરમીટિયા પાછા કામે વળગશે ને હડતાળ બંધ થશે. અમારાં બીજાં દુઃખો મટાડવા સારુ તેમને અમે સત્યાગ્રહમાં નહીં જોડીએ.

એટલે સરકાર ક્યારે પકડે તે કહી ન શકાય એવી અનિશ્ચિત સ્થિતિ હતી. પણ સરકારના જવાબની રાહ કંઈ આવી સ્થિતિમાં દિવસો સુધી ન જોવાય. એક ટપાલ કે બે ટપાલની જ રાહ જોઈ શકાય. તેથી જો સરકાર પકડે નહીં તો તુરત જ ચાર્લ્સટાઉન છોડી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવાનો નિશ્ચય કર્યાં. જો રસ્તામાં ન પકડે તો કાફલાએ હમેશાં વીસથી ચોવીસ માઈલની કૂચ આઠ દિવસની કરવાની હતી. આઠ દિવસમાં ટોલ્સ્ટોય કાર્મ પહોંચવાનો ઈરાદો હતો, ને લડાઈ પૂરી થતાં લગી ત્યાં બધાએ રહેવું ને કાર્મ ઉપર કામ કરી પોતાની આજીવિકા મેળવવી એવી ધારણા હતી. મિ. કેલનબેકે બધી તજવીજ કરી રાખી હતી. ત્યાં માટીનાં મકાનો બનાવવાં

ને તે કામ આ કાફલાની પાસે જ કરાવવું. દરમિયાન નાની રાવટીઓ નાખી નબળાં પાતળાંનો તેમાં સમાવેશ કરવો ને જેઓ મજબૂત હોય તેમણે બહાર પડ્યા રહેવું. આમાં અડચણ એ જ આવતી હતી કે હવે વરસાદની મોસમ શરૂ થવાની હતી, એટલે વરસાદના સમયમાં તો સહુને આશરો જોઈએ જ. પણ તેને પહોંચી વળવાની મિ. કેલનબેકની હિંમત હતી.

કાફલાએ કૂચની બીજી તૈયારીઓ પણ કરી. ચાર્લ્સટાઉનના ભલા અંગ્રેજ દાકતરે અમારે સારુ એક નાનકડી દવાની પેટી તૈયાર કરી આપી અને પોતાનાં કેટલાંક હથિયારો મારા જેવો માણસ વાપરી શકે તે આપ્યાં. આ પેટી અમારે જાતે ઊંચકી જવાની હતી. કાફલા જોડે વાહન કંઈ જ નહોતું રાખવાનું. આ ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે કે તેમાં ઔપધો ઓછામાં ઓછાં ને સો માણસોને પણ એકીવખતે પહોંચી શકે તેટલાં ન હતાં. આનું કારણ તો એ હતું કે અમારે દરરોજ કોઈ ગામની નજીક છાવણી નાખવાની હતી, એટલે ખૂટતાં ઔપધ મેળવી શકાય અને સાથે તો અમે એક પણ દરદી કે અપંગને રાખવાના ન હતા. તેને તો રસ્તામાં જ છોડવા એમ ઠર્યું હતું.

ખાવાનું તો રોટી અને ખાંડ સિવાય કંઈ હતું જ નહીં, પણ આ રોટી આઠ દિવસ કંઈ રીતે પૂરી પાડી શકાય? રોજની રોજ લોકોને વહેંચી દેવી જોઈએ. આનો ઉપાય તો એ જ રહ્યો કે અમને દરેક મજલે કોઈ રોટી પહોંચતી કરે. આ કોણ કરે? હિંદી ભઠિયારા તો હોય જ નહીં. વળી દરેક ગામમાં રોટી બનાવનારા પણ ન હોય; ગામડાંઓમાં રોટી શહેરોમાંથી જાય. આ રોટી તો જો કોઈ ભઠિયારો પૂરી પાડે અને રેલવે તે પહોંચાડે તો જ મળી શકે. ચાર્લ્સટાઉન કરતાં વોકસરસ્ટ (ટ્રાન્સવાલનું ચાર્લ્સટાઉનને લગતું સરહદી મથક) મોટું હતું. ત્યાં ભઠિયારાની (બેકરની) મોટી દુકાન હતી. તેણે ખુશીથી દરેક સ્થળે રોટી પૂરી પાડવાનો કરાર કર્યો. અમારી કફોડી હાલત જાણી બજારભાવ કરતાં વધારે લેવાની પણ તેણે કોશિશ ન કરી; અને રોટી સરસ આટાની બનાવેલી પૂરી પાડી. રેલવેમાં તેણે વખતસર મોકલી ને રેલવેવાળાઓએ (આ પણ

ગોરાઓ જ તો) પ્રામાણિકપણે તે પહોંચાડી; એટલું જ નહીં, તેઓએ તે પહોંચતી કરવામાં પૂરી કાળજી વાપરી, ને અમને કેટલીક ખાસ સગવડો કરી આપી. તેઓ જાણતા હતા કે અમારે કોઈની દુશ્મનાવટ ન હતી, અમારે કોઈને નુકસાન નહોતું પહોંચાડવું; અમારે તો દુઃખ વેઠીને દાદ લેવી હતી. આથી અમારી આસપાસનું આમ વાતાવરણ શુદ્ધ થયું અને રહ્યું. મનુષ્યજાતિનો પ્રેમભાવ પ્રગટ થયો. આપણે બધા ખ્રિસ્તી, યહૂદી, હિંદુ, મુસલમાન ઇત્યાદિ ભાઈઓ જ છીએ એમ સહુએ અનુભવ્યું.

આમ કૂચની બધી તૈયારી થઈ એટલે મેં ફરી સમાધાનીનો પ્રયત્ન કર્યો. કાગળ, તાર વગેરે તો મોકલ્યાં જ હતાં. મારું અપમાન તો કરશે જ, પણ થાય તો ભલે, મારે તો ટેલિકોન પણ કરવો એમ મેં 'નિશ્ચય કર્યો. ચાર્લ્સટાઉનથી પ્રિટોરિયા ટેલિકોન હતો. મેં જનરલ સ્મટ્સને ટેલિકોન કર્યો. તેના મંત્રીને મેં કહ્યું, 'જનરલ સ્મટ્સને કહો મારી કૂચની બધી તૈયારી છે, વોકસરસ્ટના લોકો કિશકેરાયા છે, તેઓ કદાચ અમારા જાનને પણ નુકસાન કરે. તેઓએ એવો ડર તો બતાવ્યો જ છે. આવું પરિણામ તેઓ પણ ન ઇચ્છે. તેઓ ત્રણ પાઉંડનો કર રદ કરવાનું વચન આપે તો મારે કૂચ નથી કરવી. કાયદાનો ભંગ કરવાને ખાતર તેનો ભંગ નથી કરવો. હું લાચાર બન્યો છું. તે મારું આટલું નહીં સાંભળે?' અરથી મિનિટમાં જવાબ મળ્યો, 'જનરલ સ્મટ્સ તમારી સાથે કશો સંબંધ નથી ઇચ્છતા; તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરજો.' ટેલિકોન બંધ.

મેં ધાર્યું જ હતું. માત્ર તોછડાઈની આશા નહોતી રાખી. કેમ કે અમારો સત્યાગ્રહ પછીનો રાજકીય સંબંધ હવે છ વર્ષનો ગણાય, એટલે મેં વિનયી જવાબની આશા રાખી હતી. પણ મારે તેના વિનયથી ફુલાવાનું ન હતું. તેમ આ અવિનયથી હું ઢીલો પણ ન થયો. મારા કર્તવ્યની સીધી લીટી મારી સામે સ્પષ્ટ દેખાતી હતી. બીજે દહાડે ધારેલે ટકોરે અમે પ્રાર્થના કરી ઈશ્વરને નામે કૂચ શરૂ કરી. કાકલામાં ૨,૦૨૭ પુરુષો, ૧૨૭ સ્ત્રીઓ અને ૫૭ બાળકો હતાં.

૨૦. ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ (ચાલુ)

આમ સંઘ કહ્યો, કાફલો કહ્યો કે યાત્રાળુ કહ્યો, બરાબર ધારેલે વખતે ચાલ્યા. ચાર્સટાકિનથી એક માઈલ દૂર વોકસરસ્ટનું ગરનાળું આવે છે. તે ગરનાળું ઊતરે એટલે વોકસરસ્ટમાં કહેતાં ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. આ ગરનાળાને છેડે ઘોડેસવાર પોલીસ હતી. હું પહેલો તેની પાસે ગયો ને લોકોને કહ્યું હતું કે હું નિશાની કરું ત્યારે તેઓએ ઢાખલ થવું. પણ હજુ હું પોલીસની સાથે વાત કરતો હતો તેવામાં લોકોએ તો ધસારો જ કર્યો ને ગરનાળુ ઓળંગી આવ્યા. સવારો ફરી વળ્યા. પણ આ કાફલો એમ રોક્યો રોકાય તેમ ન હતો. પોલીસનો અમને પકડવાનો ઈરાદો તો હતો જ નહીં. મેં લોકોને શાંત કર્યા, ને હારબંધ ચાલવાનું સમજાવ્યું. પાંચસાત મિનિટમાં બધું શાંત પડ્યું, ને ટ્રાન્સવાલમાં કૂચ શરૂ થઈ.

વોકસરસ્ટના લોકોએ બે દિવસ પૂર્વે જ સભા ભરી હતી, તેમાં અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી હતી. કેટલાક બોલ્યા હતા કે, જો હિંદીઓ ટ્રાન્સવાલમાં ઢાખલ થાય તો તેને અમે બંદૂકે દેશું. આ સભામાં મિ. કેલનબેક આ ગોરાઓને સમજાવવા સારુ ગયા હતા. મિ. કેલનબેકનું કોઈ સાંભળવા પણ તૈયાર ન હતા. કેટલાક તેમને મારવા ઊભા થયા. મિ. કેલનબેક પોતે પહેલવાન છે. તેમણે સેન્ડોની પાસેથી કસરતની તાલીમ લીધી હતી. તેમને ડરાવવા મુશ્કેલ હતું. એક ગોરાએ તેમને ઢંઢ્યુઢનું આહ્વાન કર્યું. મિ. કેલનબેકે કહ્યું: 'મેં શાંતિધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે એટલે તે તો મારાથી થઈ શકે તેમ નથી; પણ મારા પર જેને પ્રહાર કરવો હોય તે સુખેથી કરી જાય; પણ હું તો આ સભામાં બોલ્યે જ રહેવાનો. તમે આમાં બધા ગોરાઓને આવવાનું જાહેરનામું કાઢ્યું છે. બધા ગોરા તમારી જેમ નિર્દોષ માણસોને મારવા તૈયાર નથી તે સંભળાવવા હું આવ્યો છું. એક ગોરા એવો છે કે જે તેમને સંભળાવવા માગે છે કે, તમે હિંદીઓની ડિપર જે આરોપો મૂકો છો તે ખોટા છે. તમે ધારો છો તે હિંદીઓ માગતા નથી. નથી જોઈતું તેમને તમારુ રાજ્ય. નથી તેઓ તમારી સાથે લડવા માગતા, નથી તેઓ તમારો

મુલક ભરી મૂકવા ઈચ્છતા. તેઓ તો શુદ્ધ ન્યાય ઈચ્છે છે. જેઓ દ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા ઈચ્છે છે તેઓ વસવાટને સારુ નહીં, પણ તેઓની ઊપર અન્યાયી કર છે તેની સામે અમલી પોકાર કરવા સારુ દાખલ થવાના છે. તેઓ બાહુદુર છે, તેઓ તોફાન નહીં કરે, તમારી સામે નહીં લડે, તમારી ગોળીઓ સાહન કરીને પણ દાખલ તો થશે જ. તેઓ તમારી ગોળીના કે તમારા ભાલાના ડરથી પાછી પાની કરે એવા નથી. પોતે દુઃખ સાહન કરીને તમારું હૃદય પિગળાવવાના છે. પિગળાવશે જ. આટલું કહેવા હું અહીં આવ્યો છું. આટલું કહીને મેં તો તમારી સેવા કરી છે. તમે ચેતો, અન્યાયથી બચો.' આટલું કહી મિ. કેલનબેક શાંત રહ્યા. લોકો કંઈક શરમાયા. પેલો લડવાવાળો પહેલવાન તો મિત્ર થયો.

પણ ઊપરની સભાની અમને ખબર હતી તેથી કંઈક તોફાન વોકસરસ્ટના ગોરા તરફથી થાય તો તે માટે અમે તૈયાર હતા. અને એટલી બધી પોલીસ એકઠી કરી હતી એનો અર્થ એ પણ હોય કે ગોરાઓને મર્યાદા ઓળંગતા અટકાવવા. ગમે તેમ હોય. અમારું સરઘસ તો શાંતિથી ચાલ્યું. કોઈ ગોરાએ કંઈ અટક્યાળું કર્યું એવું પણ મને યાદ નથી. સહુ આ નવું કૌતક જોવા નીકળી પડ્યા. તેઓમાંના કેટલાકની આંખમાં મિત્રતા પણ હતી.

અમારો મુકામ પહેલે દિવસે આઠેક માઈલ દૂર સ્ટેશન છે ત્યાં હતો. અમે સાંજના છસાત વાગ્યે પહોંચ્યા હતા. લોકોએ રોટી ને ખાંડ ખાધાં ને સહુ ખુલ્લી હવામાં મેદાનમાં લાંબા થયા. કોઈ ભજન ગાતા હતા તો કોઈ વાતો કરતા હતા, ને રસ્તામાં કેટલાંક બૈરાંઓ થાકેલા. પોતાનાં છોકરાંનો ભાર ઊપાડી ચાલવાની હિંમત તો તેઓએ કરી હતી પણ આગળ ચાલવું તેઓની શક્તિ બહાર હતું. તેથી મારી ચેતવણી પ્રમાણે મેં તો તેમને એક ભલા હિંદીની દુકાનમાં મૂક્યાં, ને અમે ટોલ્સ્ટોય શર્મ પહોંચીએ તો ત્યાં તેમને મોકલવાં અને કેદ થઈએ તો તેઓને ઘેર મોકલવાં એવી ભલામણ કરી. હિંદી વેપારીએ આ પ્રાર્થના સ્વીકારી.

રાત થતી ગઈ તેમ તેમ બધું શાંત થયું. હું પણ ઊંઘવાની તૈયારીમાં હતો તેટલામાં ખડખડાટ સંભળાયો. કાનસ લઈને આવતા

ગોરાને મેં જોયો. હું ચેત્યો. મારે તૈયારી તો કરવાની જ ન હતી. પોલીસ અમલદારે કહ્યું :

‘તમારે સારુ મારી પાસે વોરંટ છે; મારે તમને કેદ કરવાના છે.’

‘ક્યારે?’ મેં પૂછ્યું.

‘હમણાં જ.’ જવાબ મળ્યો.

‘મને ક્યાં લઈ જશો?’

‘અત્યારે તો નજીકના સ્ટેશન પર અને જ્યારે ગાડી આવશે ત્યારે તેમાં બેસાડી વોકસરસ્ટ.’

હું બોલ્યો, ‘ત્યારે હું કોઈને જગાડયા વિના તમારી સાથે આવું છું. પણ મારા સાથીઓને થોડી ભલામણ કરી લઉં.’

‘ખુશીથી.’

પડખે સૂતેલ પી. કે. નાયડુને મેં જગાડયા. તેમને પકડાવાની ખબર આપીને લોકોને સવાર પહેલાં ન જગાડવાનું કહ્યું. સવાર પડચે નિયમસર કૂચ કરવાનું પણ કહી દીધું. કૂચ તો સૂર્યોદય પહેલાં શરૂ કરવાની હતી. જ્યાં વિસામો લેવાનો ને રોટી વહેંચવાનો સમય આવે ત્યાં લોકોને મારા પકડાવાની વાત કહેવી. દરમિયાન જેઓ પૂછે તેને કહેતાં જવું. કાફલાને પકડે તો પકડાઈ જવું, ન પકડે તો નીમેલી રીતે કૂચ જરી રાખવી. નાયડુને કશો ભય તો હતો જ નહીં. નાયડુ પકડાય તો શું એ પણ કહી રાખ્યું.

વોકસરસ્ટમાં મિ. કેલનબેક તો હતા જ.

હું પોલીસની સાથે ગયો. સવાર પડી. વોકસરસ્ટની ટ્રેનમાં બેઠા. વોકસરસ્ટમાં કેસ ચાલ્યો. કેસ મુલતવી રાખવાનું પબ્લિક પ્રોસિક્યુટરે જ માગ્યું; કેમ કે તેમની પાસે પુરાવો તો તૈયાર જ ન હતો. કેસ મુલતવી રહ્યો. મેં જમીન ઉપર છૂટવાની અરજી કરીને કારણમાં જાણાવ્યું કે, મારી સાથે ૨,૦૦૦ માણસો ૧૨૨ બૈરાંછોકરાં સહિત છે. કેસની મુદત આવે તે દરમિયાન હું તો પાછો લોકોને ઠેકાણે પાડી હાજર થઈ શકું તેમ છું. સરકારી વકીલ જમીનની સામે તો થયો, પણ મેજિસ્ટ્રેટ લાચાર હતો. મારી ઉપર જે આરોપ હતો તે એવાં ન હતો કે જેમાં જમીન પર છૂટકારો પણ મેજિસ્ટ્રેટની મુનસફી પર હોય. એટલે મને પચાસ પાકિડના જમીન ઉપર છોડ્યો.

મારે સારુ મોટર તો મિ. કેલનબેકે તૈયાર જ રાખી હતી. એટલે તેમાં બેસાડીને મને મારા કાફલાની પાસે પહોંચાડ્યો. ટ્રાન્સવાલના છાપાનો પ્રતિનિધિ અમારી સાથે આવવા માગતો હતો. તેને રજા આપી ને તેણે આ મોટરની મુસાફરીનો, કેસનો ને લોકોની સાથેના મેળાપનો સુંદર ચિતાર તે વેળા પ્રગટ કરેલો. લોકોએ મને વધાવી લીધો ને તેમના જુસ્સાનો પાર ન રહ્યો. મિ. કેલનબેક તુરત જ પાછા વોકસરસ્ટ રવાના થયા. તેમનું કામ ચાર્સટાકિનમાં રહેલા ને બીજા આવનાર હિંદીઓને સંભાળવાનું હતું.

અમે ચાલ્યા, પણ મને છૂટો મૂકવો એ સરકારને કાવે તેમ હતું જ નહીં. એટલે વળી પાછો મને બીજી વાર ને બીજે દિવસે સ્ટેડરટનમાં પકડ્યો. સ્ટેડરટન પ્રમાણમાં મોટું ગામડું છે. અહીં મને વિચિત્ર રીતે પકડવામાં આવ્યો. હું લોકોને રોટી વહેંચી રહ્યો હતો. અહીંના દુકાનદારોએ મુરબ્બાના ડબ્બાની ભેટ આપી હતી એટલે વહેંચવાના કામમાં જરા વધારે વખત જતો હતો. મેજિસ્ટ્રેટ મારી પાસે આવી ઊભો. તેણે વહેંચવાનું કાર્ય પૂરું થવા દીધું. પછી તેણે મને કોરે બોલાવ્યો. તેને હું ઓળખતો હતો તેથી મેં ધાર્યું કે તે મને કંઈ વાત કરવા ઈચ્છતો હશે. તેણે તો મને હસીને કહ્યું :

‘તું મારો કેદી છે.’

મેં કહ્યું : ‘મારો દરજ્જો ચડ્યો. પોલીસને બદલે મેજિસ્ટ્રેટ પોતે પકડવા આવે; પણ મારી કિપર કામ હમાણાં જ ચલાવશો ને?’

તેણે કહ્યું : ‘મારી સાથે જ ચાલો. કોરટ તો ચાલે જ છે.’ લોકોને મુસાફરી જારી રાખવાની ભલામણ કરી હું છૂટો પડ્યો. કોરટમાં પહોંચ્યો કે તુરત મેં મારા સાથીઓને પણ પકડાયેલા બોધા. તેઓ પી. કે. નાયડુ, બિહારીલાલ મહારાજ, રામનારાયણસિંગ, રઘુનારસુ અને રહીમખાન અંમ પાંચ જણ હતા.

મને કોરટમાં તુરત ઊભો કર્યો. મેં મારે સારુ વોકસરસ્ટના જ કારણસર મુદત માગી. અહીં પણ સરકારી વકીલે વિરોધ કર્યો, અહીં પણ મેજિસ્ટ્રેટ મુદત આપી. વેપારી લોકોએ મારે સારુ એકકો તૈયાર રાખ્યાં જ હતો. તેમાં બેસાડી મને હજુ તો લોકો ત્રણ

માઈલ પણ આગળ નહીં પહોંચ્યા હોય, ત્યાં તેમની ભેળો કર્યાં. હવે તો લોકોએ એમ જ માન્યું ને મેં પણ માન્યું કે કદાચ ટોલ્સ્ટોય કાર્મ ભેળા થશું જ; પણ એ ધારણા બરાબર ન હતી. લોકો મારા પકડવાથી ટેવાઈ ગયા એ પરિણામ જેવુંતેવું ન હતું. મારા સાથીઓ તો જેલમાં જ રહ્યા.

૨૧. બધા કેદમાં

અમે હવે જોહાનિસબર્ગની ઠીક નજીક આવ્યા છીએ. વાંચનાર યાદ રાખે કે એ આખો પંથ સાત દિવસનો મુકરર કર્યો હતો. અમે હજુ લગી ધારેલી મજલ પૂરી કરતા આવ્યા હતા, એટલે હવે પૂરી ચાર મજલ બાકી રહેતી હતી. પણ જેમ અમારો કિત્સાહ વધે તેમ સરકારની જાગૃતિ પણ વધવી જોઈએ. અમને મજલ પૂરી કરવા દે અને પછી પકડે તેમાં નબળાઈ અને ઓછી આવડત ગણાય. તેથી જો પકડવા તો મજલ પૂરી થયા પહેલાં જ પકડવા જોઈએ.

સરકારે જોયું કે, મારા પકડાવા છતાં કાફલો ન નિરાશ થયો, ન બીન્યાં, ન તેણે તોફાન કર્યું. તોફાન કરે તો સરકારને દારૂગોળો વાપરવાની પૂરી તક મળે. જનરલ સ્મટ્સને તો અમારી દૃઢતા અને તેની સાથે શાંતિ એ જ દુઃખની વાત થઈ પડેલી. એમ તેમણે કહેલું પણ ખરું. શાંત માણસની પજવાણી ક્યાં સુધી કરાય? મૂએલાનં મારવાનું કેમ બને? મરણિયાને મારવામાં રસ હોય જ નહીં. તેથી જ શત્રુને જીવતો પકડવામાં મોટાઈ મનાય છે. જો કિંદર બિલાડીથી ભાગે નહીં તો બિલાડીએ બીજો શિકાર શોધવો જ જોઈએ. બધાં ઘેટાં સિંહની સોડમાં બેસી જાય તો સિંહને ઘેટાં ખાવાનું છોડવું જ પડે. સિંહ સામો ન થતો હોય તો પુરુપસિંહો સિંહનો શિકાર કરે કે ?

અમારી શાંતિ અને અમારા નિશ્ચયમાં અમારી જીત છુપાયેલી જ હતી.

ગોખલેની ઈચ્છા હતી કે, પોલાક હિંદુસ્તાન જઈ તેમને મદદ કરે. મિ. પોલાક જ્યાં હોય ત્યાં ઊપયોગી થઈ પડે એવો તેમનો સ્વભાવ જ હતો. જે કામ લે તેમાં તે તન્મય થઈ જાય. તેથી તેમને હિંદુસ્તાન મોકલવાની તૈયારી ચાલી રહી હતી. મેં તો લખી મોકલ્યું હતું કે તે જાય. પણ મને મળ્યા વિના ને પૂરી સૂચનાઓ મોઢેથી લીધા વિના જવાની તેમની ઈચ્છા ન થઈ; તેથી તેમણે મારી કૂચ દરમિયાન મળી જવાની માગણી કરી. મેં તાર દીધો કે, પકડાઈ જવાને જોખમે આવવું હોય તો આવી જાય. લડવૈયા જોઈતાં જોખમો હમેશાં વહોરી જ લે છે. સરકાર બધાને પકડી લે તો પકડાવાની તો આ લડત હતી જ. ન પકડે ત્યાં લગી પકડાવાની સીધી અને નીતિમય કોશિશોં કરવાની હતી. એટલે મિ. પોલાક પકડાવાનું જોખમ ખેંડીને આવવાનું પસંદ કર્યું.

અમે હિંદુલખર્ગની પડોશ સુધી પહોંચ્યા હતા, ત્યાં તો પાસેના સ્ટેશન ઉપર ઊતરી ચાલીને અમને મળ્યા. અમારી વાતો ચાલી રહી હતી; લગભગ પૂરી પણ થવા આવી હતી. આ વેળા બપોરના ત્રણેક વાગ્યા હશે. અમે બંને સંઘને મોખરે હતા. બીજા સાથીઓ પણ અમારી વાતો સાંભળી રહ્યા હતા. સાંજના મિ. પોલાકને ડરખા જતી ટ્રેન લેવાની હતી. પણ રામચંદ્રજી જેવાને તિલકને જ સમયે વનવાસ મળ્યો તો પોલાક કોણ? અમે વાતો કરતા હતા તેવામાં અમારી સામે ઘોડાગાડી આવી ઊભી. તેમાં એશિયાઈ ખાતાના ઉપરી મિ. ચમની અને પોલીસનો અમલદાર હતા. બંને નીચે ઊતર્યા. મને જરા દૂર લઈ ગયા ને અંકે કહ્યું: 'હું તમને પકડુ છું.' આમ ચાર દિવસમાં ત્રણ વાર પકડાયો. મેં પૂછ્યું: 'કાફલાનું?'

'એ થઈ રહેશે.'

હું કંઈ ન બોલ્યો. મને માત્ર મારા પકડાવાની જ ખબર લોકોને આપવા દીધી. મેં પોલાકને કહી દીધું કે, તે કાફલાની સાથે જાય. લોકોને શાંતિ જાળવવા વર્ગેરેનું કહેવાનું આરંભ્યું તો અમલદાર સાહેબ બોલ્યા :

'હવે તમે કેદી છો; ભાપણો ન અપાય.'

મારી મર્યાદા સમજ્યો. સમજવાની જરૂર તો નહોતી, કેમ કે મને બોલતો બંધ કરવાની સાથે જ અમલદારે ગાડીવાનને બેરથી ગાડી હાંકી જવાનો હુકમ કર્યો. એક ક્ષણમાં કાફલો અદશ્ય થયો.

અમલદાર જાણતો હતો કે એક ઘડીનું રાજ્ય તો મારું હતું, કેમ કે વિશ્વાસ રાખી તે તો આ વેરાન મેદાનમાં બે હજારની સામે એકલો હતો. તે જાણતો હતો કે મને ચિઠ્ઠીથી કેદ કર્યો હોત તોયે હું તેને તાબે થઈ જાત. આવી સ્થિતિમાં હું કેદી હતો એનું મને સ્મરણ કરાવવું અનાવશ્યક હતું. હું લોકોને જે કહેત તે સત્તાધિકારીઓને પણ કિપયોગી જ વસ્તુ હતી. પણ તેમણે તો પોતાનું રૂપ દેખાડવું જ બોધ્યું. મારે આની સાથે એમ કહેવું બોધ્યું કે ઘણા અમલદારો અમારી કેદને સમજતા હતા. તેઓ જાણતા હતા કે આ કેદ અમને અંકુશરૂપ કે દુઃખરૂપ ન હતી. અમને તો તે મુક્તિનું દ્વાર હતી. તેથી અમને સર્વ પ્રકારની છૂટ આપતા, એટલું જ નહીં પણ કેદ કરવામાં પોતાની સગવડ સાચવવામાં, વખત બચાવવામાં અમારી મદદ લેતા ને મળવાથી કિપકાર માનતા. બંને જાતના નમૂના આ પ્રકરણોમાં વાંચનારને મળી શકેશે.

મને તો એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવી છેવટે હેડલબર્ગના થાણામાં કિતાર્યાં. રાત ત્યાં ગઈ.

કાફલાને લઈ પોલાક આગળ વધ્યા. હેડલબર્ગ પહોંચ્યા. ત્યાં હિંદી વેપારીઓની ઠીક જમાવટ હતી. રસ્તે શેઠ આહમદ મહમદ કાછલિયા અને શેઠ આમદ લાયાત મળ્યા. શું થવાનું છે એની તેઓને ખબર પડી હતી. મારી સાથે જ આવેલા કાફલાને પણ પકડવાની ગોઠવાણ થઈ ગઈ હતી. એટલે કાફલાને ઠેકાણે પાડી મિ. પોલાક એક દિવસ મોડા પણ ડરબન જઈ હિંદુસ્તાનની સ્ટીમર લેવા ધારતા હતા. પણ ઈશ્વરે બીજું જ ધાર્યું હતું.

હેડલબર્ગમાં લોકોને કેદ કરી લઈ જવાની ખાસ બે ટ્રેન ઊભી હતી. લોકોએ કંઈક હઠ લીધી. 'ગાંધીને બોલાવો. તે કહે તો અમે પકડાઈએ ને ટ્રેનમાં બેસીએ.' આ હઠ ખોટી હતી. જે હઠ ન જ છોડે તો બાજી બગડે. સત્યાગ્રહીનું તેજ ઘટે. જેલ જવું તેમાં ગાંધીનું શું કામ હોય? સિપાહી કંઈ અમલદારની ચૂંટણી

કરે? અથવા એકનો જ હુકમ માનવાની હઠ પકડી શકે? મિ. ચમનીએ મિ. પોલાકની અને કાછલિયા શંકની મદદ આ લોકોને સમજાવવામાં લીધી. તેઓ મુસીબતે સમજાવી શક્યા કે યાત્રાળુની મુશ્કેલ જ જેલ જવાની હતી: અને જ્યારે સરકાર પકડવા તૈયાર થાય ત્યારે લોકોએ તેનું તેડું વધાવી લેવું જોઈએ. તેમાં જ આપણી ખાનદાની અને લડતનો અંત રહેલાં છે. મારી ઈચ્છા બીજી ન જ હોય, એમ લોકોએ સમજી લેવું જોઈએ. લોકો સમજ્યા અને ટ્રેનમાં બેઠા.

બીજી તરફથી મને કોર્ટમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. ડિપરના બનાવોની મને તે વખતે કશી ખબર ન હતી. મેં કોર્ટમાં વળી પાછી મુદતની માગણી કરી. મેં બે કોર્ટે મુદત આપ્યાનું જણાવ્યું. હવે મજલ થોડી જ બાકી રહી છે એ પણ જણાવ્યું; અને માગણી કરી કે કાં તો સરકાર લોકોને પકડે અથવા મને તેમના સ્થાન પર મૂકી આવવા દે. કોર્ટે મારી અરજી તો ન સ્વીકારી પણ મારી માગણી સરકારને તુરત મોકલી દેવાનું કબૂલ કર્યું. આ વખતે મને તો ડંડી લઈ જવાનો હતો. મારી પર મુખ્ય કામ તો ત્યાં ચાલવાનું હતું તેથી મને તે જ દિવસની ટ્રેનમાં ડંડી લઈ ગયા.

આ તરફ મિ. પોલાકને હેડલબર્ગમાં તો ન પકડ્યા, એટલું જ નહીં પણ તેની મદદને સારું તેનો ડિપકાર માન્યો. મિ. ચમનીએ તો એમ પણ કહેલું કે, સરકારનો તેમને પકડવાનો ઈરાદો જ નથી. પણ એ તો મિ. ચમનીના વિચાર. અને તે વખતે તેમને ખબર હતી એટલે સુધી સરકારના વિચાર. સરકારના વિચાર તો ઘડીએ ઘડીએ બદલાય. સરકારે છેવટે નિર્ણય કર્યો કે મિ. પોલાકને હિંદુસ્તાન ન જવા દેવા. અને તેમને અને મિ. કેલનબેક જે ખૂબ કામ કરી રહ્યા હતા તેમને પકડવા. એટલે મિ. પોલાકને ચાર્લ્સટાઉનમાં પકડ્યા. મિ. કેલનબેકને પણ પકડ્યા. બંનેને વોકસરસ્ટની જેલમાં પૂર્યા.

મારી ડિપર ડંડીમાં કામ ચાલ્યું. મને નવ મહિનાની જેલ આપવામાં આવી. હજુ વોકસરસ્ટમાં મારી ડિપર કામ ચાલવાનું બાકી હતું. મને વોકસરસ્ટ લઈ ગયા. ત્યાં મેં મિ. કેલનબેક તેમ જ

મિ. પોલાકને જોયા. આમ અમે ત્રણ જણ વોકસરસ્ટની જેલમાં મળ્યા તેથી અમારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો.

મારી ડિપર કામ ચાલ્યું તેમાં મારી સામે સાક્ષી મારે જ આપવાના હતા. પોલીસ મેળવી શકત પણ મુશ્કેલીથી. તેથી મારી મદદ તેઓએ લીધી. અહીંની અદાલતો કેવળ કેદીના ગુનેગાર હોવાનું કબૂલ કરવા ડિપર તેને સજા નહોતી કરતી.

મારું તો ઠીક, પણ મિ. કેલનબેક અને મિ. પોલાકની સામે પુરાવા કોણ આપે? જો તેઓની સામે પુરાવો ન મળે તો તેઓને સજા કરવી અશક્ય હતી. તેઓની સામે ઝટ પુરાવો મળવો મુશ્કેલ હતો. મિ. કેલનબેકને તો પોતાનો ગુનો કબૂલ કરવો હતો, કેમ કે તેમનો ઈરાદો કાકલા સાથે રહેવાનો હતો. પણ મિ. પોલાકનો ઈરાદો તો હિંદુસ્તાન જવાનો હતો. તેમને આ વખતે ઈરાદાપૂર્વક જેલ જવાનું ન હતું. તેથી અમે ત્રણે મળી એવાં ઠરાવ કર્યા કે, મિ. પોલાક ગુનો કર્યો છું કે નહીં, તેના જવાબમાં 'હા' કે 'ના' કંઈ જ ન કહેવું.

આ બંનેની સામેનો સાક્ષી હું થયો. અમારે કેસ લંબાવવો ન હતો તેથી ત્રણેના કેસ એક જ દિવસમાં પૂરા કરવામાં અમે સંપૂર્ણ મદદ કરી ને કેસ પૂરા થયા. અમને ત્રણેને ત્રણ ત્રણ માસની જેલ મળી. અમને હવે લાગ્યું કે અમે આ ત્રણ માસ તો સાથે રહી શકીશું. પણ સરકારને એ પોસાય તેમ ન હતું.

દરમિયાન થોડા દિવસ તો અમે વોકસરસ્ટની જેલમાં સુખે રહ્યા. અહીં હંમેશાં નવા કેદીઓ આવે તેથી બહારની ખબર મળતી. આ સત્યાગ્રહી કેદીઓમાં એક હરબતસિંગ કરીને બુઢો હતો. તેની ડિપર ૭૫ વર્ષથી ડિપરની હતી. તે કંઈ ખાણોમાં નોકરી નહોતો કરતો. તેણે તો ગિરમીટ વર્ષો પૂર્વ પૂરી કરી હતી, એટલે તે હડતાળમાં ન હતો. મારા પકડાયા પછી લોકોમાં કિત્સાહ બહુ જ વધ્યો હતો ને લોકો નાતાલમાંથી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થઈ પકડાતા હતા. હરબતસિંગે પણ આવવાનું ધાર્યું. હરબતસિંગને મેં પૂછ્યું: 'આપ ક્યાં જેલમાં આયે? આપ જેસે બુઢો કો મૈને જેલમાં આનેકા નિમંત્રણ નહીં દિયા હૈ.'

હરબતસિંગે જવાબ આપ્યો : 'મैं कैसे रह सकता था, जब आप, आपकी धर्मपत्नी और आपके लडके ली हम लोंगोंकि लिये जेल चलें गये ?'

'लेकिन आपसे जेलके दुःખकी बरदाश्त नहीं हो सकेगी. आप जेलसे हों. आपके छूटनेकी तजवीज मैं करुं ?'

'मैं हरगिज जेल नहीं छोडूंगा. मुझे अंक दिन तो मरना है, ऐसा दिन कहांसे मंरा भोंत यहां हो जय.'

આ દઢતાને હું શાને ચળાવું? ચળાવતાંયે તે ચળે એમ ન હતું. મારું માથું આ નિરક્ષર જ્ઞાનીની આગળ નમ્યું. જેવી હરબતસિંગની ભાવના હતી તેમ જ થયું. હરબતસિંગનું મૃત્યુ જલમાં જ થયું. એનું શબ વોકસરસ્થી ડરબન મંગાવવામાં આવ્યું હતું અને હરબતસિંગને સેંકડો હિંદીઓની હાજરીમાં માનપૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આવા હરબતસિંગ આ લડાઈમાં એક ન હતા. અનેક હતા. પણ જલમાં મરાણનું સદ્ભાગ્ય કેવળ હરબતસિંગને જ મળ્યું; તેથી તે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહના ઈતિહાસને પાને ચડે છે.

આમ જલમાં આકર્ષિતને માણસો આવે એ સરકારને ન ગમે. વળી જલમાંથી છૂટનારા મારા સંદેશા લઈ જાય એ પણ તેને ન પોસાય. એટલે અમને ત્રણને નોખા પાડવા, એકને વોકસરસ્થમાં ન રહેવા દેવા ને મને એવી જલમાં લઈ જવો કે જ્યાં કોઈ હિંદી જઈ જ ન શકે. તેથી મને ઓરંજિયાની રાજધાની બ્લૂમફોન્ટીનની જલમાં મોકલ્યો. ઓરંજિયામાં મૂળે પચાસ હિંદીથી વધારેની વસ્તી નહીં હોય. તે બધા હોટલાંમાં નોકરી કરનારા હોય. આવા પ્રદેશની જલમાં હિંદી કેદી હોય જ નહીં. આ જલમાં હું એક જ હિંદી હતો. બાકી બધા ગોરા અથવા હબસીઓ હતા. મને આથી દુઃખ નહોતું. મેં સુખ માન્યું. મારે કાંઈ ન સાંભળવાનું કે જોવાનું રહ્યું. મને નવો અનુભવ મળે એ પણ મનગમતી વાત હતી. વળી મને અભ્યાસ કરવાનો સમય તો વર્ષો થયાં — કહો ૧૮૯૩ની સાલ પછી — હતો જ નહીં. હવે મને એક વર્ષ મળશે એમ જાણી હું તો રાજી થયો.

બ્લૂમફોન્ટીન પહોંચાડ્યો. એકાંત તો પાર નહીં એટલી મળી. અગવડો પણ પુષ્કળ હતી, છતાં તે બધી સહ્ય હતી. તેનું વર્ણન વાંચવામાં વાંચનારને ન રોકી શકાય. પણ આટલું કહી દેવું આવશ્યક છે કે ત્યાંના દાક્તર મારા મિત્ર થઈ પડ્યા. જેલર તો કેવળ પોતાના હકને જ સમજતો હતો, અને દાક્તર કેદીઓના હકનું જતન કરતો હતો. આ મારો કાળ કેવળ કળાણરનો હતો. હું નહોંતો દૂધ લેતો કે ઘી; અનાજ પણ નહીં. મારો ખોરાક કેળાં, ટમેટાં, કાચી ભાંયસિંગ, લીંબુ ને જેતૂનનું તેલ હતું. આમાં એક પણ વસ્તુ સડેલી આવે તો ભૂખે જ મરવું પડે, તેથી દાક્તર ખાસ ચીવટ રાખતા ને તેમણે મારા ખોરાકમાં બદામ, અખરોટ, બ્રાઝિલનટ કિમેચાં. પોતે જાતે જ બધું કળ તપાસે. મને જે કોટડી આપવામાં આવી હતી તેમાં હવાની ઘણી જ તંગી હતી. દાક્તરે દરવાજો ખુલ્લો મુકાવવાની ખૂબ તજવીજ કરી પણ તેનું ચાલ્યું નહીં. જો દરવાજો ખુલ્લો રહે તો જેલરે રાજીનામું આપવાની ધમકી આપી. જેલર ખરાબ ન હતો પણ તેનો સ્વભાવ એક જ ઢાળમાં પડ્યો હતો તે કેમ બદલાય? તેને કામ રહ્યું તોફાની કેદીઓની સાથે; તેમાં મારા જેવા ભલા કેદીનો ભેદ પાડતાં બીજા તેને માથે ચડી બેસવાનો તેને સાચો ભય હતો. હું જેલરનું દષ્ટિબિંદુ બરાબર સમજી શકતો ને તેથી દાક્તર અને જેલર વચ્ચેના મારે નિમિત્તે થતા ઝઘડામાં મારી લાગણી જેલર તરફ રહેતી. જેલર અનુભવી માણસ હતો, એકપંથી હતો, તેનો રસ્તો તે સાફ જોઈ શકતાં.

મિ. કેલનબેકને પ્રિટોરિયાની જેલમાં મોકલ્યા ને મિ. પોલાકને જરમિસ્ટનની જેલમાં.

પણ સરકારની બધી ગોઠવણો નકામી હતી. આભ તૂટે ત્યારે થીંગડું શા કામનું? નાતાલના ગિરમીટિયા હિંદીઓ સંપૂર્ણતાએ જાગી ઊઠ્યા હતા. તેમને કાંઈ પણ સત્તા રોકી શકે તેમ ન હતું.

૨૨. કસોટી

સોનાની પારખ કરનાર ચોકસી હમેશાં સોનાને કસોટી ઉપર ઘસે છે. વળી વધારે પરીક્ષા કરવા તેને ભઠ્ઠીમાં નાખે છે, તેને ટીપે છે, મેલ હોય તો કાઢી નાખે છે ને છેવટે તેનું કુંદન બનાવે છે. એવી જ કસોટી હિંદીઓની થઈ; ટિપાયા, ભઠ્ઠીમાં પડયા, તવાયા ને જ્યારે કસ સાચો ઊતર્યા ત્યારે જ તેની કિંમત અંકાઈ.

યાત્રાળુઓને ખાસ ગાડીમાં મૂકયા તે કંઈ તેમને ઊજાણીએ મોકલવાને ખાતર નહીં પણ એરણે ચડાવવા. રસ્તામાં તેઓને સારુ ખાવાનો પણ બંદોબસ્ત ન હતો. નાતાલમાં પહોંચ્યા કે તરત તેઓની ઉપર કામ ચાલ્યું; તેઓને જેલ મળી. આટલું તો ધારેલું જ હતું. આટલું ઈચ્છતા હતા. પણ હજારોને જેલમાં રાખવા એ તો ખર્ચ વધારવું અને હિંદીઓને મનગમતું કરવાનું થયું ગણાય, ને કોલસાની ખાણો વગેરે બંધ રહે. આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે તો પેલો કર રદ કર્યે જ છૂટકો થાય. તેથી યુનિયન સરકારે નવી યુક્તિ શોધી. જ્યાં જ્યાંથી ગિરમીટિયા ભાગ્યા હતા તે તે જગ્યાઓને જ તેણે એક નવો ધારો રચી જેલ બનાવી, અને તે જેલના દરેંગા ખાણોના નોકરોને નીમ્યા. આમ કરી જે વસ્તુનો ત્યાગ મજૂરોએ કર્યો હતો તે જ વસ્તુ સરકારે મજૂરો પાસે બળાત્કારે કરાવી, અને ખાણો ચાલુ થઈ. ગુલામગીરી અને નોકરીમાં તકાવત એ છે કે નોકર નોકરી છોડે તો તેની પર દીવાની દાવો જ મંડાય. જો ગુલામ નોકરી છોડે તો તેને બળાત્કારે પાછો લાવી શકાય. એટલે હવે મજૂરો સંપૂર્ણ ગુલામ થયા.

પણ આટલેથી બસ ન થયું. મજૂરો તો બહાદુર હતા. તેઓએ ખાણોમાં કામ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પરિણામે તેઓને ફટકાના માર સહન કરવા પડયા. ઉદ્ધત માણસો જેઓ એક ક્ષણમાં અમલદાર થઈ બેઠા હતા તેઓએ લાતો મારી, ગાળો ભાંડી અને બીજા અત્યાચારો કર્યા તેની તો ક્યાંયે નોંધ સરખી નથી રહી. આ બધું ગરીબ મજૂરોએ ધીરજપૂર્વક સહન કર્યું. આવા અત્યાચારોના તારો હિંદુસ્તાન આવ્યા. ગાંખલંની ઉપર બધા તારો મોકલવામાં આવતા;

અને એક દિવસ વિગતવાર તાર ન મળે તો સામે પૂછે. આ તારોનો પ્રચાર તે પોતાની બીમારીના બિછાનેથી કરતા, કેમ કે તેમને એ વેળા સખત બીમારી હતી. પણ દક્ષિણ આફ્રિકાનું કામ પોતે જાતે તપાસવાનો આગ્રહ રાખ્યો; અને તે કામમાં તેમણે ન રાત ગણી, ન દિવસ ગણ્યો. પરિણામે આખું હિંદુસ્તાન ભડકી ઊઠ્યું, ને દક્ષિણ આફ્રિકાના સવાલે હિંદુસ્તાનમાં પ્રધાનપદ ભોગવ્યું.

આ પ્રસંગ હતો જ્યારે લોર્ડ હાર્ટિંગે તેમનું પ્રખ્યાત ભાષણ કર્યું, જેણે દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને વિલાયતમાં ખળભળાટ કરી મૂક્યો. વાઈસરોયથી બીજાં સંસ્થાનોની જાહેર ટીકા ન થઈ શકે, પણ લોર્ડ હાર્ટિંગે સખત ટીકા કરી, એટલું જ નહીં પણ તેણે સત્યાગ્રહીઓનો સંપૂર્ણ બચાવ કર્યો, એટલે કે કાયદાના સવિનયભંગને ટેકો આપ્યો. લોર્ડ હાર્ટિંગના સાહસની કંઈક કડવી ટીકા વિલાયતમાં થઈ ખરી, પણ તોયે લોર્ડ હાર્ટિંગે પશ્ચાત્તાપ ન બતાવતાં પોતાના કાર્યની યોગ્યતા જાહેર કરી. આ દઢતાની અસર બહુ સારી થઈ.

આ પકડાયેલા, દુઃખી અને હિંમતવાન મજૂરોને છોડી આપણે ક્ષણભર ખાણોની બહાર નજર કરીએ.

ખાણો નાતાલના કિત્તર વિભાગમાં આવી. પણ મજૂરોની મોટામાં મોટી સંખ્યા નાતાલના નૈર્ઋત્ય અને વાયવ્ય ખૂણામાં હતી. વાયવ્ય કોણમાં કિનિક્સ, વેરલમ, ટોંગાટ ઇત્યાદિ આવે. નૈર્ઋત્યમાં ઇસિવિંગો, અમઝીટો ઇત્યાદિ આવે. વાયવ્ય કોણમાં મજૂરોના પ્રસંગમાં હું સારી પેઠે આવેલો. તેઓમાંના ઘણા મારી સાથે બોચર લડાઈમાં પણ હતા. નૈર્ઋત્યના મજૂરોના પ્રસંગમાં એટલે સુધી આવ્યો ન ગણાડિં; તેમ એ તરફ મારા સાથીઓ પણ ઘણા થોડા હતા. છતાં જેલની અને હડતાળની વાત વીજળીની જેમ ફેલાઈ. બંને કોણમાં હજારો મજૂરો ઓચિંતા નીકળી પડ્યા. કેટલાંક પોતાનો સામાન વેચી નાખેલો, એમ સમજીને કે લડાઈ લાંબી ચાલશે અને ખાવાનું કોઈ નહીં આપે. મેં તો જેલ જતાં સાથીઓને ચેતવ્યા હતા કે, તેઓ વધારે મજૂરોને હડતાળ પાડતા રોક. મારી ઉમેદ હતી કે, ખાણના મજૂરોની મદદથી લડાઈ સકેલી શકાશે. જો બધા મજૂરો એટલે લગભગ સાઠ હજાર માણસો હડતાળ પાડે તો તેઓને પોપવાનું મુશ્કેલ થાય.

એટલા બધાની કૂચ કરવા જેટલી સામગ્રી જ ન હતી, એટલા મુખિયા ન હતા નં એટલું નાણુંય ન હતું. વળી એટલા માણસોને એકઠા કરી તોફાન થતું રોકવું પણ અશક્ય થઈ પડે.

પણ પૂર આવે તે કોઈનું રોકવું રોકાય કેમ? મજૂરો બધી જગ્યાએથી પોતાની મેળે નીકળી પડ્યા. તે તે ઠેકાણે સ્વયંસેવકો પોતાની મેળે ગોઠવાઈ ગયા.

સરકારે હવે બંદૂકનીતિ અમત્યાર કરી. લોકોને હડતાળ પાડતા બળાત્કારે રોક્યા. તેઓની પાછળ ઘોડેસવાર દોડ્યા ને તેઓને પોતાને સ્થાને મોકલ્યા. લોકો જરાયે તોફાન કરે તો ગોળી ચલાવવાની હતી. તે લોકો પાછા જવાની સામે થયા. કોઈએ પથરા પણ ફેંક્યા. ગોળીબાર થયા. ઘણા ધાયલ થયા. બેચાર મર્યા. પણ લોકોનો જુસ્સો મોળો ન પડ્યાં. ઘણી મુશ્કેલીથી અહીં હડતાળ થતી સ્વયંસેવકોએ અટકાવી. બધા તો કામે ન જ ચડ્યા. કેટલાક બીકને માર્યે સંતાયા ને પાછા ન ગયા.

એક પ્રસંગ નોંધવા જેવો છે. વેરૂલમમાં ઘણા મજૂરો નીકળી પડ્યા હતા. તેઓ કોઈ ડિપાચે પાછા જાય નહીં. જનરલ લ્યુકિન પોતાના સિપાઈઓ સાથે ત્યાં હાજર હતાં. લોકો ડિપર ગોળી ચલાવવાનો હુકમ કાઢવા તૈયાર હતાં. મરહૂમ પારસી રુસ્તમજીનો નાનો દીકરો બાહુદુર સોરાબજી — જેની ડિમર ભાગ્યે અઢાર વર્ષની હશે — ડરબનથી અહીં પહોંચી ગયો હતો, તે જનરલના ઘોડાની લગામ પકડીને બોલી ઊઠ્યાં, 'તમારાથી ગોળીબાર કરવાનો હુકમ નહીં અપાય; હું મારા લોકોને શાંતિથી કામે ચડાવવાનું માથે લઉં છું.' જનરલ લ્યુકિન આ નવજુવાનની બાહુદુરી ડિપર મુગ્ધ થયાં ને તેણે તેને તેનું પ્રેમબળ અજમાવવાની મહેતલ આપી. સોરાબજીએ લોકોને સમજાવ્યા. લોકો સમજ્યા ને પાછા પોતાને કામે ચડ્યા. આમ એક જુવાનિયાની સમયસૂચકતા, નિર્ભયતા અને પ્રેમથી ખૂનો થતાં અટક્યાં.

વાંચનારે સમજવું જોઈએ કે આ ગોળીબાર ઇત્યાદિ કામ ગેરકાયદેસર જ ગણાય. ખાણના મજૂરોની સાથેના વ્યવહારમાં સરકારી કાર્યનો દંભાવ કાયદેસર હતો. લોકોને હડતાળ કરવા સારું નહોતું પકડવામાં

આવ્યા, પણ ટ્રાન્સવાલની સરહદમાં પ્રવેશ કરવા સારુ. નૈર્ઋત્ય-વાયવ્યમાં હડતાળ એ જ ગુનો સમજાયો તે કંઈ કાયદાની રૂએ નહીં પણ સત્તાની. છેવટે તો સત્તા એ જ કાયદો થઈ પડે છે. અંગ્રેજી કાયદામાં એક કહેવત છે કે, 'રાજા કદી કંઈ ખોટું કરતો જ નથી.' સત્તાની અનુકૂળતા એ છેવટનો કાયદો છે. આ દોષ સાર્વભૌમ છે. ખરું જોતાં એમ કાયદાને વીસરવો એ હંમેશાં દોષ જ નથી. કેટલીક વેળા કાયદાને વળગવું એ જ દોષ બની જાય છે. જે સત્તા લોકસંગ્રહ કરે છે અને જે સત્તાની ડિપર મુકાયેલા અંકુશ સત્તાનો નાશ કરનાર બને ત્યારે તે અંકુશનો અનાદર ધર્મ્ય છે અને વિવેક છે. આવા પ્રસંગો કોઈક વાર જ આવી શકે. જ્યાં સત્તા ઘણી વેળા નિરંકુશપણે વર્તે ત્યાં સત્તા લોકોપકારી ન જ હોય. અહીં સત્તાને નિરંકુશ થવાનું કશું કારણ ન હતું. હડતાળ પાડવાનો હક અનાદિ છે. હડતાળ પાડનારાઓને તોફાન તો નહોતું જ કરવું એમ જાણવાનાં સરકારની પાસે પૂરતાં કારણો હતાં. હડતાળનું સખતમાં સખત પરિણામ કેવળ ત્રણ પાર્કિંગના કરનું રદ થવાપણું હતું. શાંતિપ્રિય લોકોની સામે શાંત ઈલાજો જ યોગ્ય ગણાય. વળી અહીં સત્તા લોકોપકારી ન હતી. સત્તાની હસ્તી ગોરાઓના ડિપકારાર્થે હતી. સામાન્યપણે હિંદીઓની વિરોધી હતી. એટલે આવી અંકપક્ષી સત્તાની નિરંકુશતા કોઈ પણ રીતે યોગ્ય કે ક્ષાંતવ્ય ન ગણાય.

એટલે મારી મતિ પ્રમાણે અહીં સત્તાનો કેવળ દુરુપયોગ થયો. જે કાર્યસિદ્ધિને સારુ આવો દુરુપયોગ કરવામાં આવે છે તે કાર્ય સિદ્ધ નથી જ થતું. કેટલીક વેળા ક્ષણિક સિદ્ધિ મળતી જોવામાં આવે છે ખરી, સ્થાયી કદી નહીં. દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો ગોળીબાર પછી છ માસની અંદર, જે ત્રણ પાર્કિંગના કરનું રક્ષણ કરવા એ અત્યાચાર થયો, તે જ કર દૂર થયો. અને આમ અનેક વેળા દુઃખ તે સુખને સારુ હોય છે. આ દુઃખોનો નાદ બધેય સંભળાયાં. હું તો એવું માનનારો છું કે, જેમ એક યંત્રમાં દરેક વસ્તુને તેનું સ્થાન હોય છે તેમ દરેક લડતમાં દરેક વસ્તુને તેનું સ્થાન હોય જ છે; અને જેમ કાટ, મળ ઇત્યાદિ યંત્રની ગતિ રોકે છે તેમ કેટલીક વસ્તુ લડતની ગતિ રોકે છે. આપણે નિમિત્તમાત્ર હોઈએ

છીએ, તેથી આપણે હમેશાં નથી જાણતા કે શું પ્રતિકૂળ છે ને શું અનુકૂળ છે. એટલે કે આપણને માત્ર સાધન જાણવાનો જ અધિકાર છે. સાધન પવિત્ર હોય તો આપણે પરિણામને વિશે નિર્ભય અને નિશ્ચિંત રહી શકીએ.

આ લડતમાં એમ જોયું કે જેમ લડનારાનું દુઃખ વધ્યું તેમ લડતનો અંત આગળ આવતો ગયો. અને જેમ દુઃખીની નિર્દોષતા વધારે સ્પષ્ટ થતી ગઈ તેમ પણ અંત આગળ આવતો ગયો. વળી આ યુદ્ધમાં મેં એમ પણ જોયું કે આવા નિર્દોષ, નિઃશસ્ત્ર અને અહિંસક યુદ્ધમાં આણીને વખતે જોઈતાં સાધનો અનાયાસે આવી રહે છે. ઘણા સ્વયંસેવકો જેને હું આજ લગી જાણતો નથી તેઓએ પોતાની મેળે મદદ કરી. આવા સેવકો ઘણે ભાગે નિઃસ્વાર્થ હોય છે. અનિચ્છાએ પણ તેઓ અદૃશ્ય રીતે સેવા આપી દે છે. નથી તેની નોંધ કોઈ લેતું, નથી તેને કોઈ પ્રમાણપત્ર આપતું. તેઓનાં આવાં અમૂલ્ય કાર્ય ઈશ્વરી ચોપડામાં જમે થાય છે, એટલું પણ કેટલાક સેવકો તો જાણતા નથી.

દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓ પરીક્ષામાં પાસ થયા. તેઓએ અગ્નિપ્રવેશ કર્યાં ને તેમાંથી તેઓ અણિશુદ્ધ નીકળ્યા. કઈ રીતે લડાઈનો અંત શરૂ થયો તે નોખા પ્રકરણમાં તપાસીશું.

૨૩. અંતનો આરંભ

વાંચનારે જોયું હશે કે, જેટલું બળ વાપરી શકાય તેટલું અને જેટલાની આશા રાખી શકાય તેના કરતાં ઘણું વધારે શાંત બળ કોમે વાપર્યું. વાંચનારે એ પણ જોયું હશે કે બળ વાપરનારાનો ઘણો મોટો ભાગ જેની મુદ્દલ આશા ન રાખી શકાય એવા ગરીબ અને કચરાયેલા માણસોનો હતો. વાંચનારને એ પણ યાદ હશે કે કિનિક્સમાંથી બે કે ત્રણ સિવાયના બીજા બધા જવાબદાર કામ કરનારા જેલમાં હતા. કિનિક્સની બહારના રહેનારાઓમાં મરાહૂમ શેઠ

અહમદ મહમદ કાછલિયા હતા. કિનિક્સમાં વેસ્ટ, મિસ વેસ્ટ અને મગનલાલ ગાંધી હતાં. કાછલિયા શેઠ સામાન્ય દેખરેખ રાખતા હતા. મિસ શ્લેશિન ટ્રાન્સવાલનો બધો હિસાબકિતાબ અને સરહદ ઓળંગનારાઓની દેખરેખ રાખતાં હતાં. મિ. વેસ્ટની કિપર 'ઇન્ડિયન ઓપીનિયન'નો અંગ્રેજી ભાગ ચલાવવાની અને ગોખલેની સાથે તારવ્યવહાર ચલાવવાની જવાબદારી હતી. પત્રવ્યવહાર જેવાની તો આવે સમયે જ્યારે નવા રંગ ક્ષણે ક્ષણે જામ્યા કરે ત્યારે જરૂર જ શેની પડે? તારો પત્ર જેવડા લાંબા મોકલવા પડતા હતા. આ ઝીણી જવાબદારીનું કામ મિ. વેસ્ટને કરવું પડતું હતું.

હવે કિનિક્સ ન્યૂકેસલની જેમ વાયવ્ય કોણના હડતાળિયાઓનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. સેંકડો ત્યાં આવી સલાહ અને આશ્રય લેવા લાગ્યા. આથી સરકારની નજર કિનિક્સ તરફ વળ્યા વિના કેમ રહે? આસપાસ રહેનારા ગોરાઓની આંખ પણ લાલ થઈ. કિનિક્સમાં રહેવું કેટલેક અંશે જોખમકારક થઈ પડ્યું, તેમ છતાં બાબક, છોકરાંઓ પણ હિંમતપૂર્વક જોખમભરેલાં કામ પણ કરી રહ્યાં હતાં. એટલામાં વેસ્ટ પકડાયા. ખરું જોતાં વેસ્ટને પકડવાનું કશું કારણ નહોતું. સમજૂતી એવી હતી કે વેસ્ટે અને મગનલાલ ગાંધીએ પકડાવાનો એક પણ પ્રયત્ન ન કરવો એટલું જ નહીં, પણ બની શકે ત્યાં લગી પકડાવાના પ્રસંગોને દૂર રાખવા. એટલે વેસ્ટે પકડાવાનું કારણ આપ્યું જ નહોતું. પણ સરકાર કાંઈ સત્યાગ્રહીની સગવડ થોડી જ જોવાની હતી? અથવા તો પકડવાનો પ્રસંગ પણ તેને થોડો જ શોધવાનો હતો? સત્તાધીશની અમુક કાર્ય કરવાની ઈચ્છા એ જ તેને સારું પ્રસંગ છે. વેસ્ટ પકડાયાનો તાર ગોખલેને ગયો, કે તરત તેમણે હિંદુસ્તાનથી બાહોશ માણસો મોકલવાનું પગલું ભરવાનું શરૂ કર્યું. લાહોરમાં જ્યારે દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહીઓને મદદ દેવાને સારું સભા ભરાઈ હતી ત્યારે એન્ડ્રૂએ પોતાની પાસે રહેલા બધા પૈસા આપી દીધા હતા, અને ત્યારથી જ ગોખલેની નજર તેની કિપર પડી હતી. એટલે તેમણે વેસ્ટના પકડાવાનું સાંભળતાં જ એન્ડ્રૂને તારથી પૂછ્યું: 'તમે તરત દક્ષિણ આફ્રિકા જવાને તૈયાર છો?' એન્ડ્રૂએ જવાબમાં તરત 'હા' લખી. એ જ ક્ષણે તેના પરમ પ્રિય મિત્ર પિયર્સન

પણ તૈયાર થયા અને તે બંને પહેલી સ્ટીમરથી દક્ષિણ આફ્રિકા જવા નીકળી પડ્યા.

પણ હવે તો લડત પૂરી થવાની આણી ઉપર હતી. હજારો નિર્દોષ માણસોને જેલમાં રાખવાની શક્તિ દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પાસે ન હતી. વાર્ધસરોય પણ તે સાંખે એમ ન હતું. આખું જગત જનરલ સ્મટ્સ શું કરશે તે જોઈ રહ્યું હતું. આવે સમયે સામાન્ય રાજ્યો જે કરે છે તે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે કર્યું. તપાસ તો કશીયે કરવાની ન હતી. થયેલો અન્યાય પ્રસિદ્ધ હતો. એ અન્યાય દૂર કરવાની આવશ્યકતા સૌ કોઈ જોઈ શકતું હતું. જનરલ સ્મટ્સ પણ જોઈ શકતા હતા કે અન્યાય થયો છે અને તે દૂર થવો જોઈએ, પણ તેની સ્થિતિ સર્પે છછુંદર ગળ્યા જેવી હતી. તેણે ઈન્સાફ કરવો જોઈએ, અને ઈન્સાફ કરવાની શક્તિ તે ખોઈ બેઠા હતા, કેમ કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓને એમ સમજાવ્યું હતું કે પોતે ત્રણ પાર્ટિડનો કર રહ અને બીજા સુધારા કરનાર નથી. હવે કંઈ કાઢ્યે જ છૂટકો રહ્યો અને બીજા સુધારા પણ કર્યે જ છૂટકો. આવી કફોડી સ્થિતિમાંથી નીકળી જવાનું પ્રજામતથી ડરીને ચાલનારાં રાજ્યો હમેશાં કમિશન નીમીને કરે છે. તેની મારફતે માત્ર નામની તપાસ કરવામાં આવે છે, કેમ કે આવા કમિશનનું પરિણામ પહેલેથી જ જણાયેલું હોય છે, અને કમિશને ભલામણ કરી એટલે તેનો અમલ થવો જ જોઈએ એવી સામાન્ય પ્રથા છે, એટલે કમિશનની ભલામણોનો આશ્રય લઈને જે ન્યાય કરવાની રાજ્યોએ ના પાડેલી હોય છે તે જ ન્યાય કરે છે. જનરલ સ્મટ્સના કમિશનમાં ત્રણ સભ્યો નિમાયા. હિંદી કોમે તે કમિશનને વિશે કરેલી કેટલીક શરતોનું પાલન ન થાય ત્યાં સુધી તેનો બહિષ્કાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. એમાંની એક શરત એ હતી કે, સત્યાગ્રહીને છોડવા, અને બીજી એ હતી કે, કમિશનમાં એક સભ્ય તો હિંદી કોમ તરફથી હોવો જ જોઈએ. પહેલી શરત કેટલેક અંશે કમિશને જ સ્વીકારી લીધી હતી અને સરકારને ભલામણ કરી હતી કે, કમિશનને પોતાનું કામ સરળ કરવા સારું મિ. કેલનબેકને, મિ. પોલાકને અને મને બિનશરતે છોડી દેવા. સરકારે આ ભલામણનો સ્વીકાર કર્યો અને

અમને ત્રણેને સાથે જ છોડી મૂક્યા. અમે ભાગ્યે બે માસની જેલ ભોગવી હશે.

બીજી તરફથી, વેસ્ટને પકડ્યા તો ખરા પણ તેની ડિપર કેસ કરી શકાય એવું કંઈ ન હતું, એટલે તેને પણ છોડી મૂક્યા હતા. આ બનાવો એન્ડ્રૂઝ અને પિયર્સન આવ્યા તેના પહેલાં જ બની ગયા હતા, એટલે તે બંને મિત્રોને હું જ સ્ટીમર ડિપરથી ડિતારી આવેલો હતો. આ બંનેને આ બનાવોની કશી ખબર ન હોવાથી તેઓને સાનંદાશ્ચર્ય થયું. મારી આ બંનેની સાથે પહેલી જ મુલાકાત હતી.

અમને ત્રણેને છૂટતાં નિરાશા જ થઈ. અમને બહારની કશી ખબર ન હતી. કમિશનની ખબરથી આશ્ચર્ય પામ્યા, પણ અમે જોયું કે અમે કમિશનને કશી મદદ કરવા અસમર્થ હતા. કમિશનમાં હિંદીઓની વતી કોઈક પણ માણસ હોવો જોઈએ એમ અવશ્ય જણાયું. આ ડિપરથી અમે ત્રણ જણ ડરબન પહોંચ્યા, ને ત્યાંથી જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો. તેનો સાર આ હતો :

‘અમે કમિશનને વધાવી લઈએ છીએ. પણ તેમાં જે બે સભ્યો જેવી રીતે નિમાયા છે તેની સામે અમને સખ્ત વાંધો છે. તેમની જાત પ્રત્યે કશો વિરોધ નથી. તેઓ જાણીતા અને બાહોશ શહેરી છે. પણ તે બંનેએ ઘણી વેળા હિંદીઓ પ્રત્યેનો પોતાનો અણગમો જાહેર કર્યો છે, એટલે તેઓનાથી અજાણપણે અન્યાય થવાનો સંભવ છે. મનુષ્ય પોતાનો સ્વભાવ એકાએક ફેરવી શકતો નથી. આ બે ગૃહસ્થો પોતાનો સ્વભાવ બદલી નાખશે એમ માનવું કુદરતના નિયમ વિરુદ્ધ છે. છતાં અમે તેઓની બરતરફી નથી માગતા. અમે તો એટલું જ સૂચવીએ છીએ કે, કોઈ તટસ્થ પુરુષોનો તેમાં વધારો થાય અને તે હેતુથી સર જેઈમ્સ રોઝર્થનિસ અને ઓન ડબલ્યુ. પી. શ્રાઈનરનાં નામ અમે સૂચવીએ છીએ. આ બંને પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ છે અને તેમની ન્યાયવૃત્તિને સારું પંકાયેલી છે. અમારી બીજી પ્રાર્થના એ છે કે, બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂકવા જોઈએ. જો તેમ ન થાય તો અમારે પોતાને જેલ બહાર રહેવું મુશ્કેલ થઈ પડે. હવે તેઓને જેલમાં રાખવાનું કારણ રહેતું નથી. વળી જો

અમે કમિશનની આગળ પુરાવો આપીએ તો અમને ખાણોમાં ને જ્યાં જ્યાં ગિરમીટિયા કામ કરે છે ત્યાં ત્યાં જવાની છૂટ મળવી જોઈએ. જો અમારી પ્રાર્થના કબૂલ નહીં રહે તો અમારે દિલગીરીની સાથે ફરી જેલમાં જવાના ઉપાયો શોધવા પડશે.'

જનરલ સાહેબે કમિશનમાં વધારો કરવાની ના પાડી અને જણાવ્યું કે, કમિશન કોઈ પક્ષને સારું નીમવામાં નથી આવ્યું. કમિશન કેવળ સરકારના સંતોષને સારું છે. આ જવાબ મળતાં અમારી પાસે એક જ ઈલાજ રહ્યો; અને અમે જેલની તૈયારી કરી જાહેરનામાં બહાર પાડ્યાં કે, સને ૧૯૧૪, ૧લી જાન્યુઆરીએ ડરબનથી જેલ જનારાની કૂચ શરૂ થશે. ૧૮મી ડિસેમ્બરે (૧૯૧૩) અમને છોડ્યા. ૨૧મીએ અમે મજકૂર કાગળ લખ્યો અને ૨૪મીએ જનરલનો જવાબ આવ્યો.

પણ આ જવાબમાં એક વસ્તુ હતી, તે ઉપરથી મેં જનરલ સમક્ષને કાગળ લખ્યો. જનરલના જવાબમાં આ વાક્ય હતું: 'કમિશન નિષ્પક્ષપાત અને અદાલતી બનાવવામાં આવ્યું છે, અને એની નિમણૂક કરતાં જો હિંદીઓની સાથે મસલત કરી નથી તો ખાણોવાળા સાથે, ચીનીવાળા સાથે પણ નથી કરવામાં આવી.' આ ઉપરથી મેં ખાનગી કાગળમાં જણાવ્યું કે, જો સરકાર ન્યાય જ ઈચ્છતી હોય તો મારે જનરલ સમક્ષની મુલાકાત લેવી છે ને તેમની પાસે કેટલીક હકીકતો રજૂ કરવી છે. આના જવાબમાં જનરલ સમક્ષે મુલાકાતની માગણી સ્વીકારી. આમ થતાં કૂચ કરવાનું થોડા દિવસને સારું તો મુલતવી જ રહ્યું.

આ તરફથી ગોંખલેએ જ્યારે સાંભળ્યું કે નવી કૂચ કરવાની છે ત્યારે તેમણે લાંબાં તાર માંકલ્યાં. લોર્ડ હાર્ડિંગની સ્થિતિ અને પોતાની સ્થિતિ કશાંતી થશે એમ લખ્યું ને બીજું કૂચ અટકાવવા તથા કમિશનને પુરાવા આપી મદદ કરવાની દાખીને સલાહ આપી.

અમારી ઉપર ધર્મસંકટ આવી પડ્યું. જો કમિશનના સભ્યોમાં વધારો ન થાય તો તેનો બહિષ્કાર કરવાની કાંમ પ્રતિજ્ઞા લઈ ચૂકી હતી. લોર્ડ હાર્ડિંગ નારાજ થાય, ગોંખલે દુઃખી થાય તોયે પ્રતિજ્ઞાભંગ કેમ થાય? મિ. એન્ડ્રુઝે ગોંખલેની લાગણી અને નાજુક તબિયતની

અને અમારા નિશ્ચયથી થતો આઘાત પહોંચવાની વાત વિચારવાનું સૂચવ્યું. હું તો એ જાણતો જ હતો. આગેવાનોની મસલત થઈ ને છેવટે નિર્ણય થયો કે, જો કમિશનમાં વધારો થાય નહીં તો ગમે તે જોખમે પણ બહિષ્કાર તો કાયમ રહેવો જ જોઈએ. તેથી ગોખલેને લગભગ સો પાર્કિંગનું ખર્ચ કરીને લાંબો તાર કર્યો. તેમાં એન્ડ્રૂઝ પણ સંમત થયા. આ તારની મતલબ આ હતી :

‘તમારું દુઃખ સમજાય છે. ગમે તે જતું કરીને પણ તમારી સલાહને માન આપવાની મારી ઈચ્છા રહે જ. લોર્ડ હાર્ડિંગે મદદ કરી છે એ અમૂલ્ય છે. તેની મદદ છેવટ લગી મળતી રહે એ પણ હું ઈચ્છું છું. પણ અમારી સ્થિતિ તમે સમજો એમ હું માગું છું. આમાં હજારો માણસોની પ્રતિજ્ઞાનો પ્રશ્ન આવ્યો છે. પ્રતિજ્ઞા શુદ્ધ છે. આખી લડતની રચના પ્રતિજ્ઞાઓ ઉપર બંધાઈ છે. જો પ્રતિજ્ઞાઓનું બંધન ન હોત તો અમારામાંના ઘણા આજે પડી ગયા હોત. હજારોની પ્રતિજ્ઞા પર એક વાર પાણી ફેરે તો પછી નીતિબંધન જેવી વસ્તુ ન રહે. પ્રતિજ્ઞા લેતી વેળા લોકોએ સંપૂર્ણ વિચાર કરેલો. તેમાં કશી અનીતિ તો છે જ નહીં. બહિષ્કારની પ્રતિજ્ઞા લેવાનો કોમને અધિકાર તો છે જ. આવી પ્રતિજ્ઞા કોઈને પણ સારુ ન તૂટે ને ગમે તે જોખમે પાળવી જોઈએ, એમ તમે પણ સલાહ આપો એમ ઈચ્છું છું. આ તાર લોર્ડ હાર્ડિંગને બતાવશો. તમારી સ્થિતિ કફોડી ન થાઓ એમ ઈચ્છું છું. અમે લડત ઈશ્વરને સાક્ષી રાખી તેની સહાય ઉપર આધાર રાખી શરૂ કરી છે. વડીલોની, મોટા માણસોની મદદ અમે યાચીએ છીએ, ઈચ્છીએ છીએ, તે મળે ત્યારે રાજી થઈએ છીએ, પણ તે મળો વા ન મળો, પ્રતિજ્ઞાનું બંધન ન જ તૂટવું જોઈએ, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. એ પાલનમાં તમારો ટેકો ને આશીર્વાદ ચાહું છું.’

આ તાર ગોખલેને પહોંચ્યો. તેની અસર તેમની તબિયત ઉપર થઈ પણ તેમની મદદ ઉપર ન થઈ, અથવા થઈ તે એવી કે મદદનું જોર હજુ પણ વધ્યું. લોર્ડ હાર્ડિંગને તેમણે તાર મોકલ્યો પણ અમારો ત્યાગ ન કર્યો. ઊલટો અમારી દૃષ્ટિનો બચાવ કર્યો. લોર્ડ હાર્ડિંગ પણ કાયમ રહ્યા.

હું એન્ડ્રૂઝને સાથે રાખી પ્રિટોરિયા ગયો. આ જ સમયે યુનિયન રેલવેમાં ગોરા કામદારોની મોટી હડતાળ થઈ. તે હડતાળથી સરકારની સ્થિતિ નાજુક બની. મારી ઉપર હિંદીઓની કૂચ શરૂ કરવાનાં કહેણ આવ્યાં. મેં તો જાહેર કર્યું કે મારાથી રેલવે હડતાળિયાઓને એવી રીતે મદદ ન થઈ શકે. અમારો હેતુ સરકારની કનડગત કરવાનો ન હતો. અમારી લડત જુદી ને જુદા પ્રકારની હતી. અમારે કૂચ કરવી હશે તોપણ અમે બીજે સમયે જ્યારે રેલવેની ગરબડ શમી જશે ત્યારે કરીશું. આ નિશ્ચયની અસર ગંભીર થઈ. આના તાર રૂટરે વિલાયત મોકલ્યા. લોર્ડ એમ્પ્ટહીલે ધન્યવાદનો તાર વિલાયતથી મોકલ્યો. દક્ષિણ આફ્રિકામાંના અંગ્રેજ મિત્રોએ પણ ધન્યવાદ આપ્યા. જનરલ સ્મટ્સના મંત્રીએ વિનોદમાં કહ્યું: 'મને તો તારા લોકો જરાયે નથી ગમતા. હું તેને મુદ્દલ મદદ કરવા નથી ઈચ્છતો. પણ તેને અમે શું કરીએ? તમે લોકો અમારી કશોડી સ્થિતિમાં અમને મદદ કરો. તમને કેમ મારી શકાય? હું તો ઘણી વાર ઈચ્છું છું કે તમે પણ આ અંગ્રેજી હડતાળિયાની જેમ હુલ્લડ કરો તો તમને તુરંત સીધા કરી મૂકીએ. તમે તો દુશ્મનને પણ દૂભવવા નથી ઈચ્છતા. તમે પોતે જ દુઃખ સહન કરી જીતવા ઈચ્છો છો, વિવેકમર્યાદા છોડતા નથી — ત્યાં અમે લાચાર બની જઈએ છીએ.'

આવી જ જાતના કિદ્દગારો જનરલ સ્મટ્સે કાઢેલા.

વાંચનારે જાણવું જોઈએ કે સત્યાગ્રહીના વિવેકનો ને વિનયનો આ પહેલો દાખલો ન હતો. જ્યારે વાયવ્ય કોણમાં હડતાળ પડી ત્યારે કેટલીક શેલડી જે કપાઈ ચૂકી હતી તે ઠેકાણે ન પડે તો માલિકોને ઘણું નુકસાન પહોંચે. તેથી ૧,૫૦૦ માણસો તેટલું કામ પૂરું કરવાને ખાતર પાછા કામે ચડ્યા ને પૂરું થયે જ પોતાના સાથીઓ સાથે જોડાયા. વળી ડરબન મ્યુનિસિપાલિટીના ગિરમીટિયાએ હડતાળ કરી તેમાં પણ જેઓ ભંગીનું ને ઈસ્પિતાલનું કામ કરતા હતા તેને પાછા મોકલ્યા ને તેઓ ખુશીથી પાછા ગયા. ભંગીની અને ઈસ્પિતાલના કામદારોની સેવા ન મળે તો રોગ ફેલાય ને માંદાઓની સારવાર અટકે. આવું પરિણામ સત્યાગ્રહી ન ઈચ્છે. તેથી આવા નોકરોને

હડતાળમાંથી મુક્ત રાખેલા. દરેક પગલામાં વિરોધીની સ્થિતિનો વિચાર સત્યાગ્રહીએ કરવો જ જોઈએ.

આવાં અનેક વિવેકનાં દષ્ટાંતોની અદૃશ્ય અસર ચોમેર થયા જ કરતી હું જોઈ શકતો હતો; અને તેથી હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો થયા કરતાં હતાં અને સમાધાનીને સારુ હવા અનુકૂળ થતી હતી.

૨૪. પ્રાથમિક સમાધાની

આમ સમાધાનને સારુ વાતાવરણ અનુકૂળ થઈ રહ્યું હતું. મિ. એન્ડ્રૂઝ અને હું પ્રિટોરિયા આવ્યા તે જ અરસામાં સર બેન્જામિન રોબર્ટસન જેને લોર્ડ હાર્ડિંગે ખાસ સ્ટીમરમાં મોકલ્યા હતા તે આવી પહોંચવાના હતા. પણ જનરલ સ્મટ્સે જે દિવસ મુકરર કર્યો હતો તે દિવસે અમારે પહોંચવાનું હતું. તેથી સર બેન્જામિનની રાહ જોયા વગર જ અમે ચાલી નીકળ્યા હતા. રાહ જોવાનું કારણ પણ ન હતું. લડતનું છેવટ તો અમારી શક્તિ અનુસાર જ આવવાનું હતું.

અમે બંને પ્રિટોરિયા તો પહોંચ્યા. પણ જનરલ સ્મટ્સની મુલાકાત મારે એકલાને જ લેવાની હતી. તેઓ સાંજે રેલવેના ગોરા કામદારોની હડતાળના કામમાં ગૂંથાયેલા હતા. એ હડતાળ એવી ભયંકર હતી કે યુનિયન સરકારે લશ્કરી (માર્શલ) કાયદો જારી કર્યો હતો. આ કામદારોની નેમ માત્ર રોજી વધારવાની જ નહીં પણ સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાની હતી; મારી પાંડલી મુલાકાત ઘણી જ ટૂંકી થઈ, પણ મેં જાણ્યું કે જે સ્થિતિ જનરલ સ્મટ્સની પાંડલાં એટલે કૂચ સમયે હતી તે આજ ન હતી. વાંચનારને યાદ હશે કે તે વખતે જનરલ સ્મટ્સે વાત કરવાની પણ ના પાડી હતી; સત્યાગ્રહની ધમકી તો જેમ તે વેળા હતી તેમ આ વેળા પણ હતી; છતાં વિધિ કરવા ના પાડેલી. આ વેળા મસલત કરવા તેઓ સાંજે તૈયાર હતા.

હિંદી કોમની માગણી તો એવી હતી કે, કમિશનમાં હિંદીઓ તરફથી કોઈની નિમણૂક થવી જોઈએ. આ બાબત—જનરલ સ્મટ્સ

મક્કમ હતા. તેમણે કહ્યું: 'એ વધારો ન જ થઈ શકે, તેમાં સરકારનું વજન ઘટી અને હું જે સુધારા કરવા માગું છું તે ન કરી શકું. તમારે જાણવું જોઈએ કે, મિ. એસલન અમારું માણસ છે, સુધારા કરવાની બાબતમાં તે સરકારની વિરુદ્ધ ન જાય પણ સરકારને અનુકૂળ થાય. કર્નલ વાઈલી નાંતાલના પ્રતિષ્ઠિત માણસ છે ને વળી તેમ લોકોની વિરુદ્ધ ગણાય. એટલે જો તે પણ ત્રણ પાર્ટીઓ કરી કાઢી નાખવામાં સંમત થાય તો અમારું કામ સંહિત થાય. અમને અમારી તકલીફ એટલી છે કે ઘડીની કુરસદ નથી એટલે તમારો સવાલ ઠેકાણે પડે એમ ઈચ્છીએ છીએ. તેમ જ માગો છો તે આપવાનો અમે ઠરાવ કર્યો છે, પણ કમિશનની સંમતિ વિના ન આપી શકાય. તમારી સ્થિતિ પણ હું સમજી શકું છું. તેમ સંગત ખાઈ બંધા છો કે અમે તમારી વતી કોઈને ન નીમીએ ત્યાં લગી તેમ પુરાવો નહીં આપો. ભલે તેમ પુરાવા નહીં આપતા. પણ જેઓ આપવા આવે તેમને રોકવાની હિલચાલ ન કરવી, અને સત્યાગ્રહ તમારે મુલતવી રાખવો. હું તો માનું છું કે આમ કરવાથી તેમને કશું જ થશે ને મને શાંતિ મળશે. હડતાળિયાઓની કિપર જુલમ થવાનું તેમ લોકો કહો છો તે બીના તેમ સિદ્ધ નથી કરી શકવાના, કારણ તેમ પુરાવો નહીં આપો. આ બાબત તમારે પોતાને વિચારી લેવાની છે.'

આવી જાતના કિદ્દગારો જનરલ રમટ્સે કાઢ્યા. મને તો આ બધું એકંદરે અનુકૂળ હતું. સિપાહીઓના ને દરોગાઓના જુલમ વિશે અમે ખૂબ ફરિયાદો કરી હતી, પણ તે સિદ્ધ કરવાનો સુયોગ કમિશનનો બહિષ્કાર કરવાથી અમારી પાસે ન રહે એ ધર્મસંકટ હતું. અમારામાં આ વિશે મતભેદ હતાં. એક પક્ષનો વિચાર હતો કે, હિંદીઓ તરફથી સિપાહીઓ પરના આરોપો સાબિત થવા જ જોઈએ. અને તેથી તેઓની એવી સૂચના હતી કે, જે કમિશન આગળ જુબાની ન' દઈ શકાય તો જેઓને કોમ ગુનેગાર ગણતી હતી તેઓની સામે ફરિયાદો એવા રૂપમાં બહાર પાડવી કે જેથી તાણેમતદારની મરજી હોય તો લાઈબલ—આબર-નુકસાનીનો દાવો માંડી શકે. હું આ પક્ષની સામે હતો. કમિશનનો ચુકાદો સરકારની સામે અપાવાનો

સંભવ થોડો જ હોય. લાઈબલ માંડવા જેવી હકીકતો જાહેર કરવામાં કોમને મહાજંજાળમાં પડવું જોઈએ, અને પરિણામ ફરિયાદ સિદ્ધ કરવાનો સંતોષ મળે એટલું જ હોય. લાઈબલવાળી વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની મુશ્કેલીઓ હું વકીલ તરીકે જાણતો હતો. પણ સહુથી વધારે વજનદાર દલીલ તો મારી પાસે એ હતી કે, સત્યાગ્રહીને દુઃખ સહન કરવાનું હતું. સત્યાગ્રહ શરૂ કરતા પહેલાં સત્યાગ્રહી જાણતા હતા કે મરણપર્યંત દુઃખ સહન કરવાં પડે ને તેમ કરવા તેઓ તૈયાર પણ હતા. તો હવે દુઃખો પડ્યાં છે એ સાબિત કરવામાં કંઈ વિશેષતા ન હતી. વેર લેવાની વૃત્તિ તો સત્યાગ્રહીમાં હોવી જ ન જોઈએ. એટલે જ્યાં અસામાન્ય મુસીબતો પોતાનાં દુઃખ સાબિત કરવામાં આવી પડી ત્યાં તેણે શાંત રહેવું એ જ ઠીક રસ્તો ગણાય. સત્યાગ્રહીને તો મૂળ વસ્તુને જ સારુ લડવાનું હોય. મૂળ વસ્તુ તો પેલા કાયદા હતા. તે રદ થવાનો અથવા તેમાં ઘટતા ફેરફાર થવાનો જ્યાં પૂરો સંભવ હોય ત્યાં તે બીજી જંજાળમાં ન પડે. વળી સત્યાગ્રહીનું મૌન તેમની કાયદા સામેની લડતમાં સમાધાનીને સમયે તો મદદગાર જ થાય. આવી દલીલોથી વિરોધી પક્ષના મોટા ભાગને હું સમજાવી શક્યો. દુઃખોની ફરિયાદો કાયદેસર સાબિત કરવાની વાત પડતી મેલવાનો નિશ્ચય થયો.

૨૫. પત્રોની આપલે

પ્રાથમિક સમાધાનીને સારુ જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે પત્રવહેવાર ચાલ્યો. મારા કાગળની મતલબ આ હતી :

‘કમિશનમાં આપના જણાવ્યા પ્રમાણે અમારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે અમારાથી મદદ નહીં દઈ શકાય. આ પ્રતિજ્ઞા આપ સમજી શકો છો ને તેની કદર પણ કરો છો. આપ કોમની સાથે મસલત કરવાનું તત્ત્વ કબૂલ કરો છો તેથી પુરાવો આખ્યા સિવાય બીજી રીતે કમિશનને મદદ દેવા અને છેવટે તેના કામમાં વચ્ચે તો ન જ પડવું એવી સલાહ હું મારા દેશભાઈઓને આપી શકું છું. વળી કમિશન ચાલુ

રહે તે દરમિયાન ને નવા કાયદા થાય તે દરમિયાન સરકારની સ્થિતિ કફોડી ન કરવા ખાતર સત્યાગ્રહ પણ મુલતવી રાખવાની હું સલાહ આપી શકીશ. અને સર બેન્જામિન રોબર્ટસન જેને વાઈસરોયે મોકલ્યા છે તેમને મદદ કરવાની સલાહ પણ મારા દેશભાઈઓને હું આપીશ. અમારી ઊપર જેલમાં ને હડતાળ દરમિયાન જે દુઃખો પડ્યાં તે બાબત મારે કહેવું જોઈએ કે, એ દુઃખો અમારી પ્રતિજ્ઞાને લીધે અમે પુરવાર પણ નહીં કરી શકીએ. સત્યાગ્રહી તરીકે અમારાથી બની શકે ત્યાં લગી અમે પોતીકાં દુઃખોની ફરિયાદ ન કરીએ ને તેનો બદલો ન માગીએ. પણ આ વખતના અમારા મૌનનો એવો અર્થ ન થવો જોઈએ કે અમારી પાસે સાબિત કરવાની કંઈ જ સામગ્રી નથી. અમારી સ્થિતિ પણ આપ સમજી શકો એમ હું ઈચ્છું છું. વળી જ્યારે અમે સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખીએ ત્યારે જેઓ હાલ લડતને અંગે કેદમાં છે તે છૂટવા જોઈએ. અમારી માગણીઓ શી છે તે પણ અહીં જણાવવાની જરૂર જોડે છે.

૧. ત્રણ પાર્ટિડનો કર રદ થાય.

૨. વિવાહ હિંદુ મુસલમાન ઇત્યાદિ ક્રિયા પ્રમાણે થયેલા હોય તે કાયદેસર ગણાય.

૩. ભણેલા હિંદીઓ આ દેશમાં દાખલ થઈ શકે.

૪. ઓરંજિયાને વિશે જે કરાર થયા છે તેમાં સુધારો થાય.

૫. ચાલુ કાયદાઓનો અમલ એવો થાય કે જેથી ચાલતા હકોને નુકસાન ન પહોંચે એવી ખાતરી આપવી.

જો આ બાબતો વિશે સંતોષકારક જવાબ મળે તો સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખવાની કોમને મારે સલાહ આપવી.'

આ કાગળ ૧૯૧૪ના જાન્યુઆરીની ૨૧મીએ મેં લખ્યો. તે જ દિવસે જે જવાબ મળ્યો તેની મતલબ આ હતી :

'તમે કમિશનમાં જુબાની નહીં આપી શકો તેથી સરકાર દિલગીર છે, પણ તે તમારી સ્થિતિ સમજી શકે છે. તમે હાડમારીઓની વાત પડતી મૂકવાનો ઈરાદો જણાવો છો તેનો હેતુ પણ સરકાર સમજે છે. એવી હાડમારીઓનો સરકાર તો ઈનકાર જ કરે છે. પણ જ્યારે તમે તેનો પુરાવો રજૂ નહીં કરો તો સરકારને કંઈ

તે બાબત કરવાપણું નહીં રહે. સત્યાગ્રહી કદીઓને છોડવા બાબત તો સરકારે તમારો કાગળ મળ્યો તે પહેલાં જ હુકમ મોકલી દીધો હતો. કોમી દુઃખાંની નોંધ તમે આપી છે તે વિશે કમિશનનો રિપોર્ટ મળતાં સુધી સરકાર પોતાનાં પગલાં મુલતવી રાખશે.'

આ બંને કાગળોની આપલે થઈ તેના પહેલાં અમે બંને તો જનરલ સ્મટ્સને ઘણી વાર મળી ચૂક્યા હતા. પણ દરમિયાન સર બેન્જામિન રોબર્ટસન પણ પ્રિટોરિયા પહોંચી ગયા હતા. સર બેન્જામિન જોકે લોકપ્રિય ગણાતા હતા, ગોખલેનો ભલામણપત્ર પણ લાવ્યા હતા, છતાં મેં જોયું કે, તેઓ સામાન્ય અંગ્રેજ અમલદારની નબળાઈથી છંક મુક્ત ન હતા. તેમણે આવતાંવેંત જ કોમમાં તડાં પાડવાનું ને સત્યાગ્રહીઓને ડરાવવાનું શરૂ કર્યું. પ્રિટોરિયામાં મારી પહેલી મુલાકાતમાં મારા ડિપર તેમની સારી છાપ ન પડી. ડરાવવા વિશે મારા ડિપર તારો આવેલા તેની મેં તેમને વાત પણ કરી દીધી. મારે તો બધાની સાથે એક જ રીતે એટલે સ્પષ્ટતાથી ને ચાંખખાઈથી જ કામ લેવાનું હતું એટલે અમે મિત્ર થયા. પણ મેં અનેક વાર અનુભવ્યું છે કે, ડરનારને તો અમલદાર ડરાવે જ છે અને સીધા તેમ જ ન ડરનારની સાથે તેઓ સીધા રહે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાથમિક સમાધાની થઈ અને સત્યાગ્રહ છેલ્લી વારને સારું મુલતવી રહ્યાં. ઘણા અંગ્રેજ મિત્રો રાજી થયા, અને તેમણે છેવટની સમાધાનીમાં મદદ દેવાનો મને ભરોસો પણ આપ્યો. કોમની પાસે આ સમાધાની કબૂલ રખાવવાનું કામ સહેજ મુશ્કેલ હતું. કિત્પન્ન થયેલાં કિત્સાહ ભાંગી પડે એ કોઈને ન ગમે. વળી જનરલ સ્મટ્સનો વિશ્વાસ તો કોઈ રાખે જ શંના? કેટલાંકે ૧૯૦૮ની સમાધાનીનું સ્મરણ કરાવ્યું અને કહ્યું: 'એક વખત જનરલ સ્મટ્સે કોમને છેતરી. અનેક વખત તમારી ડિપર નવી વસ્તુઓ દાખલ કરવાનાં તહોમત મૂક્યાં, કોમની ડિપર ભારે સંકટો ગુજાર્યાં, તોયે તમે નથી સમજ્યા એ કેવી દુઃખની વાત છે? વળી પાછો એ માણસ તમને દગો દેશે અને વળી પાછી તમે સત્યાગ્રહની વાત કરશો. એ વખતે તમારો વિશ્વાસ કોણ કરશે? માણસો એમ વારે વારે જલમાં જાય અને વારે વારે ખત્તા ખાય એ કેમ બની શકે? જનરલ સ્મટ્સ

જેવા માણસ સાથે સમાધાની એક જ હોઈ શકે. માગ્યું તે લેવું; એની પાસેથી વચનો ન લેવાં. જે વચન આપીને ફરી જાય એને કિધાર અપાય જ કેમ?' આવી જાતની દલીલ કેટલીક જગ્યાએ થશે એ હું જાણતો જ હતો. તેથી મને આશ્ચર્ય ન થયું. સત્યાગ્રહી ગમે તેટલી વાર દગાં થાય તે છતાં, વચનો કિપર ભરોસો ન રાખવાનું સ્પષ્ટ કારણ ન હોય ત્યાં લગી, ભરોસો રાખે જ. જેણે દુઃખને સુખ કરી મૂક્યું હોય તે જ્યાં અવિશ્વાસ કરવાનું કારણ ન હોય ત્યાં કેવળ દુઃખના ભયથી ત્રાસીને અવિશ્વાસ ન કરે, પણ પોતાની શક્તિ કિપર વિશ્વાસ રાખી વિરોધી પક્ષ દગો દે તેને વિશે નિશ્ચિંત રહીને, ગમે તેટલી વેળા દગો થાય તોપણ વિશ્વાસ રાખ્યા કરે અને માને કે, તેમ કરતાં જ સત્યનું બળ વધશે અને વિજય નજીક આવશે. તેથી ઠેકઠેકાણે સભાઓ ભરીને સમાધાનીનો સ્વીકાર કરવાનું હું લોકોને અંતે સમજાવી શક્યો અને લોકો પણ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય વિશેષ સમજતા થયા. આ વખતની સમાધાનીમાં વચ્ચે હોવામાં અને સાક્ષી રહેવામાં મિ. એન્ડ્રૂઝ હતા તેમ જ વાઈસરોયના એલચી તરીકે સર બેન્જામિન રોબર્ટસન પણ હતા એટલે સમાધાની મિથ્યા થવાનો ઓછામાં ઓછો ભય હતો. જો મેં સમાધાની નહીં કરવાની હઠ કરી હોત તો કોમનો ઊલટો દોષ ગણાત અને જે વિજય છ મહિના બાદ મળ્યો તે મળવામાં અનેક પ્રકારનાં વિધનો આવત. સત્યાગ્રહી કોઈ પણ કાળે પોતાની તરફ આંગળી સરખી ચીંધવાને કારણ ન આપે. એવા જ અનુભવથી ક્ષમા વીરસ્ય મૂષ્ણમ્ એ વાક્ય લખાયું છે. અવિશ્વાસ એ પણ બીકણપણાની નિશાની છે. સત્યાગ્રહમાં નિર્ભયતા રહેલી જ છે. નિર્ભયને બીક શી? અને જ્યાં વિરોધીનો વિરોધ જીતવાનો છે, વિરોધીનો નાશ નથી કરવાનો, ત્યાં અવિશ્વાસ શો?

એટલે કોમે સાવધાની કબૂલ રાખી ત્યાર બાદ કેવળ યુનિયન પાર્લિમેન્ટ બંસવાની રાહ જ જોવાની રહી. દરમિયાન પેલું કમિશન ચાલી રહ્યું હતું. કમિશનમાં ઘણા જ થોડા સાક્ષીઓ હિંદીઓ તરફથી ગયા. તે વખતે સત્યાગ્રહીઓની કોમ કિપર કેટલી બધી અસર હતી તેનો આથી સચોટ પુરાવો મળ્યો. સર બેન્જામિન રોબર્ટસને ઘણા

હિંદીઓની સાક્ષી આપવા સમજાવ્યું, પણ લડતનાં બહુ વિરોધ કરતા હતા તેવા થોડા જ સિવાય બધા અડગ રહ્યા. આ બહિષ્કારની અસર મુદ્દલ નઠારી ન પડી. કમિશનનું કામ ટૂંકું થયું અને રિપોર્ટ અપાટાથી બહાર પડ્યો. રિપોર્ટમાં હિંદી કોમે મદદ ન કરી એ બીના પર કમિશનના સભ્યોએ સખત ટીકા કરી ખરી. સિપાઈઓની ગેરવર્તણૂકનું તણોમત, કિડાવી દીધું, પણ કોમને જે જે વસ્તુ જોઈતી હતી તે બધું આપવાની ભલામણ કમિશને કરી. એટલે કે, ત્રણ પાઉંડનો કર કાઢી જ નાખવો જોઈએ, વિવાહની બાબતમાં હિંદીઓની માગણી કબૂલ રાખવી જોઈએ અને બીજી પણ કેટલીક ઝીણી વસ્તુઓ આપવાની અને બધું વગર ઢીલે કરવાની ભલામણ કરી. આમ કમિશનનો રિપોર્ટ જનરલ સ્મટ્સે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે અનુકૂળ નીવડ્યો. મિ. એન્ડ્રૂઝ વિલાયત જવા વિદાય થયા; તેમ જ સર બેન્જામિન રોબર્ટસન ઊપડી ગયા. કમિશનના રિપોર્ટ પ્રમાણે કાયદો ઘડવામાં આવશે એવો અમને ભરોસો આપવામાં આવ્યો હતો. એ કાયદો શો હતો અને કેમ થયો એ હવેના પ્રકરણમાં વિચારીશું.

૨૬. લડતનો અંત

કમિશનના રિપોર્ટ પછી થોડા જ સમયમાં જે કાયદા વડે સમાધાની થવાની હતી તેનો મુસદ્દો યુનિયન ગેઝેટમાં બહાર પડ્યો. એ મુસદ્દો બહાર પડતાં જ મારે કેપટાઉન જવાનું થયું. યુનિયનની ધારાસભાની બેઠક ત્યાં જ હતી, ત્યાં જ હોય છે. એ બિલમાં નવ કલમ છે. અને તે 'નવજીવન'નાં બે કોલમની અંદર સમાઈ જાય. તેમાંનો એક ભાગ હિંદીઓ વચ્ચેના વિવાહને લગતો છે, જેની રૂએ, જે વિવાહ હિંદુસ્તાનમાં કાયદેસર ગણાય તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં પણ કાયદેસર ગણાય એવી મતલબ છે. પણ એક કરતાં વધારે પત્ની એકીવખતે કોઈની કાયદેસર પત્ની ન ગણી શકાય. બીજા ભાગ વડે ત્રણ પાઉંડનો કર જે દરેક ગિરમીટિયાએ જો તેને સ્વતંત્ર હિંદી તરીકે રહેવું હોય તો દર વરસે આપવાનો હતો તે રદ કરે છે. અને

ત્રીજા ભાગથી જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાનાં પ્રમાણપત્ર મળતાં હતાં તે પ્રમાણપત્રની કિંમત આંકવામાં આવે છે. એટલે કે એ પ્રમાણપત્ર જેની પાસે હોય તેનો દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાનો હક એ પ્રમાણપત્રથી કેટલે દરજ્જે સિદ્ધ થાય છે એ બતાવવામાં આવે છે. આ બિલ ડિપર યુનિયન પાર્લમેન્ટમાં ખૂબ અને મીઠી ચર્ચા થઈ. બીજી વસ્તુઓ જેને સારુ કાયદાની જરૂર ન હતી તે વસ્તુઓની ચોખવટ જનરલ સ્મટ્સ અને મારી વચ્ચે થયેલાં પત્રવ્યવહારથી થઈ. તેમાં કેપ કોલોનીની અંદર ભણેલા હિંદીઓને દાખલ થવાના હકની રક્ષા વિશેનો, જેઓને દક્ષિણ આફ્રિકામાં દાખલ થવાની ખાસ રજા મળે તેઓ વિશેનો, જે ભણેલા હિંદી ૧૯૧૪ પહેલાં દાખલ થઈ ચૂક્યા હોય તેઓ વિશેનો અને એક કરતાં વધારે સ્ત્રીને પરણેલા હોય તેઓને પોતાની બીજી સ્ત્રી મહેરબાની દાખલ લાવવા દેવા વિશેનો, ખુલાસો થયેલો છે અને જનરલ સ્મટ્સના કાગળમાં એક નીચેની વાત પણ છે. 'ચાલુ કાયદાઓને વિશે યુનિયન સરકારે હમેશાં ઈચ્છ્યું છે અને હાલ પણ ઈચ્છે છે કે એ કાયદાનો અમલ ન્યાયપુરઃસર અને ભોગવાતા હકોને જાળવીને જ કરવામાં આવશે.' આ કાગળ ૩૦મી જૂને (૧૯૧૪) લખાયેલો હતો, અને તે જ તારીખે મેં જનરલ સ્મટ્સને કાગળ લખ્યો તેની મતલબ આ પ્રમાણે હતી :

'આપનો આજની તારીખનો કાગળ મને મળ્યો છે. જનરલ સ્મટ્સે મને ધીરજ અને વિનયપૂર્વક સાંભળ્યો તેને સારુ હું આભારી છું. હિંદીને રાહત દેનારો કાયદો અને આ આપણી વચ્ચેનો પત્રવ્યવહાર સત્યાગ્રહની લડતનો અંત લાવે છે. આ લડત ૧૯૦૬ના સપ્ટેમ્બરમાં શરૂ થઈ. એથી હિંદી કોમને ઘણું દુઃખ અને પૈસાની નુકસાની સહન કરવાં પડ્યાં છે અને સરકારને પણ ચિંતામાં પડવું પડ્યું છે. પ્રધાન જાણે છે કે મારા કેટલાક ભાઈઓની માગણી ઘણી વધારે હતી. જુદા જુદા પ્રાંતમાં વેપારના પરવાનાના કાયદા જેવા કે, ટ્રાન્સવાલનો ગોલ્ડ લો, ટ્રાન્સવાલ ટાઉનશિપ્સ એક્ટ તથા સને ૧૮૮૫નો ટ્રાન્સવાલનો નં. ૩નો કાયદો — તેમાં એવા કશા ફેરફાર થયા નથી, જેને લીધે રહેઠાણસંબંધી સંપૂર્ણ હક મળે, વેપારની

છૂટ મળે તથા જમીનની માલિકી ધરાવવાનો હક મળે. તેથી તેઓને અસંતોષ થયો છે. કેટલાકને તો એટલા કારણસર અસંતોષ રહ્યો છે કે એક પ્રાંતમાંથી બીજા પ્રાંતમાં જવાની સંપૂર્ણ છૂટ આપવામાં આવી નથી. કેટલાકને એવો અસંતોષ થયો છે કે હિંદીઓને રાહત આપનારા કાયદામાં લગ્નના પ્રશ્નની બાબતમાં જે થયું છે તેથી વિશેષ થવું જોઈતું હતું. તેઓની મારી પાસે એવી માગણી છે કે, કિપરની બધી બાબતો સત્યાગ્રહની લડતમાં સામેલ કરવામાં આવે. પરંતુ તેમની માગણી મેં નથી સ્વીકારી એટલે સત્યાગ્રહની લડતના મુદ્દા તરીકે જોકે આ બાબતો દાખલ કરવામાં નથી આવી, છતાં એની તો ના નહીં જ પાડી શકાય કે કોઈ દિવસ સરકારે આ બાબતનો વધુ વિચાર કરીને રાહત આપવી જોઈશે. જ્યાં સુધી અહીં વસતી હિંદી કોમને શંકરોઓ તરીકેના પૂરેપૂરા હક આપવામાં નહીં આવે, ત્યાં સુધી સંપૂર્ણ સંતોષની આશા રાખી શકાય નહીં. મારા ભાઈઓને મેં કહ્યું છે કે, તમારે ધીરજ રાખવાની છે અને દરેક યોગ્ય સાધન વડે લોકમત એવો કેળવવાનો છે કે આ પત્રવ્યવહારમાં દશવિલી શરતો કરતાં પણ ભવિષ્યની સરકાર વધુ આગળ જઈ શકે. હું આશા રાખું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકાના ગોરાઓ જ્યારે સમજશે કે હિંદુસ્તાનમાંથી ગિરમીટિયા મજૂરો આવવાનું તો હવે બંધ થયું છે, અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં નવા આવનારને લગતા કાયદાથી સ્વતંત્ર હિંદીઓનું અહીં આવવું પણ લગભગ રોકાયું છે અને સમજશે કે હિંદીઓની માહત્ત્વાકાંક્ષા અહીંના રાજકાજમાં કોઈ જાતની દખલ કરવાની છે જ નહીં, ત્યારે મેં જણાવ્યા તે હકો હિંદીઓને આપવા જ જોઈએ અને તેમાં જ ન્યાય રહેલો છે એવું તેમને ભાસશે. દરમિયાન, આ પ્રશ્નો કિકેલ લાવવામાં છેલ્લા થોડા મહિના થયા સરકારે જે કિદાર ધોરણ પકડ્યું છે તે કિદાર ધોરણ, આપના પત્રમાં જણાવ્યા મુજબ, અત્યારના કાયદાઓનાં અમલ કરવામાં ચાલુ રહેશે તો મારી ખાતરી છે કે, આખા યુનિયનમાં હિંદી કોમ કંઈક શાંતિ ભોગવીને રહી શકશે અને સરકારને હિંદુસ્તાનગતિનું કારણ નહીં થઈ પડે.'

ઉપસંહાર

આમ આઠ વર્ષને અંતે આ સત્યાગ્રહની મહાન લડત પૂરી થઈ અને આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓને નિરાંત વળી એમ મનાયું. દિલ્લીની તેમ જ હર્ષની સાથે હું વિલાયતમાં ગોખલેને મળીને ત્યાંથી હિંદુસ્તાન જવાને સારું દક્ષિણ આફ્રિકાથી નીકળી પડ્યો. જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકવીસ વર્ષ મેં નિવાસ કર્યો અને અસંખ્ય કડવા અને મીઠા અનુભવો લીધા અને જ્યાં મારા પોતાના જીવનનું નિશાન જોઈ શક્યો, તે દેશને છોડવાનું મને બહુ દોહલું લાગ્યું અને દિલ્લીર થયો. મને હર્ષ એ વિચારે થયો કે મને ઘણે વર્ષે હિંદુસ્તાન જઈને ગોખલેની નીચે સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે.

આ લડતનો આવો સુંદર અંત આવ્યો તેની સાથે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની આજની સ્થિતિની સરખામણી કરતાં ક્ષણભર એમ લાગે કે આટલું બધું દુઃખ વેઠ્યું તે શાને સારું? અથવા સત્યાગ્રહના શસ્ત્રની ઉત્તમતા ક્યાં આવી? આનો જવાબ આ સ્થળે વિચારી જવો જોઈએ. સૃષ્ટિનો એવો એક નિયમ છે કે જે વસ્તુ જે સાધનથી મળે તે વસ્તુ તે જ સાધન વડે સાચવી શકાય. એટલે દંડથી મળેલી વસ્તુ દંડ જ સાચવે; સત્યથી મળેલી વસ્તુનો સંગ્રહ સત્ય વડે જ થઈ શકે. એટલે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદી આજે જ સત્યાગ્રહના શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરી શકે તો પોતે સુરક્ષિત બની શકે છે. સત્યાગ્રહમાં એવી વિશેષતા તો નથી જ કે સત્યથી મળેલી વસ્તુ સત્યનો ત્યાગ થતાં પણ સાચવી શકાય. એવું પરિણામ આવી શકતું હોય તો તે ઈષ્ટ પણ ન ગણાય. તેથી જ દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીની સ્થિતિ અત્યારે નબળી પડી ગઈ છે તો આપણે સમજી લેવું જોઈએ કે તેનું કારણ સત્યાગ્રહીઓનાં અભાવ છે. આ કથન આજના હિંદવાસીઓના દોષનું સૂચક નથી, પણ ત્યાંની વસ્તુસ્થિતિ બતાવે છે. વ્યક્તિ અથવા સમુદાય પોતાનામાં નહીં હોય તે ક્યાંથી લાવશે? સત્યાગ્રહી સેવકો એક પછી એક ચાલી ગયા. સોરાબજી, કાજલિયા, નાયડુ, પારસી રુસ્તમજી ઇત્યાદિના સ્વર્ગવાસથી અનુભવીઓમાંથી થોડા જ

રહી ગયા છે. જેઓ રહી ગયા છે તેઓ હજી પણ જૂઝી રહ્યા છે અને તેઓ સમય આવ્યે, પોતાનામાં સત્યાગ્રહ હશે તો, કોમની રક્ષા કરી લેશે એને વિશે મને શંકા જ નથી.

. છેવટમાં, આ પ્રકરણો વાંચનાર તો સમજી ગયેલ હશે જ કે, જો આ જંગી લડત ન ચાલત અને ઘણા હિંદીઓએ જે દુઃખ સહન કર્યા તે ન કર્યા હોત, તો આજે દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓનો પગ જ ન રહ્યો હોત; એટલું જ નહીં પણ દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓના વિજયથી વસાહતીઓ ઓછા અથવા વત્તા પ્રમાણમાં બચી ગયા. બીજા જો ન બચી શકે તો દોષ સત્યાગ્રહનો નથી, પણ તે તે વસાહતોમાં સત્યાગ્રહનો અભાવ છે અને હિંદુસ્તાનમાં તેઓની રક્ષા કરવાની અશક્તિ છે એમ સિદ્ધ થશે. સત્યાગ્રહ એ અમૂલ્ય શસ્ત્ર છે, તેમાં નિરાશાને કે હારને અવકાશ જ નથી, એવું જો થોડેઘણે અંશે પણ આ ઇતિહાસમાં સિદ્ધ થઈ શક્યું હોય તો હું મને કૃતાર્થ થયો સમજીશ.

પરિશિષ્ટ ૧

સત્યાગ્રહની લડતની તવારીખની નોંધ

[ગાંધીજી ૧૮૯૩ના એપ્રિલ માસમાં ચોવીસ વર્ષની ઉંમરે હિંદથી નીકળી મેમાં ડરબન પહોંચ્યા.]

૧૯૦૬

૧૧ ઑગસ્ટ— ટ્રાન્સવાલ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલમાં એશિયાટિક એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ રજૂ કરવાની મિ. ડંકને દરખાસ્ત કરી.

૧૧ સપ્ટેમ્બર— જોહાનિસબર્ગમાં એમ્પાયર થિયેટરમાં હિંદીઓની જાહેર સભા મળી. હાજર રહેલા દરેકે, એ ખૂની કાયદો પસાર થાય તો તેને તાબે ન થતાં જેલમાં જવાના સોગંદ લીધા. ઇંગ્લેંડ ડેપ્યુટેશન મોકલવાનો ઠરાવ થયો.

૧૨ સપ્ટેમ્બર— ખૂની કાયદો ટ્રાન્સવાલની ધારાસભામાં પસાર થયો.

૧ ઑક્ટોવર— હિંદી ડેપ્યુટેશન જોહાનિસબર્ગથી ઊપડ્યું.

૮ નવેમ્બર— ડેપ્યુટેશને સંસ્થાનોના પ્રધાન લોર્ડ એલ્ગિનની મુલાકાત લીધી.

૨૧ નવેમ્બર— લંડનમાં સાઉથ આફ્રિકા બ્રિટિશ ઇન્ડિયન કમિટી સ્થપાઈ. સર લેપેલ ગ્રિફિન તેના પહેલા પ્રમુખ અને મિ. રિચ તેના સેક્રેટરી નિમાયા.

૧ ડિસેમ્બર— ડેપ્યુટેશન વિલાયતથી રવાના થયું.

૩ ડિસેમ્બર— ખૂની કાયદાને બાદશાહે નામંજૂર કર્યો.

૧૯૦૭

૨૨ માર્ચ— વડી સરકારે નામંજૂર કરેલો ખૂની કાયદો ટ્રાન્સવાલની નવી પાર્લિમેન્ટે ૨૪ કલાકમાં પસાર કરી દીધો.

૨ મે— આ કાયદાને રાજની મંજૂરી મળી.

૧ જુલાઈ— ખૂની કાયદો અમલમાં મુકાયો અને તે મુજબ પ્રિટોરિયામાં પહેલાં રજિસ્ટર આપવાને ત્યાં રજિસ્ટ્રેશન ઓફિસ ખોલવામાં આવી.

એ દિનથી તે ઓફિસ ટ્રાન્સવાલમાં ચાર મહિના સુધી ગામેગામ ફરી. પણ લગભગ બધી જગ્યાએથી તેનો બહિષ્કાર થયો. ૮,૦૦૦ જેટલી વસ્તીમાંથી આશરે ૪૦૦થી ઓછા રજિસ્ટર થયા. આ મુદત પછી પકડાપકડી શરૂ થઈ.

૧૮ સપ્ટેમ્બર— માનનીય ગોખલેજી તરફથી એસોસિયેશનને આ પ્રમાણે તાર મળ્યો : “તમારી લડત હું બરાબર જોયા કરું છું. ચિંતાતુર રીતે તેમાં મન પરોવાઈ રહ્યું છે. અત્યંત દિલસોજી બતાવું છું. લડતની તારીફ કરું છું. ઈશ્વરઈચ્છા કિપર દઢતાથી આધાર રાખજો.”

૨૫ ઓક્ટોબર— ખૂની કાયદાની સામે ટ્રાન્સવાલના સાત કે આઠ હજાર હિંદીઓમાંથી, ૪,૫૨૨ સહીની એક મોટી અરજી એસોસિયેશન તરફથી સરકારને મોકલવામાં આવી.

૩ નવેમ્બર— રજિસ્ટ્રેશનની અરજીઓ લેવાનું બંધ થયું.

૧૧ નવેમ્બર— સત્યાગ્રહીઓની પકડાપકડી પ્રથમ શરૂ થઈ.

૨૭ ડિસેમ્બર— ગાંધીજીને કોર્ટમાં હાજર થવાની ચેતવણી મળી.

૨૮ ડિસેમ્બર— જોહાનિસબર્ગમાં મિ. જોર્ડને ગાંધીજીને ૪૮ કલાકમાં ટ્રાન્સવાલ છોડવાનો હુકમ કર્યો.

૧૯૦૮

૧૦ જાન્યુઆરી— જોહાનિસબર્ગમાં મિ. જોર્ડને ગાંધીજીને બે માસની આસાન કેદની સજા કરી.

૩૦ જાન્યુઆરી— સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડ્યા. ટ્રાન્સવાલ સરકારે હિંદીઓની મરજિયાત રજિસ્ટર થવાની માગણી સ્વીકારી અને ખૂની કાયદો રદ કરવાનું વચન આપ્યું.

૧૦ ફેબ્રુઆરી— ગાંધીજી, શ્રી થંબી નાયડુ અને બીજા કેટલાક રજિસ્ટર ઓફિસે જતા હતા તેવામાં ગાંધીજી કિપર માર પડ્યાં.

૨૪ જૂન— સરકારે ખૂની કાયદો રદ કરવાની ના પાડી તેથી સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ થઈ. શ્રી સોરાબજી પ્રથમ નાતાલમાંથી ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા અને ૨૦મી જુલાઈએ તેમને વૉલકસ્ટનના મેજિસ્ટ્રેટે એક માસની જેલની સજા કરી.

૧૨ જુલાઈ— આશરે બે હજાર જેટલાં મરજિયાત રજિસ્ટરો બ્રેહાનિસબર્ગની જાહેર સભામાં બાળવામાં આવ્યાં.

૨૨ જુલાઈ— રોડેશિયામાં થયેલા સખત એશિયાટિક કાયદાને રાજની મંજૂરી નથી આપી શકાતી એવો વડી સરકારનો તાર લોર્ડ સેલબોર્ન ઉપર આવ્યો.

૨૨ ઑગસ્ટ— મરજિયાત રજિસ્ટરને કાયદેસર ગણવાનો તથા બીજા હિંદીઓને રજિસ્ટર કરવા બાબતનો કાયદો ટ્રાન્સવાલ પાર્લમેન્ટમાં બંને હાઉસમાંથી પસાર થયો.

૩૦ ઑગસ્ટ— પ્રિટોરિયાની જાહેર સભામાં બીજા ૨૦૦ જેટલા મરજિયાત પરવાના બાળ્યા.

૭ સપ્ટેમ્બર— ગાંધીજી વોલકસ્ટમાં પકડાયા અને એક અઠવાડિયા પછી કેસ ચાલ્યો તેમાં તેમને બે માસની સખત મજૂરીની જેલ મળી.

૧ નવેમ્બર— આજથી પાંચ દિવસમાં ૨૨૭ હિંદીઓ જેલમાં ગયા હતા. તેમાં ઘણા તો હિંદુ તથા મુસલમાન વેપારી હતા. આ સંખ્યામાં ૬૪ બ્રેહાનિસબર્ગના, ૯૭ જર્મિસ્ટનના અને ૬૦ પ્રિટોરિયાના હતા.

૧૪ નવેમ્બર— આ અઠવાડિયામાં ૨૨૭ હિંદીઓ જેલમાં ગયા હતા. આ સંખ્યામાં ૬૪ બ્રેહાનિસબર્ગ, ૯૭ જર્મિસ્ટન, ૬૦ પ્રિટોરિયા અને ૬ બીજા જગ્યાએથી હતા.

૧૭ નવેમ્બર— ૫૩ તામિલો કેરી કરતાં પકડાયા અને તેમને સાત દિવસની જેલ મળી.

૨૨ નવેમ્બર— કલકત્તામાં મિ. અબ્દુલ જબરના પ્રમુખપણા નીચે સત્યાગ્રહીઓ તરફ દિલસોજી બતાવવાને એક મહાસભા મળી.

૧૩ ડિસેમ્બર— ગાંધીજી બે માસની બીજી વખતની જેલ પૂરી કરી છૂટ્યા.

૧૯૦૯

૧ જાન્યુઆરી— ડરબનમાં મર્ક્યુરી ના પ્રતિનિધિએ ગાંધીજીની મુલાકાત લીધી. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે ટ્રાન્સવાલમાં લગભગ બે હજાર હિંદી જેલ જઈ આવ્યા છે.

૧૫ જાન્યુઆરી— ગાંધીજી નાતાલથી વોલક્રસ્ટ જતાં ત્રીજી વાર પકડાયા. થોડાં અઠવાડિયાં પછી કેસ ચાલ્યો તેમાં ત્રણ માસની સજા મળી. તે જ દિવસે હમીદિયા સોસાયટીના ઉપપ્રમુખ શ્રી ઉમરજી સાલે, જેમની ઉંમર ૬૫ વર્ષની હતી તેમને તથા મિ. ડેવિડ અર્નેસ્ટ વગેરે જાણીતા હિંદીઓને ત્રણ ત્રણ માસની સજા થઈ.

૨૧ જાન્યુઆરી— ફૂગર્સડોર્પમાં ખોલવડ કોન્કરન્સ મળી, તેણે કોઈ પણ જાતનાં લાઈસન્સ નહીં કઢાવવાનો અને દુકાનો સકેલી ફેરી કરી જેલ જવાનો ઠરાવ કર્યો.

૬ ફેબ્રુઆરી— ટ્રાન્સવાલની મિ. હોસ્કેનની કમિટીએ હિંદીઓને રાહત આપવાની બાબતનો લંડન ટાઈમ્સને કાગળ લખ્યો.

૧૦ ફેબ્રુઆરી— રોડેશિયાનો સરકારી કાયદો વડી સરકારે નામંજૂર કર્યો.

૧૨ ફેબ્રુઆરી— પારસી રુસ્તમજી અને બીજા કેટલાકને છ છ માસની જેલ મળી.

૬ માર્ચ— બોક્સબર્ગ, નોર્વુડ, બ્લૂમફોન્ટીન, બાર્બરટન, ફૂગર્સડોર્પમાં લોકેશનો સ્થાપવાની હિલચાલ ગોરાઓએ ઉપાડી.

૧૦ માર્ચ— ડેલાગોઆ બેને રસ્તે સત્યાગ્રહી કેદીઓને દેશપાર કરી હિંદુસ્તાન મોકલી દેવાનું શરૂ થયું.

૧૨ માર્ચ— પ્રિટોરિયામાં મિસિસ પિલ્લેના કેસમાં ગાંધીજીને હાથમાં હાથકડી નાખીને કોર્ટમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

૪ એપ્રિલ— તા. ૧૪ સપ્ટેમ્બરથી તા. ૧૭ માર્ચ સુધીમાં થયેલાં લખાણ વગેરેની બ્લ્યુ બુક વડી સરકારે બહાર પાડી.

૩૦ એપ્રિલ— શ્રી કાછલિયા અને બીજા અઢાર સત્યાગ્રહીઓ જેલ પૂરી કરી છૂટ્યા.

૪ મે— સત્યાગ્રહી હિંદીઓને જેલમાં ઘી આપવા માંડ્યું.

૨૪ મે— ગાંધીજીને ત્રીજી વખત ત્રણ માસની જેલ મળી.

૭ જૂન— જર્મિસ્ટનમાં ગોરાઓની લિટરરી અને ડિબેટિંગ સોસાયટીમાં ગાંધીજીએ 'સત્યાગ્રહની નીતિ' એ વિષય ઉપર જાણવા લાયક ભાષણ આપ્યું.

૧૬ જૂન— જોહાનિસબર્ગની જાહેર સભામાં શ્રી એ. એમ. કાછલિયા, શ્રી હાજી હબીબ, શ્રી વી. એ. ચેટિયાર, અને ગાંધીજીને વિલાયત તથા શ્રી એમ. એ. કામા, શ્રી એન. જી. નાયડુ, શ્રી ઈ. એસ. કુવાડિયા અને એચ. એસ. પોલાકને હિંદુસ્તાન મોકલવાનો ઠરાવ થયો. આ ડેપ્યુટેશન રવાના થતાં અગાઉ શ્રી કાછલિયા, શ્રી કુવાડિયા, શ્રી કામા તથા શ્રી ચેટિયારને પકડવામાં આવ્યા.

૪ જુલાઈ— જોહાનિસબર્ગની જેલમાંથી છૂટ્યા પછી જેલમાં ભોગવેલી હાડમારીઓને લઈને નાગાપન મરણ પામ્યો.

૧૬ જુલાઈ— સ્ટીમર મુઝફરીમાં ચૌદ હિંદીઓને દેશપાર કીધા.

૧ સપ્ટેમ્બર— મુંબઈના શેરીફે દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત ઉપર ચર્ચા કરવાને જાહેર સભા બોલાવી હતી તેને મુંબઈ સરકારે બંધ રખાવી. આ સભા તેર દિવસ પછી મળી હતી.

૧૬ સપ્ટેમ્બર— વિલાયતમાં ટ્રાન્સવાલના ડેપ્યુટેશને લોર્ડ કૂની મુલાકાત લીધી.

૧૩ નવેમ્બર— વિલાયત ગયેલું હિંદી ડેપ્યુટેશન સ્ટીમર કિલડોનન કેસલમાં રવાના થયું.

૧ ડિસેમ્બર— હિંદુસ્તાનમાં શ્રી રતન તાતાએ રૂપિયા પચીસ હજારની રકમ ભરી હતી તે જાહેર થયું.

૧૯૧૦

૨૫ ફેબ્રુઆરી— હિંદી વડી ધારાસભામાં ગોખલેજીનો ગિરમીટ બંધ કરવાનો ઠરાવ પસાર થયો.

૧ જૂન— દક્ષિણ આફ્રિકાનું યુનિયન થયું. તે જ દિવસે શ્રી સોરાબજી શાપુરજી અડાજણિયા સાતમી વખત પકડાયા.

૪ જૂન— મિ. કેલનબેકે સત્યાગ્રહીઓને રહેવા માટે લોલીમાં પોતાનું કાર્મ આપ્યું.

૧૩ જૂન— છવીસ સત્યાગ્રહીઓ હિંદુસ્તાનથી સ્ટીમર પ્રેસિડન્ટ મારક્તે પાછા આવ્યા.

૨૬ જુલાઈ— પોર્ટુગીઝ સરકારની મદદ લઈ હિંદીઓને દેશપાર કરવામાં આવેલી તેની સામે લોર્ડ એમ્પ્ટહીલે ઉમરાવની સભામાં

ભારે ચર્ચા કરી.

૩૦ જુલાઈ— હિંદી બાળકો કે જે આજ સુધી ઉંમરે પહોંચે ત્યારે રજિસ્ટર થઈ શકતાં તેમને ૧૯૦૮નો કાયદો થયા પછી ઉંમરે પહોંચતાં પણ રજિસ્ટર કરવાની ના પાડવામાં આવી.

૨૨ ઑગસ્ટ— છોટાભાઈના દીકરાનો પ્રખ્યાત ટેસ્ટ કેસ જોહાનિસબર્ગની કોર્ટમાં શરૂ થયો, તેમાં છેવટે છોટાભાઈને જીત મળી.

૨૮ સપ્ટેમ્બર— હિંદી દેશપાર પંચાસી સત્યાગ્રહીઓ સાથે મિ. પોલાક ડરબન આવ્યા.

૧૬ ઑક્ટોબર— મરહૂમ નારાયણસ્વામી 'ગર્ટરૂડ વુર્મન'માં દેશથી પાછા આવતાં ડેલાગોઆ બેમાં મરણ પામ્યા.

૧૯૧૧

૨૫ ફેબ્રુઆરી— યુનિયન ગેઝેટમાં ઈમિગ્રેશન રિસ્ટ્રિક્શન બિલ બહાર પાડ્યું.

૨૫ એપ્રિલ— તે બિલ ચાલુ પાર્લમેન્ટમાં પડતું મુકાયું.

૨૦ મે— શરતી સમાધાની થઈ અને સત્યાગ્રહની લડત ફરી મુલતવી રહી.

[ત્યાર પછી લગભગ બે વર્ષ સુધી કાંઈક શાંતિ રહી, અને ફરી ૧૯૧૩માં ચૌકાવનારા બનાવ બન્યા તેની વિગત નીચે મુજબ છે :]

૧૯૧૩

૨૨ માર્ચ— હિંદી ધર્મ કિપર હુમલો. જસ્ટિસ સર્વે ચુકાદો આપ્યો જેમાં મુસલમાની શરે મુજબ પરણેલ બાઈ મરિયમનાં તેના ઘણી સાથેનાં લગ્ન ગેરકાયદે ઠરાવ્યાં.

૩ એપ્રિલ— નવું ઈમિગ્રેશન બિલ યુનિયન ગેઝેટમાં બહાર પડ્યું.

૩ મે— જોહાનિસબર્ગની જાહેર સભામાં સત્યાગ્રહ શરૂ કરવાનો ઠરાવ થયો. એ જ અઠવાડિયામાં સ્ત્રીઓ તરફથી પણ એવો ઠરાવ મુલકી પ્રધાનને મોકલાવ્યો હતો.

૨૪ મે—ગાંધીજી અને મિ. કિશર (મુલકી પ્રધાન) વચ્ચે ૩૦ એપ્રિલથી થયેલો પત્રવ્યવહાર બહાર પડ્યો.

૭ જૂન—ઉપલા પત્રવ્યવહારનો વધુ ભાગ પ્રગટ થયો.

૨૧ જૂન—ઈમિગ્રેશન કાયદાને રાજની મંજૂરી મળી ગઈ.

૧૫ જુલાઈ—નવા કાયદાના ધારા યુનિયન ગેઝેટમાં પ્રગટ થયા.

૧ ઑગસ્ટ—નવા કાયદાની રૂએ ત્રણ કોલોનીમાં અપીલ બોર્ડ નિમાયાં. આ બોર્ડમાં ઈમિગ્રેશન અમલદારો પણ એક એક મેમ્બરો હતા.

૧૩ સપ્ટેમ્બર—સત્યાગ્રહની શરૂઆત. સરકાર અને ગાંધીજી વચ્ચેનો બધા અગત્યના મુદ્દાવાળો પત્રવ્યવહાર છપાયો.

૨૨ સપ્ટેમ્બરથી ૧૫ ઑક્ટોબર— નાતાલ તેમ જ ટ્રાન્સવાલમાંથી સંખ્યાબંધ સત્યાગ્રહી સ્ત્રીપુરુષો ફેરી ફેરી અથવા સરહદ ઓળંગી પકડાયાં અને જેલ ગયાં.

૧૬ ઑક્ટોબર—ન્યૂકેસલમાંથી ત્રણ પાર્ટિડના કર સામે હડતાળ શરૂ થઈ અને બધે ફેલાઈ.

૬ નવેમ્બર—ગાંધીજી હડતાળિયા સાથે ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થયા.

૧૧ નવેમ્બર—ગાંધીજીને ડંડીમાં નવ માસની સજા થઈ.

૨૮ નવેમ્બર—હિંદના વાઈસરોયનું ભાષણ.

૧૧ ડિસેમ્બર—કમિશન નિમાયું.

૧૨ ડિસેમ્બર—ગાંધીજી, મિ. કેલનબેક તથા મિ. પોલાકને છોડ્યા.

૧૯૧૪

૧૬ ફેબ્રુઆરી—સમાધાની મુજબ યુનિયનની જેલોમાંથી બધા સત્યાગ્રહી કેદીઓને છોડી મૂક્યા.

૧૮ માર્ચ—કમિશનનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો.

૩ જૂન—રિલીફ બિલ બહાર પડ્યું.

૩૦ જૂન—છેવટની સમાધાની થઈ.

૨૦ જુલાઈ—૪૫ વર્ષની ઉંમરે ગાંધીજીએ કસ્તૂરબા અને કેલનબેક સાથે વિલાયત જવા હંમેશ માટે દક્ષિણ આફ્રિકા છોડ્યું.

પરિશિષ્ટ ૨

[આ પુસ્તકનાં પા. ૨૮૬-૮૭ના સંદર્ભમાં ગાંધીજીની સાધનામાં (આવૃત્તિ ૨, પા. ૨૦૪-૭) બહેનોને જેલ મોકલવાના પ્રસંગ વિશે શ્રી રાવજીભાઈ નીચે પ્રમાણે લખે છે :]

વળી આ છેલ્લી લડતમાં બે પ્રચંડ શક્તિનો ઉમેરો થયો. આજ સુધી તો કોઈ સ્ત્રીની ઈચ્છા હોય છતાં પણ લડતમાં સામેલ થવાની મનાઈ કરવામાં આવતી. પણ આ લડતમાં હિંદી સ્ત્રીઓનાં સ્ત્રીત્વ ઉપર થયેલા હુમલા સામે થવાનું હતું. તેમાં તો હિંદી સ્ત્રીઓનું સ્વમાન સાચવવાનો પ્રશ્ન હતો. તેથી જ સ્ત્રીઓએ પણ દાખલ થવું જ જોઈએ એવો નિર્ણય થયો. તેમ જ ગિરમીટિયા મજૂર, જેઓને આજ સુધી લડતમાં સામેલ થવાને સલાહ કે પ્રેરણા આપવામાં નહોતી આવતી પણ ત્રણ પાર્ટિડના કરની લડતમાં તેમણે પણ ભાગ લેવો એ તેમની ફરજ થઈ પડી. એટલે હજારો ગિરમીટિયા મજૂરો પણ આ લડતમાં ભાગ લઈ શકે એમ થયું. આ બે બળ આ લડતમાં ઉમેરાયાં.

છતાં તે બળને સરજાવી સંગ્રહ કરવાની પણ શક્તિ હોવી જોઈએ. ગાંધીજીને ખાતરી તો હતી જ કે, સંખ્યાબંધ હિંદી બહેનો જેલ જવા તૈયાર થશે. પણ આપ મૂઆ વિના સ્વર્ગ ગયું કોઈ સાંભળ્યું છે? ગાંધીજીને લાગ્યું કે, કસ્તૂરબા આ લડતમાં તૈયાર થાય અને જેલમાં જાય તો બધી બાજુ સુધરી જાય. પણ બાને તૈયાર શી રીતે કરવાં? તેમને હુકમ કરીને બળાત્કારથી તૈયાર કરવામાં શો માલ? પાછળથી એવા બળ પર વિશ્વાસ શી રીતે રાખી શકાય? કસ્તૂરબા એક વખત એક વસ્તુ સમજે તો પછી તેને વળગી જ રહે એવી તેમનામાં શક્તિ તો છે જ. પણ તે વસ્તુ વિશે સમજ પાડી દઢતા શી રીતે ઉત્પન્ન કરવી, એ પણ પ્રશ્ન હતો. ગાંધીજી એનો જ વિચાર કર્યા કરતા અને પ્રસંગ મળ્યે એ કાર્ય તેમણે ક્તેહમંદીથી પાર પાડ્યું.

એક દિવસ હંમેશના નિયમ મુજબ પાચખાનું સાફ કરી, નાહીઘોઈ હું આશરે સાડા નવ વાગ્યે રસોડામાં ગયો. ગાંધીજી પણ તે જ સમયે નિશાળમાંથી આવ્યા. કસ્તૂરબા તો ત્યાં હતાં જ. તેમણે ભાખરીનો લોટ બાંધી મૂક્યો હતો. તેમણે ભાખરી વણવા માંડી અને મેં શેકવા માંડી.

ગાંધીજી કાલતુ કામ કરતા હતા. કામ કરતાં કરતાં ગાંધીજીએ એકાએક કસ્તૂરબાને પૂછ્યું :

“તે જાણ્યું કે ?”

“શું ?” જિજ્ઞાસાથી કસ્તૂરબાએ પૂછ્યું.

ગાંધીજીએ સહેજ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો : “આજ સુધી તું મારી પરણેતર સ્ત્રી હતી, હવે તું મારી પરણેતર સ્ત્રી ન રહી.”

કસ્તૂરબાએ સહેજ ભવાં ચડાવીને કહ્યું : “એવું વળી કોણે કહ્યું ? તમે તો રોજ નવા નવા નુક્તા શોધી કાઢો છો !”

ગાંધીજી હસતે વદને બોલ્યા : “હું ક્યાં શોધી કાઢું છું ? પેલો જનરલ સ્મટ્સ કહે છે કે, ખ્રિસ્તી લગ્નની જેમ આપણાં લગ્ન કોરટમાં નોંધાયેલાં નથી, માટે તે ગેરકાયદેસર ગણાય અને તેથી તું મારી પરણેતર ન ગણાય, પણ રખાત ગણાય.”

કસ્તૂરબાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું : “કહ્યું એણે એનું માથું ! એ નવરાને આવું આવું ક્યાંથી સૂઝે છે ?”

ગાંધીજીએ ટૂંકાવીને કહ્યું : “પણ હવે તમે બહેનો શું કરશો ?”

“અમે વળી શું કરીએ ?” કસ્તૂરબાએ પૂછ્યું.

“અમે લડીએ છીએ તેમ તમે પણ લડો. સાચી પરણેતર થવું હોય અને રખાત ન થવું હોય, તેમ જ તમારી આબરૂ તમને વહાલી હોય, તો તમે પણ અમારી જેમ સરકાર સામે લડો !”

“તમે તો જેલમાં જાઓ છો !”

“તું પણ તારી આબરૂ ખાતર જેલમાં જવાને તૈયાર થા.”

ગાંધીજીનું વાક્ય સાંભળીને કસ્તૂરબા નવાઈ પામી બોલ્યાં : “હં, જેલમાં ! બૈરાંથી વળી જેલમાં જવાય ?”

“હા, જેલમાં. સ્ત્રીઓથી જેલમાં કેમ ન જવાય ? પુરુષ જે સુખદુઃખ ભોગવે તે સ્ત્રીઓથી કેમ ન ભોગવાય ? રામની પાછળ સીતા ગઈ. હરિશ્ચંદ્રની પાછળ તારામતી ગઈ. નળની પાછળ દમયંતી ગઈ. અને સહુએ જંગલમાં અનહદ દુઃખ વેઠ્યાં.”

ગાંધીજીનું વિવેચન સાંભળી કસ્તૂરબા બોલી ઊઠ્યાં : “એ તો બધાં દેવ જેવાં ! તેમને પગલે ચાલવાની આપણી શક્તિ ક્યાં છે ?”

ગાંધીજીએ ગંભીરતાપૂર્વક કહ્યું : “એમાં શું ? આપણે પણ તેમની જેમ વર્તીએ, તો તેમના જેવા થઈ શકીએ, દેવ થઈ શકીએ. રામના કુળનો

હું અને સીતાના કુળની તું. હું રામ થઈ શકું અને તું સીતા થઈ શકે. સીતા રામની પાછળ ધર્મની ખાતર ન ગઈ હોત અને મહેલમાં બેસી રહી હોત તો તેને કોઈ સીતામાતા ન કહેત. તારામતી હરિશ્ચંદ્રના સત્યવ્રત ખાતર વેચાઈ ન હોત, તો હરિશ્ચંદ્રના સત્યવ્રતમાં ખામી રહેત. તેને કોઈ સત્યવાદી ન કહેત અને તારામતીને સતી પણ કોઈ ન કહેત. દમયંતી નળની પાછળ જંગલમાં દુઃખ સહેવામાં સામેલ ન થઈ હોત તો તેને પણ કોઈ સતી ન કહેત. તેમ હવે તારે તારી આબરૂ સાચવવી હોય, મારી પરણેતર ગણાવું હોય અને રખાત ગણાવાના કલંકમાંથી મુક્ત થવું હોય તો સરકાર સામે લડ અને જેલમાં જવા તૈયાર થા.”

કસ્તૂરબા તો ચૂપ રહ્યાં. હું તો જોઈ જ રહ્યો કે બા શો જવાબ આપે છે. આ બધું સાંભળવામાં મને તો મજા પડતી હતી. એટલામાં કસ્તૂરબા બોલી ઊઠ્યાં : “ત્યારે તમારે મને જેલમાં મોકલવી છે, ખરું ને? હવે એટલું જ બાકી છે. ભલે; પણ જેલનો ખોરાક મને માફક આવશે?”

“હું તને કહેતો નથી કે તું જેલમાં જા. તને તારી આબરૂ ખાતર જેલમાં જવાનો ઊમંગ હોય તો જા. અને જેલનો ખોરાક માફક ન આવે તો ફળાહાર કરજે.”

“જેલમાં સરકાર ફળાહાર આપશે?”

ગાંધીજી ફળાહાર મેળવવાનો ઊપાય બતાવતા બોલ્યા : “ફળાહાર ન આપે ત્યાં સુધી ઊપવાસ કરજે.”

કસ્તૂરબાએ હસીને કહ્યું : “ઠીક, એ તો તમે મને મરવાનો રસ્તો બતાવ્યો, અને મને લાગે છે કે જેલમાં જઈશ તો જરૂર હું મરી જઈશ.”

ગાંધીજી ડોકું હલાવી ખડખડ હસી પડ્યા અને બોલ્યા :

“હા, હા, હું પણ એ જ ઈચ્છું છું. તું જેલમાં મરી જઈશ તો જગદંબાની જેમ હું તને પૂજીશ.”

“ઠીક, ત્યારે તો હું જેલ જવા તૈયાર છું.” કસ્તૂરબાએ દઢતાથી પોતાનો નિશ્ચય જણાવ્યો.

ગાંધીજી ખૂબ હસ્યા. તેમને ખૂબ આનંદ થયો. કસ્તૂરબા સહેજ કામે બહાર નીકળ્યાં, તે લાગ જોઈ ગાંધીજીએ મને કહ્યું : “બાની ખૂબી એ જ છે કે તે મારી ઈચ્છાને મને કે કમને અનુસરે છે.”

સૂચિ

અડાજણિયા, સોરાબજી શાપુરજી
૨૧૮-૨૩

અબુબકર આમદ ૨૪

આદમજી મિયાંખાન ૪૯-૫૦

આફ્રિકા, દક્ષિણ -નું યુનિયન
૨૦-૧; -ની ભૂગોળ ૩-૮;
-નો ઇતિહાસ ૮-૨૨; -માં
હિંદીઓ વિરોધી ચળવળ ૨૭
ઈ૦; ંસ્વતંત્ર થયું ૨૦

‘ઇન્ડિયન ઓપીનિયન’ ૧૪૪-૭

ઈમામસાહેબ ૨૨૬

ઈમિગ્રેન્ડ્સ રિસ્પ્રેકશન એક્ટ ૨૧૩;
ંસામેની લડત ૨૧૮ ઈ૦

ઈશુ ખ્રિસ્ત ૧૧૭

એડવર્ડ, કિંગ ૧૭

એન્ડ્રૂઝ ૩૧૮, ૩૨૧, ૩૨૩

એમ્પ્ટહીલ, લોર્ડ ૨૩૪-૭, ૩૨૩

એલેકઝાંડર દંપતી ંગાંધીજીનું રક્ષણ
૫૯-૬૨

એલેકઝાંડર, મિ. ૧૮૯

એલ્ગિન, લોર્ડ ૧૨૩; -ની વકનીતિ
૧૨૭

એશિયાટિક એક્ટ [ખૂની કાયદો]

૯૭, ૧૦૦-૩, ૧૨૩; ંઅંગે

ડેપ્યુટેશન ૧૧૦; -ની વિગતો
૧૦૦-૧; ંપસાર થયો ૧૨૯;

ંવિરુદ્ધ સભા ૧૩૨-૩; ંસામે
ચળવળ ૧૦૪ ઈ૦; જુઓ ખૂની
કાયદો

એશિયાટિક ખાતું ૮૩-૭, ૮૯,
૯૪-૬, ૧૩૯-૪૦, ૧૬૯

એસ્કંબ, મિ. ૪૫; ંગિરમીટિયા
વિશે ૨૩

ઓલ્બર્ટ ૨૫૬

કર્ટિસ, મિ. લાયનલ ૯૪, ૯૭

કાછલિયા, અહમદ મહમદ ૧૩૪-૭,
૨૦૦, ૨૦૦-૪, ૨૨૦

કાર્ટરાઈટ, આલ્બર્ટ ૧૫૭-૯, ૧૮૫
કાળો કાયદો ૨૭૫-૬

કિચનર, લોર્ડ ૧૮૬

કિચન, હર્બર્ટ ૧૮૪

કેપ કોલોની -માં હિંદીઓની
મુસીબતો ૩૬ ઈ૦

કેપટાકિન ૫-૬, ૧૪, ૩૬, ૨૬૬-૭

કેલનબેક, હર્મન ૧૮૧, ૨૪૦-૨,
૨૪૬, ૨૫૩-૭, ૨૯૯, ૩૦૨,

૩૦૯, ૩૧૯

કુ, લોર્ડ ૨૩૪

કૂગર, પ્રેસિડન્ટ ૬૮-૭૦; -નો
હિંદીઓને જવાબ ૩૩-૪

કવીન ૧૪૮-૯

ખાણો -માં હડતાળ ૨૮૮ ઇં
ખૂની કાયદો ૯૭-૧૦૩, ૨૧૪;
૦પરવાનાની (મરજિયાત) હોળી
૨૧૦-૨; ૦પહેલી સમાધાનીનો
વિરોધ ૧૬૦-૬; ૦રહ કરવાનું
બોથાનું વચન ૨૭૨; ૦વિશે
જનરલ સ્મટ્સનો વિશ્વાસઘાત
૧૯૮ ઇં; ૦સામેની લડતની
પુનરાવૃત્તિની તૈયારી ૨૦૬-૭;
૦સામેની લડતની સમાધાની (૧)
૧૫૯, (૨) ૩૨૪, ૩૨૮; જુઓ
એશિયાટિક એક્ટ

ગાંધીજી ૦આફ્રિકા જવા ઊપડયા
૪૦, પર (બીજી વાર
સહકુટુંબ); ૦આફ્રિકાથી ઇંગ્લેંડ
જવા રવાના ૩૩૩; ૦ઇંગ્લેંડના
ડેપ્યુટેશનમાં નિષ્ફળતા ૨૩૩-૭;
૦ઈશ્વરશ્રદ્ધા ૧૯૦; ૦ઉપચારો
૨૫૯-૬૨; ૦એશિયાટિક કાયદા
વિરુદ્ધ ભાષણ ૧૦૬-૧૦;
૦એશિયાટિક કાયદા વિશે સમજૂતી
૧૦૦-૨; ૦કસમના મહત્ત્વ વિશે
૧૦૬-૭; ૦કૂચ મુલતવી ૩૨૩;
૦કેળવણી મંડળ ખોલ્યું ૪૭;
૦કોર્ટમાં ૧૫૨-૩; ૦ખાણના
માલિકોની મુલાકાત ૨૯૩;
૦ખાણના રિવાજ વિશે ૧૨૨;
૦ગેરસમજૂતી દૂર કરવાનો
કિનિક્સથી પ્રયત્ન ૧૯૧;

૦ગોખલેને બોથાનું વચન ૨૭૨;
૦છ માસ માટે દેશમાં ૪૮;
૦છાપામાં જાહેરખબરો લેવા વિશે
૧૪૫-૬; ૦જાહેર કાર્યકર્તાની
જવાબદારી ૧૨૫-૬; ૦જાહેર
સંસ્થાઓ અને ફંડ વિશે
૧૩૧-૨; ૦જેલમાં ૧૫૧-૨,
૨૨૭; ૦જોહાનિસબર્ગમાં સભા
૧૬૦-૬; ૦જોહાનિસબર્ગમાં સ્થિર
થયા ૮૫; ૦જૂલુ બંડમાં મદદ
૯૮-૯; ૦ટોલ્સ્ટોય કાર્મ ૨૪૦
ઇં; ૦ટોલ્સ્ટોય કાર્મમાં ગોખલે
૨૫૨-૪; ૦ટ્રાન્સવાલની કૂચનો
હેતુ ૨૯૯; ૦ડંડીમાં કેસ અને
સજા ૩૦૯-૧૦; ૦ડેપ્યુટેશનના
કામે વિલાયતમાં ૧૨૦-૩;
૦દૂધનો ત્યાગ ૨૬૧; ૦દેશ
આવવાની શરતી રજા ૮૧;
૦દેશમાં કામ ૪૯-૫૨; -ના
આફ્રિકા ગયા પહેલાંનું જાહેર કામ
૪૦; ૦નાતાલ ઇંડિયન કોંગ્રેસની
સ્થાપના ૪૬; -ની જેલમુક્તિ
૩૨૦; -ની ધરપકડ અને મુક્તિ
૩૦૪-૫; -ની ધરપકડ અને
સજા ૩૦૭-૧૦; -ની સ્મટ્સ
સાથે મુલાકાત ૩૨૧, ૩૨૪-૫;
-નું મેરિટસબર્ગ સ્ટેશને અપમાન
૪૨; -ને ચેમ્બરલેનને મળવાની
મનાઈ ૮૪; -ને ઠાર મારવાની
ધમકી ૧૬૫; -નો ગોખલેને તાર

૩૨૨; -નો બોથાને જવાબ
૨૩૫-૬; -નો નવી કૂચ કરવાનો
નિર્ણય ૩૨૧; -નો સ્મટ્સની
દલીલોનો જવાબ ૯૨-૪; -નો
સ્મટ્સને કાગળ ૩૨૦-૧; -નો
સ્મટ્સ સાથે પત્રવ્યવહાર
૩૨૬-૮; ંન્યૂકેસલમાં ૨૮૮;
ંપથારીવશ દશામાં પરવાનો
કઢાવ્યો ૧૭૩; ંપરના ગોરાઓના
હુમલાનું બીજ પર-૩; ંપર
'જલદી આવો'નો તાર પર;
ંપર મીરઆલમનો હુમલો
૧૬૯-૭૦; ંપર સ્ટીમર પરથી
ઊતરતાં હુમલો ૫૮-૬૦; ંપર
હુમલાનો પ્રયાસ ૧૮૯; ંપહેલી
સમાધાની ૧૫૭-૯; ંપ્રતિજ્ઞાનું
મહત્ત્વ ૧૦૫-૯; ંપ્રસ્તુત પુસ્તક
લખવાનો હેતુ ૯૪; ંબોઅર
યુદ્ધમાં મદદ ૭૫; ંબોઅર યુદ્ધ
વિશે કર્તવ્યની વિચારણા ૭૧-૫;
ંબ્લૂમફોન્ટીનની જેલમાં ૩૧૧-૨;
ંમજૂરોની કૂચ ૨૯૫ ઈ૦; -નો
નિર્ણય ૨૯૨; ંમતાધિકારના
બિલ વિરુદ્ધ અરજી ૪૪;
ંમીરઆલમનો પસ્તાવો ૨૧૨;
ંલડતનો અંત ૩૩૦-૪; ંલોર્ડ
એલ્ગિનની વકનીતિ વિશે
૧૨૬-૯; ંવકીલાતની સનદની
અરજી ૪૫; ંસત્યાગ્રહ વિશે
૧૪૨-૩, ૧૯૨-૩, ૨૧૫-૭;

ંસત્યાગ્રહીઓના કુટુંબીઓને મદદ
૨૩૯; ંસરકાર(હિંદી)ના
ગિરમીટની માગણીના સ્વીકાર
વિશે ૨૩; ંસરકારી કમિશનનો
બહિષ્કાર ૩૨૦-૧; ંસ્ત્રીઓ
સત્યાગ્રહમાં સામેલ ૨૮૩;
ંસ્મટ્સને ટેલિફોન ૩૦૧;
ંસ્મટ્સનો વિશ્વાસઘાત ૧૯૮ ઈ૦;
ંસ્મટ્સ સાથે સમાધાની
૩૨૫-૩૦; ં'હિંદ સ્વરાજ'ની
ઊત્પત્તિ ૨૩૭-૮; ંહિંદ હદપાર
થયેલાની વ્યવસ્થા ૨૨૯-૩૦;
ંહુમલો કરનારાને માફી ૬૩-૫
ગિરમીટિયા ંઆક્રિકામાં આગમન
૨૨; -ની બોઅર યુદ્ધમાં મદદ
૭૬; ંમુક્ત ૨૭-૮; ંપર માથા
વેરો નાખવાની ચળવળ ૨૮-૯;
ંપર ત્રણ પાર્ટિડનો કર ૨૯
ગોખલે, ગોપાળકૃષ્ણ ૨૫૨-૪,
૩૧૩-૪, ૩૨૧-૩; -ને જનરલ
બોથાનું વચન ૨૭૨; -નો
આક્રિકાનો પ્રવાસ ૨૬૫ ઈ૦
શિક્ષિન, સર લેપલ ૧૨૧
ચમની, મિ. ૧૭૩, ૩૦૭, ૩૦૯
ચાર્સટાઉન ૨૯૫, ૨૯૯
ચીન ૧૪૮
ચેમ્પરલેન, મિ. ૬૩, ૮૧-૨,
૮૪-૫

૩૪૮ દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ

- જેમિસન, ડો. -ની ધાડ ૬૮
 જેલ, આફ્રિકાની ૧૫૩-૬
 જોશી, હરિશંકર ૯૯
 જોહાનિસબર્ગ ૩-૫, ૬૮-૯, ૯૪,
 ૧૬૦, ૨૬૭-૭૦
 જૂલુબંડ ૯૮-૯
 ટોલ્સ્ટોય કાર્મ ૨૩૮ ઇં
 ટ્રાન્સવાલ ૮૨-૩, ૮૬-૭, ૧૨૮,
 ૧૬૭, ૨૩૨, ૨૯૯; -ના
 હિંદીઓના દુઃખનું કારણ ૩૩
 ઇં; -ની કૂચ ૩૦૧-૨; -ની
 કૂચ કરનારાની ધરપકડ ૩૦૮-૯;
 -ની કૂચ કરનારા પર કેસ અને
 દમન ૩૧૩ ઇં; -માં મુશ્કેલી
 ૩૨-૩
 ડરબન ૧૮૮
 ડંડી ૩૦૯
 ડોક, મિ. ૧૭૪-૬, ૧૮૩,
 ડુ, રેવરંડ ડુડની ૧૮૫
 તાતા, સર રતન ૨૩૮
 તિલક, લોકમાન્ય ૫૦-૧
 ત્રણ પાઉન્ડનો કર ૨૭૬
 દાદાભાઈ નવરોજી ૬૬
 દુખોબોર ૧૧૭
 દેસાઈ, પ્રાગજી ૨૪૩
 નટેશન, મિ. ૨૩૦
 નાગાપન ૨૩૧
 નાજર, મનસુખલાલ ૫૫, ૬૭,
 ૧૪૪
 નાતાલ -માં હિંદીઓ સામેની
 ચળવળ ૨૭ ઇં
 નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ ૪૬
 નાયડુ, થંબી ૧૪૯-૫૦, ૨૪૨
 નાયડુ, પી. કે. ૨૨૯-૩૦
 નારાણસામી ૨૩૨
 ન્યૂકેસલ ૨૮૫, ૨૯૧-૨, ૨૯૪ ઇં
 પરભુસિંગ ંબહાદુર ગિરમીટિયો
 ૭૯-૮૦
 પરવાના ઓફિસ ંપર પિકેટિંગ
 ૧૩૭-૮
 પરવાનો ૯૫-૬
 પંડિત, રામસુંદર ૧૪૦-૩
 પિયર્સન ૩૧૮
 'પેસિવ રિજિસ્ટ્રન્સ' ૧૧૧; ંઅને
 સત્યાગ્રહનો ભેદ ૧૧૨-૭
 પેસિવ રિજિસ્ટ્રન્સ એસોસિયેશન -ની
 સ્થાપના ૧૩૧
 પોલાક, મિ. ૧૮૦-૧, ૩૦૭, ૩૧૯
 પ્રિટોરિયા ૪, ૧૬૦, ૨૭૧
 ક્ષતમા, મહેતાબ ૨૯૮
 ફિનિક્સ ૧૪૪, ૧૯૦, ૨૭૮, ૨૮૨,
 ૩૧૮
 ફિલિપ્સ, રેવં ચાર્લ્સ ૧૮૫

ફીનિખન -ની મુલેહ ૧૮
ફી સ્ટેટમાં હિંદીઓની મુસીબતો

૩૫-૬

બોઅર યુદ્ધ ૬૮-૮૦; -ની તૈયારી
૭૦; -ની શરૂઆત ૭૧; ૦૫છી
હિંદીઓની સ્થિતિ ૮૨ ઈ૦; -માં
હિંદીઓના ધર્મની વિચારણા

૭૧-૩

બોથા, જનરલ ૧૬, ૧૯, ૨૩૫;
-નો હોસ્કિન મારફત સંદેશો

૧૩૩

બ્લૂમફોન્ટીન ૩૧૧-૨

ભાવનગરી, સર મંચેરજી ૬૭

ભાંડારકર ૫૧

મિલ્નર, લોર્ડ ૧૯, ૮૭

મીરઆલમ ૧૬૯-૭૦, ૨૧૨

મુડલી, જોક ૧૯૦

મુંબઈ ૮૧

મેઠ, સુરેન્દ્રરાય ૯૯

મેરીમેન, મિ. ૩૭, ૨૩૪

મોર્લી, લોર્ડ ૨૩૪

મોલ્ટીનો, માર્સ ૧૮૭

મોલ્ટીનો, સર જોન ૩૭

મિથ, મિ. ૧૮૦

રોબર્ટ્સન, સર બેન્જામિન ૩૨૪,

૩૨૯

રોયબેન, જોસફ ૨૨૬, ૨૪૩

લુટાવન ૨૫૯-૬૦

લેઝરસ ૨૮૯-૯૦

લ્યુકિન, જનરલ ૩૧૫

વલંદા (બોઅરો) ૦અંગ્રેજો સાથે

અથડામણ ૧૫; -નું આગમન

૧૩; -નો ઈતિહાસ ૧૩-૯

વાઈલી, કર્નલ ૩૨૫

વાલિયામા ૨૮૬-૭

વિલાયતમાં ડેપ્યુટેશન ૨૩૪

વિવાહ વિરુદ્ધનો કાયદો ૨૭૯-૮૦

વેરસ્ટેન્ટ, મિ. ૧૮૫

વેરુલમ ૩૧૫

વેસ્ટ, આલ્બર્ટ ૧૭૭-૮૦, ૩૧૮-૨૦

વેસ્ટ, મિસ એડા (દેવીબહેન) ૧૮૦

વોકસરસ્ટ ૩૦૦

વ્યાવહારિક, મદનજિત ૧૪૪

શેઠ, દાઉદ મહમદ ૧૮૯, ૨૨૩-૪

શેઠ, રુસ્તમજી ૫૬, ૬૦-૧, ૧૮૯,

૨૮૪

શેલત, ડિમિયાશંકર ૯૯

શ્રાઈનર, ઓલિવ ૩૭, ૧૮૬

શ્રાઈનર, મિ. ડબલ્યુ. બી. ૩૭

શ્લેશિન, મિસ ૧૮૨-૪

સત્યાગ્રહ ૨૧૪-૭, ૦અને પેસિવ

રિઝિસ્ટન્સનો ભેદ ૧૧૩-૮; -ની
ઉત્પત્તિ ૧૧૧-૨

સિમંડ્ર ૧૨૪

સોદા, રેવાશંકર ૨૮૪

સોરાબજી ૩૧૫

સ્ત્રીઓ ંસત્યાગ્રહમાં ૨૮૧, ૨૮૫-૭

સ્મટ્સ, જનરલ ૯૦, ૧૫૭-૯,

૧૯૭-૮, ૨૦૪-૫, ૨૦૭,

૨૧૪-૫, ૨૩૫, ૨૭૬, ૩૦૧,

૩૦૬, ૩૧૯, ૩૨૧, ૩૨૪,

૩૨૬-૮

હબસીઓ (ઝૂલુ) ૮-૧૩

હબીબ, શેઠ હાજી ૨૩૪-૫

હરબતસંગ ૩૧૧

હસન ૨૨૪

હંટર, વિલિયમ વિલ્સન ૬૬;

ંગિરમીટિયા વિશે ૨૩

હાજી, વજીરઅલી ૧૨૦

હાર્ડિંગ, લોર્ડ ૩૧૪, ૩૨૧-૨

'હિંદ સ્વરાજ' ૨૩૭-૮

હિંદીઓ ંકિપર અંગ્રેજોનું આજી ૭૧;

ંએશિયાટિક કાયદા સામે લડવાનો

નિશ્ચય ૧૦૪-૧૧૦; ંનવા

પરવાના કઢાવ્યા ૯૬;

ંટ્રાન્સવાલના દુઃખનું કારણ ૩૩

ઈ૦; -ના બે વર્ગો ૨૪; -ના

મતાધિકાર પર તરાપ ૩૦-૧;

-ની બોઅર યુદ્ધ પછી સ્થિતિ

૮૨-૩ ઈ૦; -નો વેપાર ૨૬;

ંહી સ્ટેટમાં મુસીબતો ૩૫-૬;

ંવિરુદ્ધના કાયદા ૮૭-૯;

ંસામેની ચળવળ ૨૮-૯ ઈ૦

હેડલબર્ગ ૩૦૭-૮

હોબહાડિસ, મિસ ૧૮૫-૬

હોસ્કિન, મિ. ૧૩૩-૪, ૧૮૪